

033480/1990/7

WŁOCŁAWSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

Biblioteka
Główna
UMK Toruń

033480/1990/7

Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie

Tom 7
Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku

Włocławek 1990

Zapiski
Kujawsko-Dobrzyńskie

Wojciech
Wojciechowski

WŁOCŁAWSKIE TOWARZYSTWO NAUKOWE

Zapiski
Kujawsko-Dobrzyńskie

Tom 7

Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku

Włocławek 1990

Redaktor Naczelny Wydawnictw Włocławskiego Towarzystwa Naukowego

Prof. Mieczysław Wojciechowski

KOLEGIUM REDAKCYJNE

Przewodniczący: Mieczysław Wojciechowski, członkowie: Stanisław Leszek Bagdziński, Wiesław Banasiak, Mieczysław Kowalczyk, Andrzej Marek, Mieczysław Słomski, Jacek Staszewski, Stanisław Sterkowicz, Bogdan Wawrzyniak

ZESPÓŁ REDAKCYJNY

Marek Zapędowski (redaktor), Marianna Gruszczyńska (zastępca redaktora), Zygmunt Prondzyński (sekretarz)

Okładkę projektował
Zygfryd Gardzielewski

Adres Redakcji
87-800 Włocławek, plac Wolności 1

Wydano z pomocą finansową Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego
we Włocławku

Printed in Poland

ISSN 0138-0656

033480

Nakład 600+50 egz.
Grudziądzkie Zakłady Graficzne
im. W. Kulerskiego
Grudziądz, pl. Wolności 5
Zam. 2241

E.361/91

Spis treści

<i>Miroslaw R. Krajewski</i> , Eksterminacja ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach drugiej wojny światowej (1939—1945)	7
<i>Ryszard Kozłowski</i> , Polska Partia Socjalistyczna we Włocławku w latach 1945—1948. (Studia nad rozwojem organizacyjnym)	25
<i>Stefan Paczkowski</i> , Kształtowanie się władzy ludowej w powiecie nie-szawskim (aleksandrowskim) w latach 1945—1948	49
<i>Stanisław L. Bagdziński</i> , Plany zagospodarowania przestrzennego a polityka przestrzenna we Włocławku w latach 1945—1985	109
<i>Wiesław Wróblewski</i> , Ludnościowy i ekonomiczno-przestrzenny rozwój Włocławka w 40-leciu Polski Ludowej	147
<i>Henryk Stępień</i> , <i>Wiesław Wróblewski</i> , Województwo włocławskie 1976—1985	181

Materiały i dyskusje

<i>Zbigniew Górski</i> , <i>Andrzej Mietz</i> , Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI i początkach XVII wieku	213
<i>Zbigniew Górski</i> , Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 roku	229
<i>Zbigniew Górski</i> , Inwentarz starostwa radziejowskiego z 1767 roku	239
<i>Leszek Kajzer</i> , Kujawy brzeskie w XVII-wiecznym opisie <i>Andreaea Cellarius</i> a	255
<i>Marian Kallas</i> , Opis <i>Skulska</i> z 1820 roku	267
<i>Marian Kallas</i> , Opis Włocławka z 1820 roku	278
<i>Andrzej Mietz</i> , Opis <i>Chodcza</i> z 1822 roku	285
<i>Olga Nikonowiczowa</i> , Wybór materiałów źródłowych do dziejów stosunków politycznych we Włocławku w okresie II Rzeczypospolitej	305

Sprawozdania, przeglądy, komunikaty

<i>Leszek Kajzer</i> , Zakończenie badań zamku w <i>Raciążku</i>	335
--	-----

Tadeusz Jaszowski, Gestapo w walce z ruchem oporu nad Wisłą i Brdą, współpraca autorska W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1985, ss. 172+ +4 nlb. (Miroslaw Krajewski)	341
Jan Biegański (Rajmund Lewandowski)	349

Bibliografia

Bibliografia Kujaw i ziemi dobrzyńskiej za rok 1984 (opracowała Danuta Byczyńska)	353
--	-----

Calendarium

Calendarium życia kulturalnego i naukowego za lata 1984—1985 (zestawił Zygmunt Prondzyński)	369
--	-----

Mirosław R. Krajewski (Radzynek)

EKSTERMINACJA LUDNOŚCI ŻYDOWSKIEJ ZIEMI DOBRYŃSKIEJ W LATACH DRUGIEJ WOJNY ŚWIATOWEJ (1939—1945)

Dzieje Żydów w tzw. Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie w latach wojny i okupacji hitlerowskiej nie zostały dotychczas opracowane. Wyjątek stanowią tu artykuły o Żydach gdańskich¹ oraz ludności żydowskiej Torunia². Pewną ilość informacji o tym zagadnieniu zawierają prace traktujące o okupacji niemieckiej na Pomorzu Gdańskim³. Artykuł niniejszy ma tę lukę w pewnym stopniu wypełnić. Opracowanie dotyczy dwóch byłych powiatów wchodzących w skład utworzonego przez okupanta Okręgu Rzeszy Gdańsk-Prusy Zachodnie (Reichsgau Danzig-Westpreussen) — lipnowskiego i rypińskiego. W przybliżeniu stanowiły one przed 1 września 1939 r. historyczną ziemię dobrzyńską. Zgodnie z okupacyjnym podziałem ziemia ta wchodziła w skład rejencji kwidzyńskiej, jednej z trzech w tym okręgu⁴. Ograniczono się w zasadzie do omówienia losów Żydów w czterech miastach ziemi dobrzyńskiej: Lipnie, Rypinie, Dobrzyniu n. Drwęcą, Dobrzyniu n. Wisłą, choć, w miarę posiadanego materiału, wskazano tu na losy tej ludności w innych miejscowościach omawianego obszaru. Cezury czasowe nie wymagają uzasadnienia, zajęcie bowiem tych ziem przez Niemców zmieniło w sposób istotny położenie

¹ Zob. artykuły S. Echa, E. Lichtensteina i M. S. Levine ogłoszone na łamach Biuletynu ŻIH 1976, nr 97, 98 oraz 1979, nr 112.

² J. Sziling, *Ludność żydowska Torunia w pierwszych tygodniach okupacji hitlerowskiej*, Biuletyn ŻIH 1979, nr 99, s. 19—25.

³ M.in. D. Steyer, *Eksterminacja ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, Gdynia 1967; B. Bojarska, *Eksterminacja inteligencji polskiej na Pomorzu Gdańskim (wrzesień—grudzień 1939)*, Poznań 1972; W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939—1945*, Warszawa 1974; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, Gdańsk 1979; M. Krajewski, *Eksterminacja inteligencji ziemi Dobrzyńskiej w latach okupacji hitlerowskiej*, [w:] *Eksterminacja ludności polskiej w okresie okupacji hitlerowskiej. Wyniki badań ośrodków terenowych*, Warszawa 1979, s. 153—209 i inne.

⁴ *Gedmeide- und Wohnplatzlexikon des Reichsgaes Danzig-Westpreussen*. Elster Band, Danzig 1944, s. 3—4.

ludności żydowskiej tego terenu, poddanej bezwzględnej polityce eksterminacji ze strony okupanta. Ujęte w tytule lata należy traktować raczej umownie, gdyż większość omawianych w artykule rabunków, tortur i morderstw przypada na okres zarządu wojskowego, tj. do dnia 25 października 1939 r. Jednak akcja wysiedleńcza przeprowadzona została na tym terenie już w okresie zarządu cywilnego. W tym czasie nie zaniechano także dokonywania egzekucji na miejscu. Podobnie było z akcją pomocy ludności polskiej dla Żydów w następnych latach okupacji.

W strukturze demograficznej omawianego obszaru ludność żydowska zajmowała szczególne miejsce. Jej liczba systematycznie wzrastała już od początków XVIII w., a znaczny wzrost zanotowano w XIX w. W 1897 r. w powiecie rypińskim mieszkało 4347 Żydów (co stanowiło 6,2% ogółu ludności), w powiecie lipnowskim — 4936, tj. 5,6%. W 1906 r. w powiecie rypińskim zamieszkiwało ich 6810, tj. 7,9%⁵⁾. Żydzi, w odróżnieniu od Niemców, mieszkali przede wszystkim w miastach ziemi dobrzyńskiej. Tutaj odsetek tej ludności był szczególnie wysoki. Na przełomie XIX i XX w. w Kikole (który przestał już być miastem), na 620 osób zamieszkujących tę osadę przypadało około 500 Żydów. Podobną sytuację notowano w Skępem, a także w Dobrzyniu n. Drwęcą⁶⁾. Znaczny odsetek ludności żydowskiej utrzymywał się przez cały okres międzywojenny. Według spisu z 1931 r. na terenie całego Pomorza Gdańskiego mieszkały 14 282 osoby tej narodowości, z czego aż 9036 w omawianych tu powiatach. W samym Rypinie wśród 10 145 mieszkańców około 3500 osób to właśnie Żydzi, co stanowiło 34,5%. Jeszcze wyższy, bo przekraczający połowę liczby mieszkańców, odsetek zajmowali Żydzi w Dobrzyniu n. Drwęcą. Liczną grupę tej narodowości notowano w osadach o charakterze miejskim, tj. w Lubiczu, Skępem i Kikole. Wiele rodzin żydowskich zamieszkiwało także w niektórych wsiach gminnych powiatu lipnowskiego: Czernikowie, Tłuchowie i Wielgiem⁷⁾.

Ludność żydowska zamieszkująca ziemię dobrzyńską była zróżnicowana społecznie. Najwyższą pozycję zajmowali właściciele większych zakładów przemysłowych, np. cukrowni w Chełmicy, mleczarni w Kikole, drukarni i rozlewni wód gazowanych w Lipnie. Znaczną część stanowili kupcy i pośrednicy. Do nich należały m.in. hurtownia materiałów budowlanych, a także wyrobów żelaznych i artykułów spożywczych w Lipnie. W rękach żydowskich znajdował się tu także skup zboża. Sporą grupę Żydów w ziemi dobrzyńskiej stanowili wła-

⁵⁾ A. Maciesza, *Atlas statystyczny Królestwa Polskiego*, Płock 1907, tab. V, VIII; J. L. Tyc, *Struktura demograficzna parafii św. Trójcy w Rypinie w latach niewoli narodowej (1793—1918)*, Studia Płockie, t. 8: 1980 (druk: 1982), s. 157—158.

⁶⁾ L. de Verdon, *Krótką historia wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902, s. 47—48, 95, 244.

⁷⁾ *Ibid.*, s. 47—48, *Powszechny spis ludności z 9 grudnia 1931 r.*, Warszawa 1938; *Powiat lipnowski w dwudziestolecu międzywojennym*, Lipno 1946, s. 6, (mps powielany).

ściciele majątków ziemskich, przeważająca część zajmowała się jednak drobnym handlem, rzemiosłem i usługami⁸.

Żydzi podkreślali swoją odrębność narodową przez utrzymywanie własnej administracji (kahał) i własnego szkolnictwa. To ostatnie w XVIII w. było prywatne, w XIX w. Żydzi korzystali ze szkół elementarnych. W XX w. przeszli na własny system szkolny. W 1937 r. zbudowali nową szkołę powszechną, w której obowiązywał odmienny program nauczania⁹.

Ze względu na znaczny odsetek ludności żydowskiej w tych powiatach oraz jej stan posiadania, wywierała ona silny wpływ na stosunki społeczne i gospodarcze. Dochodziło w związku z tym do częstych rozbieżności i tarć na tle narodowościowym. Swoją rolę w podsyćaniu takich nastrojów miała tu także liczna na tym terenie mniejszość niemiecka.

Zmniejszenie się liczby Niemców na omawianym obszarze w ostatnich latach Drugiej Rzeczypospolitej nie osłabiło znaczenia ekonomicznego tej grupy. W powiecie rypińskim przed wybuchem drugiej wojny światowej w wielu wsiach ponad połowę ludności stanowili Niemcy. Zamieszkiwali oni aż 207 wsi. Z tej liczby 44 skupiska wiejskie zaliczane były do silnych ośrodków niemieckich. Przed 1 września 1939 r. Niemcy w tym powiecie byli właścicielami aż 1323 gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 11 496 hektarów¹⁰. Mniejszość niemiecka na terenie ziemi dobrzyńskiej zajmowała uprzywilejowane stanowisko. Wykorzystywała je jednak dla umocnienia swojej pozycji i osłabienia bytu państwowego Polski. Aktywiści i członkowie niemieckich organizacji mniejszościowych po wybuchu wojny przeszli do NSDAP, a przede wszystkim zasilili szeregi zbrodniczej organizacji, jaką był Selbstschutz¹¹. Ta ostatnia, powstała w pierwszych dniach września 1939 r. i złożona głównie z miejscowych Niemców, stała się czołową siłą w bezpośredniej likwidacji ludności żydowskiej i polskiej tej ziemi¹². W rozporządzeniu z 6 września 1939 r.

⁸ Relacja [Rel.], H. Bulczyński; Powiat lipnowski, *passim*.

⁹ F. M., *Korespondencja z Rypina*, Echa Płockie i Łomżyńskie 1901, nr 76, s. 3.

¹⁰ Archiwum Miejskiej Rady Narodowej w Rypinie (A MRN-R), ewidencja gospodarstw ponemieckich (bez sygn.); Rel. H. Bulczyński, A. Pilarski, M. Wiśniewski, A. Hoppe; A. Treichel, *Geschichte des Deutschtums von Rippiu und Umgegend*, Thorn 1942, s. 37—38.

¹¹ Archiwum Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy (A OKBZH-B), ankiety, sygn. 24/67; R. Breyer, *Das Deutsche Reich und Polen 1932—1947, Aussenpolitik und Volksgruppenfragen*, Würzburg 1955, s. 57; N. Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik 1939—1945*, Stuttgart 1961, s. 87/60; S. Potocki, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918—1939*, Gdańsk 1969, *passim*.

¹² Cz. Łuczak, *Polityka ludnościowa i ekonomiczna hitlerowskich Niemiec w okupowanej Polsce*, Poznań 1979, s. 72, podaje, że Selbstschutz na ziemiach polskich powstał dopiero na przełomie września i października 1939 r. Dodać w tym miejscu trzeba, że już w dniach 8—10 września tegoż roku w głównej kwaterze Hitlera nastąpiło formalne zatwierdzenie tej organizacji. 20 września szef Urzędu Uzupełnień SS Gottlob Berger otrzymał polecenie oficjalnego jej powołania na terenie Polski. Jednakże już przed tą

F. Herrmann określił bliższe zadania i organizację tych oddziałów: „Z najlepszych i najaktywniejszych członków «Obrony Ojczyzny» [tak początkowo miała się nazywać ta organizacja (Heimatwehr) — dop. M.K.], o ile mają oni 18 lat, a nie przekroczyli 45 roku życia, należy w celu utrzymania porządku i spokoju w podległych powiatach, utworzyć policję pomocniczą (Hilfspolizei), która dzielić się będzie na oddziały aktywne i mniej aktywne. [...] Formacje policji pomocniczej podlegają landratom. Policja pomocnicza jako znak rozpoznawczy nosi na prawym ramieniu białą opaskę z nadrukiem: «Policja pomocnicza»”.¹³ Realizacja tego projektu ulegała w miejscowych warunkach istotnym modyfikacjom. Przywódcy mniejszości niemieckiej, korzystając z poparcia landratów, jako pierwszoplanowe zadanie postawili przed organizacją volksdeutschów działalność terrorystyczną jako formę zemsty za rzekome krzywdy doznane w okresie poprzedzającym wybuch wojny. Volksdeutscher Selbstschutz przejął terenowe struktury Hilfspolizei. Świadczy o tym m.in. fakt, że w korespondencji urzędowej obok nagłówka „Selbstschutz” używano napisu „Deutsche Hilfspolizei”. Z chwilą ustania administracji wojskowej Selbstschutz miał swoich dowódców, przez co uzyskał większą samodzielność¹⁴.

datą Selbstschutz istniał niejako nieformalnie. Już we wrześniu 1939 r. pojawiły się na murach miast i wsi, a także w prasie odezwy werbujące Niemców do organizacji: zob. m.in. Instytut Zachodni, dok. V-26, BOW, t. III, woj. pomorskie; J. Skorzyński, *Selbstschutz — V kolumna*, Biuletyn Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (dalej cyt.: Biuletyn GKBZHWP), t. 10: 1958, s. 5—41; B. Bojarska, op. cit., s. 51—59.

¹³ Archiwum Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce (A GKBZHWP), sygn. 492, materiały do tzw. kroniki Froeseego.

¹⁴ M. Broszat, op. cit., s. 87; K. Radziwończyk, „Akcja Tannenberg” grup operacyjnych Sipo i SD w Polsce jesienią 1939 r., *Przegląd Zachodni* 1956, nr 5—6, s. 95—107; K. Leszczyński, *Działalność Einsatzgruppen policji bezpieczeństwa na ziemiach polskich w 1939 r. w świetle dokumentów*, Biuletyn DKBZHWP, t. 22: 1970, s. 17 n.; B. Bojarska, op. cit., s. 50—52; M. Cygański, *SS w polityce zagranicznej III Rzeszy w latach 1934—1945*, Warszawa—Wrocław 1975, s. 148, 164. Zob. także J. Skorzyński, op. cit., s. 40—43.

¹⁵ A GKBZHWP, akta procesu Hildebrandta, t. II k. 414—415. sygn. BD-1059, rozporządzenie Himmlera z 9 IX 1939 r.; D. Steyer, op. cit., s. 55—56; T. Jaszowski, Cz. Sobocki, *Niemcy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971, s. 17; M. Cygański, op. cit., s. 132—134. Ludolf von Alvensleben, ur. 17 III 1901 r. w Berlinie. Pochodził z zamożnej rodziny niemieckiej, której jedną gałąź byli właścicielami dóbr Ostromecko k. Bydgoszczy. Do 1939 r. posiadał obywatelstwo polskie i biegle władał językiem polskim. Po wybuchu drugiej wojny światowej stanął na czele Okręgu Północnego Selbstschutzu, uzyskując stopień oberführera, tj. wyższego dowódcy SS. Po rozwiązaniu Selbstschutzu (oficjalnie 26 XI 1939 r., w rzeczywistości — w lutym 1940 r.) działał głównie w Bydgoszczy, gdzie znęcał się nad ludnością cywilną. Po rozwiązaniu Selbstschutzu Forster zażądał od Alvenslebena akt działalności tej organizacji w całym okręgu. Samochód wiozący dokumenty do Gdańska, splanął w zaaranżowanym wypadku 20 km za Bydgoszczą. W ten sposób Alvensleben i jego współpracownicy zatarli ślady działalności Selbstschutzu, organizacji krytykowanej przez niektóre czynniki władz Trzeciej Rzeszy. Fakt ten nie przeszkodził jednak Alvenslebenowi w otrzymaniu z rąk Forstera Krzyża Gdańskiego I Klasy.

Okręg północny Selbstschutzu podporządkowany był Głównemu Urzędowi Bezpieczeństwa Rzeszy, a dowodził nim oberführer Ludolf von Alvensleben. Okręg dzielił się na sześć inspektoratów obejmujących 3—4 powiaty. Powiat Rypin podlegał Inspektoratowi nr 1 w Brodnicy. Inspektorat ten (Inspektion 1 Strassburg) obejmował powiaty: Brodnica, Działdowo, Nowe Miasto i Rypin. Powiat Lipnowski wraz z powiatami chełmińskim, świeckim, toruńskim i wąbrzeskim należał do Inspektoratu nr 2 Plutowo¹⁵. Na czele komórek powiatowych stali kierownicy powiatowi (Kreisführer Selbstschutz). Powiaty w strukturze tej organizacji dzieliły się na obwody (Bezirke), a te z kolei na placówki miejscowe (Orte). Stanowiska kierowników miejscowych i obwodowych powierzane były miejscowym Niemcom, natomiast funkcje kierowników powiatowych przydzielano funkcjonariuszom SS spoza terenu¹⁶.

W drugiej połowie września 1939 r. z Inspektoratu w Brodnicy przybył do Rypina oficer SS Hermann Knieffal, który został organizatorem i kierownikiem powiatowym Selbstschutzu w tym powiecie. Został on tu sytuację niezwykle korzystną, wielu bowiem miejscowych Niemców, aktywnie działając przed wybuchem wojny w organizacjach mniejszościowych, po zajęciu terenu przez wojska niemieckie próbowało swoich sił w oddziale policji pomocniczej. Szczególnie wrogią działalność wobec ludności polskiej i żydowskiej od samego początku istnienia Selbstschutzu przejawiał nauczyciel i kierownik szkoły niemieckiej w Somsiorach August Nikolai. Od pierwszych dni po utworzeniu Selbstschutzu stał się on bliskim współpracownikiem i zastępcą H. Knieffala. Ludzi jemu podobnych było wśród miejscowych Niemców wielu¹⁷. Napływ ochotników do tej organizacji zwiększał się z dnia na dzień. Wzrost szeregów Selbstschutzu był dla społeczeństwa polskiego tych powiatów niemałym zaskoczeniem. Większość volksdeutschów swą przynależność do organizacji wykorzystała jako okazję do wzięcia odwetu za wszelkiego rodzaju, najczęściej urojone, krzywdy. Jeszcze inni ulegli fałszywej propagandzie hitlerowskiej, mówiącej o wysokich stratach poniesionych przez Niemców bydgoskich w początkach września 1939 r. Głównym jednak motorem działalności członków Selbstschutzu w tym rejonie był odwet. Nawoływał do niego publicznie Albert Forster podczas pierwszych wizytacji miast ziemi dobrzyńskiej¹⁸.

¹⁵ E. Jędrzejewski, *Hitlerowska koncepcja administracji państwowej 1939—1945. Studium polityczno-prawne*, Wrocław 1974, s. 219.

¹⁷ Stenogram konferencji zorganizowanej przez OKBZH w Bydgoszczy i jej Delegaturę we Włocławku w dniu 26 XI 1976 r. w Rypinie (w posiadaniu autora artykułu), przemówienie oskarżycielskie prokuratora B. Langnera; M. Kr a j e w s k i, *Eksterminacja nauczycieli Ziemi Dobrzyńskiej (byłe powiaty Rypin i Lipno) w latach drugiej wojny światowej (1939—1945)*, Ostrowite 1977, s. 3—4.

¹⁸ B. Bojarska, *Selbstschutz w Okręgu Gdańsk—Prusy Zachodnie*, Biuletyn GKBZHWP, t. 29: 1979, s. 137—170. O bydgoskiej krwawej niedzieli, zob. m.in. R. W o j a n, *Bydgoszcz — niedziela 3 września*, Toruń 1959; T. Serwański, *Dywersonia niemiecka i zbrodnie hitlerowskie w Bydgoszczy na tle wydarzeń 3 IX 1939 r.*, Poznań 1981.

Zaraz po wkroczeniu wojsk niemieckich rozpoczęło się prześladowanie ludności żydowskiej. Już następnego dnia, tj. 8 września 1939 r., Niemcy zaczęli przeprowadzać w Rypinie „dzikie” rewizje w mieszkaniach żydowskich w poszukiwaniu broni. Szukano także rabina, który jednak zdołał opuścić miasto. Trzeciego dnia po zajęciu miasta wezwano wszystkich Żydów — mężczyzn do stawienia się nazajutrz przed nie dokończonym jeszcze budynkiem miejscowego gimnazjum. Już w czasie zbiórki Żydzi zostali dotkliwie pobici. Ustalono, że mężczyźni w wieku 18—30 lat będą przez szereg dni pracować przy budowie. Relacja świadka tamtych wydarzeń jest aż nadto wymowna: „Ileż to razy musieli pracować pod dozorem, stojąc po kostki w rozmokłej glinie, tak że połowa się rozchorowała. Ileż razy Niemcy urządzali sobie rozrywkę rzucając cegłami lub większymi kamieniami w pracujących. Ilu przy tym ugodzono ciężkimi brukowcami w twarz. A nie było — zdaje się — dnia, żeby kilku ciężko nie pobito”. Kiedyś zdarzyło się, że dozorujący pijany Niemiec strzelał do, jak mu się wydawało, nierzetelnie pracującego 18-letniego Jakuba Czarnoczapka. Ten na skutek przerażenia, doznał szoku i zmarł¹⁹.

27 września 1939 r. Niemcy podpalili synagogę i stojący obok niej bet-hamidrasz w Rypinie. Przed tym jednak zamknęli w niej kilku Żydów, a wśród nich Szymona Cukiermana. Zakładnikom udało się na szczęście zbiec. Nazajutrz aresztowano prezesa Gminy Żydowskiej Szymona Krona pod zarzutem podpalenia synagogi. Następnie zarzucono mu, że nie obronił budynku przed pożarem. Ludność żydowska została zmuszona do podpisania zbiorowego oświadczenia, że pożar został wniecony przez nią samą. Nadto Żydów rypińskich zmuszono do zapłacenia kontrybucji w wysokości 30 tysięcy złotych²⁰. Podobnie postąpiono w Lipnie. Już 14 września 1939 r. miejscowy dom modlitw zabito deskami, uniemożliwiając tym samym jakiegokolwiek korzystanie z niego. W trzeciej dekadzie listopada 1939 r. hitlerowcy podpalili synagogę. W czasie pożaru zaginęła Elka Ickowicz, która chciała ratować żydowską świątynię. Następnie Żydów zmuszono do porządkowania pogorzeliiska. W tym samym miesiącu spalono pozostałe budynki sakralne w całym powiecie lipnowskim. Następnie zniszczono żydowskie domy przy Placu Dekerta (dzisiejsza ulica Mickiewicza). Podobny los spotkał cmentarz w Lipnie, którego płyty nagrobne wykorzystano do ułożenia chodników ulicznych. Późną jesienią 1939 r. na lipnowskich Żydów nałożono kontrybucję za rzekome pozostawie-

¹⁹ Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce (A ŻIH), archiwum Ringelbluma (Ring.) I, nr 953, relacja o przeżyciach Żydów w Rypinie od 4 IX do 14 XI 1939 r. opracowana przez D. Fligelmana na podstawie informacji przesiedleńców z tego miasta do getta w Warszawie.

²⁰ A. ŻIH, Ring. I, nr 108; Rel. S. Cukierman. A ŻIH, Ring. I, nr 953, podaje datę podpalenia synagogi w Rypinie w październiku 1939 r., a wysokość nałożonej na Żydów kontrybucji — 10 tys. złotych. W innym dokumencie (A ŻIH, Ring. I, nr 108) — 6 października, kontrybucja — 25 tys. złotych. Relacja S. Cukiermana, naocznego świadka tamtych wydarzeń, wydaje się bardziej ścisła i prawdziwa.

nie ich w mieście do wiosny 1940 r.²¹ Okrutnie postępowano z Żydami w Dobrzyniu n. Drwęcą. Od pierwszych dni ludność żydowska dotknięta została niespotykanym okrucieństwem. Zaraz po wkroczeniu wojsk niemieckich do miasta zanotowano grabież sklepów, ścinanie bród, bicie i maltretowanie, gwałty, rewizje i grabież mieszkań²².

Powszechnym zjawiskiem na terenie ziemi dobrzyńskiej była grabież mienia ludności żydowskiej, ich fabryk, sklepów oraz domów prywatnych. Szef rypińskiego Selbstschutzu Knieffal skonfiskował nowy, okazały dom rypińskiego Żyda Górmiana, położony naprzeciwko siedziby tej organizacji i więzienia przy ul. Warszawskiej 20. W domu tym urządził sobie prywatną rezydencję²³. Podobnie działo się w innych miastach tego terenu.

Zgodnie z rozporządzeniem z 26 października 1939 r. wprowadzono dla Żydów w wieku od 14 do 60 roku życia obowiązek pracy przymusowej²⁴. Trzeba przy tym zauważyć, że Niemcy już przed tą datą zmuszali Żydów do darmowej pracy. Dla Żydów wyznaczono bardzo ciężkie i najbardziej upokarzające zajęcia, jak usuwanie zwłok zamordowanych w rypińskim więzieniu, grzebanie ofiar masowych egzekucji w Lasku Rusinowskim koło Rypina, w lasach koło Skrwilna i Lesie Karnkowskim. Musieli oni czyścić ulice, kopać rowy itd. Żydzi rypińscy poza systematyczną pracą przy budowie gimnazjum musieli pracować przy rozbieraniu ruin spalonej synagogi. Pewnego razu do grupy pracujących przy synagodze Żydów podjechało auto i zabrało 25 ludzi, m.in. Binenfelda (starszego). Żaden z tej grupy nie powrócił już do Rypina. Kiedy indziej z boiska przy gimnazjum wzięto 12 Żydów, w tym Smrodina, Grynberga, Szweczyna, a potem zamordowano w bliżej nie określonym miejscu. Do pracy zmuszano drogą nakazu do stawienia się bądź też czyniono to w formie łapanek ulicznych. Pewnego razu rypińskiego Żyda Henocha schwytano na ulicy, obcięto mu brodę, a po pracy wypuszczono do domu. W październiku 1939 r. utworzono w Rypinie Judenrat, w skład którego weszli wszyscy członkowie przedwojennego kahału. W kilka dni potem aresztowano całą dwunastkę i po dotkliwym pobiciu oraz zażądaniu okupu — wypuszczono²⁵. W okresie świąt Bożego Narodzenia 1939 r. rypińskich Żydów zmuszono do rozebrania jedyne w tym mieście zabytku architektury średniowiecznej, tzw. bramy sierpeckiej. Po skończonej pracy zapędzono wszystkich do rzeki Rypienicy i zmuszono ich do kąpieli przy 25-stopniowym mrozie. Wszyscy ciężko zachorowali, a jeden

²¹ A ŻIH, Ring. I, nr 495, relacja p. „M”; Rel. Cz. Busy; R. Lewandowski, *Martyrologia powiatu lipnowskiego w latach 1939—1945 (Katalog wystawy)*, Lipno 1984, s. 21.

²² A ŻIH, Ring. I, nr 108, opr. S. Haberbanda oraz 802/I.

²³ A OKBZH-B, sygn. Ds 23/65, zeznanie S. Błaszkiwicz z 28 I 1975; Rel. S. Arent.

²⁴ Verordnungsblatt des Militärbefehlshabers Danzig-Westpreussen; 1939, nr 20, s. 247.

²⁵ A ŻIH, Ring. I, nr 953, opr. D. Fligelmana.

z nich, Biderman, zmarł na zapalenie płuc. Akcją tą kierował osobiście burmistrz miasta Kitler, przybyły tu z Gdańska ²⁶.

Żołnierze niemieccy, a potem członkowie Selbstschutzu i gestapo od pierwszych dni wojny demolowali i rabowali żydowskie mieszkania. We wszystkich miastach ziemi dobrzyńskiej Żydzi byli przesładowani na różne sposoby. Pod błahymi nawet pozorami nakładano na nich kontrybucje ²⁷. Panująca w tej mierze sytuacja podobna była do wydarzeń w innych miastach zajętego kraju. Znalazła ona swoje odbicie w raporcie Heydricha z 11 listopada 1939 r., który donosił o aresztowaniu 20 tysięcy Żydów, spaleniu 191 synagog, zdemolowaniu i ograbieniu 815 sklepów ²⁸.

W szczególnie okrutny sposób obchodzono się z Żydami bardzo religijnymi. Od pierwszych dni października Niemcy egzekwowali zarządzenie o nakazie noszenia przez ludność żydowską żółtych opasek. W Rypinie i w Lipnie Żydom zabroniono chodzić po chodnikach ulic. W Lipnie już 23 września doszło do masowej akcji prześladowania ludności żydowskiej, określanej przez miejscowych Żydów „sądnym dniem”. Zatrzymano także rabina, a następnie zmuszono go publicznie do zbierania z ulicy końskiego nawozu gołymi rękoma. 6 października skierowano do Lipna na przejściowe zatrzymanie grupę Żydów wypędzonych z Lubicza i Dobrzynia n. Drwęcą. 10 października doszło w tym mieście do ponownych haniebnych widowisk. Na plac przed ratuszem miejskim spędzono głównie starszych wiekiem Żydów i nahajami zmuszano ich do długotrwałych, skocznych „tańców”. Podobne widowiska urządzali Niemcy w Skępem i Dobrzyniu n. Wisłą. Organizowali tam publiczne ćwiczenia połączone z biciem, kopaniem i maltretowaniem. Niektórzy Żydzi w czasie tych szykan mdleli. Pewnego razu volksdeutsch August Wilkans z Lipna przystawił do głowy pistolet Herszowi Kadyszowi, zmuszając go do oddania pieniędzy i kosztowności. Łapanka i publiczne szykany odbyły się także w Lipnie 23 października 1939 r. Dzień później, 24 października wyprowadzono część ludności żydowskiej za miasto. Wez wcześniej odbył się apel wszystkich mężczyzn na Targowicy. Powiadomiono ich, że zostaną wywiezieni na roboty. Zalecono w związku z tym zabranie cenniejszych rzeczy w dwóch walizkach. Kilometr za miastem zatrzymano kolumnę, po czym wszystkich rozpedzono za pomocą psów. Miejscowi Niemcy, członkowie Selbstschutzu, przy-

²⁶ Rel. J. Bełkowski, M. Drozdowski; *Zagłada Żydów w Polsce w latach 1939–1945*, Biuletyn GKBZHWP, t. 1: 1946; A. Bogucki, *Powiat rypiński w średniowieczu (do połowy XV wieku)*, [w:] *Szkice Rypińskie*, Bydgoszcz 1967, s. 68. A ZIH, Ring. I, nr 953, podaje, że Żydów rypińskich zmuszono do kąpieli w Rypienicy jesienią 1939 r.

²⁷ A OKBZH-B, protokoły przesłuchań, S. Cukierman; Rel. J. Rakoczy; H. Regel, *Sprawiedliwość nie dosięgła morderców z Rypina*, Wrocławski Tygodnik Katolików (WTK) 1961, nr 51, s. 5; M. Krajewski, *Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945, Polityka okupanta i ruch oporu*, 1984 (mpa), passim.

²⁸ E. Crankshaw, *Gestapo narzędzie tyranii*, Warszawa 1960, s. 169.

stąpili wtedy do grabieży legendarnych niekiedy bogactw lipnowskich Żydów²⁹.

Usunięcie Żydów z terenów zajętych przez Niemcy hitlerowskie mieściło się w planach polityków niemieckich. 7 października 1939 r. Hitler wydał rozkaz Himmlerowi wyniszczenia przede wszystkim tych grup ludności, które jego zdaniem stanowiły szczególne zagrożenie dla Rzeszy. Chodziło tu o inteligencję oraz Żydów³⁰. Te plany i rozkazy Hitlera na terenie okręgu, w tym również w powiatach Lipno i Rypin, miał realizować Albert Forster, początkowo jako szef zarządu cywilnego, a później jako namiestnik okręgu.

Forster chciał być pierwszym, który złoży Führerowi meldunek o całkowitej germanizacji podległego mu obszaru. Stąd też już 12 września 1939 r. w tajnej instrukcji polecił landratom „ujęcie i internowanie polskich przywódców i intelektualistów, zwłaszcza nauczycieli, duchownych, wszystkich osób z akademickim wykształceniem i ewentualnie kupców”³¹. Wraz z rozpoczęciem masowej eksterminacji Polaków w drugiej połowie października 1939 r. przystąpiono na terenie ziemi dobrzyńskiej do mordowania ludności żydowskiej, choć w mniejszym natężeniu niż ludności polskiej. Spośród Żydów ginęli ci, na których miejscowi Niemcy wnieśli jakiegokolwiek skargi czy uwagi. W wielu przypadkach o pozbawieniu życia Żyda decydował fakt chęci jego ograbienia lub zajęcia posiadłości. W czasie masowych egzekucji w rypińskim więzieniu — siedzibie Selbstschutzu, lasach skrwileńskich (powiat rypiński), lasach karnkowskich (powiat lipnowski), niemieccy oprawcy wyrwali ofiarom złote zęby, koronki i mostki. W rypińskim więzieniu w tej okrutnej grabieży specjalizował się gestapowiec Aleksiej. Od momentu „uruchomienia” więzienia w Rypinie i rozpoczęcia w nim rozstrzeliwań, młodych Żydów używano do „prac porządkowych”. Mężczyźni ci ginęli po zakończeniu każdej kolejnej egzekucji. Z relacji koronnego świadka zbrodni dokonywanych w więzieniu przy ul. Warszawskiej 20, Władysława Czajkowskiego, dowiadujemy się, że młodzi Żydzi byli używani do wyciągania z piwnic, a potem wywożenia zamordowanych Polaków. Jednej tylko nocy rozstrzelano tu około 150 osób pochodzenia żydowskiego. „Byli to przeważnie młodzi ludzie. [...] Najpierw ustawiano wszystkich na podwórzu. Kazano im maszerować i stawać. Całej tej ceremonii towarzyszył śmiech oprawców. Więźniowie musieli odliczać, a co dziesiątego stawiano pod mur, oprawca strzelał w tył głowy. Następnie stawiano pod mur co dziesiątego, co ósmego itd., aż pozostał jeden, który musiał zaciągnąć na stos przedostatniego i tam sam otrzymy-

²⁹ A ŻIH, Ring. I, nr 953, 974; Rel. Cz. Buzy, J. Kornacki; R. Lewandowski, op. cit., s. 23.

³⁰ T. Cyprian, J. Sawicki, *Sprawy polskie w procesie norymberskim*, Poznań 1956, s. 53; K. Radziwończyk, *Okupacyjny zarząd i zbrodnie wojenne Wehrmachtu podczas agresji na Polskę 1 IX 1939—25 X 1939 r.*, *Wojskowy Przegląd Historyczny (WPH)* 1973, nr 2, s. 138.

³¹ A GKBZHWP, akta procesu Forstera, t. XV, k. 4582.

wał strzał w tył głowy. Po zakończeniu egzekucji oprawcy weszli do budynku na górę, gdzie głośno odśpiewano hymn niemiecki. Następnie rozpoczęła się libacja..."³².

W październiku 1939 r. hitlerowcy aresztowali, a następnie wywieźli i rozstrzelali w laskach skrwilneńskich dwunastu członków rypińskiego Judenratu, m.in. Kona, Flucera, Gotlibowskiego, Cajtoga, Luksemburga i Pukacza. Natomiast w listopadzie tego roku aresztowano bogatszych Żydów z Rypina, m.in. Warszawiaka, Nadrę, Hiszfelda, mimo że wcześniej złożyli oni okup. Aresztowanych wywieziono w nieznanym kierunku, gdzie wszelki ślad po nich zaginął. Izaak Buchmana po aresztowaniu torturowano i bito, aby zmusić go do złożenia informacji, gdzie Żydzi ukryli swoje mienie. Kiedy zwolniono go na jedną dobę, ten zdołał potajemnie opuścić miasto³³.

Niemcy, stosując różne formy terroru i zastraszenia, bardzo często posługiwali się metodą wyłudzenia okupu za cenę rzekomego uwolnienia lub darowania życia. W połowie listopada 1939 r. pewien volksdeutsch mieszkającego u niego Żyda Szelkę Szafernsztajna oskarżył, że ten chciał podpalić mu dom. Niebawem Szafernsztajna aresztowano, a starającym się o jego uwolnienie znajomym oświadczone, że wypuszczą Żyda za kaucją 1000 zł. Składka uliczna szybko pokryła wysokość kaucji, a po jej doręczeniu oczekiwano uwolnienia. Niestety, niebawem całą rodzinę Szafernsztajnowych wysłano w nieznanym kierunku i wszelki ślad po nich zaginął³⁴.

Na terenie sąsiedniego powiatu lipnowskiego bezpośrednia akcja eksterminacyjna ludności polskiej jesienią 1939 r. przybrała nieco łagodniejsze rozmiary. Jednak i tutaj przy okazji egzekucji przedstawicieli polskiej warstwy przywódczej likwidowano Żydów. W październiku 1939 r. w lesie koło Karnkowa rozstrzelano pierwszą grupę Żydów z tego powiatu. Wśród nich byli Żydzi z Lipna i Skępego, m.in. Kurczak, Sielke i Rode. Podobnie ułomnych i kalekich Żydów z Kikoła w powiecie lipnowskim w liczbie 15 wywieziono i rozstrzelano w lasach³⁵. Żydzi z terenu ziemi dobrzyńskiej poza więzieniem w Rypinie i lasami koło Karnkowa byli rozstrzeliwani także w lasach skrwilneńskich, na cmentarzu żydowskim w Rypinie oraz w lasku koło Rusinowa w pobliżu Rypina. W 1944 r. 30—40-osobowych grup Żydów używano do prac ekshumacyjnych i palenia zwłok pomordowanych w 1939 r. ofiar w lesie koło Skrwilna. Grupy te, po wykona-

³² Cyt. za R. Piotrowski, *Opowieść koronnego świadka. Tragiczna jesień 1939 r. w Rypinie*, WTK 1972, nr 5, s. 7. W rypińskim więzieniu zginęli m.in. Jakub Anyż — kupiec, Elias Gotlibowski — kupiec, Maurycy Köhn — właściciel majątku ziemskiego, Abram Krawiecki — fryzjer, Jakub Kohn — kupiec, Luksemburg — kupiec. Mordkie Popiół, Rosentein, Rozanowicz, Icek Mendel, Szlachter i wielu innych, nie ustalonych z nazwiska Żydów z Rypina i okolicy.

³³ A ZIH, Ring. I, nr 953, opr. D. Fligelmana.

³⁴ Ibid.

³⁵ R. Lewandowski, op. cit., s. 6, 21.

niu czynności, także rozstrzeliwano, wrywano im złote zęby, a potem zwłoki palono. Należy jednak przypuszczać, że ci Żydzi przywożeni byli tu spoza terenu ziemi dobrzyńskiej³⁶.

Mimo szeroko zakrojonej bezpośredniej akcji eksterminacyjnej w 1939 r., w rzeczywistości tylko część Żydów tego terenu zginęła w masowych egzekucjach w wyżej wymienionych miejscach. Większość jesienią tegoż roku została skierowana do gett oraz innych miejsc odosobnienia. Wielu tam zginęło, inni skierowani zostali do obozów koncentracyjnych³⁷. Akcję wysiedlenia Żydów z Rypina rozpoczęto 14 listopada 1939 r. Pozostałych w mieście Żydów zebrano na Rynku, wręczono ausweisy i polecono w ciągu dwóch dni opuścić miasto. Pozwolono zabrać tylko pościel i najbardziej niezbędne rzeczy na podróż. Żydów lipnowskich zaczęto wysiedlać z miasta od początków grudnia 1939 r., a ostateczny termin opuszczenia wyznaczono na 21 grudnia tegoż roku. W tym czasie Żydów z Lipna, a także Lubicza i Kikoła wywieziono do Włocławka, a stamtąd do getta w Łodzi. Ocalałych jeszcze wówczas Żydów z rejonu Skępego i Dobrzynia n. Wisłą wysłano w kierunku Warszawy. W następnych miesiącach okupacji znaleźli się oni w getcie warszawskim. Z wywiezionych wówczas nikt nie ocalał. Z Dobrzynia n. Drwęcą wysiedlono Żydów w dniach 9—15 listopada 1939 r.³⁸ Na przełomie listopada i grudnia wysiedlono także Żydów zamieszkujących pozostałe wsie ziemi dobrzyńskiej. Tak było m.in. w Rojewie w powiecie rypińskim, gdzie żydowskie rodziny wysiedlono w ciągu jednego dnia. Świadek tamtych wydarzeń, Michał Świeżawski, wspomina po latach: „Jakub, najmłodszy syn Samuela [Lichtensteina — dop. M.K.] był moim rówieśnikiem, chodził ze mną do szkoły, był moim dobrym kolegą. Na furmankę załadowano całą liczną rodzinę Lichtensteinów. Jakub trzymał na kolanach tobolek i płakał. Płakali i krzyczeli wszyscy. Tylko stary Szmul (tak nazywano Samuela Lichtensteina), jakby godząc się z wyrokiem, obszedł w odrętwieniu dom i ucałował każdy jego narożnik. To robiło wrażenie. Poirytowany żandarm tylko zaklął, zamachnął się kolbą karabinu, ale nie uderzył. Ludzie mówili potem, że stary handlarz końmi dobrze wiedział, jaki los czeka wysiedleńców”³⁹.

Niezależnie od planowej akcji wysiedleńczej w listopadzie i grudniu 1939 r. z niektórych miejscowości wywieziono Żydów już we wrześniu tegoż roku. Grupa około 350 osób ludności żydowskiej zo-

³⁶ S. Arent, Puście mnie do moich dzieci, 1956 (mpa) — w posiadaniu autora, s. 8; T. Kuta, Ziemia Bydgoska w cieniu swastyki, Bydgoszcz 1966, s. 99; tenże, Imiona zbrodni, Gdynia 1965, s. 99. Także A. OKBZH-B, sygn. II Ds. 51/64, zeznanie B. Ciepliński; Rel. A. Kułakowski.

³⁷ A. OKBZH-B, sygn. Zg. 3/46, 93/48, p. 46, 36/47, p. 59, 59/47, p. 15; Rel. S. Cukierman, J. Rakoczy; B. Bojarska, Eksterminacja, s. 126.

³⁸ A. ŻIH, Ring, I, nr 495, 953; R. Lewandowski, op. cit., s. 23.

³⁹ J. Szułc, Przetrwali wśród ludzi, Gazeta Kujawska 1985, nr 296, s. 3.

stała aresztowana w Dobrzyniu n. Drwęcą już 7 września, tj. w dniu wkroczenia Wehrmachtu. Zostali oni wywiezieni do bydgoskich koszar 15 PAL. Od momentu aresztowania aż do ich rozstrzelania był z nimi Polak Leon Szczygliński, wówczas 26-letni mężczyzna, zamieszkały na stałe przy ulicy Nowej 21. Jego relacja stanowi szczegółowy opis gehenny ludności żydowskiej tego miasta. W czasie obławy zatrzymani poddani zostali szczegółowej rewizji osobistej. Szukano wtedy noży, innych ostrych narzędzi, zabierano kosztowności i pieniądze. Spędzonych na rynek ustawiono następnie w szereg. W grupie tej byli także inni Polacy. Po rozdzieleniu kolumny na dwie części. Szczygliński wraz z około 20 Polakami załaził się w żydowskiej grupie i wraz z nimi został wywieziony do Bydgoszczy. Do koszar przy ul. Gdańskiej przywieziono ich w dżdżyste późne popołudnie. Dobrzyńskiej grupie przydzielono stajnię końską — barak nr VIII. W baraku tym (jüdische Barake) więzieni byli także Żydzi miejscowi oraz z innych pobliskich miast. Do grupy tej niebawem dołączyła grupa polsko-żydowska z Mroczy. Wśród nich był 16-letni żydowski chłopiec — niemowa z Gdańska. Przez pierwsze dwa dni więźniowie nie otrzymywali żadnego pożywienia. Spali na końskiej mierzwie, stłoczeni po około 10 osób w jednym boksie. Potem przydzielono po skibce spleśniałego chleba i trochę wodnistej zupy. Żydów angażowano do najbardziej uciążliwych robót. W dzień i w nocy wpadali do baraku młodzi Niemcy żołnierze, by oglądać więźniów jak zwierzęta w zoo. Żydzi w bydgoskich koszarach szykanowani byli w różny sposób. Urządzano dla nich tzw. ćwiczenia gimnastyczne, najbardziej popularne było skakanie żabką. Innych zrzucano ze schodów. Pewnego razu 16-letni chłopiec gimnazjalista z Wąbrzeźna nazwiskiem Rodzonek, niechętny nadepnął niemieckiemu podoficerowi na nogę. Niemiec za to zmasakrował chłopca na oczach jego ojca.

Na początku października 1939 r. do bydgoskich koszar, gdzie m.in. więzieni byli Żydzi z ziemi dobrzyńskiej, zajeżdżał samochód ciężarowy należący do młynów w Przechowie. Wywołano wtedy po 30 Żydów, zapisywano ich nazwiska i ładowano na otwarty samochód. Listę sporządzał Szymon Kufeld, Żyd z Dobrzynia n. Drwęcą. Kiedy zabrano go do końcowej trzydziestki, wówczas polecono ewidencjonować ostatnich L. Szczyglińskiemu. Polak, który dobrze znał wielu spośród skazanych na wywóz z koszar, dołączył do grupy, chcąc dostać się z baraku. Komendant polecił mu jednak wystąpić z szeregu i pozostać. Tego samego dnia o ściany koszar odbijały się salwy karabinów maszynowych. Żydzi dobrzyńscy zostali rozstrzelani w tzw. lesie gdańskim koło Bydgoszczy. W tej grupie byli m.in. bracia Kadecy i Szlachter⁴⁰.

Żydzi z Dobrzynia n. Drwęcą zostali także wywiezieni 14 września 1939 r. W tym dniu około 230 Żydów Niemcy wyciągnęli z miejsco-

⁴⁰ G. Nowicka, Blok numer VIII, Gazeta Kujawska 1984, nr 100, s. 4.

wej synagogi i wywieźli w nieznanym kierunku. Podobnie 6 listopada wywieziono z tego miasta 35 żydowskich rodzin⁴¹. 9 listopada do miasta ściągnięto członków Selbstschutzu z okolicznych miejscowości i ogłoszono, że pozostający jeszcze Żydzi mają je opuścić w ciągu 10 dni. Po wojnie do Dobrzynia n. Drwęcą powróciło tylko czterech obywateli żydowskich. Wśród tej garstki obóz koncentracyjny przeżył Ignacy Nusbaum⁴².

Żydzi z ziemi dobrzyńskiej, po wyrzuceniu ich z miast i wsi tego regionu, trafili w następnych miesiącach okupacji do różnych miejsc odosobnienia. Część Żydów z Rypina i Dobrzynia n. Drwęcą w 1940 r. trafiła do Szreńska. Żydów z Rypina spotykamy także w Ciechanowie⁴³. W getcie mławskim skoncentrowano ludność żydowską z Dobrzynia n. Wisłą i Rypina. Żydzi z Dobrzynia n. Wisłą znaleźli się w getcie w Nowym Mieście. Najwięcej Żydów z terenu ziemi dobrzyńskiej, a w szczególności z Dobrzynia, Lipna i Rypina, znalazło się w getcie płońskim⁴⁴. Pewna grupa ludności żydowskiej z Dobrzynia n. Wisłą trafiła do bydgoskich koszar 15 PAL, a następnie została rozstrzelana w Trzyszczyne, 10 km na północny wschód od Bydgoszczy, bądź też w Rynkowie koło Bydgoszczy⁴⁵.

Najwięcej Żydów z tego terenu zginęło w gettach warszawskim i mławskim w latach 1941—1942. W tym ostatnim kilkuset z nich zmarło na skutek szerzącego się tam tyfusu plamistego⁴⁶. Żydzi z powiatów lipnowskiego i rypińskiego ginęli także w obozach koncen-

⁴¹ A ZIH, Ring. I, nr 108 i 802/I. W dokumencie nr 802/2 znajduje się wykaz 189 nazwisk spośród 260-osobowej grupy Żydów dobrzyńskich wywiezionych 14 IX 1939 r.

⁴² A ZIH, Ring. I, nr 802/I; Ć. Nowicka, op. cit., s. 4.

⁴³ M. Grynberg, *Żydzi w rejencji ciechanowskiej 1939—1942*, Warszawa 1984, s. 96.

⁴⁴ A OKBZH — Warszawa, sygn. 55/72 k. 1617; A GKBZHWP, sygn. DS. 179/69, Zd. 11 k. 20; A ZIH, materiały luźne; M. Grynberg, op. cit., s. 105. Spośród ustalonej listy poległych Żydów w getcie płońskim trzeba wymienić: Izidora Kohna, Chaję Nusbaum, Mendla Nusbauma.

⁴⁵ W. Jastrzębski, *Terror i zbrodnia*, s. 69, 93; W. Jastrzębski, J. Sziling, *Okupacja hitlerowska*, s. 107, 201.

⁴⁶ A OKBZH-B, ankiety z powiatu rypińskiego. Zob. R. Zabłotniak, *Epidemia duru plamistego wśród ludności żydowskiej w Warszawie w latach drugiej wojny światowej*, Biuletyn ŻIH 1971, nr 4, s. 3—22. W getcie warszawskim spośród Żydów rypińskich zginęli m.in.: Luba Binert, Bluma Birman, Chawa Blumert, Hersz Blumen, Abram Berensztejn, Dora Berensztejn, Sruł Berensztejn, Benicjan Cukierman, Franja Cukierman, Liwcia Cukierman, Wolf Puchs, Mordka Koral, Hanna Krygier, Michla Lipka, Sara Lipka, Abram Icek Lipka, Hanna Makower, Tobiasz Makower, Jadwiga Moszkowska, Janina Moszkowska, Helena Moszkowska, Szymon Moszkowski, Abram Nusbaum, Bina-Rojza Nusbaum, Cyrla Nusbaum, Chaja Nusbaum (z Dobrzynia n. Drwęcą), Frajda Nusbaum (z Dobrzynia n. Drwęcą), Mass Nusbaum, Nacha Nusbaum, Szmul Nusbaum, Zalman Nusbaum, Guta Popiół, Henryk Popiół, Eliasz Rosentein, Hinda Rosentein, Rebeka Rosentein, Jakub Szołder, Juda Wiór. W getcie mławskim śmierci ponieśli m.in.: Ruchla Binert, Gerszon Birman, Chawa Blado, Jakub Braum, Marien Braum, Chaja Dymont, rodzina Grzywaczów, Moszek Kohn, rodzina Kowalów, Lewinów, Lewkowiczów, Lichtarzów, Popiołów, Dawid Sargał i inni.

tracyjnych przeznaczonych prawie wyłącznie dla tej grupy narodowościowej, tj. Treblince (tzw. Obóz Treblinka B), Chełmie, Bełzcu i Sobiborze⁴⁷. Spore grupy ludności żydowskiej z tego terenu napływały także do obozu w Stutthofie. 6 września 1944 r. w miejscowości Mierzynek n. Drwęcą w powiecie lipnowskim zorganizowano podobóz KL Stutthof, tzw. Aussenkommando, w którym więziono Żydówki z Węgier. Obóz ten istniał aż do 14 stycznia 1945 r. W okrutnych warunkach przetrzymywano tam około 3600 osób zgromadzonych w dwóch podobozach — Mierzynek I i Mierzynek II. O losie Żydówek z Mierzynka brak niestety dokładniejszych informacji. Wiadomo tylko, że wcześniej pracowały one przy budowie umocnień frontowych, tzw. okopów. Z pewnością jednak w momencie likwidacji obozu zostały ewakuowane w głąb Niemiec i tam zlikwidowane⁴⁸.

Z początkiem 1940 r. okupacyjne władze niemieckie na terenie ziemi dobrzyńskiej mogły uznać, że problem ludności żydowskiej został rozwiązany. Dane tabeli 1 wskazują, jak szybko nastąpił proces likwidacji wywiezienia z tego terenu zamieszkałych tu Żydów⁴⁹.

Tabela 1

Liczba ludności żydowskiej ziemi dobrzyńskiej w latach 1939—1940

Powiat	Liczba ludności żydowskiej		
	1 IX 1939	XII 1939	XII 1940
Lipnowski	3 036	2 979	7
Rypiński	6 000	131	8
Razem:	9 036	3 110	15

Chociaż niemieckie dane spisowe z 1940 r. mogą się wydawać zaniżone, to nie ulega wątpliwości, że do tego czasu na terenie ziemi dobrzyńskiej pozostała bardzo nieliczna grupa ludności żydowskiej, która korzystając z pomocy Polaków zdołała przetrwać następne lata

⁴⁷ Zagłada Żydów w Polsce, s. 201.

⁴⁸ Trybuna Pomorska 1945, nr 68, s. 3; Obozy zagłady, obozy koncentracyjne i obozy pracy na ziemiach polskich w latach 1939—1945, Biuletyn GKZBHWP, t. I: 1946, s. 31; Z. Drwęcki, Miejsca walk i mięczeństwa w województwie bydgoskim 1939—1945, Bydgoszcz 1969, s. 111—112; M. Gliński, Ewakuacja podobozów obozu koncentracyjnego Stutthof (styczeń—maj 1945 r.), Komunikaty Muzeum Stutthof, 1970, nr 3, s. 9; D. Steyer, Zbrodnie hitlerowskie wobec ludności polskiej na Pomorzu Gdańskim w ostatnim okresie okupacji (1944—1945), Zeszyty Naukowe Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu Gdańskiego 1974, z. 2, s. 111—117; W. Wereszczyński, Podobozы KL Stutthof na terenie dzisiejszego województwa bydgoskiego w latach 1944—1945, Toruń 1975 (mps — UMK), passim; R. Lewandowski, op. cit., s. 23. Zob. także M. Krąjewski, Eksterminacja inteligencji Ziemi Dobrzyńskiej, s. 153—209 oraz inne prace tegoż autora.

⁴⁹ J. Sziling, Ludność żydowska, s. 20.

okupacji. Jest faktem, że wysiedlenia, a także likwidacja na miejscu tej części społeczeństwa polskiego zostały przeprowadzone w sposób planowy i konsekwentny, zgodnie z założeniami polityki narodowościowej okupanta w odniesieniu do tej ludności.

Ludność polska omawianego terenu udzielała pomocy Żydom, którzy uszli z życiem w okresie masowych deportacji. Ukrywanie ludności żydowskiej było tu niezwykle utrudnione, każdy bowiem obcy człowiek zwracał uwagę mieszkańców. Nadto czynnikiem utrudniającym udzielanie pomocy Żydom były częste rewizje władz okupacyjnych w związku z niedostarczaniem przez chłopów wyznaczonych kontyngentów⁵⁰. Mimo takiej sytuacji członkowie byłej Komunistycznej Partii Polski w Rypinie podejmowali różnorakie działania w celu ratowania ludności żydowskiej w tym mieście, m.in. Franciszek Jarecki i Lubomir Załęski starali się u władz niemieckich o przepustki umożliwiające Żydom opuszczenie miasta i wyjazd do Związku Radzieckiego. Wielu z nich w ten sposób się uratowało⁵¹.

Przez cały okres okupacji w wielu miejscowościach ziemi dobrzyńskiej, m.in. w Dobrzyniu n. Drwęcą, Rypinie, Lipnie, Rojewie i innych ukrywano z narażeniem życia Żydów. Piękną kartę pomocy dla Żydów rypińskich wywiezionych w listopadzie 1939 r. do Warszawy, którzy następnie znaleźli się w tamtejszym getcie, zapisał Józef Kolasiński i jego matka. W latach 1940—1941 zaopatrywał on Żydów z Rypina w żywność. Spotykał się z Baldykiem, Kaczorem, Grudówną i Gronerami. Kolasiński zdobył nawet przepustkę i codziennie wchodził na teren getta. Wynajmując ciężarówkę z gazowni lub elektrowni, w przebraniu pracownika tych firm, przewoził do warszawskiego getta żywność. Przez dwa tygodnie ukrywał w swoim mieszkaniu Hersza (Henryka) Gronera, a następnie znalazł mu schronienie u ogrodnika na Powązkach. W organizowaniu wszechstronnej pomocy dla Żydów z Rypina pomagał Kolasińskiemu Purman-Purmański, który wyrobił „kenkartę” i oryginalne dokumenty z dyrekcji kolei. Żydom z Rypina Kolasiński przekazał 35 tysięcy złotych na zakup żywności i innych środków utrzymania. Z pomocy tej skorzystali Beldykier i Kaczorowski. Przez jakiś czas ukrywał on rypińską Żydówkę Grudównę, siostrzenicę Purmana. W ostatnim okresie okupacji matka Kolasińskiego ukrywała w Rypinie Gronera i Pur-

⁵⁰ Rel. S. Cukierman, B. Trojanowski. Zob. A. Eisenbach, *Hitlerowska polityka eksterminacji Żydów w latach 1939—1945 jako jeden z przejawów imperializmu niemieckiego*, Warszawa 1953, s. 115; T. Berensztein, A. Rutkowski, *Pomoc Żydom w Polsce 1939—1945*, Warszawa 1963 s. 45.

⁵¹ Rel. J. Karwaszewski, J. Rakoczy; Materiały zebrane na spotkaniu byłych działaczy PPR powiatu rypińskiego (mps w posiadaniu autora), s. 9, 46; B. Kaplan, *Z tamtych lat*, Bydgoszcz 1963, s. 32—35; tenże, *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*. *Kalendarz-kronika*, [w:] *Szkice Rypińskie*, Bydgoszcz 1967, s. 160; S. Datner, *Las sprawiedliwych*, Warszawa 1968, s. 11. Wśród Żydów rypińskich było bowiem wielu działaczy KPP, m.in. Radmener, Blumenzweig, Dratwa, Lurman, Mojżesz Główka, Gutfeld, Bala Pukacz, Blausztynówna, Samuel Furgacz, Lichter, Lichterowa i inni.

mana. Mimo daleko idącej pomocy, Grudówna, Byldykier i Kaczor nie przeżyli wojny⁵².

Spośród wielu przykładów pomocy dla ludności żydowskiej na terenie ziemi dobrzyńskiej na szczególne podkreślenie zasługuje pomoc mieszkańców Rojewa koło Rogowa w powiecie rypińskim. Około 6 stycznia 1940 r. do zabudowań Mieczysława Trojanowskiego, pod osłoną nocy, przyszli Abram i Jakub Lichtensteinowie, kilkunastoletni Żydzi wysiedleni stąd z całą rodziną późną jesienią 1939 r. Zostali oni wywiezieni do Mińska Mazowieckiego, gdzie poddano ich selekcji. Niezdolnych do pracy rozstrzelano, a zdrowych i młodych załadowano do bydłych wagonów i wywieziono w nieznanym kierunku. W nocy, kiedy pociąg zatrzymał się, Lichtensteinowie wyrwali deskę z wagonu i zbiegli. Po pięciu dobach, poruszając się tylko nocami, doszli do Rojewa i tu znaleźli schronienie. Pomocy w ukrywaniu Żydów udzielał także Edmund Kisielewski i Tymoteusz Słazakowski. Kisielewski wydrążył w stodole w słomie kryjówkę i przejął od Trojanowskiego młodych Żydów. Słazakowski natomiast urządził w swoim lesie dobrze zamaskowaną ziemiankę, gdzie Żydzi przebywali latem przez pięć lat okupacji. Braci Lichtensteinów ukrywał także Jan Świeżawski, a Anastazja Zgórzyńska donosiła do kryjówek jedzenie. Michał Świeżawski, rówieśnik Jakuba Lichtensteina, tak wspomina tamte okrutne dni i lata: „Zimą nie pracowali, chyba że przy drobnych zajęciach wewnątrz budynków. Za to latem odwdzięczali się jak mogli”. „To co za dnia ściałem kosą — mówił Mieczysław Trojanowski — oni nocą zebrali i ustawili w kopki”⁵³.

W następnych latach okupacji do kryjówki w lesie rojewskim doszedł jeszcze Józef Adamkowski. Polak, który uciekł z przymusowych robót. Po wyzwoleniu Jakub Lichtenstein wyjechał do Kanady. Abram natomiast pozostał w Rojewie, któremu zawdzięczał własne życie. Tutaj ożenił się i dochował dzieci. Po paru latach i on wyjechał do Kanady. Obydwaj nie zerwali kontaktu z przyjaznym im Rojewem. Po wielu latach Abram przyjechał do Polski, aby we Włocławku spotkać się z kolegami z młodości. Przejął się bardzo tym spotkaniem, doznał zawału serca i zmarł. Do Rojewa co roku za to przyjeżdżają dzieci Abrama, które tu się urodziły i bardzo za nim tęsknią. „Inaczej — powie Trojanowski — nie wydawałyby na podróż takiej fury pieniędzy”⁵⁴.

Żydzi z ziemi dobrzyńskiej, przebywając w następnych latach okupacji poza jej granicami, nie poddawali się polityce hitlerowskiego okupanta. Wielu z nich angażowało się w zorganizowany ruch oporu. Przykładem takiej postawy jest Samuel Furgacz z Rypina

⁵² Rel. H. Klubińska, S. Cukierman; *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939—1945*, opr. W. Bartoszewski, i Z. Lewinówna, Kraków 1969, s. 431—434.

⁵³ J. Szulc, op. cit., s. 3—4.

⁵⁴ Ibid.

(Stary Rynek 17), z zawodu krawiec. 5 czerwca 1942 r. został powieszony we wsi Szumanie (pow. plocki) za udział w oporze przeciwko okupantowi⁵⁵. Żydzi rypiński zapisali także chlubną kartę w powstaniu w getcie warszawskim, stając do czynnej walki. W walkach powstańczych poległa m.in. rodzina Szolderów (Jakub, Laja, Marian, Mojżesz i Sura). Jako członek Żydowskiej Organizacji Bojowej zginął w kwietniu 1943 r. Josef Chain Szolder⁵⁶.

*

Włączony w skład Rzeszy obszar ziemi dobrzyńskiej poddany został bezwzględnej polityce eksterminacji. W jej ramach przeprowadzono akcję wysiedlania i likwidacji licznie zamieszkałej tu ludności żydowskiej. O rozmiarach tego procesu, poza zestawieniem w wyżej zamieszczonej tabeli, świadczy fakt, że spośród 6 tysięcy osób zamieszkujących ówczesny powiat rypiński wojnę przeżyło około 50 Żydów. W samym Rypinie po zakończeniu wojny mieszkała tylko jedna rodzina żydowska — Szymona Cukiermana. Podobnie stało się w powiecie lipnowskim. Fakty te najdobitniej świadczą o bezwzględności okupanta w dążeniu do usunięcia tej grupy narodowościowej z włączonego do Rzeszy terenu.

Proces deportacji i fizycznego unicestwienia Żydów na ziemi dobrzyńskiej dokonywał się w okresie nasilenia największych mordów ludności polskiej tego terenu. Rodzi się w związku z tym pytanie, czy nasilenie terroru ze strony okupanta wobec ludności polskiej i żydowskiej w pierwszych miesiącach wojny i okupacji było odpowiednio równe, czy też któraś z narodowości podlegała większym okrucieństwom i doznała przez to większych strat? Podkreślić jeszcze raz trzeba, że szczególną rolę w procesie eksterminacji bezpośredniej i pośredniej obydwu grup ludności odegrał Selbstschutz, organizacja złożona z miejscowych Niemców. Jej członkowie najpierw rozprawili się z aktywnymi społecznie Polakami oraz tymi, do których mieli, rzadko uzasadnione, pretensje i żale. Gdy zaś chodzi o Żydów, to celem poczynań członków Selbstschutzu była przede wszystkim chęć wzbogacenia się ich kosztem, zajęcia mieszkań i posiadłości, a przy tym prowadzenie przez cały czas działań dyskryminacyjnych, rewizji, prześladowań, przymusu pracy itp. Trzeba wskazać, że w omawianym okresie zlikwidowano na miejscu o wiele mniej Żydów niż Polaków. Władze okupacyjne zastosowały się tu raczej do ogólnych dyrektyw w sprawie wysiedleń tej grupy narodowościowej w końcu 1939 r. Poza powtarzającymi się we wszystkich zajętych miastach Polski sposobami postępowania, jak rewizje, rabunki, podpalanie sy-

⁵⁵ A GKBZHWP, sygn. 179/69 Zd. 19. inf. Geheime Staatspolizei w Rypinie z 30 IV 1942. W okresie międzywojennym S. Furgacz skazany był na 2 lata więzienia za działalność komunistyczną.

⁵⁶ Rel. S. Cukierman.

nagog, kontrybucje, żółte łaty na ubraniach, chodzenie po jezdni, wysiedlenia, na omawianym terenie Niemcy dopuścili się nadto mordów Żydów w miejscach masowych egzekucji. Wydaje się, że specyfiką tego terenu było nie tylko całkowite wypędzenie ludności żydowskiej w 1939 r. i z początkiem 1940 r., lecz także masowe mordy.⁵⁷

⁵⁷ Zob. M. Krajewski, *Eksterminacja inteligencji*, s. 153–209 oraz tegoż, *Ziemia Dobrzyńska w latach 1939–1945*, passim. (Bibliografia prac Mirosława R. Krajewskiego z zakresu historii za lata 1973–1982, Ostrowite 1982).

Ryszard Kozłowski (Toruń)

POLSKA PARTIA SOCJALISTYCZNA WE WŁOCŁAWKU W LATACH 1945—1948 (Studia nad rozwojem organizacyjnym)

Dotychczasowe badania nad dziejami ruchu robotniczego w Polsce powojennej koncentrowały się głównie wokół zagadnień związanych z działalnością PPR, natomiast PPS była traktowana marginalnie, jako partia drugorzędna i mniej ważna. W pewnym sensie los PPS został przesądzony już w 1948 r., gdy wskutek deformacji zaistniałych w polskim ruchu robotniczym dorobek tej partii potraktowano zbyt jednostronnie i nadzwyczaj krytycznie. Po upływie prawie czterdziestu lat od tych wydarzeń wydaje się, że nadszedł już czas, aby na powojenne dzieje PPS spojrzeć inaczej, no i przede wszystkim podjąć rzetelne badania naukowe. Historiografia dotycząca powojennego ruchu socjalistycznego w woj. pomorskim jest równie uboga jak w skali ogólnokrajowej, choć w ostatnich latach można odnotować na tym polu dosyć poważny postęp¹. Prezentowany artykuł w jakimś stopniu wychodzi naprzeciw postulatom badawczym, choć nie pretenduje do ukazania całokształtu problematyki związanej z działalnością PPS. Dotyczy jedynie rozwoju organizacyjnego i wpływów partii w środowisku miejskim Włocławka w latach 1945—1948. Na takie sformułowanie tematu wpłynął w dużej mierze stan zachowania materiałów źródłowych oraz ograniczona objętość artykułu.

¹ J. Chamot, *Zarys działalności Polskiej Partii Socjalistycznej w Grudziądzu (1945—1948)*, Rocznik Grudziądzki, t. IV (1965), s. 147—185; T. Piotrkiewicz, *Działalność organizacyjna Polskiej Partii Socjalistycznej w woj. pomorskim (bydgoskim) w latach 1945—1948*, AUNC, Nauki Polityczne, t. VII, Toruń 1974, s. 111—137; B. Głębowicz, *Ruch robotniczy w województwie pomorskim w latach 1945—1948*, [w:] *Pod Czerwonym Sztandarem*, Bydgoszcz 1968, s. 199—227; R. Kozłowski, *Odbudowa organizacji PPS w woj. pomorskim (bydgoskim) styczeń—maj 1945 r.*, *Z pola walki*, 1977, nr 2(78), s. 507—526; tenże, *Ruch robotniczy w woj. pomorskim w latach 1945—1948*, AUNC, Historia 15, 1978, s. 39—85; tenże, *Ruch robotniczy w Grudziądzu w latach 1945—1948*, Grudziądz 1978; tenże, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej i wschodnich Kujaw na tle przeobrażeń społeczno-politycznych w latach 1945—1948*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej*, Włocławek 1982, s. 167—253; M. Włodarski, *Udział PPR i PPS w uruchamianiu przemysłu oraz realizacji reform społeczno-gospodarczych PKWN w mieście i powiecie Inowrocław (1945—1948)*, Ziemia Kujawska, t. IV (1974), s. 77—103.

Odbudowa organizacyjna PPS w woj. pomorskim wiąże się ściśle z inicjatywą miejscowego aktywu oraz poczynaniami działaczy partyjnych, którzy zostali skierowani na Pomorze w ramach różnych grup operacyjnych. Władze centralne PPS nie tworzyły odrębnych grup operacyjnych, tak jak to czyniła PPR, które na wyzwolonych w 1945 r. terenach zajmowały się wyłącznie pracą polityczną i odbudową partii. Najlicniejsza grupa działaczy PPS przybyła na Pomorze w ramach grupy operacyjnej, która 31 stycznia 1945 r. wyruszyła z Lublina czterema samochodami i w pierwszych dniach lutego znalazła się w Toruniu. Kierownikiem tej grupy był pełnomocnik Rządu Tymczasowego na woj. pomorskie — Henryk Świątkowski — jeden z czołowych aktywistów tzw. odrodzonej PPS, zajmujący później wiele eksponowanych stanowisk w aparacie państwowym i centralnych władzach partii. Liczyła ona w sumie 25 przedstawicieli różnych resortów Rządu Tymczasowego oraz 15 milicjantów, z których większość należała do PPS. Była ona stosunkowo dobrze zaopatrzona w materiały propagandowe i druki socjalistyczne, które z inicjatywy H. Świątkowskiego zabrano z Lublina. Oprócz pracy państwowej nad odbudową administracji polskiej na Pomorzu członkowie tej grupy podjęli się także działalności politycznej, która doprowadziła do wskrzeszenia PPS na podległym im terenie. Również i w późniejszym czasie, pojedynczo lub w ramach grup operacyjnych, przybywali na Pomorze inni działacze PPS. Tymczasowy Wojewódzki Komitet Robotniczy PPS powstał w Toruniu w dniu 6 marca 1945 r. Funkcję przewodniczącego WK objął H. Świątkowski, a wiceprzewodniczącymi zostali: Kazimierz Pasemkiewicz i Jan Tomasik, natomiast obowiązki sekretarza pełnili: Alfred Przybój-Jarecki, Bolesław Kamiński i Bronisław Ratomski. Należy zaznaczyć, że jeszcze przed powstaniem Tymczasowego WK na Pomorzu działały dwa Okręgowe Komitety Robotnicze w Bydgoszczy i Toruniu, które rywalizowały między sobą o przejęcie kierownictwa nad całą organizacją wojewódzką. Nowo utworzony Tymczasowy WK PPS w znacznym stopniu przyspieszył proces organizowania się partii w woj. pomorskim, zwłaszcza zaś w północnych powiatach, gdzie sytuacja społeczno-polityczna była najbardziej skomplikowana².

Zanim jednak zorganizowały się pierwsze władze wojewódzkie, w niektórych ośrodkach miejskich inicjatywę odbudowy partii podjęli miejscowi działacze z okresu międzywojennego, którzy niemal natychmiast po wyzwoleniu przystąpili do reaktywowania kół i komitetów na swoim terenie. Czynnikiem przyspieszającym w pewnym stopniu odbudowę PPS był szybki rozwój PPR i związana z tym obawa utraty wpływów na rzecz tej partii. W okresie wiosennym 1945 r. PPR prowadziła bardzo aktywną politykę werbunkową,

² R. Kozłowski, *Odbudowa*, s. 163 n.; tenże, *Przeobrażenia społeczno-polityczne w województwie pomorskim (1945—1948)*, Toruń 1976, s. 77—80.

wchłaniając w swoje szeregi część przedwojennych członków i sympatyków ruchu socjalistycznego. Siła i możliwości tego drugiego nurtu, który można określić mianem inicjatywy oddolnej — samorzutnej — zależały od wielu czynników, a przede wszystkim od tradycji pepeesowskich w danym środowisku, od liczby i aktywności ocalałych działaczy, ich stanowiska wobec tzw. odrodzonej PPS, a nierzadko decydował tu zwykły przypadek. Niektóre środowiska uaktywniały się wcześniej, ponieważ szybciej zdołały nawiązać kontakt z reprezentantami odrodzonej PPS bądź też w inny sposób zostały poinformowane o legalnym istnieniu partii. W tym względzie w uprzywilejowanej pozycji znalazły się największe ośrodki miejskie i administracyjne, do których przede wszystkim starali się dotrzeć pełnomocnicy grup operacyjnych. W grupie miast uprzywilejowanych pod tym względem znalazł się także Włocławek, przez który wiodł szlak różnych grup operacyjnych podążających na Pomorze i dalej na Ziemię Odzyskaną. W pierwszych dniach po wyzwoleniu pełnomocnicy tych grup byli w zasadzie jedynym wiarygodnym źródłem informacji o odradzającym się życiu politycznym w powojennej Polsce³.

Nie było też chyba dziełem przypadku, że w całym woj. pomorskim właśnie socjaliści włocławscy zorganizowali się najwcześniej i już 25 stycznia 1945 r. utworzyli Tymczasowy Komitet Organizacyjny PPS na czele z Henrykiem Olszewskim, Feliksem Twardowskim, Romanem Jąkalskim i Telesforem Prackim. Komitet czynnie uczestniczył w tworzeniu władzy na terenie miasta, a także odbył kilka posiedzeń organizacyjnych, w tym jedno z udziałem przedstawiciela CKW — Władysława Jagiełły. Prawdopodobnie już po nawiązaniu kontaktów z przedstawicielami władz centralnych postanowiono zwołać pierwsze ogólnomiejskie zebranie członków PPS (10 II 1945 r.), na którym dokonano wyboru Miejskiego Komitetu Robotniczego. W zebraniu wzięło udział 52 członków partii. Na czele nowo powołanego Komitetu stanęli: Antoni Milewski — przewodniczący, Roman Jąkalski — wiceprzewodniczący, Stanisław Kiermasz — sekretarz, Feliks Twardowski — skarbnik, Antoni Stępiak — gospodarz, Stanisław Rentflajsz — członek⁴. Po przewyciężeniu trudności lokalowych praca organizacyjna nabrała rozmachu. Komitet starał się umocnić swoje wpływy wśród robotników i w innych instytucjach działających w mieście. Na prośbę PPR skierowano 25 pepeesowców do pracy przy realizacji reformy rolnej. W połowie marca 1945 r. włocławska organizacja PPS liczyła już około 300 członków⁵. W ramach Komitetu utworzono siedem wyspecjalizowanych sekcji: organizacyjną, propagandową, balotującą, gospodarczą, porozumiewaw-

³ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 184—185.

⁴ R. Kozłowski, *Włocławek w pierwszych miesiącach po wyzwoleniu (styczeń—czerwiec 1945 r.)*, [w:] *Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach i Ziemi Dobrzyńskiej*, Włocławek 1985, s. 140.

⁵ *Ibid.*

czą, dla spraw związków zawodowych i dla spraw reformy rolnej, które w ramach swoich zadań organizacyjnych docierały do szerokiej rzeszy społeczności miasta Włocławka. Korzystając z pobytu we Włocławku A. Przybój-Jareckiego, skierowanego na Pomorze przez CKW do pracy partyjnej, MK PPS zdołał doprowadzić 19 lutego 1945 r. do utworzenia Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej Stronnictw Demokratycznych, jednej z pierwszych w województwie. Odgrywała ona bardzo ważną rolę w życiu politycznym miasta, zajmowała się m.in. rozdziałem mandatów w radach narodowych, obsadą ważniejszych stanowisk według klucza partyjnego w administracji i organach wykonawczych samorządu terytorialnego⁶. O wysiłku organizacyjnym włocławskich socjalistów najlepiej świadczy liczba członków partii, która w kwietniu 1945 r. wynosiła 511 osób. Do liczby tej należałoby jeszcze dodać deklaracje 74 osób, które w tym czasie oczekiwały na rozpatrzenie i decyzję Komitetu. W maju 1945 r. organizacja miejska PPS we Włocławku skupiała 660 członków. Pod względem stanu liczebnego należała wtedy do najliczniejszych w województwie⁷. W końcu 1945 r. i przez cały niemal rok 1946 zajmowała drugą pozycję wśród pięciu organizacji miejskich miast wydzielonych, a w następnych latach, jak wykazują dane zawarte w tabeli 1, przesunęła się na trzecie miejsce⁸.

Tabela 1

Liczba członków PPS w miastach wydzielonych woj. pomorskiego w latach 1945—1948

Miasto	1945	1946		1947		1948
	XII	II	X	I	X	V
Bydgoszcz	1 730	2 300	4 111	5 490	10 519	10 375
Grudziądz	850	1 120	1 573	3 114	4 311	4 293
Inowrocław	736	1 300	1 050	2 837	3 950	3 941
Toruń	1 200	1 575	2 412	3 562	5 307	3 735
Włocławek	1 211	1 800	2 064	3 523	4 228	4 128

Działalność organizacyjno-polityczna włocławskiej organizacji PPS nie ograniczała się tylko do obszaru miasta. Z jej inicjatywy powstało także wiele komitetów miasteczkowych i gminnych na terenie powiatu, m.in. w Przedczu, Brześciu Kujawskim, Kowalu, Lubrańcu

⁶ Archiwum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (cyt. dalej AKW PZPR), sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie z prac organizacyjnych MKR PPS we Włocławku za okres od 25 I do 30 IV 1945 r.

⁷ R. Kozłowski, *Odbudowa*, s. 176, 179.

⁸ R. Kozłowski, *Przeobrażenia*, s. 113.

i w innych miejscowościach. W każdą sobotę wyjeżdżała z Włocławka w teren specjalna grupa agitacyjno-propagandowa, która zajmowała się akcją werbunkową i popularyzacją idei socjalistycznych. Najwyższą działalność na tym polu rozwinął S. Rentflasz, cieszący się wśród współtowarzyszy opinią najlepszego mówcy i agitatora. Wpływy MK PPS sięgały także poza teren powiatu włocławskiego. Z zachowanych przekazów źródłowych wynika, że pepeesowcy z Włocławka zorganizowali Komitet Gminny w Chełmicy, wsi leżącej w pow. lipnowskim, oraz w Osiecinach położonych w granicach pow. niezawskiego. Te działania organizacyjne doprowadziły w krótkim czasie do powołania Powiatowego Komitetu PPS. Został on utworzony na zjeździe powiatowym PPS w dniu 25 marca 1945 r. Funkcję przewodniczącego PK powierzono S. Rentflaszowi, natomiast stanowiska pierwszego sekretarza nie obsadzono, ponieważ brakowało odpowiedniego kandydata. Funkcję tę z polecenia WK czasowo pełnił A. Milewski⁹. W pierwszym okresie działalności PPS we Włocławku, nawet już po powstaniu PK, nie było ścisłego rozgraniczenia pracy obu komitetów, stąd też np. Milewski i Twardowski zasiadali jednocześnie w instancji miejskiej i powiatowej, gdzie pełnili odpowiedzialne funkcje. Swoistą unią personalną obu komitetów ułatwiał w dużym stopniu fakt urzędowania w jednym gmachu. Poza tym taki stan rzeczy był odbiciem trudności kadrowych, z którymi borykała się pomorska PPS w całym badanym przez nas okresie. Trudności kadrowe nie ominęły również włocławskiej PPS, choć dysponowała ona stosunkowo szerokim aktywem partyjnym, nieporównywalnie większym niż np. znaczna część organizacji powiatowych. W początkach kwietnia 1945 r. władze wojewódzkie skierowały do Włocławka Henryka Wichrowskiego i Władysława Bartozi, powierzając im stanowiska sekretarzy w Komitecie Miejskim i Powiatowym, ale przebywali oni w mieście zaledwie trzy dni, od 7 do 10 kwietnia. Wyjechali z Włocławka pobierając uprzednio z kasy partyjnej po 200 zł zaliczki i, mimo zapewnień o powrocie, nigdy się już tutaj nie zjawili¹⁰. Socjaliści włocławscy musieli więc nadal polegać na własnym aktywie, a casus Wichrowskiego i Bartozi jest jeszcze jednym przykładem ówczesnych trudności.

W kwietniu 1945 r. cała organizacja wojewódzka PPS przygotowywała się do I Pomorskiego Zjazdu, który obradował w Bydgoszczy w dniach 6—7 maja i zakończył oficjalnie okres tymczasowości ins-

⁹ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie z prac organizacyjnych MKR PPS we Włocławku za okres od 25 I do 30 IV 1945 r. Poza A. Milewskim i S. Rentflaszem do PK PPS weszli: Feliks Twardowski — skarbnik, Edmund Rygielski — sekretarz honorowy, Stanisław Kiermasz, Zenon Sobczyński, Szczepan Smiechowski, Jan Woźniak, Stefan Podufalski, Wincenty Strzałkowski, Ignacy Drzewiecki, Józef Winięcki, Czesław Kopczyński, Kazimierz Zieliński i Michał Zakrzewski. Zob. także R. Kozłowski, *Włocławek*, s. 140—141; t e n z e, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 185—186.

¹⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie z prac organizacyjnych MKR we Włocławku za okres od 25 I do 30 IV 1945 r.

tancji wojewódzkiej. W zjeździe uczestniczyło 257 delegatów reprezentujących organizacje pepeesowskie z woj. pomorskiego, gdańskiego i częściowo z Ziemi Odzyskanych. Obrady otworzył wiceprzewodniczący WK Kazimierz Pasemkiewicz, który w swoim wystąpieniu scharakteryzował dotychczasowy dorobek organizacyjny partii na Pomorzu oraz nakreślił najważniejsze zadania stojące przed WK PPS. Referat pt. „Organizacja PPS na Pomorzu” przedstawił uczestnikom zjazdu A. Przybój-Jarecki. Omówił on szczegółowo stan i rozwój sieci organizacyjnej PPS, trudności, jakie partia napotykała w terenie, oraz wynikające stąd postulaty i zadania na przyszłość. W obu wystąpieniach podkreślona została ofiarność aktywu terenowego, jego poświęcenie dla sprawy, dzięki czemu możliwa była szybka odbudowa szeregów PPS na Pomorzu. Trzeci referat, polityczno-programowy, wygłosił Stefan Matuszewski. W drugim dniu obrad rozwinęła się szeroka dyskusja, po czym nastąpiły wybory nowych władz wojewódzkich. Przewodniczącym WK został K. Pasemkiewicz, wiceprzewodniczącymi: Marian Paruszewski i Ignacy Kubecki, sekretarzami: Antoni Milewski, Wiktor Niedziałek i Stanisław Szałas, skarbnikiem — Roman Droźniakiewicz¹¹.

Nietrudno zauważyć, że do ścisłego kierownictwa wojewódzkiego PPS weszło aż dwóch działaczy socjalistycznych z Włocławka, mianowicie Milewski i Kubecki. Tak więc nie tylko dla PPR i władz administracyjnych Włocławek był swoistym rezerwuarem kadr w okresie powojennym, ale korzystała z tego źródła także pomorska PPS. Obaj ci działacze należeli do jednolitifrontowego skrzydła partii i opowiadali się zdecydowanie za bliską współpracą z PPR. Jednakże na przełomie 1945 i 1946 r. w kierownictwie wojewódzkim zaczęły ugruntowywać się wpływy przeciwników linii jednolitifrontowej, co w konsekwencji doprowadziło do wyeliminowania A. Milewskiego i I. Kubeckiego z WK na II Zjeździe partii w dniu 17 lutego 1946 r.¹² Powrócą oni do władz wojewódzkich w październiku 1948 r., w zmiennej sytuacji politycznej, kiedy w partii prowadzona była gruntowna czystka i trwały przygotowania do zjednoczenia ruchu robotniczego. Na wojewódzkiej konferencji aktywu partyjnego, obradującej w Bydgoszczy w dniach 7—8 października 1948 r., I. Kubecki został wybrany na przewodniczącego zrekonstruowanej Rady Wojewódzkiej PPS, natomiast A. Milewskiemu powierzono wówczas funkcję przewodniczącego WK¹³. A. Milewski był również długoletnim

¹¹ R. Kozłowski, *Przeobrażenia*, s. 81—82.

¹² T. Piotrkiewicz, *Działalność*, s. 121; T. Sierocki, *Kronika ważniejszych wydarzeń odrodzonej PPS (od 20 lipca 1944 do grudnia 1948)*, Polska Ludowa. Studia i Materiały, t. V (1966), s. 223.

¹³ AKw PZPR, sygn. 26/III/3, Protokół z posiedzenia nowo wybranego WK PPS w Bydgoszczy z 8 X 1948 r.; T. Sierocki, *Kronika*, cz. II, s. 178—179 (część II opublikowana została w tomie VI z pola walki, rok 1967).

członkiem Rady Naczelnej PPS, w której zasiadał od lipca 1945 r. aż do zjednoczenia ruchu robotniczego¹⁴.

W związku z objęciem stanowiska sekretarza WK i wyjazdem A. Milewskiego do Bydgoszczy zaistniała konieczność dokonania wyboru nowego przewodniczącego MK PPS we Włocławku. Został nim 12 maja 1945 r. H. Olszewski, który już wcześniej kierował pracą Komitetu Organizacyjnego i należał do grona doświadczonych działaczy partyjnych¹⁵. Funkcję tę pełnił aż do powrotu A. Milewskiego z Bydgoszczy, to znaczy do października 1946 r.¹⁶ Wyjazd A. Milewskiego do Bydgoszczy nie spowodował poważniejszych zmian personalnych w kierownictwie włocławskiej PPS. Nastąpiły one dopiero w listopadzie 1945 r. Poza wspomnianym wyżej H. Olszewskim do Komitetu wchodziłi wówczas Antoni Wiśniewski — wiceprzewodniczący, Edmund Rygielski — sekretarz, Feliks Twardowski — skarbnik oraz członkowie: Jan Twardowski, A. Chojecki, Jerzy Strzelecki, Zenon Sobczyński, Ignacy Kubecki, Władysław Kwiatkowski, Michał Piotrowski i Jadwiga Dobiszewska¹⁷. Tak ukształtowany Komitet przetrwał bez większych zmian do lata 1946 r.¹⁸ Dopiero w październiku tego roku nastąpiła dość gruntowna wymiana członków Komitetu, do którego wprowadzono wielu nowych działaczy, nie pełniących dotychczas żadnych funkcji partyjnych. Przewodniczącym MK był wtedy A. Milewski, I wiceprzewodniczącym — A. Wiśniewski, II wiceprzewodniczącym — Bogumił Wesołowski, I sekretarzem — Kazimierz Betman, II sekretarzem — Józef Ochmański, skarbnikiem — Apolonia Betman, gospodarzem — Jan Nowak i członkami: I. Kubecki oraz Józef Kuźmiński¹⁹. Poza niewielkimi zmianami skład ten utrzymał się przez cały rok 1947 i pierwszą połowę 1948 r.²⁰ Dopiero

¹⁴ B. Syzdek, *Polska Partia Socjalistyczna w latach 1944—1948*, Warszawa 1974, s. 454—458.

¹⁵ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie z działalności MK we Włocławku za maj 1945 r.

¹⁶ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za październik 1946 r.

¹⁷ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie MK PPS we Włocławku za listopad 1945 r.

¹⁸ AKW PZPR, sygn. 31/VII/4, Pismo MK PPS we Włocławku z 23 VII 1946 r. Do Komitetu wchodziłi wówczas: H. Olszewski — przewodniczący, Antoni Wiśniewski — wiceprzewodniczący, Jerzy Strzelecki — sekretarz, Kazimierz Betman — II sekretarz, Feliks Twardowski — skarbnik oraz członkowie: Jan Twardowski, Zenon Sobczyński, Ignacy Kubecki, Władysław Kwiatkowski, Michał Piotrowski, Antoni Mańkowski, Bolesław Janowski, Antoni Remiec i Herbert Lipiński.

¹⁹ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne WK PPS we Włocławku za październik 1946 r.

²⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za czerwiec 1947 r. Skład osobowy MK przedstawiał się wówczas następująco: A. Milewski — przewodniczący, A. Wiśniewski — I wiceprzewodniczący, B. Wesołowski — II wiceprzewodniczący, K. Betman — sekretarz, J. Ochmański — II sekretarz, J. Nowak — gospodarz, J. Kuźmiński, I. Kubecki i A. Betman — członkowie. Funkcję skarbnika pełnił wówczas czasowo Eugeniusz Cybulski, który był jednocześnie kierownikiem referatu organizacyjnego MK.

reorientacja linii politycznej partii i dokonane w związku z tym przesunięcia personalne we władzach wojewódzkich na wiosnę 1948 r. spowodowały bardzo poważny ruch osobowy we wszystkich komitetach powiatowych i miejskich PPS w woj. pomorskim. Zmiany nie ominęły również władz miejskich PPS we Włocławku. Pierwsze poważniejsze przesunięcia osobowe nastąpiły już w maju 1948 r., ale nie miały one jeszcze ostatecznego charakteru i w zasadzie trwały aż do końca istnienia partii jako samodzielnej siły politycznej²¹.

Zmiany osobowe przeprowadzone we władzach PPS w 1948 r. miały podłoże polityczne i wiązały się bezpośrednio z przygotowaniami do zjednoczenia ruchu robotniczego oraz z akcją oczyszczania partii z tzw. elementów antyjednolitifrontowych. W związku z powyższym już pod koniec 1947 r. zarysowały się w PPS bardzo wyraźne objawy kryzysu politycznego, który w tym czasie ujawniał się przede wszystkim w spadku aktywności organizacyjnej partii i wyłączeniu się z życia politycznego wielu czołowych działaczy. Jednolitifrontowcy, którzy wprawdzie gwarantowali ścisłą współpracę z PPR, nie mieli jednak większego autorytetu w masach członkowskich i nie byli w stanie podtrzymać dotychczasowej aktywności organizacyjnej partii. Zapowiadali rychłą zmianę linii politycznej i żądali bezwzględного poparcia dla tego nowego kierunku. Na naradzie aktywu PPS we Włocławku w dniu 9 listopada 1947 r. czołowy przedstawiciel grupy jednolitifrontowej A. Milewski stwierdził, że wszyscy członkowie partii muszą jasno określić swój stosunek do nowo kształtującej się linii politycznej. W tym właśnie okresie wielu znanych we Włocławku aktywistów partyjnych wyłączyło się z działalności politycznej i przeszło do pracy w administracji, a wśród nich A. Wiśniewski, A. Betmanowa i E. Cybulski²². W przededniu zjednoczenia partii robotniczych do MK PPS we Włocławku wchodził: A. Milewski — przewodniczący, J. Kuźmiński — I wiceprzewodniczący, J. Ochmański — II wiceprzewodniczący, Kazimierz Antosiewicz — I sekretarz, Czesław Orliński — skarbnik, Tadeusz Krawczyński — zastępca skarbnika, A. Wiśniewski — gospodarz, Anna Podkomorzy, Stanisław Kiermasz, Kazimierz Kozicki i Edward Polanowski — członkowie²³.

Podczas analizy składów osobowych władz partyjnych miejskiej organizacji PPS we Włocławku uwagę zwracają przede wszystkim do-

²¹ AKW PZPR, sygn. 48/III/1, Protokół z posiedzenia nowo wybranego Komitetu PPS we Włocławku w dniu 30 V 1948 r. W Miejskim Komitecie PPS zasiadali: A. Milewski — przewodniczący, J. Kuźmiński — I wiceprzewodniczący, J. Ochmański — II wiceprzewodniczący, Kazimierz Antosiewicz — sekretarz, Czesław Orliński — skarbnik, Tadeusz Krawczyński — zastępca skarbnika i A. Wiśniewski — gospodarz.

²² AKW PZPR, sygn. 6/VI/3, Sprawozdanie sytuacyjne Wydziału Organizacyjnego KM PPR we Włocławku za grudzień 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 246; tenże, *Przeobrażenia*, s. 118.

²³ AKW PZPR, sygn. 31/VII/4, Skład MK PPS we Włocławku (dok bez daty, ale z innych materiałów wynika, że chodzi o październik 1948 r.).

syć częste zmiany na stanowisku sekretarza MK, którą to funkcję pełniło kolejno pięć osób, mianowicie: S. Kiermasz, E. Rygielski, J. Strzelecki, K. Betman i K. Antosiewicz. Zmiany osobowe w MK PPS we Włocławku były odbiciem ogólniejszych trudności kadrowych, z jakimi borykała się cała organizacja wojewódzka, choć z drugiej strony należy zauważyć, że pod tym względem włocławska PPS znajdowała się w stosunkowo korzystnej sytuacji. W porównaniu do innych organizacji, zwłaszcza powiatowych, dysponowała ona szerokim zapleczem kadrowym i w każdej sytuacji mogła wyłonić w miarę stabilne kierownictwo partyjne. Niemniej jednak i tutaj brakowało początkowo stabilizacji, czego wymownym świadectwem może być porównanie składu osobowego MK w listopadzie 1945 r. ze stanem w październiku 1946 r. Otóż spośród dwunastu członków MK w listopadzie 1945 r. tylko A. Wiśniewski i I. Kubecki zasiadali nadal we władzach partyjnych rok później²⁴. Rotacja kadr, ale w rozsądnych granicach, może być traktowana jako pozytywny objaw naturalnej selekcji. Jednakże zbyt częste zmiany kadrowe miały negatywny wpływ na pracę nie tylko samych instancji, ale rzutowały także na całokształt poczynań organizacyjno-politycznych partii. Jaskrawym przykładem może być ocena pracy PK PPS w Rypinie z 13 października 1946 r., jednej z najsłabszych organizacji powiatowych w woj. pomorskim. W pierwszym okresie organizacyjnym filarem rypińskiej PPS był Wacław Napolski, ale gdy musiał odejść ze składu Komitetu ze względu na obowiązki zawodowe, aktywność całej powiatowej instancji mocno osłabła. Komitet nie odbywał regularnych posiedzeń, zbierał się tylko w nagłych wypadkach, a i wtedy zresztą nie wszyscy przychodzili. Zaniedbana została praca w kołach partyjnych, nie były zbierane składki, a członkowie partii w zasadzie figurowali tylko na listach. Działalność PK ograniczała się do uczestnictwa w wiecach, zebraniach i różnych innych uroczystościach publicznych. W związku z tym Komitet był wielokrotnie reorganizowany, ale nie przyniosło to spodziewanych efektów, przede wszystkim ze względu na brak oparcia w szerszym aktywie partyjnym²⁵.

Jak zaznaczono wyżej, sytuacja włocławskiej PPS była pod tym względem o wiele korzystniejsza. Spośród miejscowego aktywu bez większych trudności można było wyłonić w miarę sprawnie działające władze miejskie, ale już przy poważniejszych akcjach politycznych lub organizacyjnych, które wymagały zaangażowania znacznie szerszych sił, dawały znać o sobie niemal natychmiast niedostatki kadrowe. Cechą charakterystyczną całej organizacji wojewódzkiej PPS na Pomorzu była stosunkowo niewielka aktywność jej szeregowych członków i dołowych organizacji partyjnych. Podstawowe masy człon-

²⁴ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie MK PPS we Włocławku za listopad 1945 r.; ibid. sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za październik 1946 r.

²⁵ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 206–207.

kowskie pozostawały na ogół bierne i wymagały stałej opieki ze strony wyższych instancji oraz aktywu terenowego. Bez odpowiednich impulsów z zewnątrz koła partyjne nie były zdolne do samodzielnego działania, stąd też tak istotne znaczenie dla partii miał aktyw partyjny. Można powiedzieć, że od jego siły i wyrobienia zależało funkcjonowanie partii jako organizacji politycznej. Prawie wszystkie organizacje powiatowe i miejskie stale narzekały na brak oparcia w aktywie terenowym. Np. w sprawozdaniu MK PPS we Włocławku za wrzesień 1945 r. zwracano uwagę, że wprawdzie aktyw partyjny pracuje z dużym poświęceniem, ale jest zbyt szczupły, aby mógł solidnie wykonywać powierzone mu zadania, obsługiwać liczne zebrania ogólne i kontrolować pracę komórek partyjnych²⁶.

Jak się wydaje, trudności kadrowe i organizacyjne PPS wiązały się w dużym stopniu z brakiem funduszy na opłacanie etatowych pracowników politycznych. W zasadzie, poza pierwszymi sekretarzami i instruktorami, wszystkie inne funkcje w instancjach powiatowych i miejskich PPS pełnione były społecznie. Wobec sformalizowania i zbiurokratyzowania działalności partii w okresie powojennym, społecznemu aktywowi coraz trudniej było łączyć obowiązki zawodowe z pracą polityczną. Przytłoczeni ogromem zadań, wynikających z potrzeby chwili i odgórnych poleceń, najczęściej rezygnowali z aktywnego uczestnictwa w życiu politycznym na rzecz pracy zawodowej. Według sprawozdania MK PPS we Włocławku z września 1946 r., a więc z okresu rozpoczynającej się kampanii przedwyborczej, na 65 aktywistów tylko 15 udzielało się w pracy partyjnej. Reszta nie wykazywała żadnej aktywności, tłumacząc się przeciążeniem w pracy zawodowej²⁷. Bardzo częstym motywem wyłączenia się z aktywnego życia partyjnego były względy polityczne, które ujawniły się ze szczególną siłą zwłaszcza w 1948 r., kiedy to władze centralne PPS podjęły decyzję o zjednoczeniu z PPR. Wielu zasłużonych dla ruchu socjalistycznego działaczy odeszło wówczas dobrowolnie z różnych władz partyjnych lub też zostali oni usunięci w ramach akcji oczyszczającej. Odbiło się to niekorzystnie na aktywności polityczno-organizacyjnej całej PPS i jej poszczególnych ogniw terenowych.

Przeprowadzona w sierpniu 1947 r. kontrola pracy kół fabrycznych PPS we Włocławku wykazała wiele niedociągnięć, między innymi brak systematycznego ściągania składek, nieobowiązkowość, rozluźnienie dyscypliny i niski stan świadomości politycznej²⁸. W tym czasie dyskutowane były w partii sprawy jednolitego frontu klasy robotniczej i założenia Planu 3-letniego, jednakże, rzecz charakterystyczna, problematyka ta nie znalazła szerszego zainteresowania w ko-

²⁶ AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, Sprawozdanie MK PPS we Włocławku za wrzesień 1945 r.

²⁷ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 207.

²⁸ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za sierpień 1947 r.

lach PPS. Dyskutanci koncentrowali się przede wszystkim na zagadnieniach socjalnych, bardzo niskich zarobkach i konieczności szukania dodatkowych dochodów. Niewątpliwie ciężka sytuacja materialna odbijała się niekorzystnie na aktywności politycznej PPS i w ten sposób władze miejskie tłumaczyły niedowład organizacyjny kół partyjnych ²⁹.

Mimo trudności kadrowych i organizacyjnych, które nie ominęły także wrocławskiej PPS, jej rozwój liczebny i organizacyjny odbywał się w drugiej połowie 1945 r. bez większych przeszkód. Wprawdzie dokonywał się w warunkach zaostrzonej konkurencji ze strony innych partii politycznych, ale PPS nie przeżywała tak głębokiego kryzysu, jak to miało miejsce latem 1945 r. w szeregach PPR. Niczym nie zagrożona PPS, bez większego wysiłku rozbudowywała swoje szeregi, przede wszystkim w oparciu o starych sympatyków, jeszcze z okresu międzywojennego. Zdarzały się także wypadki, jak informowano w sprawozdaniu z listopada 1946 r., przechodzenia członków PPR do PPS. Większość jednakże członków PPS rekrutowała się z ludzi nie związanych dotąd z żadną partią polityczną ³⁰. Jak wy-

Tabela 2

Liczba członków PPS we Wrocławku w latach 1945—1948

Miesiąc	1945	1946	1947	1948
Styczeń	—	1 321	3 523	4 152
Luty	52	1 450	3 945	4 149
Marzec	300	1 405	4 215	4 162
Kwiecień	511	—	4 272	4 088
Maj	660	—	4 360	3 588
Czerwiec	—	—	4 370	2 922
Lipiec	880	1 490	4 390	3 098
Sierpień	—	1 632	4 248	3 177
Wrzesień	1 044	1 898	4 377	3 143
Październik	770	2 064	4 228	3 149
Listopad	—	2 404	4 134	3 149
Grudzień	1 211	2 657	4 128	—

nikałoby z niezbyt precyzyjnych i niekompetentnych danych zawartych w tabeli 2 ³¹, rozwój liczebny partii na przełomie 1945 i 1946 r. na-

²⁹ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Wrocławku za wrzesień 1947 r.

³⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie MK PPS we Wrocławku za listopad 1946 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 204—205.

³¹ Tabelę opracowano na podstawie miesięcznych sprawozdań MK PPS (AKW PZPR, sygn. 31/VI/1, 31/VI/2, 31/VI/3, 31/VI/4, 31/VII/2, 31/VII/1).

stępował dosyć równomiernie i nie wykazywał gwałtownych skoków. Zresztą PPS nie przywiązywała w tym czasie większego znaczenia do masowego naboru nowych członków. Sytuacja na tym odcinku ulegnie radykalnej zmianie dopiero w drugiej połowie 1946 r., kiedy to wzorem PPR również władze PPS zaczęły stosować aktywną politykę werbunkową. Była ona przygotowywana i prowadzona głównie za pośrednictwem aparatu partyjnego, a zwłaszcza zaś Wydziału Polityczno-Propagandowego WK, któremu przypadła rola koordynatora i inspiratora w tej dziedzinie. Do akcji włączyła się również prasa partyjna, informując na bieżąco swoich czytelników o wynikach kampanii werbunkowej. Wiązała się ona bezpośrednio z realizacją, wysuniętego przez władze centralne hasła budowy półmilionowej partii³². Chodziło o osiągnięcie takiego stanu rozwoju liczebnej partii, aby mogła ona stać się pod tym względem co najmniej równorzędnym partnerem w stosunku do PPR. Dzięki temu PPS chciała uzyskać lepszą pozycję przetargową w przyszłej walce o mandaty w Sejmie Ustawodawczym, co z kolei dałoby jej możliwość wywierania większego wpływu na życie polityczne kraju.

Hasło o półmilionową partię było szeroko propagowane przy wszystkich nadarzających się okazjach w całej organizacji wojewódzkiej. Nawet w okresie największego nasilenia kampanii wyborczej kierownictwo WK nie rezygnowało ani na chwilę z realizacji nakreślonych wcześniej zadań organizacyjnych. Najwięcej nowych członków wstąpiło do PPS na przełomie 1946 i 1947 r. Rekordowe pod tym względem okazały się pierwsze trzy miesiące 1947 r., kiedy to szeregi partyjne w woj. pomorskim powiększyły się o około 20 tys. osób³². Sukcesy odniosła także w tym okresie PPS we Włocławku, która powiększała się przeciętnie w każdym miesiącu o kilkuset nowych członków. Począwszy od października 1946 r. do stycznia 1947 r. do partii wstąpiło około 1500 osób (zob. tabela 2). W 1947 r. włocławska PPS zajmowała trzecią pozycję wśród 23 organizacji powiatowych i miejskich działających w woj. pomorskim. Wyprzedzały ją jedynie organizacje miejskie w Bydgoszczy i Toruniu³⁴. Reprezentowana była niemal we wszystkich zakładach przemysłowych i instytucjach funkcjonujących na terenie miasta. Najliczniejsze organizacje PPS działały w Celulozie, Zjednoczonych Fabrykach Fajansu, Fabryce Kawy „Stella”, Zjednoczonych Fabrykach Cykorii, Młotowni Mechanicznej i Papierni II (tabela 3)³⁵. Do tego zestawienia należałoby jeszcze dodać organizacje partyjne istniejące w zakładach podległych Zarzą-

³² R. Kozłowski, *Przeobrażenia*, s. 112.

³³ *Ibid.*, s. 117.

³⁴ *Ibid.*, s. 113.

³⁵ AKW PZPR, sygn. 31/VII/6, Ankiety statystyczne kół fabrycznych PPS za kwiecień 1947 r.

Tabela 3

Liczba organizacji PPS w zakładach przemysłowych Włocławka w kwietniu 1947 r.

Lp.	Nazwa zakładu	Stan załogi	Liczba członków PPS
1	Fabryka Celulozy i Papieru	2 094	936
2	Zjednoczone Fabryki Fajansu	494	183
3	Fabryka Kawy „Stella”	196	146
4	Zjednoczone Fabryki Cykorii	570	130
5	Młotownia Mechaniczna	238	120
6	Papiernia II	264	114
7	Kujawska Elektrownia Okręgowa	—	97
8	Fabryka Lin i Drułu	301	77
9	Fabryka Cukierków	150	75
10	Fabryka Manometrów	140	58
11	Fabryka Maszyn Rolniczych „Wisła”	99	39
12	Zakłady Ceramiczne	50	37
13	Fabryka Rękawiczek i Skarpetek	49	26
14	Wodociągi i Kanalizacja	52	26
15	Fabryka Gwoździ	40	25
16	Fabryka Pasów Parcianych	108	21
17	Fabryka Farb i Lakierów	50	21
18	Państwowy Tartak	51	21
19	Kujawskie Fabryki Maszyn Rolniczych	347	20
20	Farbiarnia i Pralnia Chemiczna	23	18
21	Fabryka Papy	47	13
22	Państwowe Zakłady Graficzne	117	12

dowi Miejskiemu, które w sierpniu 1947 r. skupiały 418 członków, oraz PKP — 259 członków³⁶.

Wraz z rozwojem liczebnym szybko rozrastała się sieć organizacyjna partii. Nie analizując tego zagadnienia szerzej, warto jednakże zwrócić uwagę, że w grudniu 1945 r. na terenie miasta działało tylko 20 kół partyjnych, natomiast w czerwcu 1948 r. MK podlegało 8 komitetów zakładowych, 4 komitety przy urzędach i instytucjach, 2 komitety dzielnicowe i 97 kół³⁷. Można więc stwierdzić, że PPS zdołała ogarnąć swoją siecią organizacyjną wszystkie ważniejsze zakłady przemysłowe i instytucje działające w mieście.

Zachowane materiały źródłowe nie pozwalają na przeprowadzenie dokładniejszej analizy struktury klasowej włocławskiej organi-

³⁶ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Załącznik do sprawozdania organizacyjnego MK PPS we Włocławku za sierpień 1947 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 226.

³⁷ AKW PZPR, sygn. 31/VI/4, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za czerwiec 1948 r.

zacji PPS. Trudno stwierdzić, jaki procent ogółu członków partii stanowili robotnicy czy inteligenci, ponieważ reprezentanci tych grup kryli się w poszczególnych kategoriach zawodowych, którymi operowała ówczesna statystyka partyjna. O ile przedstawiciele tzw. wolnych zawodów, nauczycieli i częściowo urzędników można zaliczyć do inteligencji, bez obawy o popełnienie jakiegoś zasadniczego błędu, to już zupełnie inaczej przedstawia się sytuacja z kolejarzami i pocztowcami, wśród których mogli się znaleźć zarówno robotnicy, jak i reprezentanci inteligencji. W tej sytuacji analiza składu klasowego partii musi ograniczyć się jedynie do zinterpretowania struktury zawodowej. Najliczniej we wrocławskiej PPS reprezentowani byli robotnicy, którzy stanowili 50,3% ogółu członków partii. Na drugim miejscu znaleźli się rzemieślnicy (18,9%), a następnie urzędnicy (16,4%), kolejarze (5,5%) oraz kupcy — handlowcy (4,1%). Inne grupy zawodowe wyszczególniane w statystyce partyjnej nie miały już tak licznej reprezentacji (tabela 4)³⁸.

Tabela 4

Struktura zawodowa członków i kandydatów PPS we Wrocławku (wrzesień 1947 r.)

Zawód	Członkowie			Kandydaci		
	mężczy- źni	kobiety	razem	mężczy- źni	kobiety	razem
Robotnicy	43	9	52	1 565	584	2 149
Rzemieślnicy	26	—	26	772	31	803
Kolejarze	2	—	2	228	11	239
Urzędnicy	49	4	53	462	205	667
Pocztowcy	1	—	1	48	1	49
Nauczyciele	4	—	4	32	18	50
Obóz Pracy	—	—	—	50	2	52
Kupcy — Handlowcy	10	—	10	155	16	171
Wolne zawody	3	—	3	26	3	29
Bez określonego za- wodu	—	—	—	14	3	17
Razem	138	13	151	3 352	874	4 226

Masowa akcja werbunkowa i szybki rozwój wrocławskiej PPS wywołały zaniepokojenie kierownictwa miejskiej instancji PPR, które obawiało się zrównoważenia wpływów obu partii, a nawet zepchnięcia do roli drugorzędnego partnera. Oceniając zaistniałą sytuację,

³⁸ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Załącznik do sprawozdania MK PPS we Wrocławku za wrzesień 1947 r.

Władysław Dworakowski na posiedzeniu KM PPR w dniu 12 października 1946 r. mówił, że PPS dąży do utworzenia razem z PSL bloku antypepeerowskiego. „Jeżeli PPS dorówna nam liczebnie — twierdził dalej — wtedy prawica PPS odżyje i nasze dotychczasowe wysiłki pójdą na marne”. Już jesienią 1946 r. władze miejskie PPR czyniły kroki zmierzające do osłabienia PPS, przede wszystkim w tych zakładach pracy, w których zdołała ona zdobyć silną pozycję, jak np. w Celulozie³⁹. Na przełomie 1946 i 1947 r. PPR nie tylko wzmożła akcję werbunkową w zakładach pracy, ale starała się także innymi metodami rozszerzyć swoje wpływy na tym terenie, m.in. poprzez obsadzanie kierowniczych stanowisk swoimi ludźmi⁴⁰. Niewątpliwie umowa o jedności działania z 28 listopada 1946 r. w jakimś zakresie unormowała koegzystencję partii robotniczych, tak że na konferencji miejskiej PPR w dniu 23 marca 1947 r. nie podnoszono już w alarmistycznym tonie niebezpieczeństwa szybkiego rozwoju PPS, lecz wręcz przeciwnie, wskazywano źródła słabości tej partii wynikające z wewnętrznego rozbitcia. Natomiast PPR przedstawiano jako partię jednolitą ideologicznie i zwartą organizacyjnie⁴¹. Niemniej jednak PPR nie wyrzekła się w tym okresie polityki osłabiania PPS, ale czyniła to w sposób zawoalowany, natomiast już w początkach 1948 r. przystąpiła niemal do oficjalnego rozbijania niektórych silniejszych organizacji pepeesowskich. Szczególną uwagę zwrócono na Celulozę i Zarząd Miejski. „Akcja prowadzona przez nasz aktyw w celu uszczuplenia stanu PPS — czytamy w sprawozdaniu KM PPR za marzec 1948 r. — daje pozytywne wyniki. W fabryce Celulozy w okresie od 15 marca do 1 kwietnia 1948 r. przeszło do naszej partii 113 członków, w fabryce »Wisła« — 11, w Zakładach Ceramicznych — 7, w Młotowniach — 6. Akcja trwa nadal”. Znacznie mniejsze efekty uzyskała PPR w zakładach podległych Zarządowi Miejskiemu, przede wszystkim „ze względu na wrogię ustosunkowanie się pracowników, którzy całkowicie podporządkowani są elementom WRM-owskiemu”. W marcu 1948 r. zdołano tam zwerbować jedynie pięciu członków PPS⁴². Mimo przeciwdziałania ze strony PPS procesu tego nie udało się zatrzymać i w okresie od października 1946 r. do PPR przeszło 378 włocławskich pepeesowców⁴³.

Wobec zdecydowanej ofensywy PPR, która w dążeniu do zajęcia pierwszoplanowej pozycji w życiu politycznym kraju nie wahała się

³⁹ AKW PZPR, sygn. 6/II/1, Protokół z posiedzenia KM PPR we Włocławku w dniu 12 X 1946 r.

⁴⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za styczeń 1947 r.

⁴¹ AKW PZPR, sygn. 6/II/1, Protokół z konferencji miejskiej PPR we Włocławku w dniu 23 III 1947 r.

⁴² AKW PZPR, sygn. 6/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne KM PPR we Włocławku za marzec 1948 r.

⁴³ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za okres od 21 X 1946 r. do 30 V 1948 r.

przed zastosowaniem drastycznych środków nacisku, nawet w stosunku do swoich sojuszników, wśród członków PPS coraz częściej rozdziło się przekonanie o nieuchronności likwidacji ich partii jako samodzielnej siły politycznej. Stąd też część kierownictwa wrocławskiej PPS zdecydowanie wrogo odnosiła się do idei zjednoczenia ruchu robotniczego. „Uważają oni — czytamy w sprawozdaniu KM PPR z maja 1947 r. — jednolity front klasy robotniczej i zjednoczenie organiczne za groźne dla swoich celów i interesów. Starają się wmówić w masy pepesowskie, że zjednoczenie jest niemożliwe, gdyż tradycje PPS są bogate, a peperowcy są komunistami, którzy dążą do dyktatury”⁴⁴. Dyskredytacja idei zjednoczenia ruchu robotniczego nie mogła być oczywiście jedyną formą podbudowywania morale członków PPS i stąd też władze partyjne szukały innych rozwiązań w tej materii. W 1947 r. coraz większą uwagę zaczęto zwracać na potrzebę szerszego propagowania dorobku partii na zewnątrz, czemu m.in. miały służyć przygotowywane z dużym rozmachem uroczystości partyjne. Ich organizatorom chodziło o zaprezentowanie opinii publicznej siły i dorobku partii, a ponadto mieli także na uwadze określone cele polityczne o charakterze wewnątrzpartyjnym. W ten sposób próbowano przeciwdziałać nastrojom defetyzmu i niewiary w możliwość obrony dotychczasowej linii politycznej partii.

Jedną z takich uroczystości zorganizowała także wrocławska PPS w dniu 30 listopada 1947 r., a wiązała się ona bezpośrednio z otwarciem nowej siedziby MK i przekazaniem sztandaru partyjnego. Odbyła się z udziałem licznych przedstawicieli władz partyjnych i zaproszonych gości, wśród których znaleźli się reprezentanci Rady Naczelnej — płk Jan Szaniawski i Zygmunt Zaborski, przewodniczący WK PPS w Bydgoszczy — Stanisław Adriańczyk i sekretarz WK — Stefan Rutkowski. Na uroczystości wrocławskie przyjechał także Wojciech Wojewoda, pełniący wówczas funkcję przewodniczącego Wojewódzkiej Rady Partyjnej, jeden z czołowych propagatorów szybkiej rozbudowy PPS i zwolennik zachowania pełnej samodzielności partii. Uroczystość odsłonięcia i wręczenia sztandaru odbyła się w sali Teatru Miejskiego. Aktu tego dokonał S. Adriańczyk, który przy tej okazji wygłosił krótkie przemówienie wzywając zebranych do wcielania w życie hasła widniejącego na sztandarze: „Niepodległość i Socjalizm”. Następnie przemawiali zaproszeni goście, podkreślając w swoich wystąpieniach przede wszystkim zasługi wrocławskiej PPS dla życia miasta i rozwoju partii. Po tej uroczystości ufornomował się pochód, który ruszył w kierunku ulicy 3 Maja, gdzie mieściła się nowa siedziba władz partyjnych⁴⁵. Nie ulega wątpliwości, że zarówno prze-

⁴⁴ AKW PZPR, sygn. 6/VI/3, Sprawozdanie KM PPR, we Wrocławku za maj 1947 r.

⁴⁵ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Wrocławku za listopad 1947 r.; tamże, sygn. 31/VII/1, Protokół z uroczystości odsłonięcia sztandaru MK PPS we Wrocławku w dniu 30 XI 1947 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 227.

mówienia wygłoszone w sali Teatru Miejskiego, jak i demonstracyjny przemarsz ulicami miasta miały być manifestacją siły i dorobku partii, a także wyrazem poparcia dla zwolenników samodzielności politycznej i organizacyjnej PPS. Warto tutaj jeszcze nadmienić, że podobną manifestację siły zorganizowały władze centralne PPS z okazji zakończenia obrad XXVII Kongresu we Wrocławiu. W uroczystościach tych uczestniczyli także reprezentanci wrocławskiej PPS z poczmem sztandarowym i 49-osobową grupą towarzyszącą⁴⁶.

Szybki rozwój liczebny i organizacyjny PPS odbywał się w dużym stopniu kosztem obniżenia ogólnego poziomu politycznego szeregowych członków. Nowo zwerbowani rekrutowali się najczęściej spośród bezpartyjnych, którzy nie zawsze byli należycie zorientowani w założeniach programowych i ideologicznych partii. Nawiązując do masowej akcji werbunkowej, MK PPS we Wrocławku w sprawozdaniu z października 1946 r. samokrytycznie stwierdził, że jego „wpływ na masy członkowskie był bardzo słaby ze względu na niski poziom ich uświadomienia i wyrobienia politycznego”⁴⁷. Stąd też sprawy szkolenia partyjnego stawały się coraz bardziej palącym problemem, ale dopiero w drugiej połowie 1947 r. zaczęto na te zagadnienia zwracać baczniejszą uwagę. Wobec wielu innych ważnych celów organizacyjnych i politycznych ta bardzo istotna sfera działalności wewnętrzzpartyjnej traktowana była odąd jako zagadnienie drugorzędne i mało znaczące. W sprawozdaniu ze stycznia 1947 r. MK informował, że do tego czasu nie prowadził żadnej masowej akcji szkoleniowej. Dopiero teraz zaczęto się poważniej zastanawiać nad możliwością zorganizowania specjalnych kursów szkoleniowych i upowszechnienia wśród członków znajomości statutu partyjnego⁴⁸. Jeszcze w początkach 1946 r. MK usiłował organizować tzw. wieczory dyskusyjne, ale były one przeznaczone głównie dla aktywu i nie miały nic wspólnego z masowym szkoleniem, a poza tym trudno stwierdzić, jaki przyniosły efekt i jak długo były kontynuowane. Pewną rolę w upowszechnianiu ideologii i programu partii odgrywała prasa socjalistyczna, która naturalnie docierała także do Wrocławka, choć nie dysponujemy żadnymi informacjami o jej oddziaływaniu na świadomość polityczną szeregowych członków⁴⁹. W czerwcu 1947 r. rozprowadzano jednocześnie w mieście 1500 egzemplarzy „Głosu Pomorza” — organ WK PPS w Bydgoszczy, 50 egzemplarzy „Pobudki”, 20 egzemplarzy „Przeglądu Socjalistycznego” i 85 egzemplarzy „Robotnika”⁵⁰. Trudno dzisiaj ustalić stopień recepcji treści propagowanych przez prasę so-

⁴⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 227–228.

⁴⁷ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Wrocławku za październik 1946 r.

⁴⁸ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 244.

⁴⁹ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie MK PPS we Wrocławku za luty 1946 r.

⁵⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VI/3, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Wrocławku za czerwiec 1947 r.

cialistyczną wśród jej czytelników, choć wydaje się, że była ona bardziej popularna aniżeli prasa pepeerowska.

Mimo powszechnego zrozumienia dla sprawy szkolenia partyjnego, wszystkie podejmowane dotychczas przedsięwzięcia w tym zakresie były mało skuteczne i miały charakter rozwiązań doraźnych. Dopiero 8 stycznia 1948 r. stała się ona przedmiotem posiedzenia MK, na którym A. Wiśniewski przedstawił plan masowego szkolenia i zaproponował powołanie koła prelegentów. Jego członkowie mieli prowadzić szkolenie pierwszego stopnia na terenie miasta oraz wspomagać w tej dziedzinie także organizację powiatową. Na czele koła stanął trzyosobowy zarząd, w skład którego weszli: Mieczysław Churski — przewodniczący, Mieczysław Sławiński — wiceprzewodniczący i Stanisław Kopf — sekretarz⁵¹. 14 stycznia 1948 r. do Włocławka przyjechał Józef Anders — dyrektor Wojewódzkiej Szkoły Partyjnej PPS — który na specjalnej konferencji aktywu omówił sposoby i formy organizowania masowego szkolenia, a także wskazał na cele polityczne, jakim ta akcja miała służyć. Zgodnie z jego sugestią na terenie miasta zamierzano w pierwszej kolejności utworzyć 14 grup szkoleniowych. Przeszkoleni na tych kursach aktywiści zajęliby się następnie właściwą akcją masowego szkolenia. Program kursu obejmował krótki zarys historii ruchu robotniczego, tradycje polskiego socjalizmu, ideologię i program PPS oraz aktualne zagadnienia polityczne. Jeszcze w styczniu 1948 r. przystąpiono do organizowania szkolenia w zakładach pracy. Kursy szkoleniowe rozpoczęły się 9 lutego także w Celulozie, Fabryce Fajansu, Papierni II i Młotowni Mechanicznej. Dzięki tym i innym inicjatywom włocławska PPS do maja 1948 r. zdołała przeszkolić około 1750 osób. Od tego miesiąca, zgodnie z decyzjami KC PPR i CKW PPS, mogło odbywać się już tylko wspólne szkolenie członków obu partii⁵².

Zgodnie z zaleceniami władz wojewódzkich, w drugiej połowie 1947 r. włocławska PPS przystąpiła do porządkowania dokumentacji oraz formalnego uściślenia przynależności swoich członków do partii. Akcja ta jednak natrafiała na wiele trudności, przeciągała się w czasie i, praktycznie rzecz biorąc, dopiero w połowie 1948 r. zdecydowano się na zastosowania radykalniejszych rozwiązań. Praca kancelaryjna nie należała nigdy do najsilniejszych stron działalności PPS, w związku z czym w poszczególnych komitetach nagromadziło się wiele zaległości i bałaganu organizacyjnego. Klasycznym przykładem może być właśnie MK PPS we Włocławku, który dopiero w maju 1948 r. zdecydował się wykreślić ze swej ewidencji 1046 członków nie płaćących składek i nie utrzymujących z partią bliższego związku. Poza tym wykreślono dodatkowo 378 osób, które przeszły do PPR, 15 osób zmarłych, oraz 136 osób, które wyjechały w różnym czasie na Ziemię

⁵¹ AKW PZPR, sygn. 31/VIII/1, Protokół z zebrania organizacyjnego koła prelegentów MK PPS we Włocławku w dniu 8 I 1948 r.

⁵² R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 244—245.

Odzyskane⁵³. Jednocześnie z akcją porządkowania dokumentacji prowadzona była weryfikacja i wymiana legitymacji. I w tej dziedzinie wrocławska PPS miała duże zaległości. Do maja 1948 r. wydano załatwie 925 nowych legitymacji członkowskich i 25 kandydackich⁵⁴.

Weryfikacja, zgodnie z uchwałami Rady Naczelnej z 30 czerwca 1947 r., miała doprowadzić także do ujawnienia i usunięcia z partii ludzi nie związanych z nią ideowo. Na specjalnej odprawie sekretarzy komitetów powiatowych i miejskich PPS, odbytej 3 października 1947 r. w Bydgoszczy, rzecznik kontroli partyjnej WK Stanisław Szlenk informował, że weryfikacja winna wyeliminować z partii tzw. wuerenowców, winowców, przeciwników polityki zbliżenia do ZSRR, ludzi niepewnych politycznie i o niskim poziomie moralnym. Nad jej prawidłowym przebiegiem miały czuwać komisje weryfikacyjne przy komitetach miejskich, powiatowych oraz WK PPS. Tak rozumiana weryfikacja była początkowo prowadzona opieszale i nie przynosiła spodziewanych efektów⁵⁵. Sytuacja na tym odcinku zmieniła się radykalnie po przeprowadzeniu przez Kazimierza Rusinka pierwszych zmian osobowych w składzie WK PPS w lutym 1948 r. oraz po podjęciu decyzji o zjednoczeniu ruchu robotniczego. Niemalą rolę odegrały tutaj także tzw. Szóstki Polityczne PPR i PPS, które w woj. pomorskim zaczęto powoływać w kwietniu 1948 r. Z ramienia PPS do Szóstki Politycznej we Wrocławku wchodził: Antoni Milewski, Józef Ochmański i Józef Kuźmiński, natomiast PPR prezentowali: Remigiusz Waberski, Tadeusz Popek i Andrzejkowicz⁵⁶. Poza koordynacją różnorodnych spraw politycznych zajmowały się one również na bieżąco problematyką weryfikacji, którą w ówczesnych źródłach coraz częściej zaczęto określać mianem czystki partyjnej.

Proces oczyszczania partii z tzw. elementów wuerenowskich i prawicowych został znacznie przyspieszony i pogłębiony po obradach Rady Naczelnej z 18—22 września 1948 r., podczas których podjęto cały szereg ważkich decyzji, m.in. krytycznie ustosunkowano się do przeszłości ruchu socjalistycznego w Polsce oraz opowiedziano się za nowym etapem przygotowań do zjednoczenia z PPR. Uchwały Rady Naczelnej znalazły bardzo szybko odbicie w pomorskiej wojewódzkiej organizacji PPS. W dniach 7—8 października 1948 r. odbyła się w Bydgoszczy wojewódzka konferencja aktywu i Rady Wojewódzkiej PPS, która w całości poświęcona została omówieniu ostatnich uchwał centralnych partii. Na konferencji uchwalona została rezolucja solidaryzująca się z treścią deklaracji CKW z 17 września 1948 r. oraz uchwałami Rady Naczelnej z 22 września 1948 r. Rezo-

⁵³ AKW PZPR, sygn. 31/VI/2, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Wrocławku za okres od 21 X 1946 r. do 30 V 1948 r.

⁵⁴ AKW PZPR, sygn. 26/III/3, Sprawozdanie WK PPS w Bydgoszczy za maj 1948 r.

⁵⁵ R. Kozłowski, *Przeobrażenia*, s. 118.

⁵⁶ AKW PZPR, sygn. 6/VI/1, Protokół z posiedzenia Szóstki Międzypartyjnej we Wrocławku w dniu 15 V 1948 r.

lucja zobowiązywała wszystkich uczestników konferencji do przeniesienia uchwał Rady Naczelnej i CKW w teren, przeprowadzenia krytyki i samokrytyki, oczyszczenia partii z ludzi szkodliwych dla ruchu robotniczego itp. Konferencja zatwierdziła również listę osób usuniętych z partii, która zawierała łącznie 92 nazwiska⁵⁷.

Zgodnie z wytycznymi władz centralnych i uchwałami konferencji aktywu wojewódzkiego WK PPS przystąpił do organizowania konferencji miejskich i powiatowych, które miały dokonać rekonstrukcji składów osobowych poszczególnych komitetów, przyspieszyć proces oczyszczania partii, spopularyzować nową linię polityczną oraz zdynamizować realizację innych zadań partyjnych. Odbywały się one według narzuconego ogólnego scenariusza i były obsługiwane przez czөлowych aktywistów wojewódzkich PPS. Porządek obrad obejmował następujące zagadnienia: 1) referat polityczny, 2) referat gospodarczy, 3) dyskusję w połączeniu z krytyką i samokrytyką, 4) podsumowanie samokrytyki, 5) uchwalenie rezolucji, 6) zatwierdzenie listy usuniętych z partii i 7) zmiany we władzach partyjnych. Pierwsze konferencje obradowały 16 października 1948 r. w czterech miastach wydzielonych, w tym także we Włocławku, a ostatnie w dniu 30 października tegoż roku⁵⁸. Przebiegały one w napiętej atmosferze, szczególnie gdy chodzi o kontrowersyjne zagadnienia krytyki i samokrytyki, w czasie których dochodziło niejednokrotnie do rozgrywek personalnych, osobistych napaści i wzajemnych oskarżeń. W ogólnej ocenie WK PPS krytyka i samokrytyka stały na bardzo niskim poziomie i nie spełniły oczekiwanych nadziei. Wyjątek stanowiły jedynie te organizacje partyjne, w których zostały one odpowiednio przygotowane pod kontrolą delegatów władz wojewódzkich. We Włocławku nie było w ogóle krytyki i samokrytyki⁵⁹.

Na włocławską konferencję aktywu PPS przyjechał z ramienia władz wojewódzkich Zygmunt Rombalski, ówczesny I sekretarz WK, który wygłosił ponad dwugodzinny referat na tematy polityczne i gospodarcze. W części dotyczącej spraw politycznych skoncentrował się przede wszystkim na charakterystyce działalności grup lewicowych w partii, m.in. RPPS, oraz omówieniu istoty tzw. odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego w PPS w latach 1946—1948. W końcowej części dokonał politycznej oceny działalności włocławskiej PPS stwierdzając, że jest ona „jedyną na terenie województwa, a jedną z nielicznych na terenie całej Polski, która zasługuje na pochwałę, ponieważ obrała właściwą drogę i nie pozwoliła się zepchnąć z raz obranej drogi właściwej dla odrodzonej PPS, rewolucyjnej, marksistowsko-leninowskiej, mimo pewnych prób nielicznej grupy prawi-

⁵⁷ AKW PZPR, sygn. 26/I/4, Protokół z konferencji aktywu wojewódzkiego PPS w Bydgoszczy odbytej 7—8 X 1948.; Głos Pomorza z 10 X 1948 r.

⁵⁸ AKW PZPR, sygn. 26/VII/9, Sprawozdanie z konferencji powiatowych i grodzkich PPS woj. pomorskiego z 13 XI 1948 r.

⁵⁹ Ibid.; R. K o z ł o w s k i, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 245.

cowej, która ją chciała zepchnąć na błędny tor”⁶⁰. Włocławska PPS w opinii niektórych członków kierownictwa wojewódzkiego uchodziła za najbardziej lewicową organizację w woj. pomorskim, być może ze względu na fakt, że związani byli z nią tacy znani działacze nurtu jednolitifrontowego, jak A. Milewski i I. Kubecki. Trudno jednoznacznie zgodzić się z tą opinią, chociażby z uwagi na codzienną praktykę współpracy z PPR. Zgodnie z porządkiem obrad konferencja październikowa uchwaliła odpowiednią rezolucję i zatwierdziła wykluczenie z partii 36 osób⁶¹.

Akcja oczyszczania partii objęła następnie niższe szczeble organizacyjne. W listopadzie 1948 r. we wszystkich kołach PPS odbywały się zebrania, na których aktywiści władz miejskich wygłaszali referaty omawiające istotę czystki partyjnej i doniosłość zjednoczenia ruchu robotniczego. Przeprowadzano również krytykę i samokrytykę władz partyjnych oraz poszczególnych członków. Odpowiedzialnym za przeprowadzenie tej akcji w kołach partyjnych na terenie miasta został wyznaczony Edmund Rygielski⁶². Jej pierwszy etap nie przyniósł jednakże zadowalających rezultatów, przynajmniej tak oceniali to na odprawie sekretarzy kół w dniu 8 grudnia 1948 r. A. Milewski i K. Antosiewicz. Poinformowano wówczas zebranych, że władze naczelne podjęły decyzję o przystąpieniu do drugiego etapu czystki, która miała doprowadzić do bezwzględnego usunięcia z PPS „jednostek szkodliwych dla dobra przyszłej zjednoczonej partii”. W tej sprawie odbyło się także posiedzenie Szóstki Politycznej, na którym indywidualnie analizowano postawy polityczne członków partii i żądano ich wykluczenia. Akcja ta miała być przeprowadzona już następnego dnia (9 XII 1948 r.), co wskazywałoby na olbrzymi pośpiech i powierzchowność. Do poszczególnych kół zostali wydelegowani pełnomocnicy, którym MK dostarczył odpowiednie listy osób przewidzianych do wydalenia z partii. Listy te musiały uzyskać akceptację członków koła, a w razie nieprzewidzianych komplikacji, to znaczy ewentualnej odmowy zatwierdzenia listy, według wyjaśnienia K. Antosiewicza, „koło może być rozwiązane”⁶³.

Większość kół, zwłaszcza w środowisku robotniczym, na ogół bez oporu przyjmowała decyzje o wykluczeniach, przy czym trzeba mieć na uwadze fakt, że akcja ta nie przybrała tutaj szerszych rozmiarów. Poza tym, jak się wydaje, wykluczenia nie miały charakteru politycznego i były najczęściej uzasadniane innymi względami. Natomiast

⁶⁰ AKW PZPR, sygn. 31/VII/1, Protokół z odbytej konferencji aktywu PPS we Włocławku w dniu 16 X 1948 r.

⁶¹ AKW PZPR, sygn. 26/VII/9, Sprawozdanie z konferencji powiatowych i grodzkich PPS woj. pomorskiego z 13 X 1948 r.

⁶² AKW PZPR, sygn. 31/III/2, Protokół z posiedzenia MK PPS we Włocławku w dniu 4 XI 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy na ziemi dobrzyńskiej*, s. 245.

⁶³ AKW PZPR, sygn. 31/VII/1, Protokół z odprawy sekretarzy kół terenowych PPS we Włocławku w dniu 8 XII 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 245–246.

nico inaczej ukształtowała się sytuacja w kołach inteligenckich, gdzie głównymi przyczynami wydaleń były sprawy polityczne, stąd też władze PPS musiały się liczyć tutaj z pewnymi formami oporu i stosować niejednokrotnie bardziej drastyczne rozwiązania. MK PPS we Włocławku postanowił np. nie zwolywać zebrania koła pracowników sądowych i prokuratorskich, ponieważ — jak wyjaśniano — „większość towarzyszy jest podana do wydalenia”. Podobną taktykę zastosowano wobec koła PPS przy Urzędzie Pocztowym⁶⁴. Nie była to wprawdzie formalna decyzja o rozwiązaniu tych kół, ale praktycznie rzecz biorąc wydalenie większości ich członków oznaczało faktyczną likwidację. Nie zachowała się odpowiednia dokumentacja źródłowa dotycząca czystki przeprowadzonej w szeregach włocławskiej PPS, można tylko wyrazić przypuszczenie, że była ona z pewnością większa aniżeli w wielu organizacjach powiatowych. W skali woj. pomorskiego usunięto wówczas z partii około 4500 osób⁶⁵.

Od marca 1948 r. praca instancji powiatowych i miejskich nastawiona była głównie na realizację zadań wynikających z przygotowań do zjednoczenia ruchu robotniczego. Np. w maju i czerwcu PPS rozpoczęła przebudowywać swoją strukturę organizacyjną na wzór pepeerowski. Zaczęto powoływać nowe komitety dzielnicowe, komórki terenowe, uliczne, wyznaczać tzw. dziesiętników itp. Z reguły większe koła partyjne dzielono na mniejsze jednostki organizacyjne. MK PPS we Włocławku w maju 1948 r. utworzył 77 nowych kół, a planowano powołać ich w sumie 117. W związku z tą akcją zaistniała konieczność przeprowadzenia wyborów nowych władz partyjnych⁶⁶. Poza tym realizowano w tym czasie wiele innych uchwał i poleceń władz centralnych oraz wojewódzkich, wynikających ze zmian w dotychczasowej linii politycznej PPR. W sierpniu zorganizowano całą serię konferencji aktywu partyjnego, na których wyjaśniano problemy wyboru dróg budownictwa socjalistycznego, wydarzenia w Jugosławii, sprawę tzw. odchylenia prawicowo-nacjonalistycznego, nową politykę rolną itp. Akcja ta nie nabrała jednakże tak szerokiego rozmachu, jak to miało miejsce w PPR. Poczynając od 1948 r. PPS coraz bardziej zaczęła się interesować sprawami gospodarczymi, czego wyrazem mogły być powoływane przy poszczególnych komitetach rady gospodarcze. We Włocławku Rada Gospodarcza ukonstytuowała się 13 stycznia 1948 r., a do jej prezydium weszli następujący działacze: Józef Ochmański, Leon Kordyla, Wincenty Kaczalski, Bogusław Różański i Ignacy Kubecki. Nie od razu jednak zdołały one rozbudzić zainteresowanie szerszego ogółu tymi sprawami. Niejednokrotnie sami członkowie Rad Gospodarczych, jak

⁶⁴ AKW PZPR, sygn. 31/III/1, Protokół z posiedzenia MK PPS we Włocławku z 7 XII 1948 r.

⁶⁵ T. Piotrkiewicz, *Działalność*, s. 128.

⁶⁶ AKW PZPR, sygn. 31/VI/4, Sprawozdanie organizacyjne MK PPS we Włocławku za maj 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 143.

np. właśnie we Włocławku, nie bardzo wiedzieli, jakie są ich zadania i co mają robić⁶⁷.

Do bardzo ważnych działań politycznych, realizowanych w okresie wiosenno-letnim 1948 r., należy niewątpliwie zaliczyć zorganizowanie całej serii konferencji aktywu terenowego, na których wyjaśniano motywy zmiany kursu politycznego partii i zjednoczenia ruchu robotniczego. Zagadnienia te były tym bardziej istotne, jeżeli uwzględni się fakt, że znaczna część aktywu i szeregowych członków PPS odniosła się z rezerwą i nieufnością do idei zjednoczenia. We Włocławku konferencja poświęcona tej problematyce odbyła się 31 marca 1948 r., a głównym referentem był Ignacy Kubecki, który w swoim wystąpieniu starał się wykazać, że istnienie dwóch partii robotniczych w Polsce w okresie powojennym nie było wynikiem różnic ideologicznych, lecz była to jedynie odpowiednia taktyka. W nowej sytuacji, dla dobra Polski i ze względu na konieczność przeciwstawienia się ofensywie imperialistycznej, zaistniała potrzeba zjednoczenia ruchu robotniczego, bo tylko w ten sposób można zagwarantować suwerenność państwa polskiego. „Jedność proletariatu — twierdził — to siła jedności narodu”. Dalej podkreślał, że PPS jest partią lewicowo-socjalistyczną i marksistowsko-rewolucyjną, a poza tym umowa o jedności działania z 28 listopada 1946 r. nie była pustym frazesem⁶⁸. Te i inne argumenty miały przychylnie usposobić słuchaczy do decyzji władz naczelnych o zjednoczeniu ruchu robotniczego, która została podjęta bez przeprowadzenia jakichkolwiek konsultacji z terenem, co siłą rzeczy musiało zrodzić wątpliwości i wahania u szeregowych członków i aktywistów PPS.

Do tych spraw powracano ciągle przy różnych okazjach, co należy odczytać jako próbę przełamania barier psychicznych i uprzedzeń, które nagromadziły się w poprzednich okresach nie zawsze zgodnej koegzystencji partii robotniczych w terenie. Dla przykładu przytoczymy fragment zaprotokołowanego wystąpienia członka władz naczelnych PPS — Władysława Bagińskiego — który na konferencji miejskiej we Włocławku 30 maja 1948 r. powiedział m.in., że „proces zjednoczenia ruchu robotniczego, politycznego i społecznego dokonuje się na naszych oczach, w którym bierzemy czynny udział. Procesu tego nikt i nic nie wstrzyma, a jesienny Kongres dwu partii robotniczych dokona formalnego złączenia. PPS jest partią rewolucyjną, co stwierdził w roku 1937 Kongres Radomski. Ruch rewolucyjno-socjalistyczny dokonał przewrotu w ustroju społeczno-gospodarczym na-

⁶⁷ AKW PZPR, sygn. 31/XIII/2, Protokół z zebrania aktywu PPS we Włocławku z kierownikami instytucji gospodarczych w dniu 13 I 1948 r.; *ibid.*, Protokół z zebrania Rady Gospodarczej PPS we Włocławku w dniu 6 III 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 243—244.

⁶⁸ AKW PZPR, sygn. 31/VIII/1, Protokół z odprawy zarządów kół PPS we Włocławku w dniu 31 III 1948 r.; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej*, s. 250—251.

szego państwa. Zapóźnionych członków w tym ruchu należy uświadomić, nastawić bojowo, rewolucyjnie, podźwignąć, odmłodzić, owiać duchem walki z kapitalizmem, wstecznictwem, reakcjonizmem, elementy o odruchach prawicowych usunąć”⁶⁹. Przy analizie treści wystąpienia W. Bagińskiego, uwagę zwraca przede wszystkim ten fragment jego wypowiedzi, w którym stwierdza kategorycznie, że procesu zjednoczenia „nikt i nic nie wstrzyma”. Tak więc wszelki opór był po prostu bezcelowy, a jeżeli nawet ujawniłyby się jakiekolwiek próby w tym kierunku, zostały z góry zaklasyfikowane przez referenta jako odruchy prawicowe. W wystąpieniu Bagińskiego nie było już prób przekonywania słuchaczy do idei zjednoczenia, a przebrzmiewały mniej lub bardziej otwarte groźby pod adresem tych wszystkich, którzy ośmieliliby się mieć inne zdanie na ten temat.

W zmienionej już mocno sytuacji politycznej odbyła się 27 listopada 1948 r. ostatnia konferencja miejska PPS we Włocławku, która dokonała wyboru delegatów na XXVIII Kongres. Z ramienia Rady Naczelnej uczestniczył w jej obradach Aleksander Żaruk-Michalski, który wygłosił referat ideologiczny dotyczący głównie spraw zjednoczenia ruchu robotniczego. Wzorem konferencji pepeerowskich nadano jej odświętną szatę, zaproszono licznych gości, przedstawicieli innych partii, władz administracyjnych itp. W trakcie obrad delegacje większych zakładów przemysłowych składały meldunki o przedterminowym wykonaniu planów produkcyjnych i zobowiązań na cześć Kongresu Zjednoczeniowego. Również dyskusja miała inny charakter niż zwykle. Delegatami na XXVIII Kongres PPS i jednocześnie Kongres Zjednoczeniowy zostali: Aleksander Żaruk-Michalski, Antoni Milewski i Józef Kuźmiński⁷⁰.

⁶⁹ AKW PZPR, sygn. 31/I/1, Protokół z konferencji MK PPS we Włocławku odbytej 30 V 1948 r.

⁷⁰ AKW PZPR, sygn. 31/I/1, Protokół z konferencji MK PPS we Włocławku w dniu 27 XI 1948 r.

Stefan Paczkowski (Aleksandrów Kujawski)

KSZTAŁTOWANIE SIĘ WŁADZY LUDOWEJ W POWIECIE NIESZAWSKIM (ALEKSANDROWSKIM) W LATACH 1945—1948

Wstęp

Program przemian społeczno-ustrojowych w Polsce, zapoczątkowany jeszcze przez siły lewicy w okresie międzywojennym, został skonkretyzowany w okresie okupacji w założeniach ideowo-politycznych Polskiej Partii Robotniczej (PPR) i pod jej przewodnictwem wprowadzony w życie przez tworzące się ośrodki władzy i administracji państwowej w konspiracji, a następnie na terenach wyzwolonych.

Proces ten występował z różnym nasileniem w poszczególnych rejonach kraju zależnie od stopnia zaawansowania lokalnych sił społecznych, od dojrzałości społeczno-politycznej mas robotniczych i chłopskich oraz zależnie od nasilenia i warunków działania ośrodków reakcji. Przemiany te znalazły podstawy ideowe i prawne szczególnie w takich dokumentach, jak deklaracja ideowo-programowa PPR „O co walczymy?” z 1943 r. i Manifest Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN), z dalszymi prawnymi aktami wykonawczymi. Pierwszy określał kształt ideowo-polityczny przyszłej władzy ludowej, realizowany już przez Krajową Radę Narodową (KRN), drugi dokument konkretyzował ten kształt i wprowadzał jego założenie do praktyki funkcjonowania nowego ustroju.

Walka o władzę ludową i jej utrwalenie w Polsce była określana jako wcielenie w życie postanowień ideowych i założeń społeczno-gospodarczych nowego ustroju. Etapy tych działań to: tworzenie komórek władzy politycznej, rozwój ośrodków władzy i administracji państwowej, realizacja reformy rolnej, przebieg referendum i wyborów do Sejmu, walka z reakcyjnym podziemiem oraz tendencje zjednoczeniowe w ruchu robotniczym.

Prześledzenie tych wydarzeń w latach 1945—1948 w byłym powiecie nieszawskim (aleksandrowskim) pozwolić może na zorientowanie się, w jakim stopniu były one zbieżne z ogólnymi tendencjami rozwojowymi woj. pomorskiego (bydgoskiego), a w jakim się wyraźnie odcinały i jakie były lokalne uwarunkowania tych przemian.

Użycie w temacie określenia powiat nieszawski (aleksandrowski) wynika z historycznych ustaleń w zmianach administracyjnych tego terenu. Po reaktywowaniu województwa pomorskiego (bydgoskiego) w 1945 r. powiat nieszawski znalazł się w jego granicach. Ponieważ siedzibą władz powiatu nieszawskiego był od dawna Aleksandrów Kujawski, stąd w wielu dokumentach pojawiło się określenie powiat aleksandrowski. Ze względów praktycznych, na mocy rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 23 lutego 1948 r., nazwę powiatu nieszawskiego zamieniono na aleksandrowski¹. W opracowaniu wydaje się słuszne użycie określenia powiat nieszawski aż do końca 1948 r.

Data wyzwolenia powiatu nieszawskiego w wyniku ofensywy styczniowej w 1945 r. rozpoczęła proces przemian w zakresie kształtowania się struktur terenowej władzy i administracji ludowej. Były to przeobrażenia społeczno-gospodarcze, jak reforma rolna i akcja osadnicza, ustalenia prawno-ustrojowe — referendum i wybory do Sejmu, zmiany w układzie sił politycznych — walka Bloku Demokratycznego z opozycją Polskiego Stronnictwa Ludowego (PSL) i reakcyjnego podziemia, umocnienie kierowniczej roli PPR i zjednoczenie ruchu robotniczego. Zmiany te występowały na terenie powiatu nieszawskiego z większym nasileniem aż do końca 1948 r. i stąd tę datę przyjęto w opracowaniu jako zamykającą².

Na marginesie niejako swych szerszych badań dotyczących terenu województwa pomorskiego (bydgoskiego) dotyczyli problematyki powiatu nieszawskiego przede wszystkim następujący autorzy: Bogdan

¹ Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej, nr 12, poz. 97, z dnia 12 marca 1946 r. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 23 lutego 1948 r., s. 291: „Znosi się powiat nieszawski w woj. pomorskim, a z obszaru jego tworzy się w tymże województwie powiat aleksandrowski z siedzibą władz powiatowych w Aleksandrowie”. Zob. również M. Kałala s, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria A, Historia, 1978, s. 207—210.

² Wielu badaczy przyjmuje za moment kończący kształtowanie się władzy ludowej zwycięstwo Bloku Demokratycznego w wyborach do Sejmu oraz uchwalenie Małej Konstytucji w dniu 19 lutego 1947 r. Te prawno-ustrojowe ustalenia nie zamykają całego szeregu istotnych dla modelu władzy ludowej przemian i występują one nadal do końca 1948 r. W powiecie nieszawskim do końca 1948 r. istnieje wiele napiętych rozbieżności wewnątrz ugrupowań partyjnych i między nimi. Do końca 1948 r. trwa w powiecie proces przemian strukturalnych w radach narodowych i administracji terenowej. Do końca tego roku przeciągnęła się akcja nadziałów ziemi obszarnej i poniemieckiej oraz trwała akcja osiedleńcza. Na 1947 r. nie skończyły się spory w ruchu ludowym w powiecie nieszawskim. Od listopada 1947 r. rozpoczął się etap dojrzewania jedności organizacyjnej SL i odrodzonej PSL oraz ściślejszej współpracy z partiami robotniczymi. Zob. R. Hałaba, *Ruch ludowy w latach 1944—1949*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*. Zbiór artykułów pod red. W. Góry i J. Gołębiowskiego, Warszawa 1966, s. 292. Datę 1948 r., jako kończącą pierwszy okres kształtowania się władzy ludowej i całokształtu przemian społeczeństwa polskiego, przyjmuje S. Zawadzki w swej pracy *Próba periodyzacji ustroju politycznego PRL w latach 1944—1947*, Golub-Dobrzyń 1974, s. 11—16. Za przyjęciem daty 1948 r., jako kończącej pewien etap, opowiada się również J. Jagiełło w książce: *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusja w PPR i PPS w latach 1944—1948*, Warszawa 1984, s. 95—99.

Głębowicz, Donald Steyer, Marian Wojciechowski, Jerzy Danielewicz, Ryszard Kozłowski, Ryszard Sudziński, Ryszard Halaba, Norbert Kołomejczyk i inni³. Odnotować tu należy również nie ogłoszone drukiem przyczynki badawcze dotyczące bezpośrednio poszczególnych zagadnień przemian zachodzących pierwszych lat Polski Ludowej na terenie powiatu nieszawskiego. Należą do nich opracowania: Haliny Dmochowskiej, Mariana Gierszewskiego czy Stanisława Ruzika⁴. Wnoszą one wiele materiału analitycznego do stanu badań nad pewnymi wycinkami dziejów powiatu nieszawskiego i stąd w niniejszym opracowaniu zwracałem na nie uwagę, szczególnie przy ustalaniu wiarygodności różnych danych źródłowych.

Podstawową bazę źródłową opracowania stanowią archiwalne zasoby aktowe Archiwum Państwowego w Bydgoszczy, Archiwum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy, Archiwum Wojewódzkiego Komitetu Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w Bydgoszczy i Archiwum Państwowego we Włocławku. Zasoby te, dotyczące podjętej problematyki badawczej terenu powiatu nieszawskiego, stanowią materiał stosunkowo niewielki, a także niejednorodny, tak pod względem poznawczym, jak również wartości naukowej. Wiele zastrzeżeń budzą szczególnie zestawienia liczbowe i statystyczne, przygotowywane w swoim czasie dla różnych celów, które trzeba konfrontować z innymi dokumentami, weryfikować, a często podważać ich wiarygodność. Wskutek wielu niedostatków w podstawie źródłowej autor zdaje sobie sprawę, że to

³ B. Głębowicz, *Kalka PPR o realizację reformy rolnej i nacjonalizację przemysłu w województwie pomorskim (bydgoskim)*, [w:] *Z działalności PPR i ZWM w województwie pomorskim (bydgoskim) w latach 1942—1948*, Toruń 1962; tenże, *Realizacja reformy rolnej PKWN w woj. pomorskim w latach 1945—1948*, Toruń 1966; tenże, *Ruch robotniczy w woj. pomorskim w latach 1945—1948*, [w:] *Pod czerwonym sztandarem*, Bydgoszcz 1968; D. Steyer, *Rola Polskiej Partii Robotniczej w walce o utrwalenie władzy ludowej na terenie województwa pomorskiego (bydgoskiego) w latach 1945—1948*, [w:] *Z działalności PPR i ZWM w województwie pomorskim*; tenże, *Kształtowanie się organów władzy ludowej na terenie woj. pomorskiego (bydgoskiego) w 1945 r.* Zapiski Historyczne t. 30, 1965, z. 1; M. Wojciechowski, *Z działalności organizacji młodzieżowych w woj. pomorskim w latach 1945—1948*, *ibid.*; J. Danielewicz, *Polska Partia Robotnicza w walce o realizację reformy rolnej w woj. pomorskim*, [w:] *Sesja popularnonaukowa z okazji 100-lecia ruchu robotniczego w Polsce*, Toruń 1982; R. Kozłowski, *Przeobrażenia społeczno-polityczne w woj. pomorskim (1945—1948)*, Toruń 1976; tenże, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej i wschodnich Kujaw na tle przeobrażeń społeczno-politycznych w latach 1945—1948*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej*, Włocławek 1982; tenże, *Polska Partia Robotnicza w woj. pomorskim 1942—1948*, Bydgoszcz 1985; R. Sudziński, *Organizacja i funkcjonowanie rad narodowych w woj. pomorskim 1945—1950*, Warszawa—Poznań—Toruń 1981; tenże, *Udział PPR i PPS w tworzeniu organów władzy i administracji*, [w:] *Sto lat ruchu robotniczego na Pomorzu*, Toruń 1983; R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR w woj. bydgoskim 1945—1947*, Bydgoszcz 1962.

⁴ H. Dmochowska, *Działalność Polskiej Partii Socjalistycznej w powiecie nieszawskim w latach 1945—1948*, Toruń 1967, praca mgr. UMK; M. Gierszewski, *walka z reakcyjnym podziemiem zbrojnym w powiecie nieszawskim w latach 1945—1947*, Toruń 1968, praca mgr. UMK; Ruzik, *Struktura organizacyjna i działalność PPR w powiecie nieszawskim w latach 1945—1948*, Toruń 1979, praca mgr. UMK.

opracowanie typu regionalnego jest jedynie próbą zarysu podjętej problematyki i może być rozszerzone w dalszych badaniach nad szczególnie zagadnieniami, co umożliwi stworzenie pełniejszej syntetycznej dziejów omawianego terenu.

Stan organizacyjny i oblicze ideowe partii politycznych

Powiat nieszawski w czasie okupacji hitlerowskiej został włączony do utworzonego przez Niemców powiatu ciechocińskiego w rejencji inowrocławskiej, tzw. Kraju Warty (Wartheland) ze stolicą w Poznaniu⁵. Ludność powiatu nieszawskiego poddana została akcji wysiedleńczej w ramach niemieckich tzw. krótkofalowych planów wysiedleńczych ludności polskiej i żydowskiej. Od 1 grudnia 1939 r. do 1 listopada 1944 r. hitlerowcy wysiedlili z terenu powiatu 9534 obywateli polskich⁶. Według innych źródeł, od końca 1939 r. do końca 1942 r. liczba wysiedlonych z powiatu nieszawskiego wynosiła 11 388 osób⁷. Zapis w *Encyklopedii Powszechnej* informuje, że w latach 1939—1945 hitlerowcy zamordowali 1142 mieszkańców powiatu nieszawskiego⁸. Inny oficjalny, zapewne niepełny, wykaz starosty nieszawskiego z dnia 21 grudnia 1945 r. podawał, że na terenie powiatu w grobach masowych pochowano 358 obywateli polskich, zamordowanych przez hitlerowców. Dołączono do tego wykazu listę nazwisk 68 wybitnych działaczy powiatu nieszawskiego, zamordowanych w obozach koncentracyjnych i miejscach straceń⁹.

W czasie okupacji przybyło na teren powiatu nieszawskiego 4 716 osadników niemieckich. Największe ich skupiska były w Aleksandro-

⁵ W. Pronobis, *Sytuacja ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej w okresie wojny i okupacji*, [w:] *Z dziejów ruchu robotniczego na Kujawach Wschodnich i Ziemi Dobrzyńskiej*, Włocławek 1982, s. 135; J. Danielewicz, K. Orczykowski, *Radziejów Kujawski w latach okupacji hitlerowskiej (1939—1945)*, [w:] *Dzieje Radziejowa Kujawskiego*, Bydgoszcz 1982, s. 91.

⁶ W. Jastrzębski, *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy 1939—1945*, Poznań 1968, s. 63, 70, 95—96, 98, 103—104; Z. Waszkiewicz, *Regencja inowrocławska podczas okupacji hitlerowskiej w historiografii polskiej*, Ziemia Kujawska, t. V, 1978, s. 257, podaje, że w lipcu 1940 r. wysiedlono z regencji inowrocławskiej 901 rodzin polskich, w czym najwięcej z pow. nieszawskiego — 254 rodziny, by przygotować miejsce dla Niemców z Wołynia, Wschodniej Galicji i Białostoczczyzny.

⁷ W. Pronobis, *Sytuacja ruchu...*, s. 142.

⁸ *Encyklopedia Powszechna PWN*, Warszawa 1973, t. I, s. 53.

⁹ Archiwum Państwowe we Włocławku (dalej: AP-W). Zespół: Starostwo Powiatowe Nieszawskie (dalej: Star. Pow. Niesz.), sygn. 153. Zbieranie materiałów oraz opracowanie spisów nazwisk z życia politycznego i społecznego na obszarze Starostwa 1945 r., s. 9; zob. również: M. Słomski, *Miejsca straceń, walki i męczeństwa w latach 1939—1945 na terenie obecnego woj. wrocławskiego*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria B. Stosunki polityczne i społeczne XX w., Włocławek 1979, s. 221—235; tenże, *Miejsca pamięci narodowej w woj. wrocławskim w okresie II wojny światowej*, [w:] *Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, Włocławek 1985, s. 158—190.

wie, Ciechocinku oraz w gminach Bądkowo i Koneck¹⁰. Według innych źródeł w okresie okupacji na terenie powiatu nieszawskiego było 1401 reichsdeutschów, 331 volksdeutschów, 283 Polaków, którzy otrzymali listę narodowościową III i IV grupy, oraz 36 Polaków, którzy złożyli wnioski, ale nie otrzymali grupy¹¹.

W konsekwencji takich działań powiat nieszawski został pozbawiony większych skupisk ludności polskiej. Brak tu było również większej aktywności środowisk lewicowych, co mogłoby umożliwić tworzenie załączków i rozbudowę partii robotniczych oraz związanego z lewicą ruchu oporu¹². Tylko w pewnych okresach okupacji funkcjonowały tu niewielkie grupy konspiracyjne. W lutym 1942 r. działała w Radziejowie i okolicy komórka Armii Krajowej (AK), zlikwidowana przez Niemców na przełomie 1943 i 1944 r. W tym samym czasie w okolicach Witowa działała organizacja o nazwie Związek Walki Wyzwoleńczej (ZWW), utworzona przez zbiegłych z niewoli niemieckiej oficerów Wojska Polskiego, ale zasięg i oblicze społeczno-polityczne tej grupy nie jest znane¹³.

W okolicach Aleksandrowa Kujawskiego działał też niewielki oddział Pawła Klugowskiego podporządkowany Polskiej Armii Powstańczej (PAP), utworzonej w styczniu 1940 r. w Toruniu. Była to organizacja o charakterze wojskowo-niepodległościowym, której zadaniem było przygotowanie zbrojnego powstania antyhitlerowskiego. Do tej organizacji należała też samodzielna, niewielka grupa konspiracyjna w Nieszawie, założona przez miejscowego nauczyciela Bogdana Zielińskiego ps. „Rys”. Po rozbiciu przez gestapo i abwehrę w sierpniu 1943 r. organizacji PAP Zieliński został aresztowany, ale udało mu się szczęśliwie odzyskać wolność i odtworzyć nieszawską komórkę PAP, która istniała do końca wojny. Na terenie powiatu nieszawskiego w 1940 r. zostały również zorganizowane pod kierownictwem Józefa Olszewskiego oddziały Związku Walki Zbrojnej (ZWZ), później AK, w tzw. Obwodzie Nieszawa, w ramach Inspektoratu Włocławskiego AK, podporządkowanym Pomorskiemu Okręgowi AK w Toruniu. Działalność tej organizacji ograniczała się raczej do akcji tzw. małego sabotażu¹⁴.

Wpływy ugrupowań lewicowych na Kujawach Wschodnich, poza powiatem włocławskim, były niewielkie. Po powstaniu w 1942 r. PPR, choć powiat nieszawski wchodził w skład Okręgu Włocławek-Kutno, szanse rozbudowy partii były nikłe. Nie rozwinął się tu ruch rewolucyjny nawet w takim stopniu, jak w powiatach Włocławek, Lipno

¹⁰ S. Ruzik, *Struktura organizacyjna i działalność PPR...*, s. 8.

¹¹ AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 153, k. 9. Sprawozdanie starosty.

¹² W. Pronobis, *Sytuacja ruchu...*, s. 148, 152–153.

¹³ J. Danielewicz, K. Oreczykowski, *Radziejów Kujawski...*, s. 96.

¹⁴ W. Pronobis, *Sytuacja ruchu...*, s. 149–154; T. Jaszowski, W. Jastrzębski, *Gestapo w walce z ruchem oporu nad Wisłą i Brdą*, Bydgoszcz 1985, s. 66–67; K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945*, Warszawa 1972, s. 141, 228, 232.

i Rypin, gdzie ruch ten wykazywał dużo większą aktywność jeszcze w okresie międzywojennym¹⁵. Niewielkie też było oddziaływanie samego Włocławka, gdyż po aresztowaniach i rozbiciu tamtejszej komórki PPR przez gestapo po tzw. „wyspie łódzkiej” 20 kwietnia 1943 r. działacze partii, którzy uszli aresztowaniu, zaprzestali działalności aż do zakończenia wojny¹⁶.

Brak własnych ośrodków i komórek PPR, które mogłyby inspirować działalność postępowych ugrupowań istniejących na tym terenie, jest powodem, że ożywienie się społeczeństwa nastąpiło dopiero z chwilą ruszenia ofensywy styczniowej i w jej wyniku wyzwolenia powiatu nieszawskiego. Najwcześniej został wyzwolony Radziejów, w dniu 20 stycznia 1945 r., przez wojska I Frontu Białoruskiego — 12 korpus pancerny 2 armii pancernej gwardii, dowodzonej przez gen. płk. Siemiona Bogdanowa, i 125 korpus piechoty 47 armii gen. mjr. Franza Perchorowicza. W zdobywaniu miasta wyróżnił się umiejętnością dowodzenia, bohaterstwem i odwagą mjr Matwiejew¹⁷. W dniu 22 stycznia, w wyniku uderzenia 125 korpusu gen. mjr. A. Andrejewa, zostały wyzwolone Ciechocinek, Nieszawa i Aleksandrów¹⁸. Ludność Aleksandrowa witała entuzjastycznie, ze łzami w oczach, oddziały radzieckie wzdłuż całej trasy przemarszu, w oflagowanym uroczyscie mieście¹⁹. W walkach o wyzwolenie powiatu nieszawskiego brały też udział jednostki I Armii Wojska Polskiego, ochraniające prawe skrzydło I Frontu Białoruskiego w jego marszu na Bydgoszcz²⁰.

Już w dniu 20 stycznia 1945 r., najwcześniej na Pomorzu, przybył na teren powiatu nieszawskiego jeden z członków grupy operacyjnej KC PPR Henryk Malinowski, który przystąpił do tworzenia tu ko-

¹⁵ K. Ciechanowski, *Ruch oporu...*, s. 12; M. Krajewski, *Lewicowy ruch oporu w byłych powiatach Rypin i Lipno w latach 1939—1945*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*. Seria B. Stosunki polityczne i społeczne w XX w., Włocławek 1979; tenże, *Lewicowy ruch oporu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w okresie II wojny światowej (1939—1945)*, [w:] *Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*.

¹⁶ R. Sudziński, *Rola PPR w procesie tworzenia organów władzy ludowej i administracji państwowej w regionie pomorskim (1944—1948)*, [w:] *Sesja popularnonaukowa*, s. 65; J. Bogutyn, *Kształtowanie się władzy ludowej we Włocławku w l. 1945—1946*, *Ziemia Kujawska*, t. 2, 1968, s. 172.

¹⁷ B. Dolata, *Wyzwolenie Polski 1944—1945*, Warszawa 1974, s. 115; B. Dolata, T. Jurga, *Walki zbrojne na ziemiach polskich 1939—1945. Wybrane miejsca bitew, walk i akcji bojowych*, Warszawa 1977, s. 438—439.

¹⁸ K. Sobczak, *Wyzwolenie Bydgoszczy, Torunia i Grudziądzu w operacji Armii Radzieckiej w początkach 1945 r.*, *Zapiski Historyczne*, t. 30, 1965, z. 1, s. 18, 21; B. Dolata, *Wyzwolenie Polski...*, podaje inne daty wyzwolenia: Nieszawa — 21 I 1945, s. 440, Ciechocinek — 23 I, s. 365, Służewo — 21 I, s. 480, Piotrków Kuj. — 21 I, s. 453; zob. również W. Rezmer, *Ofensywa styczniowa 1945 r. i wyzwolenie Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej 1945 r.*, [w:] *Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej*, s. 112—113.

¹⁹ H. Dmochowska, *Działalność Polskiej Partii Socjalistycznej w pow. nieszawskim...*, s. 30.

²⁰ J. Zamojski, *Sily zbrojne Polski Ludowej w walkach o wyzwolenie ojczyzny (lato 1944—lato 1945)*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*, s. 86.

mórek PPR. Działalność ta została wsparta potem przez zasadniczą część grupy operacyjnej pod kierownictwem Antoniego Alstera, pełnomocnika Rządu Tymczasowego, po przybyciu jej na teren Włocławka w dniach 24—25 stycznia 1945 r.²¹ Pierwsze komórki PPR powstały w powiecie nieszawskim dosyć szybko — w styczniu i lutym. Już 23 stycznia 1945 r. utworzył się Komitet Powiatowy PPR w składzie: I sekretarz — Stanisław Bednarek, II sekretarz — Zygmunt Zieliński, członkowie: Józef Krupiński, Józef Pietrykowski, Antoni Morawski, Franciszek Pawlak. Kilka dni później, 29 stycznia 1945 r., podczas spotkania z aktywnym społeczno-politycznym powiatu, przedstawiciele pomorskiej grupy operacyjnej KC PPR zatwierdzili te wybory w nieszawskim KP PPR.

W dniu 5 lutego zawiązano komitet w gminie Służewo, 12 lutego w gminie Bądkowo, 13 lutego powstał Komitet Miejski w Radziejowie, 14 lutego w Nieszawie, 18 lutego w gminie Sędzin. Nieco później, bo dopiero w dniu 1 marca, powołano komitet w gminie Boguszyce. Również stosunkowo późno, w dniu 18 marca, został powołany Komitet Miejski w Aleksandrowie Kuj., którego sekretarzem został Teodor Szalek. Kolejny komitet gminny zawiązano w dniu 23 marca w Konecku²².

W pierwszej dekadzie lutego 1945 r. PPR w Aleksandrowie liczyła już 60 członków, czyli tyle samo co w Bydgoszczy, gdy w Brześciu Kujawskim liczyła 160 członków, we Włocławku 500 członków²³. Parę dni później, według stanu na dzień 20 lutego, było w Aleksandrowie już 200 członków PPR, w Piotrkowie Kuj. 150 członków, w Dobrem 300 członków, gdy równocześnie bydgoska organizacja liczyła tylko 130 członków. Cały powiat nieszawski liczył w lutym już 1040 członków (według zestawienia R. Kozłowskiego było ich tylko 940). W końcu marca 1945 r. istniało w powiecie 13 komitetów terenowych podległych Komitetowi Powiatowemu. Zasięgiem działalności partyjnej nie zostały objęte tylko 4 gminy: Czamanin, Lubanie, Osiecinny i Raciążek²⁴.

W drugiej połowie kwietnia PPR w Aleksandrowie miała już w 7 komórkach 250 członków, w Ciechocinku było 172 członków, w Nieszawie 207, w gminie Boguszyce w 4 komórkach 280, w gminie Ruszkowo 230, w gminie Koneck 140, w gminie Służewo 112. Najliczniejszymi organizacjami były wówczas: gminna w Sędzinie — w 12 ko-

²¹ B. Głębowicz, *Zarys dziejów i działalności Pomorskiego Okręgu Związku Nauczycielstwa Polskiego 1920—1966*, Warszawa 1969, s. 118—119.

²² Archiwum Komitetu Wojewódzkiego Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Bydgoszczy (dalej: AKW PZPR-B), sygn. 7/II/1 KP PPR — Aleksandrów Kuj. Protokoły posiedzeń plenarnych 1945—1948. Protokół I Powiatowego Zjazdu Sekretarzy... z dnia 22 IV 1945 r., k. 38; tamże, sygn. 7/VI/10. Sprawozdanie opisowe I sekretarza KP PPR za I półrocze 1945; AP-W Star. Pow. Niesz., sygn. 173. Referat społeczno-polit., k. 3, 7, 9, 13.

²³ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 19.

²⁴ *Ibid.*, s. 27, 29, 32; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy ziemi dobrzyńskiej i wschodnich Kujaw...*, s. 180—181; S. Ruzik, *Struktura organizacyjna...*, s. 14.

mórkach 1066 członków, miejska w Radziejowie — 698 członków, gminna w Bądkowie — w 11 komórkach 577 członków, gminna w Radziejowie — w 11 komórkach 480 członków, gminna w Bytoniu — w 6 komórkach 460 członków, gminna w Dobrem — 420 członków i w Piotrkowie Kujawskim — w 16 komórkach 412 członków²⁵. Po I Zjeździe Powiatowym Sekretarzy zorganizowano również komitety gminne: w Czamaninie z 38 członkami, Lubaniu z 81 członkami, Osiecinach z 366 członkami i Raciążku z 51 członkami, choć już wówczas w niektórych innych gminach liczba członków nieco malała²⁶.

W wyniku tak szybkiego rozrostu PPR w kwietniu 1945 r. powiatowa organizacja nieszawska była najliczniejsza w całym ówczesnym województwie pomorskim i skupiała w swych szeregach 7028 członków²⁷. Przyczyną sukcesu był dobór form i metod w rekrutacji prowadzonej przez instancję powiatową i komitety gminne. Metody werbunkowe przyjęły tu cechy żywiołowości. Werbowanie odbywało się często na zasadzie rejestracji i formalnych zaświadczeń. W myśl zalecenia KC decyzja o przyjęciu do partii należała do KM i KP, ale dyrektywę tę upraszczano, wystarczyło wypełnić kwestionariusz i napisać życiorys, aby być przyjętym w poczet członków. Stwarzało to niebezpieczeństwo przedostania się do partii wielu karierowiczów i elementów klasowo obcych oraz niedojrzałych politycznie, co musiało się odbić na dalszej działalności i prężności organizacyjnej komórek partii w powiecie²⁸. Innym powodem gwałtownego wzrostu szeregów PPR właśnie w lutym i w marcu 1945 r. było stosunkowo późniejsze zakładanie i słabszy rozwój komórek organizacyjnych Stronnictwa Demokratycznego (SD) i Stronnictwa Ludowego (SL) na terenie powiatu nieszawskiego (powstały one w większym stopniu dopiero w kwietniu i w maju). Na luty i marzec przypadła też, podjęta na szeroką skalę, organizowana i prowadzona pod egidą PPR, akcja reformy rolnej, która była w tym czasie realizacją chwytliwego bardzo wśród chłopów programu PKWN. Masy ludowe wsi nieszawskiej wyrażały w ten sposób swoje poparcie dla polityki PPR w realizacji oczekiwanych od wieków rozstrzygnięć na ich korzyść. Oczekiwania te były zbieżne z programem społeczno-gospodarczym i politycznym PPR, a sprzyjały całym rzeszom bezrolnej biedoty wiejskiej, byłych robotników folwarcznych i proletariatu wiejskich zakładów przemy-

²⁵ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół posiedzenia 22 IV 1945, k. 38–40. Odmienne dane dla Radziejowa notuje S. Turowski, *W Polsce Ludowej, [w:] Dzieje Radziejowa Kuj. ...*, s. 106. Według niego w kwietniu było w Radziejowie 438 członków PPR.

²⁶ S. Ruzik, *Struktura organizacyjna...*, s. 17.

²⁷ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, tablica 1, s. 32; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 181.

²⁸ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 32–33; H. Siabek, *Wpływy partii robotniczych wśród chłopów ziem dawnych (1944–1948)*, *Z Pola Walki*, 1974, nr 2, s. 39, 54; W. Góra, *Polska Ludowa. Zarys dziejów politycznych*, Lublin 1986, s. 95–96.

słowych powiatu, radykalnie występujących na tym terenie, szczególnie w pierwszych latach II Rzeczypospolitej²⁹.

Widać to na przykładzie wzrostu szeregów PPR w gminach powiatu, które reforma objęła najpełniej. W Radziejowie z 453 członków w marcu liczba ta wzrosła w kwietniu do 698; w Piotrkowie Kujawskim ze 150 członków z lutego do 412 w kwietniu; w gminie Dobre z 300 członków w lutym do 420 w kwietniu. W drugiej połowie maja w gminie Osiecinie było w 37 komórkach 351 członków, a w gminie Bytoń 485 członków. Również w końcu maja miejska organizacja PPR w Radziejowie liczyła już 745 członków, z czego 34 osoby wyjechały na tereny zachodnie lub wstąpiły do Armii Polskiej³⁰.

Brak materiałów źródłowych nie pozwala na stwierdzenie jakiegokolwiek działalności Polskiej Partii Socjalistycznej (PPS) na terenie powiatu nieszawskiego w czasie okupacji. Komórki tej partii rozdziły się na omawianym terenie dopiero z chwilą wyzwolenia, a w zasadzie po 15 lutego 1945 r., kiedy to powstał w Bydgoszczy Okręgowy Komitet Robotniczy Polskiej Partii Socjalistycznej³¹. Na odrodzenie się PPS w powiecie nieszawskim niewątpliwie wpływ miały dwa ośrodki w województwie pomorskim — Toruń i Włocławek. Już 18 lutego powstał w Toruniu Podkomitet Wojewódzkiego Komitetu PPS, któremu podlegały bezpośrednio powiaty południowo-wschodnie województwa pomorskiego, w tym również powiat nieszawski. Prawdopodobnie za pośrednictwem tego Podkomitetu z inicjatywy WK PPS zapoczątkowane zostały prace organizacyjne w powiecie nieszawskim³². Nastąpiło to chyba jeszcze w lutym 1945 r., skoro w dniu 27 lutego Józef Ratka założył w Służewie Komitet Gminny PPS, do którego wstąpiło 87 robotników rolnych, tworząc dwa koła wiejskie w Służewie i Poczalkowie oraz organizację folwarczną w Przybranówku³³. W lutym 1945 r. powstał w Aleksandrowie, jako jeden z pierwszych w powiecie, komitet PPS ze Stefanem Wieczorkowskim jako przewodniczącym. Nieco później powstał Komitet Miejski w Ciechocinku. Wcześniej niż gdzie indziej na terenie województwa pomorskiego, bo już w końcu stycznia, zaktywizowały się grupy byłych działaczy PPS we Włocławku i szybciej nawiązali oni kontakty z odrodzoną PPS, oddziałując organizacyjnie na całe Kujawy Wschodnie. Przed 15 marca 1945 r. pepeesowcy z Włocławka zorganizowali na

²⁹ J. Danielewicz, *Polska Partia Robotnicza w walce o realizację reformy rolnej w województwie pomorskim*, [w:] *Sesja popularnonaukowa*, s. 92; W. Kuszyk, *Walki klasowe na wsi polskiej 1918—1919*, Warszawa 1968. Dokument 10, s. 45.

³⁰ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokoły z posiedzeń 19 V 1945 oraz 4 VI 1945, k. 38—40, 88—89, 96.

³¹ B. Głębowicz, *Ruch robotniczy w woj. pomorskim w latach 1945—1948*, [w:] *Pod czerwonym sztandarem*, s. 211.

³² R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 184; tenże, *Odbudowa organizacyjna PPS w woj. pomorskim (bydgoskim) styczeń—maj 1945*, *Z Pola Walki*, 1977, nr 2, s. 176—179.

³³ B. Głębowicz, *Realizacja reformy rolnej PKWN...*, s. 52; AP-W, *Star. Pow. Niesz.*, sygn. 153. Referat społeczno-polityczny, poz. 189.

terenie powiatu nieszawskiego Komitet Gminny w Osiecinach. Dalsze prace w powiecie prowadził z ramienia władz wojewódzkich Zbigniew Mokrzycki, który doprowadził do powstania w dniu 25 marca 1945 r. Powiatowego Komitetu PPS i stanął na jego czele³⁴. Komórki PPS powstawały nadal i już w dniu 27 marca, przy obecności 67 członków, odbyło się zebranie założycielskie i wybory do Komitetu Miejskiego w Radziejowie. Na prezesa został wybrany Jan Nowaczyk, a na członków: Włodzimierz Stężala, Feliks Żebrowski. Skarbnikiem został Juliusz Sliwiński³⁵.

Już w końcu kwietnia 1945 r. Powiatowemu Komitetowi podlegało 7 komitetów terenowych z 1826 członkami. Pierwszy zjazd powiatowy PPS pod przewodnictwem Siekierskiego, na który przybyli delegaci z 5 komitetów terenowych odbył się 15 kwietnia. Uczestnicy zjazdu zakwestionowali mianowanie sekretarzy Powiatowego Komitetu przez Wojewódzki Komitet i dlatego po podjęciu uchwały wybrano na sekretarza Czesława Politowskiego, jako reprezentanta środowiska. Równorzędnym I sekretarzem, jako mianowanym przez WK, został Zbigniew Mokrzycki. Na przewodniczącego Powiatowego Komitetu Wybrano Stefana Krajewskiego³⁶. W drugiej połowie kwietnia 1945 r. dość liczną organizację PPS miał Ciechocinek. Liczyła ona 310 członków, gdy w Piotrkowie Kujawskim było tylko 30, a w Bądkowie 14 członków³⁷. Niewielki przyrost notowała radziejowska komórka PPS, gdyż w sierpniu liczyła tylko 72 członków³⁸.

Poza istnieniem partii robotniczych PPR i PPS na terenie powiatu już od końca lutego 1945 r. obserwujemy działalność Stronnictwa Ludowego. Intensyfikacja oddziaływań odrodzonego SL nastąpiła jednak dopiero po 5 marca 1945 r., kiedy to został powołany Tymczasowy Pomorski Wojewódzki Komitet Stronnictwa Ludowego, który dotrwał do 15 lipca 1945 r., do I Zjazdu delegatów SL³⁹. Ruch ludowy kształtował się na terenie powiatu dość prężnie, mając oparcie w byłych działaczach SL z okresu II Rzeczypospolitej, którzy reprezentowali wówczas nurt lewicowy w tym ruchu. Trzeba zaznaczyć, że nieszawskie SL w 1938 r. stanowiło dość liczną organizację w b. województwie pomorskim. Powiat nieszawski, na 11 powiatów, gdzie SL istniało, znajdował się wówczas na trzecim miejscu pod względem liczby członków (221) i był wyprzedzany jedynie przez powiat lipnowski — 700 członków i włocławski — 570 członków. Byli działacze

³⁴ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 186.

³⁵ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 106.

³⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 186; tenże, *Odbudowa organizacyjna...*, s. 179.

³⁷ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1... k. 38.

³⁸ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 107.

³⁹ J. Chamot, *Walka Polskiej Partii Robotniczej o utrwalenie władzy ludowej w woj. pomorskim (bydgoskim) w latach 1945—1947*, *Zapiski Historyczne*, t. 30, 1965, z. 1, s. 42.

wnieśli w odrodzony ruch ludowy powiatu umiejętności organizatorskie i propagandowe⁴⁰.

W dniu 25 marca SL odbyło swoje pierwsze posiedzenie organizacyjne w Radziejowie. Przewodniczącym zarządu został Stanisław Jałoszyński⁴¹. Trudno stwierdzić, jak liczna była ta komórka organizacyjna, jednak następne komórki na terenie powiatu rosły bardzo szybko, skoro w trzeciej dekadzie kwietnia SL liczyło w powiecie ponad 5000 członków. Najliczniejsza organizacja istniała w gminie Bytoń i skupiała 3000 członków, w gminie Boguszyce było 1000 członków, Piotrków Kuj. miał również 1000 członków, Nieszawa tylko 62, a Bądkowo 30. Liczby te nie wydają się wiarygodne, gdy się weźmie pod uwagę, że np. cała gmina Bytoń miała wówczas 6806 mieszkańców, a więc połowa byłaby członkami SL. Podobnie chyba przesadzona jest liczba 1000 członków w gminie Boguszyce⁴². Kolejne komórki SL powstawały w powiecie na początku maja⁴³. Już z początkiem 1946 r. stronnictwo to stanowiło w powiecie poważną siłę polityczną⁴⁴. Starano się nawiązywać zgodną współpracę z innymi partiami demokratycznymi, miało wpływ na rady narodowe oraz sprawy społeczno-gospodarcze i polityczne środowiska wiejskiego⁴⁵. Jednak aż do lipca 1945 r. partie robotnicze, a szczególnie PPR, nie starały się nawiązywać żadnego kontaktu z ludowcami z SL, i to głównie ze względów sekciarskich, izolujących działalność tej partii od życia społecznego i politycznego⁴⁶.

Podobnie miała się rzecz ze Stronnictwem Demokratycznym. Pierwsze koło SD na terenie powiatu nieszawskiego powstało w dniu 17 marca 1945 r. w Aleksandrowie Kuj.⁴⁷ W kwietniu istniała komórka SD w Nieszawie licząca 104 członków oraz w Boguszycach z problematyczną chyba liczbą 1200 członków. Pierwsze zebranie organizacyjne SD w Radziejowie odbyło się dopiero 19 maja 1945 r.⁴⁸ Partia ta zyskiwała zwolenników w środowisku drobnomieszczanstwa, a zwłaszcza wśród rzemieślników, prywatnych kupców i wolnych zawodów. Jednak aż do 1948 r. SD nie miało swojego przedstawiciela

⁴⁰ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 107; D. Borkowska-Meller, *Niektóre problemy rozwoju organizacyjnego i działalności politycznej Polskiego Stronnictwa Ludowego na terenie województwa pomorskiego w okresie od listopada 1945 do czerwca 1946*, Zeszyty Naukowe Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy, nr 112, Nauki Społeczne 1984, s. 81-83.

⁴¹ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 107.

⁴² AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1..., k. 38. Protokół z posiedzenia 22 IV 1945 r; Kwestionuje te dane liczbowe również S. Ruzik, *Struktura organizacyjna...*, s. 3.

⁴³ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 107.

⁴⁴ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 192.

⁴⁵ B. Głębowicz, *Ruch robotniczy...*, s. 217. Również: S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 107.

⁴⁶ D. Steyer, *Rola Polskiej Partii Robotniczej...*, s. 68.

⁴⁷ J. Chamot, *Walka...*, s. 43.

⁴⁸ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1..., k. 38.

w Radzie Narodowej Radziejowa⁴⁹. W sprawozdaniu sytuacyjnym starosty za sierpień 1945 r. podano, że SD w powiecie nieszawskim nie przejawiało żadnej działalności i brak o nim wszelkich danych liczbowych, choć wiadomo, że delegaci SD z powiatu nieszawskiego brali udział w I Wojewódzkim Zjeździe SD w dniu 27 maja 1945 r.⁵⁰

Taki układ partii politycznych Bloku Demokratycznego w powiecie nieszawskim, ukształtowany w I połowie 1945 r., rzutował na problematykę ich współdziałania w rozwiązywaniu wielu spraw bieżących natury politycznej i gospodarczej do końca 1948 r. Należy zdać sobie sprawę, że linii demokratycznego frontu narodowego zagrażały wówczas różne niebezpieczeństwa. Hegemonistyczna pozycja PPR w budowaniu władzy ludowej i realizacji reform społeczno-gospodarczych nie sprzyjała w praktyce zdecydowanemu zbliżeniu z innymi ugrupowaniami politycznymi, mimo wielu założeń programowych i celów o zbliżonym charakterze. Głównym niebezpieczeństwem były tendencje do awangardyzmu i sekciarstwa w PPR, a częściowo i w PPS, przejawiające się szczególnie w lekceważeniu innych partii w początkowym okresie tworzenia nowej rzeczywistości. Przeciwno takim tendencjom wystąpiło Plenum KC PPR z 20—21 maja 1945 r. Położyło ono nacisk przede wszystkim na kwestię współdziałania stronnictw demokratycznych oraz umocnienie polityczne i organizacyjne samej partii. Plenum wypowiedziało walkę nastrojom sekciarskim w PPR, takim jak: niedoceniające znaczenia tworzenia szerokiego frontu narodowego oraz roli partii sojuszniczych, zwłaszcza PPS i SL, ostrzegając przed niebezpieczeństwem oportunistycznych zjawisk odchodzenia od generalnej linii partii, przed biernością, zniechęceniem i uleganiem naciskowi reakcji⁵¹.

Działalność poszczególnych partii w powiecie nieszawskim, szczególnie robotniczych, cechowała wzajemna nieufność, kokieterijność w stosunku do społeczeństwa, szukanie taniej popularności oraz wykorzystywanie chwytliwych sytuacji dla powiększenia szeregów partyjnych. W tej ostatniej sprawie zaniedbywano nawet zwykłe, formalne, statutowe postanowienia rekrutacji. Wynikały te błędy również z braku dojrzałości społeczno-politycznej i niskiego poziomu intelektualnego aktywu partyjnego, szczególnie w komórkach wiejskich. W najliczniejszej wówczas w województwie nieszawskiej PPR tendencje sekciarskie przejawiały się z całą ostrością. Wyrażano nawet zdanie o niemożliwości porozumienia się z powiatową PPS⁵². W pierwszych miesiącach działalności organizacyjnej obu partii w powiecie

⁴⁹ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 108.

⁵⁰ AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 153, k. 115.

⁵¹ N. Kołomejczyk, B. Syzdek, *Partie robotnicze w Polsce w latach 1944—1948*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*, s. 232; N. Kołomejczyk, *Polska Partia Robotnicza w latach 1944—1948 (Problemy rozwoju)*, [w:] *Ruch robotniczy w Polsce Ludowej*. Praca zbiorowa pod red. J. Gołębiowskiego, i W. Góry, Warszawa 1980, s. 26.

⁵² AKW PZPR-B, sygn. 104/2. Sprawozdanie z II Wojewódzkiej Konferencji PPR. Zob. również B. Głębowicz, *Ruch robotniczy...*, s. 206.

nieszawskim, w lutym i marcu 1945 r., zdarzały się nawet sytuacje wyraźnych napaści na PPS poprzez fałszywą informację społeczeństwa i władz wojskowych o charakterze poczyną tej partii, co utrudniało rozwój jej komórek organizacyjnych w powiecie. W Służewie np. organizator pepeerowski stwierdził, że PPS jest partią nielegalną i że wolno wstępować tylko do PPR⁵³. W tymże Służewie starano się również uniemożliwić wstępowanie do PPR wielu ludziom uczciwym, społecznie i zawodowo aktywnym, którzy jednak mieli apolityczną przeszłość lub pochodzenie drobnomieszczańskie. Starano się tu również nie dopuszczać do Gminnej Rady Narodowej przedstawicieli innych partii i stronnictw politycznych⁵⁴. Były więc w powiecie nieszawskim odmienne warunki kształtowania się i rozwoju PPS niż w innych powiatach województwa, gdzie ten rozwój przebiegał w całym omawianym okresie kształtowania się władzy ludowej bez specjalnych zakłóceń⁵⁵.

Brak współdziałania obu partii robotniczych na terenie powiatu nieszawskiego sygnalizowali poszczególni sekretarze komórek PPR już na I Zjeździe Powiatowym PPR, w dniu 22 kwietnia 1945 r. Każde, nawet nieumiejętne działanie sekretarza w terenie, uważano za dążenie do podrywania autorytetu partii, najczęściej winę za to zrzucając na PPS. Rywalizacja między PPR i PPS polegała również na wzajemnym odciąganiu członków jednej partii do drugiej. Np. sekretarz PPR Bolesław Chojnacki ze Służewa podał na I Zjeździe, że jego organizacja zmniejszyła się do 112 członków, choć było ich o wiele więcej, ale znaleźli się agitatorzy z innych partii i niepewne elementy przeszły do ich obozu. Sekretarz KM PPR Władysław Żurański z Ciecchocinka, gdzie komórka PPR liczyła wówczas tylko 172 członków, akcentował słabość PPS w tym mieście. Podał on, że wprawdzie PPS posiadała tu aż 310 członków, „ale najwięcej z takich, którzy czekali na zbawienie Rządu Londyńskiego”⁵⁶. Takiego samego stwierdzenia użył również sekretarz PPR w gminie Ruszkowo Wincenty Rosiński na II Powiatowym Zjeździe sekretarzy w dniu 19 maja 1945 r., a przedstawiciel PPR z osady fabrycznej Dobre jeszcze dosadniej stwierdził na III Powiatowym Zjeździe PPR dnia 4 czerwca 1945 r., że członkowie PPS starają się w specjalny sposób przeszkadzać w pracy organizacyjnej PPR, gdyż w PPS „znajduje się element, który przed wojną pracował na niekorzyść ludu pracującego i szedł na pasku sanacji, a teraz chce rozbić nasz blok demokratyczny”⁵⁷.

⁵³ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 184–185.

⁵⁴ AKW PZPR-B, sygn. I/VI/9. Sprawozdanie II sekretarza KP PPR za II półrocze 1945; S. Ruzik, *Struktura...*, s. 12.

⁵⁵ J. Danielewicz, *Sytuacja polityczno-społeczna w woj. bydgoskim w latach 1945–1950*, [w:] *Związek Walki Młodych w latach 1945–1948 na Pomorzu i Kujawach. Materiały na sesję popularyzatorską z okazji 40 rocznicy utworzenia ZWM 15 grudnia 1983*, Bydgoszcz 1983, s. 10.

⁵⁶ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1, k. 39–40.

⁵⁷ *Ibid.*, k. 99.

Podobną wymowę miał przebieg wiecu zorganizowanego przez PPS w Nieszawie w dniu 27 maja 1945 r., gdzie wśród 400 uczestników większość stanowili członkowie PPR. Do 5-osobowego komitetu wyłonionego na wiecu weszło nawet 2 członków PPR, którzy w następnym dniu zostali wydaleny z tej partii. Również w Radziejowie przed dniem 4 czerwca 1945 r. grupa 26 członków organizacji miejskiej PPR przeszła do PPS⁵⁸. Komitet Powiatowy PPR zdawał sobie już wtedy sprawę, że musi nastąpić generalna reorganizacja partii. Na zebraniu w dniu 19 maja 1945 r. II sekretarz KP PPR Zygmunt Zieliński stwierdził z całą stanowczością: „nam absolutnie nie zależy na ilości członków, a przeciwnie, tylko na jakości i powinniśmy wyłonić spośród członków dobry aktyw, dopiero z takimi ludźmi możemy współpracować i będziemy wierzyć, że nigdy nas nie zawiodą, a z dobrym aktywem będziemy mogli obsadzić wszystkie ważniejsze instytucje”⁵⁹.

W obliczu zagrożenia jedności ideowej partii robotniczych zdawano sobie sprawę z konieczności konsolidacji ugrupowań Bloku Demokratycznego, stąd w dyskusji na I Zjeździe Powiatowym PPR podkreślano, że cztery partie nie powinny występować przeciwko sobie. Postulowano również wyłonienie Komisji Porozumienia Międzypartyjnego, która mogłaby załatwiać wszelkie spory⁶⁰. Zwracano uwagę na słabą pracę polityczną sekretarzy gminnych i w związku z tym zalecono uzyskiwanie przez PPR wpływów w środowisku Spółdzielni Spożywców oraz czuwanie nad urzędami i urzędnikami, aby załatwiali dobrze interesantów, co mogłoby podnieść autorytet partii. Apelowano o nieprzyjmowanie do partii tych, którzy mieli prawa niemieckie w czasie wojny. Sygnalizowano jednak jednocześnie pozytywne zjawiska w życiu partii. Podkreślano np., że w gminie Osiecinie wszystkie ważniejsze instytucje obsadzone zostały prawie całkowicie członkami PPR. W wielu gminach i miastach starano się również nawiązywać kontakty z innymi partiami. Wspólnie organizowano wiece i pochody w dniach 1 maja i 9 maja, a w gminie Piotrków Kujawski odbyło się nawet jedno zebranie międzypartyjne: PPR, PPS i SL. Należyta współpracę pomiędzy wszystkimi ugrupowaniami demokratycznymi sygnalizowano również w gminie Służewo⁶¹.

Tym różnorodnym zjawiskom w stosunkach między ugrupowaniami politycznymi należy między innymi przypisać duże opóźnienie w utworzeniu w powiecie nieszawskim Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej. Wprawdzie wspólne posiedzenie powiatowego porozumienia stronnictw odbyło się już w dniu 16 kwietnia 1945 r., to jednak doszło tu do jej powstania dopiero 20 czerwca, choć już w lutym 1945 r. taka Komisja została powołana w sąsiednim powiecie

⁵⁸ Ibid., k. 99 oraz protokół z Powiatowego Zjazdu PPR z dnia 4 VI 1945, k. 88, 90.

⁵⁹ Ibid., k. 96.

⁶⁰ Ibid., k. 40.

⁶¹ Ibid., k. 39, 41, protokoły z 19 V 1945, k. 99 i 4 VI 1945, k. 88.

włocławskim, a w dniu 17 marca 1945 r. powołano Wojewódzką Komisję Porozumiewawczą⁶². Brak w powiecie nieszawskim wcześniejszego porozumienia się PPR i PPS dał o sobie znać i po utworzeniu Komisji, choć te dwie partie stanowiły przeciwieństwo jej trzon, z braku intensywniejszych dotąd działań innych ugrupowań partyjnych w powiecie, a szczególnie SL. Na terenie powiatu nie istniało wówczas Stronnictwo Pracy (SP), a nikłą działalność przejawiało SD. Późniejszy rozrost SL na terenie powiatu, szczególnie w środowisku wiejskim, do ponad 5 tys. członków i niechęć do aktywnej współpracy PPR i PPS w pierwszej połowie 1945 r. spowodowały, że w drugiej połowie tegoż roku doszło do większego zbliżenia PPS i SL. Sprawozdanie sytuacyjne powiatu nieszawskiego z sierpnia 1945 r. informuje, że PPS i SL zwiększyły swoje wpływy na terenie powiatu przez rozpowszechnianie wśród członków informacji, że PPR ignoruje stan rzeczywisty stosunków politycznych i gospodarczych w powiecie⁶³.

Innym źródłem wpływów PPS w środowisku wiejskim i zbliżeń z SL w powiecie nieszawskim, poza napastliwością propagandową, były związki PPS z licznym na tym terenie środowiskiem robotników rolnych, a nad tym środowiskiem, jeszcze w okresie międzywojennym, PPS dominowała poprzez kierowanie w tym czasie Związkiem Zawodowym Robotników Rolnych. W II połowie 1945 r. notowano dość duże wpływy PPS w środowisku wiejskim powiatu, skoro w październiku działało tu 6 kół liczących 273 członków⁶⁴.

Mimo powołania Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej w powiecie nieszawskim nie ustała rywalizacja obydwu partii robotniczych o wpływy w społeczeństwie. Rywalizacja ta przybierała wciąż formę poczynań napastliwych, nie wyłączając prób rozbijania proletariackiego frontu ideologicznego np. przez łączenie się PPS z wrogiem ideowo Polskim Stronnictwem Ludowym (PSL), od chwili jego powstania w dniu 22 sierpnia 1945 r.

Szybki wzrost liczby członków nieszawskiej PPR w kwietniu 1945 r. wywoływał niepokój również ze względu na duży napływ do partii elementu wiejskiego, gdzie bardzo silne były przeciwieństwo wpływy pracy SL, zbliżonej potem do orientacji mikołajczykowskiej. Sygnalizowane już wyżej tarcia PPR z innymi organizacjami Bloku Demokratycznego wskazywały na nie zawsze świadome i dojrzałe politycznie działanie aktywu PPR. Poza tym w dalszym ciągu nie wszędzie w powiecie przywiązywano wagę do programu rekrutacji i ustaleń

⁶² AP-W, Zespół: Powiatowa Rada Narodowa, sygn. 13. Protokół z posiedzenia powiatowych stronnictw porozumiewawczych z dnia 16 IV 1945, k. 4; B. Głębowicz, *Ruch robotniczy...*, s. 206; R. Suździński, *Udział PPR i PPS w tworzeniu organów władzy i administracji*, [w:] *Sto lat ruchu robotniczego*, s. 156; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 199; tenże, *Polska Partia Robotnicza w woj. pomorskim 1942–1948*, Bydgoszcz 1985, s. 103.

⁶³ AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 153. Sprawozdanie za miesiąc sierpień 1945, k. 113, 115.

⁶⁴ B. Głębowicz, *Ruch robotniczy...*, s. 217.

liczbowych. Statystyczne dane bardzo często nie odpowiadały faktycznym liczbom członków zarejestrowanych, posiadających chociażby legitymację partyjną. Np. w Ciechocinku, według danych z połowy maja, na 315 członków zarejestrowanych tylko 164 miało legitymację partyjną⁶⁵. Stąd też wydany już w dniu 7 maja 1945 r. okólnik KC PPR jednoznacznie określał sprawę „uporządkowania przynależności partyjnej i oczyszczenia szeregów partii z elementów niepożądanych”⁶⁶.

Zebrania powiatowe sekretarzy komórek PPR w powiecie nieszawskim w maju i w czerwcu sygnalizują już rozpoczęcie weryfikacji członków partii. Omawiano te sprawy szczególnie na II i III Zjazdach Powiatowych Sekretarzy PPR w dniach 19 maja i 4 czerwca 1945 r. Już wówczas zwoływano zebrania wszystkich członków w komórkach partyjnych powiatu i wyjaśniano im zarządzanie KC o konieczności reorganizacji partii. Brak danych za maj nie pozwala ustalić, jaki wpływ reorganizacja ta miała na stan kwietniowy (7028 członków w powiecie nieszawskim), ale np. według danych z 4 czerwca 1945 r., w miejskiej komórce PPR w Aleksandrowie Kujawskim ze stanu 274 członków zostało do tego czasu tylko 69 członków. Mniej radykalnie weryfikacja ta została przeprowadzona w Nieszawie, gdzie do tego czasu na 208 członków wydalono tylko 5 osób⁶⁷. Jednak niektóre komitety, na przykład gmin: Sędzin, Radziejów i miejski w Ciechocinku, podkreślały nawet, że u nich partia rozwija się prawidłowo i pracę prowadzi się w należyтым porządku, a nawet dochodzi do właściwej współpracy między wszystkimi stronnictwami demokratycznymi (Służewo), zaś w reorganizacji nie posunięto się zbyt, a to z braku kwestionariuszy (Piotrków Kuj.)⁶⁸.

Sprawa reorganizacji i polepszenia stylu pracy komórek PPR była też przedmiotem wspólnej konferencji trzech powiatów (nieszawskiego, lipnowskiego i włocławskiego) oraz miasta Włocławka w dniu 28 czerwca 1945 r.⁶⁹ Działania weryfikacyjne partii w powiecie nieszawskim musiały mieć ogólnie dość radykalny przebieg, skoro w czerwcu powiatowa PPR liczyła już tylko 3824 członków, a więc od kwietnia zmniejszyła się o prawie 46%⁷⁰. W trakcie reorganizacji partii o sekciarskie orientacje posądzono nawet I sekretarza KP PPR Stanisława Bednarka, który był wówczas jednocześnie członkiem Prezydium Nieszawskiej Powiatowej Rady Narodowej. Powiatowy i Miejski Komitet PPR w Aleksandrowie Kuj. wystosowały przeciw niemu pismo do Prezydium Powiatowej Rady Narodowej z żądaniem zawie-

⁶⁵ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół z posiedzenia KP z 19 V 1945, k. 97.

⁶⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 196.

⁶⁷ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół z 4 VI 1945, k. 88–89, 97, 99.

⁶⁸ Ibid.

⁶⁹ Ibid., sygn. 14/VI/2. KP — Lipno. Protokoły z narad, zebrań i odpraw oraz protokoły w sprawach akcyjnych 1945. Protokoły z konferencji 3 powiatów, k. 107.

⁷⁰ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 181.

szenia go jako członka Prezydium i zastępcy przewodniczącego PRN, ponieważ „nie postępuje po linii partyjnej i stara się rozbić partię”. Prezydium PRN na swym posiedzeniu w dniu 30 czerwca 1945 r. postanowiło nie pozbawiać go tych funkcji⁷¹. Nowym I sekretarzem KP został jednak już wcześniej, od 16 maja 1945 r., Piotr Leśniak⁷². Gdy Stanisław Bednarek oddelegowany został do szkoły partyjnej, Prezydium PRN na swym posiedzeniu w dniu 30 lipca 1945 r. wybrało na nowego zastępcę przewodniczącego PRN — sekretarza Piotra Leśniaka⁷³.

Na zmniejszenie się szeregów partyjnych w powiecie niezawaskim od lata 1945 r. miało niewątpliwy wpływ pojawienie się na tym terenie około połowy tegoż roku zbrojnych grup reakcyjnego podziemia. Członkowie tych grup rekrutowali się w tym czasie przeważnie z młodych repatriantów i przesiedleńców, na których reakcyjne ugrupowania spod znaku AK, NSZ i Narodowego Zjednoczenia Wojskowego (NZW) miały największe wpływy⁷⁴. Stąd, już od maja 1945 r., KP PPR sygnalizował sekretarzom gminnym, iż „należy zwrócić uwagę na przybywające na teren osoby, czy nie agituja ludności na stronę sanacji”⁷⁵. Postępująca nadal intensywna weryfikacja członków PPR spowodowała, że w lipcu powiatowa organizacja liczyła zaledwie 1900 członków, czyli już tylko 27⁰/₀ stanu kwietniowego.

W obliczu aktywizacji elementów reakcyjnych, podziemia zbrojnego, a także wzrostu promikołajczykowskiej orientacji w szeregach SL, sytuacja partii Bloku Demokratycznego w powiecie niezawaskim w drugiej połowie 1945 r. rysowała się niekorzystnie. Kiedy na wspólnym posiedzeniu KC PPR i CKW PPS w dniu 12 lipca 1945 r. PPR kreśliła program walki o utrzymanie władzy ludowej i o dalsze pogłębianie reform społeczno-ustrojowych w powiecie niezawaskim, wpływy partii w społeczeństwie bardzo zmalały. Przez całą drugą połowę roku większość gminnych rad narodowych i Powiatową Radę Narodową opanowały promikołajczykowskie elementy na czele z PSL, a tymczasem niski stan liczbowy partii z lipca 1945 r. utrzymywał się z pewnymi wahaniami aż do lipca 1946 r. i dopiero wówczas zaczął się wyraźniejszy wzrost szeregów partyjnych⁷⁶.

⁷¹ Archiwum Państwowe w Bydgoszczy (dalej: AP-B), Zespół: Pomorska Wojewódzka Rada Narodowa (dalej: PWRN), sygn. 464. Referat Organizacyjny PRN Niezawa. Protokoły z posiedzenia PRN, 1945, s. 53. Protokół z dnia 30 VI 1945.

⁷² W. Jastrzębski, *Gdy działania było walką. Z działalności PPR w woj. pomorskim (bydgoskim) w latach 1942–1948*, Bydgoszcz 1972, s. 74.

⁷³ AP-B, PWRN, sygn. 464, s. 97.

⁷⁴ B. Kapłan, *Z walk o utrwalenie władzy ludowej na Kujawach i Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1945–1948*; [w:] *Kujawy i Ziemia Dobrzyńska w 40-lecie Polski Ludowej*, Włocławek 1984, s. 60–61; L. Smosarski, *Reakcyjne podziemie zbrojne*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*, s. 365.

⁷⁵ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół z 19 V 1945, k. 96.

⁷⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 181, 203, 220, 236. Według AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Teczka 1947. Sprawozdanie z 30 III 1947, k. 86, największy spadek liczby członków notuje na dzień 13 III 1946 — 1470 osób, w czym 26 z grupy inteligencji i 42 z grupy

W październiku 1945 r. działalność podziemia w południowych gminach Bytów, Piotrków Kuj., Czamanin, Ruskowo, a nawet Lubanie spowodowała, że członkowie odsuwali się od partii i nie chcieli się przynajmniej do przynależności do PPR⁷⁷. Wpłynęło to również prawdopodobnie na decyzję rozwiązania w listopadzie i grudniu 1945 r. komitetów gminnych w Bytoniu, Boguszycach, Czamaninie, Ruskowie i Lubaniu, wobec czego liczba członków PPR w powiecie, według niektórych informacji, spadła nawet do 1 816 osób⁷⁸.

Zagrożenie stabilizacji partii i spадanie jej liczebności w powiecie nieszawskim przyczyniło się do wzmożenia czujności ze strony KW i częstych odwiedzin członków jego aktywu w powiecie. Nie zdołały jednak ożywić partii organizowane w jesieni 1945 r. przed I Zjazdem zebrania w komórkach PPR w powiecie, choć uczestniczył w nich często przedstawiciel KW Kazimierz Ślusarek, przysłany tu w celu reorganizacji Komitetu Powiatowego. Jego wystąpienie na Powiatowej Konferencji Przedjazdowej w dniu 8 listopada 1945 r. nie zmobilizowało aktywu partyjnego, jak przypuszczano. Wybrano wówczas jedynie 6 delegatów na Zjazd Krajowy PPR: Piotra Leśniaka, Teodora Szałka, Franciszka Pawlaka, Bronisława Blajcherta, Jana Bonikowskiego i Franciszka Pietrykowskiego⁷⁹. Nie przyniosła ożywienia również powiatowa pozjazdowa konferencja sprawozdawcza w dniu 22 grudnia 1945 r., na której dwugodzinne wystąpienie Kazimierza Ślusarka nie wywołało dyskusji nad sprawami I Krajowego Zjazdu. Na konferencję przybyło zaledwie 45 aktywistów partii, a dyskusja zebranych koncentrowała się raczej wokół trudności z zaopatrzeniem żywnościowym i spraw związanych z organizacją życia społecznego terenu⁸⁰. Nie znalazło również zrozumienia w komórkach PPR w powiecie nieszawskim zalecenie I Krajowego Zjazdu PPR o tworzeniu warunków dla wzrostu szeregów partyjnych. W dalszym ciągu następował spadek liczby członków. W dniu 10 stycznia 1946 r. na konferencji powiatowej wszystkich sekretarzy komitetów miejskich i gminnych oraz członków PPR, zajmujących stanowiska kierownicze w powiecie. I sekretarz KP Franciszek Filipiński w swym 13-punktowym wystąpieniu stwierdził, że PPR jest partią narodu polskiego i w ostatnim już punkcie zaapelował, aby członkowie nie wstydzili się partii. Podczas konferencji niektórzy dyskutanci tłumaczyli zmniejszenie się szeregów partyjnych terrorem spowodowa-

kobiet. Dane te podają liczbę 4413 członków na dzień 30 III 1947, w tym 164 z grupy inteligencji i 433 z grupy kobiet; D. Borkowska-Meller, *Działalność organizacyjna ruchu ludowego na terenie woj. pomorskiego w okresie od czerwca 1946 do końca 1947*, Zeszyty Naukowe ATR w Bydgoszczy. Nauki Społeczne, nr 135, 1985, s. 27, podaje, że przed 19 I 1947 r. było w powiecie nieszawskim tylko 1356 członków PPR.

⁷⁷ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 38; także R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 195.

⁷⁸ S. Ruzik, *Struktura...*, s. 21.

⁷⁹ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1, k. 147-148; R. Kozłowski, *Polska Partia...*, s. 102.

⁸⁰ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 201-202.

nym przez grasujące w gminach południowych powiatu bandy NSZ⁸¹.

Z taką sytuacją należy chyba wiązać przyczynę częstych zmian na stanowisku I sekretarza KP w Aleksandrowie Kuj. Trudno jednoznacznie stwierdzić, ile było tych zmian. Z niektórych danych wynika, że do końca 1948 r. zmieniono w nieszawskim KP 7 pierwszych sekretarzy⁸². Mimo znacznego spadku liczby członków w II połowie 1945 r. nieszawska PPR liczyła ich 1976 i była nadal w styczniu 1946 r. najliczniejszą organizacją powiatową na Kujawach Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Miasto Włocławek liczyło wówczas 1873 członków, powiat włocławski 1298 członków, powiat lipnowski — 1 100 członków, powiat rypiński — 1 552⁸³. Organizacja nieszawska miała również charakterystyczny skład socjalny. W dniu 31 grudnia 1945 r. wśród 1976 członków PPR było tylko 700 robotników, 1000 członków stanowili chłopci i 276 pracownicy umysłowi, gdy w sąsiednim powiecie włocławskim stosunek ten wypadał zgoła odmiennie. Na 1153 członków przypadało 675 robotników, 465 chłopów i 13 pracowników umysłowych. W składzie partii w powiecie nieszawskim widać wyraźnie przewagę elementu wiejskiego, co wyróżniało ten powiat wśród powiatów województwa. Przewaga taka występowała tylko w powiatach: grudziądzkim, sepoleńskim, tucholskim i wyrzyskim. W powiecie nieszawskim można zauważyć większe wpływy PPR wśród inteligencji, co miało miejsce w województwie tylko w powiecie szubińskim i w Bydgoszczy⁸⁴.

Rok 1946 również nie był korzystnym okresem dla rozwoju liczbowego PPR w powiecie nieszawskim⁸⁵. Brak było nadal konstruktywnego porozumienia między PPR i PPS oraz innymi ugrupowaniami, mimo wspólnie podejmowanych akcji, jak referendum czy potem wybory do Sejmu. Sytuację tę w okresie tuż przed referendum charakteryzowało dobitnie sprawozdanie z inspekcji powiatu z dnia 19 czerwca 1946 r.: „Na terenie powiatu nieszawskiego nie ma żadnej

⁸¹ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1. Protokół z dnia 10 I 1946, k. 11—12.

⁸² Według W. Jastrzębskiego, *Gdy działanie...*, s. 74, byli to:

1. Stanisław Bednarek 21 IV 1945—15 V 1945
2. Piotr Leśniak 16 V 1945—28 XII 1945
3. Franciszek Filipski 29 XII 1945—8 X 1946
4. Wacław Woluntarski 9 X 1946—14 XI 1946
5. Jan Leszczyński 15 XI 1946—10 I 1948
6. Edward Matusiak 11 I 1948—30 III 1948
7. Wacław Kwiatkowski 1 IV 1948 do zjednoczenia.

R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 198, dodaje jeszcze, z pewnym zastrzeżeniem, T. Szymczaka, pełniącego funkcję I sekretarza w czerwcu 1945 r. w protokole KP z 11 XI 1946 podano, że sekretarzem powiatowym był Stanisław Lis (AKW PZPR-B, sygn. 7/III/1, k. 25). Byłoby tych zmian aż 9, z czego w roku 1945 — 4.

⁸³ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 44; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 203.

⁸⁴ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 45—46.

⁸⁵ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 181 i 203; D. Borkowska-Meller, *Działalność organizacyjna...*, s. 27, podaje liczbę 2031 członków PPS w powiecie nieszawskim przed 19 I 1947 r.

współpracy między poszczególnymi partiami politycznymi, nie tylko w sprawie referendum, ale również we wszystkich innych zagadnieniach, za wyjątkiem niektórych prób w Aleksandrowie Kuj. i Ciecchocinku. Stosunek poszczególnych partii cechuje brak zaufania, przy czym, poza PPR (minimalna działalność), pozostałe partie nie przejawiają żadnej oficjalnej działalności, nawet tam, gdzie przewodzą”⁸⁶. Zwycięstwo Bloku Demokratycznego w referendum nie przysporzyło sympatii społeczeństwa w powiecie nieszawskim ani PPR, ani też PPS. W drugiej połowie 1946 r., od czerwca do września, PPR zwiększyła swe szeregi tylko o 211 członków. Większe ożywienie w tym zakresie nastąpiło po dniu 2 września, gdy egzekutywa KW zatwierdziła plan masowej akcji werbunkowej i wydała takie zalecenie komitetom powiatowym i komitetom miejskim. W tym okresie nieszawska organizacja PPR zwiększyła się o 1058 członków, a więc od czerwca wzrosła o 60%. Ten wzrost można zawdzięczać intensywniejszym działaniom aktywu PPR, który w okresie tak przygotowań do referendum, jak i wyborów do Sejmu, przeprowadził na terenie powiatu około 370 masówek i 212 zebrań, obsługiwanych również przez aktyw KP i KW, a często nawet przez I sekretarza KW⁸⁷.

Na zebraniu Komitetu Powiatowego w dniu 11 listopada 1946 r. I sekretarz KW płk Antoni Alster przeanalizował sprawę werbunku do partii w powiecie nieszawskim we wrześniu i październiku oraz omówił plan rekrutacji na listopad i grudzień⁸⁸. Dobra passa werbunku nowych członków, w okresie przed i po wyborach, trwała w powiecie nieszawskim aż do końca marca 1947 r. Jednak akcja wiosenna z 1947 r., przynosząca znaczny wzrost liczby członków, przypominała swymi metodami wiosnę 1945 r. i stąd obecny na zebraniu ogólnym członków PPR w Aleksandrowie Kuj. w dniu 30 marca 1947 r. sekretarz KW Antoni Kuligowski podkreślał konieczność współpracy z innymi partiami i przestrzegał, że „do partii wciskają się obecnie ludzie, którzy w czasie wojny byli tzw. »dobrymi Polakami«”. Odnośnie do werbunku wyraził potrzebę intensywnych, lecz ostrożnych działań, aby pozyskiwać jak największą ilość inteligencji, jako prawdziwych i wiernych partyjnych. Jednakże wrogów trzeba usuwać. Na podstawie dyskusji sekretarz Kuligowski stwierdził też niedojrzałość polityczną nieszawskiego aktywu PPR, gdyż „w dyskusji nie zauważył dostatecznej analizy złożonych sprawozdań. Ci sami członkowie bili brawo za i przeciw, w jednej i tej samej sprawie”⁸⁹.

Według danych na dzień 1 maja 1947 r. istniało w powiecie 13 komitetów i 84 koła PPR, choć przecież niewiele mniej było jeszcze

⁸⁶ AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2. Teczka: Referendum. Sprawozdanie z odbytej inspekcji powiatu o przygotowaniu do głosowania z dnia 19 VI 1946.

⁸⁷ Ibid., sygn. 7/II/1. Teczka 1947. Sprawozdanie z 30 III 1947.

⁸⁸ Ibid., sygn. 7/III/1. Protokół z 11 XI 1946, k. 125.

⁸⁹ Ibid., sygn. 7/II/1, k. 38.

przed rokiem, bo 12 komitetów i 55 kół⁹⁰. Wówczas też, 1 maja 1947 r., wśród 3690 członków 2027 to robotnicy, a 1499 chłopi. W składzie socjalnym od 13 marca 1946 r. zaszły duże zmiany na korzyść inteligencji i kobiet. Gdy wówczas było wśród członków 26 inteligentów i 42 kobiety, to 30 marca 1947 r. 164 członków rekrutowało się z inteligencji, zaś 433 członków stanowiły kobiety. Pozyskane dane z dnia 1 maja 1947 r. wskazują znaczne zmniejszenie się liczby kobiet do 298, wobec utrzymującej się na tym samym poziomie liczby inteligencji. Należy dodać, że w styczniu 1946 r. wśród członków PPR w powiecie nieszawskim tylko 143 osoby zaliczano do pracowników umysłowych⁹¹.

W marcu 1947 r. powiatowa PPR zwiększyła się w stosunku do grudnia 1946 r. o 1443 członków (1380). To samo sprawozdanie KP z dnia 30 marca 1947 r. podało, że PPR posiadała wówczas w powiecie 83 koła aktywne i 7 nieaktywnych na terenie gmin południowych: Czamanin, Boguszyce i Ruszkowo, z którymi nie można było rzekomo utrzymać stałego kontaktu ze względu na ciężkie drogi dojazdowe.⁹² W rzeczywistości mówi to o słabości KP, który dopiero na swym posiedzeniu w dniu 3 kwietnia 1947 r. omawiał potrzebę ujęcia w planie na rok 1947 sprawy zorganizowania w tych trzech gminach komitetów gminnych, ponieważ od dłuższego czasu ich tam nie było⁹³. Według danych z 30 marca 1947 r. w strukturze organizacyjnej powiatu znajdowało się 14 komórek: 4 komitety miejskie, 1 komitet fabryczny i 9 komitetów gminnych⁹⁴.

Podobnie gwałtownemu zahamowaniu wzrostu szeregów, a nawet spadkowi, uległa w drugiej połowie 1946 r. powiatowa PPS. Znaczniejszego werbunku PPS w powiecie nie odnotowano przez cały 1946 i cały 1947 r., a nawet pierwszą połowę 1948 r. choć takie tendencje wzrostowe wystąpiły w tym czasie, a przynajmniej do połowy 1947 r., w wojewódzkiej organizacji PPS⁹⁵.

Akcja werbunkowa w końcu 1946 r., według oceny PK PPS w Aleksandrowie Kuj. z dnia 3 listopada 1946 r., nie znalazła w powiecie nieszawskim dla siebie odpowiedniego klimatu, ponieważ poszczególne instancje pomijały to zagadnienie przy nawale innych spraw. Koła terenowe nie odbywały zebrań organizacyjnych, zerwany został kontakt z PK, a wielu członków nie płaciło składek. W działalności na zewnątrz w dalszym ciągu podkreślano brak współpracy z innymi organizacjami Bloku Demokratycznego, a szczególnie z PPR⁹⁶.

⁹⁰ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 223.

⁹¹ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1. Sprawozdanie z 30 III 1947, k. 86. Również: R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 204, 223–224; tenże, *Polska Partia Robotnicza...*, s. 183.

⁹² AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1. Sprawozdanie z 30 III 1947, k. 86.

⁹³ *Ibid.*, sygn. 7/1/1. Protokół z zebrania KP z 3 IV 1947, k. 46.

⁹⁴ *Ibid.*, sygn. 7/1/1. k. 86.

⁹⁵ B. Głębowicz, *Ruch robotniczy...*, s. 222, 224.

⁹⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 228–229.

Przyczyny spadku stanu liczbowego nieszawskiej PPS leżały prawdopodobnie również we wzmożonym oddziaływaniu na wieś nieszawską od 1946 r. PSL, a potem SL. Inną przyczyną słabszych wpływów PPS był niski stan świadomości intelektualnej aktywu, słabe zorganizowanie pracy politycznej i partyjnej PK PPS. Dopiero w drugiej połowie 1947 r. nieszawska PPS znacznie zwiększyła swoje wpływy na wsi, wyprzedzając w tym względzie PPR, skoro spośród 433 robotników rolnych powiatu 128 należało do PPS, a 96 osób do PPR. Do października 1947 r. wzrosła liczba komitetów gminnych z 6 do 11, kół z 18 do 39, członków z 285 do 327. Jeszcze większy wzrost szeregów PPS w środowisku wiejskim nastąpił w pierwszej połowie 1948 r., do czerwca bowiem tegoż roku podniosła się liczba komitetów gminnych do 12, liczba kół do 64 i prawie czterokrotnie od października 1947 r. wzrosła liczba członków — do stanu 1172 osób. Wysunęło to nieszawską PPS na czołową pozycję wśród powiatów Kujaw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej (Lipno — 784 członków, Rypin — 372, Włocławek — 977⁹⁷).

Wysoka liczba członków PPS na wsi powiatu w czerwcu 1948 r. wskazuje, że ta partia, przy stanie ogólnym członków w maju — 1456, opanowała całkowicie środowisko chłopów rolników, nie notując większych wpływów w innych środowiskach. Po uwzględnieniu 128 członków wśród robotników rolnych tylko 56 członków rekrutuje się spośród innych środowisk. Przyczyn tego zjawiska należy szukać w umiarkowanym stanowisku PPS wobec sprawy kolektywizacji i walki z tzw. kapitalistami wiejskimi, lansowanej latem 1947 r. i przez cały 1948 r. przez PPR, co wieś nieszawska przyjmowała niechętnie, stawiając nawet bierny opór, polegający na wyprzedzaży lub uboju inwentarza żywego i ekstensywnym prowadzeniu gospodarstw. Miało to być wyrazem niechęci wsi kujawskiej do polityki rolnej PPR⁹⁸. Odsunęła wieś nieszawską od PPR prawdopodobnie również szeroka akcja oczyszczania szeregów partyjnych w 1948 r. i domaganie się tego od PPS, co zrazić mogło wielu członków PPS do, postulowanego przez PPR, zjednoczenia ruchu robotniczego, tym bardziej że odzywały się w Aleksandrowie Kuj. głosy potępiające PPR, że „idzie na pasku Rosji” i tylko PPS może zagwarantować suwerenność Polski⁹⁹.

Należy nadmienić, że po klęsce wyborczej PSL dał się zauważyć w kraju proces masowego przechodzenia członków tej partii do PPS, czemu z powodu ideologicznych sporów z PPR kierownictwo PPS nie starało się przeciwdziałać. Choć Plenum Rady Naczelnej PPS z 30 czerwca 1947 r. poświęcone było temu zagadnieniu, w szeregach PPS zarysowały się tendencje różnicujące członków w ocenach sytuacji, tak wewnątrzpartyjnej jak ogólnokrajowej. W kwestiach ideolo-

⁹⁷ Ibid., s. 226.

⁹⁸ Ibid., s. 240—241.

⁹⁹ Ibid., s. 247.

gicznych odrzucano marksizm, a politycznie postulowano stabilizację na gruncie liberalno-parlamentarnych form rządzenia¹⁰⁰. Brak materiałów źródłowych nie pozwala stwierdzić jednoznacznie, czy ten proces występował w jakimś stopniu w powiecie nieszawskim, znając jednak bardzo aktywną działalność i pozycję PSL w pewnym okresie na tym terenie, szczególnie na wsi nieszawskiej, można przypuszczać, iż był to jeden z czynników wpływających i tu na zwiększenie liczebności PPS i jej ideologiczny stosunek do PPR.

W okresie między referendum a wyborami do Sejmu zaszły poważne zmiany również w ruchu ludowym. Stronnictwo Ludowe zyskiwało coraz bardziej na znaczeniu także na skutek rozbitcia w PSL, gdzie już 9 czerwca 1946 r. wykrystalizowała się opozycja antymikołajczykowska PSL-Nowe Wyzwolenie, która dała początek nowemu stronnictwu. Stronnictwo to starało się zmienić dotychczasową taktykę wobec SL i całego Bloku Demokratycznego, między innymi w kwestii wyborów do Sejmu i polityki agrarnej. Zwycięstwo Bloku Demokratycznego w wyborach do Sejmu rozstrzygnęło walkę na korzyść sił demokratycznych skupionych wokół PPR¹⁰¹. Po wyborach, gdy Sejm wydał 22 lutego 1947 r. ustawę amnestyjną i PSL straciło oparcie w niektórych ujawniających się ugrupowaniach reakcyjnego podziemia, od marca 1947 r. wielu działaczy lewicy PSL-Nowe Wyzwolenie zaczęło przechodzić do SL¹⁰². Po wyjeździe z kraju przywódcy PSL Stanisława Mikołajczyka, od listopada 1947 r. zaczęły dojrzywać nowe zasady organizacyjnej jedności SL i PSL oraz w nawiązaniu współpracy z PPR, szczególnie gospodarczej i kulturalnej na wsi¹⁰³.

Po referendum ludowym zaczęły zachodzić zasadnicze zmiany również w ruchu ludowym w powiecie nieszawskim. Rosło w siły organizacyjnie odrodzone SL, jeśli się weźmie pod uwagę choćby wzrost liczby członków. Przed czerwcem 1946 r. było na terenie powiatu 367 członków SL, ale przed 19 stycznia 1947 r. było ich tu już 712¹⁰⁴.

Trudno stwierdzić, czy na terenie powiatu nieszawskiego zostało zorganizowane PSL-Nowe Wyzwolenie, wiadomo jednak, że w dniu 11 czerwca 1947 r. na posiedzeniu Prezydium PRN w Aleksandrowie zaznajomiono członków z pismem biura Prezydium Pomorskiej Wojewódzkiej Rady Narodowej (PWRN) z dnia 3 czerwca 1947 r. o utworzeniu się w województwie ugrupowania politycznego PSL-Lewica¹⁰⁵.

¹⁰⁰ J. Jagiełło, *O polską drogę...*, s. 98–99; R. Kozłowski, *Przeobrażenia...*, s. 244.

¹⁰¹ Z. Hemerling, *Ruch ludowy w latach 1944–1970*, [w:] *Krótki zarys historii ruchu ludowego*, pod red. J. Fajkowskiego, Warszawa 1971, s. 312–316.

¹⁰² *Ibid.*, s. 326; D. Borkowska-Meller, *Działalność...*, s. 27.

¹⁰³ R. Halaba, *Ruch ludowy...*, s. 292–294.

¹⁰⁴ D. Borkowska-Meller, *Działalność...*, s. 27.

¹⁰⁵ AP-B, PWRN, sygn. 551. Protokół z 11 VI 1947, s. 63.

Koniec 1947 r. przyniósł również zmiany w PSL na terenie powiatu nieszawskiego. W dniu 16 grudnia 1947 r. Prezydium Zarządu Wojewódzkiego PSL w Bydgoszczy swą uchwałą zatwierdziło nowy Tymczasowy Zarząd Powiatowy PSL w powiecie nieszawskim. Prezesem nowego Zarządu został Jan Bonowicz, a jego zastępcami Czesław Szymczak i Jan Jaworski. Poza tym w skład Zarządu weszło 7 członków. Powiatowy Zarząd PSL przystąpił teraz do współpracy z innymi partiami Bloku Demokratycznego, co zadeklarowano na zebraniu delegatów pięciu partii demokratycznych w dniu 25 maja 1948 r., pod przewodnictwem starosty Kwaśnika. Wzięli w nim udział z ramienia PSL członkowie Zarządu Powiatowego Czesław Szymczak i Stanisław Kowalski. Zgłosili oni jako kandydatów do PRN Jana Bonowicza i Jana Jaworskiego ¹⁰⁶.

W czasie statutowego zjazdu w dniu 11 sierpnia 1948 r. wybrano nowy Zarząd Powiatowy PSL ponownie z prezesem Janem Bonowiczem i 13 członkami oraz 3-osobową Komisję Rewizyjną, której przewodniczył Hilary Buze. Oprócz tego wybrano Sąd Partyjny, którego przewodniczącym został Stanisław Zdański ¹⁰⁷.

Z końcem roku 1948, według sprawozdania za listopad, PSL posiadało w powiecie nieszawskim (na 13 gmin i 301 gromad) 9 zarządów gminnych i 19 kół oraz 352 członków, wśród których rozprawdzono 338 legitymacji. Duży wpływ PSL notowało w Związku Samopomocy Chłopskiej — 273 członków, w Chłopskim Towarzystwie Przyjaciół Dzieci — 73, w Towarzystwie Uniwersytetów Ludowych — 39 ¹⁰⁸.

Właściwa polityka PPR spowodowała, że w końcu 1948 r. w powiecie nieszawskim doszło do konsolidacji działań między ugrupowaniami ludowymi a partiami robotniczymi. W swym sprawozdaniu z dnia 21 listopada 1948 r. I Sekretarz KP PPR stwierdził, że współpraca partii z PSL i SL układała się dobrze ¹⁰⁹.

Rok 1948 przyniósł w powiecie nieszawskim umiarkowany rozwój współpracy obu partii robotniczych. Obie podzieliły się w zasadzie w takim samym stopniu udziałem w Powiatowej Radzie Narodowej i radach terenowych. Jeszcze tu i ówdzie akcentowano osiąganie wpływów PPR na życie gospodarcze i funkcjonowanie różnych instytucji w powiecie, a szczególnie na organizacje spółdzielcze i związki zawodowe, ale już wspólnie organizowane były zebrania komórek PPR z przedstawicielami PPS. Jednocześnie jednak pierwsze mie-

¹⁰⁶ Archiwum Komitetu Wojewódzkiego Zjednoczonego Stronnictwa Ludowego w Bydgoszczy (dalej: AKW ZSL-B), sygn. 3. Dokumentacja Powiatowego Zarządu Polskiego Stronnictwa Ludowego (dalej PZ PSL) w Aleksandrowie.

¹⁰⁷ AKW ZSL-B, sygn. 29. Dokumentacja PZ ZSL. Aktualny skład władz powiatowych PSL.

¹⁰⁸ AKW ZSL-B, sygn. 27. Dokumentacja PZ PSL. Sprawozdanie za listopad z 2 XII 1948.

¹⁰⁹ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1. Teczka 1948. Protokół konferencji z 21 XI 1948, k. 54.

siące 1948 r., na skutek niedociągnięć w przeprowadzaniu wymiany legitymacji, przyniosły obniżenie liczby członków w nieszawskiej PPR. Słabsze też było wówczas oddziaływanie partii na młodzież, na skutek czego do kwietnia 1948 r. zorganizowano w Aleksandrowie tylko jedno koło młodzieżowe PPR, do którego należało 30 działaczy z terenu miasta¹¹⁰. Powodem tych niepowodzeń organizacyjnych była chyba mała aktywność wielu sekretarzy komitetów gminnych i kół partyjnych, o czym świadczą choćby częste zmiany w obsadzie instancji partyjnych. Do marca 1948 r. w nieszawskiej PPR w 6 komitetach gminnych i miejskich wybrano nowych sekretarzy, a na 122 komórki partyjne w 23 wypadkach sekretarzy zmieniono¹¹¹. Zmiany te spowodowały prawdopodobnie, że w lipcu 1948 r. ożywiły się nieco kontakty międzypartyjne. PPR i PPS organizowały wspólnie kursy polityczne, przygotowujące aktyw do zjednoczenia. W Aleksandrowie Kujawskim takie kursy zostały zakończone już 12 lipca 1948 r. Dalsze zaplanowano w Ciechocinku, Dobrem, Nieszawie i Osiecinach, co pozwoliło wyłonić wspólny aktyw polityczny do obsłużenia komitetów gminnych PPR i PPS w powiecie oraz wyposażyć go w odpowiednie materiały propagandowe, np. w broszury *Na drodze do jednej partii robotniczej*. Posiedzenie KP z 13 lipca 1948 r. podjęło uchwałę o odbyciu zebrań masowych na temat zjednoczenia we wszystkich komitetach gminnych w jednym dniu — 18 lipca 1948 r. Jednakże już to posiedzenie z 13 lipca 1948 r. zaakcentowało złą pracę sekretarza komitetu gminnego w Lubaniu, którego trzeba było zmienić, jak również stwierdzono konieczność zmian sekretarzy w Radziejowie i Ciechocinku, jeśli tylko znajdą się odpowiedni kandydaci¹¹².

Na kolejnym posiedzeniu KP w dniu 12 sierpnia 1948 r., w którym brało udział tylko 8 członków, omówiono zasady przenoszenia uchwał KC PPR w dół, gdyż podczas odbytych w tym celu zebrań masowych ujawniono wiele niedociągnięć. W swym wystąpieniu II sekretarz KP Leonid Podhajski zwrócił uwagę, że poszczególni sekretarze komitetów gminnych nie wywiązali się z obowiązków nałożonych przez KP co do sprawozdań i prowadzenia dokładnej ewidencji członków koła. Niedociągnięcia te, według niego, były przyczyną słabo rozwiniętego aktywu oraz braku inicjatywy i energii u poszczególnych sekretarzy. Na skutek kardynalnych zaniedbań powstała konieczność dokonania zmian na stanowiskach sekretarzy w Osiecinach, Sędzinie, Ruszkowie, Piotrkowie Kujawskim i Bądkowie. Podjęto również uchwałę usilnego werbowania na członków partii ludzi piastujących stanowiska urzędnicze, pracujących społecznie, a także o odpowiednim poziomie i dojrzałości politycznej. W celu utrzymania organizacji miejskiej w Aleksandrowie Kuj. na odpowiednim poziomie posta-

¹¹⁰ Ibid., sygn. 7/VI/3. Sprawozdanie okresowe instruktora organizacyjnego KP z kwietnia 1948.

¹¹¹ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 239.

¹¹² AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół z posiedzenia 13 VII 1948, k. 46—47.

nowiono zwrócić się do KW o przyznanie etatu dla sekretarza KM, gdyż prowadzenie tej komórki skupiającej 21 kół i ponad 500 członków wymagało znacznego nakładu pracy i czasu ¹¹³.

W lipcu i sierpniu 1948 r. wzrosła wprawdzie liczba członków PPR w powiecie do stanu 4206 osób, według danych z października, ale jednak w listopadzie znowu nastąpił spadek do 4023 osób na skutek nowej akcji oczyszczania szeregów partii. Do dnia 21 listopada 1948 r., w pierwszym etapie, taką akcję przeprowadzono w 176 kołach partyjnych, na 183 koła istniejące w powiecie. Do tego czasu wykluczono z partii 54 członków, z czego na koła miejskie przypadały 33 wykluczenia, na wiejskie 21. Wśród przyczyn wykluczeń należy wymienić: 15 — wobec nadużywających alkoholu, 7 — za wrogie zakusy wobec państwa, 12 — wobec spekulantów i bogaczy wiejskich, 7 — za złodziejstwo i marnotrawstwo, 4 — za wykorzystywanie legitymacji partyjnej dla celów wrogiej działalności, 9 — za łamanie dyscypliny partyjnej. Poza tym udzielono 116 kar nagany, a KP, w ramach tej akcji, polecił skreślić z listy 47 członków na zasadzie postanowień statutu ¹¹⁴.

Podobną akcję weryfikacji i porządkowania dokumentacji przeprowadzono w nieszawskiej PPS. Dokonano wyboru nowych władz, podejmowano dyscyplinujące uchwały i rezolucje. Na 1456 członków PPS w powiecie, według stanu z maja 1948 r., zweryfikowano 1254 członków i 187 kandydatów. Wydano 1060 stałych legitymacji i 187 kandydackich ¹¹⁵. W ostatnim okresie przed zjednoczeniem obie partie robotnicze w powiecie nieszawskim coraz bardziej integrowały swe działania. Na wspólnych zebraniach PPR i PPS już od 28 sierpnia 1947 r. akcentowano potrzebę jedności organizacyjnej partii robotniczych, choć tu i ówdzie, szczególnie na zebraniach PPS, pewne ugrupowania tej partii jeszcze w pierwszej połowie 1948 r. przyjmowały z rezerwą i nieufnością wiadomość o potrzebie zjednoczenia, a nawet wypowiadały się przeciwko zjednoczeniu ¹¹⁶.

W tym celu obie partie podjęły wspólne działania wyjaśniające. W okresie akcji propagandowej na temat zjednoczenia ruchu robotniczego nieszawska PPR przeprowadziła trzy kursy dla 78 członków aktywnu, zaś wspólnie z PPS dodatkowo 8 kursów, w których brało udział 212 członków PPR i 206 członków PPS ¹¹⁷. W działalności propagandowej zwiększyło się też oddziaływanie prasy partyjnej na członków PPR. Gdy na stan 4200 członków, w dniu 1 kwietnia 1947 r., „Trybuny Wolności” prenumerowano 679 egzemplarzy, „Chłopskiej Drogi” 147 egzemplarzy, „Gazety Zachodniej” 1257 egzemplarzy, to na dzień 21 listopada 1948 r. „Chłopskiej Drogi” prenumerowano

¹¹³ Ibid., k. 56.

¹¹⁴ Ibid., sygn. 7/1/1. Teczka 1948. Sprawozdanie z 21 XI 1948, k. 50.

¹¹⁵ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 244.

¹¹⁶ Ibid., s. 249–250.

¹¹⁷ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1, k. 49.

7389 egzemplarzy, „Trybuny Wolności” 6776 egzemplarzy, „Gazety Zachodniej” 7812 egzemplarzy¹¹⁸. O wysiłkach integracyjnych obu partii świadczył również fakt, że na konferencji sprawozdawczo-wyborczej delegatów odbytej w dniu 21 listopada 1948 r. w związku z wyborem na Zjazd Krajowy, poza składem KP PPR obecni byli: sekretarz powiatowy PPS Kraszewski i przewodniczący Powiatowego Komitetu PPS Piątkowski. Po obszernym wystąpieniu delegata KC PPR z referatem na temat: „Zjednoczenie ruchu robotniczego w Polsce” zebrani wybrali na Kongres Zjednoczeniowy z powiatu nieszawskiego następujących reprezentantów: Antoniego Jakubowicza — wicewojewodę pomorskiego, Wacława Kwiatkowskiego — I sekretarza KP PPR, Czesława Skoneckiego — przedstawiciela KC PPR i Stanisława Misterę — parcelanta, wójta gminy Bądkowo¹¹⁹. Wspólne wybory delegatów na Kongres Zjednoczeniowy stały się zwycięstwem obu partii nieszawskich w przełamywaniu nieufności oraz zamykały okres rozbitcia ideologicznego i organizacyjnego. Obie te partie przysły do zjednoczenia silne liczebnie i strukturalnie.

Ogólnie można stwierdzić, że partie robotnicze w obliczu zjednoczenia dominowały w całości życia społeczno-gospodarczego i politycznego powiatu. Podpowiada to również choćby skład socjalny powiatowej PPR, gdzie na 4206 członków 1858 to robotnicy, 1186 — chłopcy, 670 — robotnicy rolni, 357 — pracownicy umysłowi, 98 — rzemieślnicy i 37 członków — kupcy¹²⁰. Zjednoczenie ruchu robotniczego wysunęło nieszawską Polską Zjednoczoną Partię Robotniczą w grudniu 1948 r. z liczbą członków 5534 na jedno z czołowych miejsc na terenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej, po mieście Włocławku — 7710 członków, po powiecie włocławskim — 5832, przed powiat lipnowski z 3896 członkami i rypiński z 3371 członkami¹²¹.

Przebieg reformy rolnej i akcji osiedleńczej

Takim okolicznościom, jak duża liczba komórek organizacyjnych PPR powstałych tuż po wyzwoleniu na terenie całego powiatu nieszawskiego i radykalizacji żywołu wiejskiego należy zawdzięczać, że stosunkowo szybko można było tu przystąpić do prac związanych z reformą rolną. Poparcie dla reformy ze strony mas można uważać wówczas jako akceptację przez społeczeństwo jednego z głównych punktów założeń nowego ustroju. Nie utrudniało też reformy rolnej to, że ludność powiatu nie była w zasadzie obciążona zarzutem przyjęcia w czasie okupacji grup narodowościowych¹²².

¹¹⁸ Dane z 1947 r. według R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 237, dane z 1948 r. według AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1, k. 56.

¹¹⁹ AKW PZPR-B, sygn. 7/1/1, k. 125.

¹²⁰ *Ibid.*, k. 48; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 226, 236.

¹²¹ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 253.

¹²² B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 115.

Założenia programowe lewicy społecznej, skupionej wokół PPR, w zakresie polityki rolnej określały: likwidację wielkiej własności ziemskiej, dokonanie reformy rolnej oraz umocnienie w jej toku sojuszu robotniczo-chłopskiego¹²³.

W myśl postanowień dekretu o reformie rolnej z 6 września 1944 r. KC PPR wydał rezolucję z dnia 26 września 1944 r. o zadaniach partii w jej realizacji. W swej działalności agitacyjnej PPR zwracała uwagę, iż „dla przyspieszenia reformy rolnej należy, uwzględniając i współpracując ze Stronnictwem Ludowym i Związkiem Robotników Rolnych, przystąpić natychmiast do tworzenia w każdej gminie komitetów chłopskich z udziałem robotników rolnych. Zadaniem tych komitetów jest przeprowadzenie praktycznych kroków dla wykonania reformy i w pierwszym rzędzie sporządzenie wykazów kandydatów na otrzymanie ziemi”¹²⁴.

W oparciu o dekret i odezwy KC sami chłopi, wspierani przez agitacyjne działania komórek gminnych PPR, mieli brać w swoje ręce sprawę przejmowania i ochrony opuszczonych majątków obszarowych i gospodarstw poniemieckich, przeciwdziałać sprzedaży ziemi i inwentarza oraz rozgrabianiu folwarcznego dobra. Komitety Chłopskie (Komitety Podziału Ziemi) działać miały na podstawie instrukcji Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych z dnia 11 października 1944 r.¹²⁵

Na te dokumenty nowej władzy, najwcześniej chyba w województwie pomorskim, zareagowała wieś w powiecie niezawskim. W dniu 20 stycznia 1945 r., a więc już wówczas, gdy pierwsze oddziały radzieckie wkroczyły na teren powiatu niezawskiego i wyzwoliły Radziejów, w majątku Sędzinek w gminie Sędzin powstał pierwszy zarejestrowany i udokumentowany komitet folwarczny, z zadaniem ochrony mienia państwowego przed rabunkiem. W skład jego weszli: rządcą Mieczysław Mańkowski i robotnicy folwarczni — Szczepan Sobociński, Jan Gawrysiak, Jan Kiściński i Józef Szostek¹²⁶. Takie komitety folwarczne powstały bardzo wcześnie i na innych terenach powiatu. Inicjatorami ich byli też członkowie grupy operacyjnej KC. Członek grupy operacyjnej por. Zajączkowski był organizatorem ko-

¹²³ W. Góra, H. Słabek, *Polityka rolna władzy ludowej w latach 1944–1948*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*, s. 163.

¹²⁴ *W walce o sojusz robotniczo-chłopski. Wybór dokumentów i materiałów z 1944–1949*, Warszawa 1963, s. 33. Z rezolucji KC PPR zamieszczonej w *Trybunie Wolności* nr 62 z 26 IX 1944.

¹²⁵ *Wspólne cele. Polityczne podstawy współdziałania międzypartyjnego w latach 1944–1978. Wybór dokumentów i materiałów*. Warszawa 1980, s. 30; B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 29, zob. również: S. Zawadzki, *Budowa aparatu państwowego Polski Ludowej*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej*, s. 128.

¹²⁶ B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 51–52. Protokół związany z powstaniem rady majątkowej: „W dniu 20 I 1945 w godzinach popołudniowych wobec okoliczności zmieniających stan i bezpieczeństwo mienia majątkowego została wybrana natychmiast Rada Majątkowa, mająca na celu bronić dobra majątku jako dobra państwowe, nie dopuszczając rabunków”.

mitetu folwarcznego w majątku Białe Błota. W skład tego komitetu weszli robotnicy rolni: Fryderyk Gerc, Franciszek Lenart, Józef Wypij, Marceli Cygański i Helena Szałyga. W dniu 4 lutego 1945 r. komitet folwarczny zorganizowano w Sierzchowie, a jego przewodniczącym został robotnik rolny J. Różański. Parę dni później, 14 lutego 1945 r., został powołany komitet w Plebance-Kazinie, gdzie przewodniczącym został rządcą majątku Łowiczki — Jan Janicki¹²⁷.

W pierwszej połowie lutego 1945 r. powstał w Aleksandrowie Kuj. Powiatowy Urząd Ziemski na czele z komisarzem Lenkiewiczem. Pełnomocnikiem rządu do spraw reformy rolnej został przybyły z Lublina aktywista PPR Jan Szpaderski, a jego zastępcą — II sekretarz KP PPR Zygmunt Zieliński¹²⁸.

Takie poczynania na terenie powiatu nieszawskiego były powodem, że pełnomocnik KC PPR na województwo pomorskie Antoni Alster uznał w swym raporcie do KC z 12 lutego 1945 r. ten powiat za jeden z czterech pierwszych gotowych do parcelacji, obok Włocławka, Lipna i Rypina: „część powiatów, mianowicie: Włocławek, Nieszawa, Lipno i Rypin mogą być parcelowane do wiosny. Chłopi i fornale są na miejscu...”¹²⁹.

W celu przygotowania tej akcji, już 18 lutego 1945 r. odbył się zjazd około 1000 delegatów robotników rolnych we Włocławku, w którym wzięli udział przedstawiciele z trzech powiatów: włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego. Delegaci otrzymali tu informację o zasadach przeprowadzania i dobrodziejstwach reformy rolnej. Przemawiał na zebraniu wojewódzki pełnomocnik do spraw reformy rolnej Franciszek Król. W toku dyskusji uczestnicy zjazdu uchwalili rozparcelowanie wszystkich majątków obszarnczych, które przejął na własność Powiatowy Urząd Ziemski¹³⁰.

Dnia 10 marca 1945 r. Rada Ministrów wydała decyzję o realizacji reformy rolnej na terenie województwa pomorskiego. Zaraz też do dnia 16 marca 1945 r. mianowano w powiecie nieszawskim gminnych pełnomocników do spraw reformy rolnej (a nie administratorów, jak na innych terenach), przygotowano wykazy majątków do parcelacji i od tego dnia rozpoczęto nadziały ziemi. Około 50% członków gminnych komitetów reformy rolnej stanowili w powiecie nieszawskim bezpartyjni, a około 30% członkowie PPR. Ustalanie list uprawnionych do korzystania z reformy odbywało się na zebraniach kandydatów do podziału ziemi. Tak było np. w majątku Piotrków Kuj. w dniu 14 marca 1945 r., 15 marca w majątku Świesz i 17 marca w majątku Krzyszkowice. Udało się w ten sposób uniknąć zakwestionowań de-

¹²⁷ Ibid., s. 127, 245.

¹²⁸ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 96.

¹²⁹ B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 110; W. Jastrzębski, *Gdy działanie...*, s. 19; J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 92–93; R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 182–183.

¹³⁰ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 108.

cyzji gminnego komitetu reformy rolnej i Powiatowego Urzędu Ziemskiego. Drobne uchybienia starano się rozpatrywać natychmiast¹³¹.

Tymi poczynaniami powiat nieszawski wyprzedził odezwę z marca 1945 r., wystosowaną przez Pełnomocnika dla Spraw Reformy Rolnej na województwo pomorskie. Wystosowana ona została w imieniu czterech stronnictw demokratycznych do robotników rolnych i chłopów Pomorza. Czytamy w niej kilka wskazań: „wybierajcie Gminne i Folwarczne Komisje Podziałowe z przedstawicieli robotników rolnych i chłopów. Niechaj razem z Powiatowym Pełnomocnikiem do Spraw Reformy Rolnej parcelują majątki...”. Odezwa wzywała do jednoczenia się chłopów w Związek Samopomocy Chłopskiej, który pomoże podnieść wieś z ruiny, pomoże obsiać i zagospodarować ziemię. Załączona do odezwy broszurka zawierała w pytaniach i odpowiedziach wskazówki, jak wprowadzać w życie reformę rolną¹³².

Przed II wojną światową na terenie powiatu nieszawskiego znajdowało się 96 majątków o powierzchni ponad 100 ha (łącznie 26 704 ha, w tym użytków rolnych 23 302 ha). Komisja współdziałania złożona z przedstawicieli: Związku Samopomocy Chłopskiej, Powiatowej Rady Narodowej, Starostwa Powiatowego i Powiatowego Urzędu Ziemskiego, wyłączyła wiosną 1945 r. spod parcelacji 4 majątki: Michałowo o powierzchni 646 ha — z przeznaczeniem na hodowlę bydła i produkcję zbóż siewnych, Osięciny o powierzchni 415 ha — na zakład doświadczalny, Morzyce o powierzchni 651 ha i Seroczki o powierzchni 586 ha — na hodowlę bydła i produkcję zbóż siewnych. Wydzielono również 5 resztówek: w majątku Waganiec — dla szkoły rolniczej żeńskiej, o powierzchni 50 ha; w majątku Piotrków Kuj. dla szkoły rolniczej żeńskiej, o powierzchni 50 ha; w majątku Białe Błota — dla Powiatowej Szkoły Ogrodniczo-Pszczelarskiej, o powierzchni 50 ha; w majątku Służewo — dla zakładu szkółkarskiego i produkcji nasion ogrodniczych, o powierzchni 20 ha¹³³.

Najwcześniej przystąpił do parcelacji aktyw PPR w gminie Radziejów Kuj. Jego pomocnikiem w pracach nad realizacją reformy rolnej był tu Związek Walki Młodych, który już w marcu 1945 r. liczył 188 członków. Pełnomocnikiem do spraw reformy rolnej został w Radziejowie aktywista PPR Ignacy Łukanowski, któremu w tej pracy pomagał zespół w składzie: mierniczy inż. Jan Wojciechowski, nadzorca melioracji Kazimierz Jabłoński, sekretarz sądu Władysław Tulimowski, pisarze majątków — Michał Pańka i Józef Czaplinski, agronom Urban Wardencki i miejscowi rolnicy — Jakubowski i Antoni Wojciechowski. Pomagała w tym dziale również Miejska Komisja

¹³¹ B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 33, 44, 53, 56–57, 247; R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 78.

¹³² O Reformie Rolnej. Pełnomocnik do Spraw Reformy Rolnej na woj. pomorskie, Bydgoszcz — marzec 1945 r., s. 7, 8, 16.

¹³³ AP-B, PWRN, sygn. 464. Protokół z posiedzenia PRN z 29 V 1945, s. 25. Sprawozdanie Komisarza Ziemskiego o przebiegu reformy rolnej w pow. nieszawskim; AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 153. Protokół z posiedzenia PRN z 29 V 1945, s. 9.

Rolna w składzie: Stanisław Jabłoński, Stanisław Jadach, Józef Malicki, Tadeusz Mielczarek i Antoni Wojciechowski. Członkowie tej komisji rekrutowali się z radnych i członków Prezydium Miejskiej Rady Narodowej oraz Związku Samopomocy Chłopskiej¹³⁴.

W gminie Radziejów rozparcelowano 10 majątków: Anusin, Bieganowo, Biskupiec, Broniewki, Bronisław, Czołówek, Leonowo, Pruchnowo, Przemystka i Zagorzyce o łącznym areale 1360,47 ha. W gminie Osięciny przeznaczono do parcelacji 22 majątki, w gminie Czamanin — 6, w gminie Boguszyce — 5, w gminie Krzywosądz — 6, w gminie Bytoń — 7, w gminie Piotrków Kuj. — 3, w gminie Ruszkowo — 2¹³⁵. Nastroje społeczeństwa tych gmin zmuszały do jak najszybszego zrealizowania reformy na tym terenie. Znajdowało się tu 67 majątków obszarniczych, posiadających najlepsze grunty I i II klasy o obszarze 20 000 ha, a przecież przed 1939 r. około 4 tys. rodzin chłopskich, robotników rolnych lub wyrobników pracowało dorywczo u bogatych chłopów lub opuszczało wieś w poszukiwaniu pracy¹³⁶. Z parcelacji tylko w gminie Radziejów skorzystało 288 nabywców działek, w tym 217 bezrolnych i 71 małorolnych. Większość powstałych gospodarstw obejmowała od 6 do 7 ha ziemi¹³⁷.

Dzięki dobrze zorganizowanej akcji przez PPR i aktyw społeczny, w powiecie nieszawskim proces parcelacyjny przebiegał dość szybko i sprawnie, skoro w odezwie KW PPR w sprawie reformy rolnej podano, poza włocławskim, powiat nieszawski jako przykład przeprowadzania akcji reformy rolnej: „Do robotników rolnych i bezrolnych, mało i średniorolnych, do ogółu ludności Pomorza. Obywatele! słowo stało się ciałem! Reforma rolna na terenie Pomorza, jak i w całym kraju zostaje przeprowadzana od zaraz, w powiatach: włocławskim, nieszawskim, już rozparcelowano szereg majątków”¹³⁸.

Podkreślono to również na posiedzeniu Wydziału Rolnego KW PPR w dniu 21 marca 1945 r. W referacie „O niektórych błędach w przeprowadzaniu reformy rolnej na Pomorzu” stwierdzono: „Tam, gdzie organizacja partyjna stanęła na wysokości zadania, reforma przeprowadzana jest w błyskawicznym tempie i w sposób sprawiedliwy dzieli się ziemię między robotników rolnych, bezrolnych i średniorolnych chłopów. Przoduje tutaj powiat nieszawski, gdzie parcelacja jest na ukończeniu”¹³⁹. Rzeczywiście, już według stanu na dzień 28 marca 1945 r. w powiecie nieszawskim rozparcelowano 75 majątków, najwięcej w województwie (we włocławskim — 24, w lipno-

¹³⁴ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 96; S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 109; B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 60.

¹³⁵ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 95; S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 108.

¹³⁶ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 108.

¹³⁷ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 95.

¹³⁸ B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 114.

¹³⁹ AKW PZPR-B, sygn. I/VIII/1. Protokoły z posiedzeń Wydziału i sprawozdania okresowe. Wydział Rolny 1945—1948, k. 138—140.

wskim — 18, w rypińskim — 8, w inowrocławskim — 3, w szubińskim — 8, w toruńskim — 8, w bydgoskim — 9, w wąbrzeskim — 4¹⁴⁰.

W wyniku działalności 13 pełnomocników gminnych do spraw reformy rolnej w powiecie powstało wówczas 2248 nowych gospodarstw o ogólnej powierzchni 19 160 ha, a 1333 gospodarstwa zwiększyły areał posiadanej ziemi o 5449 ha. Średnia powierzchnia nadziałów wynosiła 6,7 ha dla robotników rolnych i bezrolnych, 4,4 ha dla małorolnych, 2,6 ha dla średniorolnych obciążonych liczną rodziną. Z reformy mogli wówczas również skorzystać rzemieślnicy wiejscy, dla których średnia powierzchnia nadziału wynosiła 2,8 ha¹⁴¹.

Już 14 kwietnia 1945 r. Wojewódzki Pełnomocnik Rządu na województwo pomorskie meldował, że powiat nieszawski, poza włocławskim, zakończył realizację reformy rolnej najwcześniej w województwie. Nieco inną datę zakończenia akcji parcelacyjnej podaje Turowski i przenosi ją na dzień 5 maja 1945 r.¹⁴². Ogółem w powiecie nieszawskim wiosną 1945 r. rozparcelowano 87 majątków o ogólnej powierzchni 20 657,92 ha¹⁴³. Do 31 grudnia 1947 r. rozparcelowano 22 627,86 ha, czyli 71,6⁰/₀, znowu najwięcej w województwie, przed powiatem włocławskim — 64,9⁰/₀, powiatem grudziądzkim — 54,6⁰/₀ i powiatem rypińskim — 53⁰/₀, w województwie — 41,9⁰/₀. W końcu 1947 r. pozostało do parcelacji jeszcze 2275,48 ha, czyli 7,2⁰/₀¹⁴⁴. Do końca 1948 r. przejęto w powiecie na rzecz Skarbu Państwa 99 majątków o powierzchni ogólnej 30 030 ha. Rozparcelowano względnie w trakcie parcelacji było 91 majątków. Wydano akty nadań dotyczące 3771 gospodarstw, wciągnięto do zapisów hipotecznych 3706 nabywców. Przy parcelacji wydzielono 88 resztówek o powierzchni 2170 ha, z czego na ośrodki kultury rolnej przeznaczono 24 resztówki o areale 797 ha, dla Związku Samopomocy Chłopskiej — 54 resztówki o areale 1079 ha, dla innych instytucji — 10 resztówek o areale 294 ha¹⁴⁵.

W realizacji reformy rolnej w początkowym okresie wynikało wiele nieprawidłowości z braku odpowiedzialnych ludzi wśród wysyłanych do akcji brygad robotniczych, między innymi jako mierniczych, gdyż w dniu 22 marca 1945 r. było w całym województwie pomorskim zarejestrowanych zaledwie 43 mierniczych i 135 niewykwalifikowanych sił pomocniczych¹⁴⁶.

Echem wielu niedociągnięć był jeden z punktów obrad I Wojewódzkiej Konferencji PPR w dniach 6—7 kwietnia 1945 r. „O do-

¹⁴⁰ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 78; B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 115.

¹⁴¹ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 96.

¹⁴² B. Głębowicz, *Walka PPR...*, s. 116; S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 108; D. Steyer, *Rola Polskiej Partii Robotniczej...*, s. 65.

¹⁴³ AP-B, PWRN, sygn. 464. Protokoły posiedzeń PRN 1945, s. 25; AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 153. Posiedzenie PRN z 29 V 1945, s. 9.

¹⁴⁴ B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 80.

¹⁴⁵ J. Danielewicz, *Polska Partia...*, s. 99.

¹⁴⁶ *Ibid.*

tychczasowym przebiegu reformy rolnej”, gdzie wskazywano na konieczność wnikliwszego zajęcia się w terenie tym problemem. W tym też celu 25 kwietnia 1945 r. KW PPR wystosował apel do I sekretarzy komitetów powiatowych o zweryfikowanie przeprowadzonych prac parcelacyjnych i naprawienie niedomagań w reformie rolnej. Zalecono zwrócić uwagę na sześć nieprawidłowości ujawnionych w toku kontroli: 1) samowolne przekraczanie najwyższych norm nadziału dla robotników rolnych, 2) stosowanie różnic w obdzielaniu poszczególnych rodzin, 3) zaniechanie akcji propagandowej o trwałości posiadania gospodarstw nadzielonych, 4) obdzielanie gruntami poniemieckimi wrogów demokracji, 5) pozostawianie wielu gospodarstw w rękach obszarników, 6) pomijanie w nadziałach repatriantów¹⁴⁷.

W powiecie nieszawskim takie nieprawidłowości stwierdził również pełnomocnik do spraw reformy rolnej w gminie Radziejów — Ignacy Łukanowski. Kłopoty sprawiali tu ludzie odpowiedzialni za należyty podział ziemi obszarniczej. Często przy nadziałach ziemi lepsze kawałki przydzielali jednej osobie, a gorsze innej i dopiero po interwencji pełnomocnika gminnego trzeba było na nowo tworzyć nadziały. Podobnie w przypadku majątku Anusin dzielący tam ziemię Michał Pańka przydzielał działki od 10 do 13 ha, niezgodnie z zasadami reformy, a na życzenie zainteresowanych. Często też małorolni chłopcy niechętnie powiększali swoje gospodarstwa ziemią z reformy, m.in. ze względu na zbyt dużą odległość od posiadanych gospodarstw. Zdarzały się też wypadki, że bezrolni i służba folwarczna chcieli usuać z reformy rolnej małorolnych i średniorolnych, co również było niezgodne z zasadą reformy¹⁴⁸.

W okresie reformy rolnej stan niepewności, a nawet rozgoryczenia wywoływała sprawa przebywania już po parcelacji na terenie majątków ich byłych właścicieli. Np. właściciel majątku Białe Błota — Mycielski-Trojanowski utrzymywał działki o charakterze rolniczym na terenie gminy i miasta Aleksandrów Kuj. i przebywał tu do 1950 r. Podobnie było z właścicielem majątku Gosławice.

W okresie 1945—1948 r. w powiecie nieszawskim byli właściciele majątków: Przemystka, Plebanka-Kazin, Przybranówek, Przybranowo, Gosławice, Sierzchowo, Białe Błota zgłosili 7 wniosków (na 36 w województwie) o zwrot całkowity lub częściowy majątku, ewentualnie tylko o zwrot inwentarza i mienia osobistego. Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych, pismem z 24 maja 1945 r., wyłączyło spod parcelacji jedynie 190-hektarowy majątek Przemystka, posiadłość obywatelki USA Pilichowskiej, choć był on już rozparcelowany 9 kwietnia 1945 r. wśród 21 nabywców, z podziałem inwentarza żywego i martwego. Pilichowska przebywała tu aż do 1949 r., po czym ponownie przejęto ten majątek na Skarb Państwa. Decyzją Powia-

¹⁴⁷ W. Jastrzębski, *Gdy działanie...*, s. 22.

¹⁴⁸ S. Turowski, *W Polsce Ludowej...*, s. 109; B. Głębowicz, *Realtzacja...*, s. 57, 61.

towego Urzędu Ziemskiego z dnia 20 marca 1945 r. zwrócono również rzeczy osobiste b. właścicielce majątku Sierzchowo — Hannie Licińskiej.

Brak dostatecznej ilości inwentarza żywego i martwego u nowonabywców oraz tymczasowość nadziałów spowodowały, że w niektórych gminach powiatu powstawały tzw. wspólnoty uprawowe. Wspólne gospodarstwa prowadzili fornale na terenie byłego majątku Bodzanowo Wielkie, podobnie w majątku Kruszynek, Siniarzewo, Szczebłotowo — do zniw 1945 r. Na terenie Łowiczka kierowana przez radę folwarczną wspólnota przetrwała nawet do zniw i omłotów jesiennych w 1946 r. Kłóciło się to z zapisem dekretu reformy rolnej i było powodem propagandy reakcji o zakładaniu w Polsce wspólnoty kołchozowej na wzór radziecki. Starła się przeciwdziałać temu egzekutywa KW PPR, która w dniu 23 kwietnia 1945 r. podjęła uchwałę o dopilnowaniu przez pełnomocników do spraw reformy respektowania prawa chłopca do otrzymanej ziemi. W myśl tej uchwały rozgraniczono działki i zlikwidowano wspólnoty fornalskie w Bądkowie, Jaranowie, Klonowie ¹⁴⁹.

Pewną komplikacją w nadziałach ziemi obszarniczej była nieudolna działalność komisji klasyfikacyjno-szacunkowej. Rozpoczęła ona pracę w powiecie nieszawskim już w maju 1945 r., ale zatwierdzanie przez nią nadziałów ziemi trwało od 7 do 21 miesięcy. Np. majątek Kałęczynek był rozparcelowany dnia 27 marca 1945 r., a podział zatwierdzono 18 października 1945 r., Straszewo rozparcelowano 17 marca 1945 r., a zatwierdzono podziały dopiero 15 stycznia 1947 r. W Służewie majątek rozparcelowano 25 marca 1945 r., klasyfikację i szacunek zakończono 29 września 1945 r., a decyzję Powiatowego Urzędu Ziemskiego wydano dopiero 14 stycznia 1947 r. W Wagańcu parcelację zakończono 5 kwietnia 1945 r., szacunek we wrześniu 1945 r., a decyzja Powiatowego Urzędu Ziemskiego została wydana dopiero 13 stycznia 1947 r. W gminach Ruszkowo i Boguszyce wydano w maju 1945 r. tylko akty nadania o charakterze tymczasowym. Były jednak takie wypadki w powiecie, że akty nadania podzielonej ziemi wręczano nabywcom na uroczystych zebraniach gminnych (np. w Radziejowie) ¹⁵⁰.

Taka działalność Powiatowego Urzędu Ziemskiego łączyła się z brakiem na terenie powiatu nieszawskiego ksiąg katastralnych, co utrudniało szybką realizację zapisów hipotecznych. Wpływało to ujemnie na realizację reformy rolnej i po wyborach do Sejmu wiosną 1947 r. akcję wpisów hipotecznych przyspieszono ¹⁵¹.

Opóźnienia takie wywoływały wiele niezadowolonych wśród nabywców ziemi — parcelantów i, szczególnie w okresie oddziaływań

¹⁴⁹ B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 133, 135, 139—140, 143—144.

¹⁵⁰ *Ibid.*, s. 93—97.

¹⁵¹ *Ibid.*, s. 98—99.

na wieś reakcyjnego podziemia, budziło nieufność do nowej władzy. Terror podziemia i PSL powodował silną presję na nowonabywców, by zwracali otrzymaną ziemię. Nabywcy ze służby folwarcznej dokonali aż 198 zrzeczeń, co stanowiło 12,2⁰/o otrzymanej ziemi, bezrolni — 96 zrzeczeń (7,3⁰/o), małorolni 45 (4,9⁰/o), średniorolni 46 (30,7⁰/o)¹⁵².

Ze sprawą parcelacji majątków obszarniczych korespondowała akcja osadnicza rodzin wysiedlonych, powracających z innych stron kraju do swych gospodarstw, jak również akcja zasiedlania gospodarstw poniemieckich repatriantami z terenów wschodnich i południowych Polski. W czasie akcji reformy rolnej przejęto w powiecie nieszawskim na rzecz Skarbu Państwa 2020 gospodarstw poniemieckich o łącznej powierzchni 17 281 ha. Według B. Głębowicza było tych gospodarstw 2065¹⁵³.

Trzeba było w ciągu pierwszych miesięcy zinwentaryzować i zabezpieczyć majątki i gospodarstwa poniemieckie oraz odpowiednio rozdzielać inwentarz żywy, urządzenia rolne i narzędzia, a przede wszystkim zapobiec dewastacji tych gospodarstw. Brak szczegółowych danych nie pozwala stwierdzić, jak przebiegał ten proces w powiecie nieszawskim w roku 1945, wiadomo jednak, że przeciągnął się znacznie dłużej niż akcja parcelacji w ramach reformy rolnej. Szczególną trudność stanowiło przejmowanie majątków administrowanych dotychczas przez oddziały Wojska Polskiego. Od dnia 27 lipca 1945 r. majątki te miały być przejęte przez Powiatową Komisję Ziemską. Opuszczając majątki, grupy żołnierzy zabierały często cały dobytek, a szczególnie bydło, i to również od parcelantów. Dochodziło do starć z ludnością i wywoływało rozgoryczenie i nieufność wobec władzy. Np. w Bytoniu grupa wojskowa por. Szajnowskiego, opuszczając majątek, odbierała wszystkim ludziom ze wsi krowy. Jeden z podoficerów w drwiący sposób odnosił się do parcelantów, którzy otrzymali ziemię z reformy: „kto wam dał te parcele, my wam damy parcele, to wam się w głowie pokręci i włosy dęba staną, ta ziemia wam i tak będzie odebrana, poczekajcie chwilę”¹⁵⁴.

Już 23 marca 1945 r. istniała w Aleksandrowie Kuj. terenowa placówka Państwowego Urzędu Repatriacyjnego podległa Oddziałowi (ekspedyturze) w Toruniu, gdyż całe województwo pomorskie podzielono na trzy oddziały: Bydgoszcz, Toruń, Grudziądz. Zaraz w marcu zorganizowano na terenie powiatu nieszawskiego punkt osiedleńczy, który stanowiły baraki i dom mogący pomieścić przejściowo 500 osób. Tę nieszawską placówkę PUR obsługiwało 12 osób¹⁵⁵.

¹⁵² Ibid., s. 150, 161, 276.

¹⁵³ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Teczka 1948. Protokół z 21 XI, k. 37; B. Głębowicz, *Realizacja...*, s. 172.

¹⁵⁴ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokoły z posiedzeń 1945—1948, k. 186.

¹⁵⁵ R. Kozłowski, *Struktura i organizacja Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w woj. pomorskim (bydgoskim) w latach 1945—1951*, *Zapiski Historyczne*, t. 39, 1974, z. 1, s. 71, 76.

Stosownie do zarządzenia Ministra Rolnictwa i Reform Rolnych nr 7 z dnia 20 sierpnia 1945 r. oraz pisma Wojewódzkiego Urzędu Ziemskiego Pomorskiego z dnia 8 września 1945 r., skierowanego do Prezydium PRN w Aleksandrowie Kuj., Powiatowa Rada Narodowa dnia 8 października 1945 r. powołała 8-osobową Powiatową Komisję Ziemską, której przewodniczącym został Stanisław Zdański. Przejęła ona czynności związane z podziałem ziemi i osadnictwa od Powiatowego Pełnomocnika do Spraw Reformy Rolnej, odwołanego ze swego stanowiska dnia 30 sierpnia 1945 r.¹⁵⁶

W sprawozdaniu z akcji osadnictwa z listopada 1945 r. stwierdzono, że w tym miesiącu osiedlono na terenie powiatu 54 rodziny (w sumie 190 osób). Od początku akcji zarejestrowano do przesiedlenia 4856 rodzin (17 410 osób), a przesiedlono dopiero 865 rodzin (3798 osób). Pozostało do przesiedlenia 3991 rodzin (13 612 osób). Rodzinom osadników przydzielono 1472 sztuki inwentarza żywego, w czym: 387 sztuk nierogacizny, 121 owiec, 200 koni i 764 sztuki rogacizny¹⁵⁷.

Sprawy repatriacji i osadnictwa przedstawiały się na terenie powiatu w tym czasie bardzo niekorzystnie. W dniu 17 września 1945 r. kierownik Powiatowego Urzędu Repatriacyjnego Czerwiński, na posiedzeniu Prezydium PRN, sygnalizował zły stan majątków poniemieckich ograbianych i niszczonej przez tymczasowych użytkowników. Prezydium postanowiło tę sprawę skierować do Milicji i Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, aby wyciągnąć konsekwencje wobec winnych tych zaniedbań i nadużyć. Na sprawę tymczasowych zarządców gospodarstw poniemieckich zwrócił Czerwiński jeszcze raz uwagę na posiedzeniu PRN w dniu 20 grudnia 1945 r. Stwierdził, iż utrudniają oni osadnictwo, bo z oporami oddają administrowane gospodarstwa bądź też dewastują je doszczętnie. Na tym samym posiedzeniu przewodniczący PRN Jan Bonowicz stwierdził również, że w czasie lustracji gminy Boguszyce zauważył tam aż 17 gospodarstw poniemieckich zdewastowanych. Jeszcze i w dniu 25 lutego 1946 r. na posiedzeniu Prezydium PRN stwierdzono, że w powiecie dużym ciężarem są gospodarstwa poniemieckie, które dotychczas nie zostały nadzielone (około 1800) i na które brak chętnych wśród repatriantów¹⁵⁸.

Ze sprawą parcelowania ziemi gospodarstw poniemieckich oraz osadnictwem Powiatowa Komisja Ziemska nie mogła uporać się jeszcze przez cały 1947 i 1948 r. Zagospodarowanie opuszczonych gospodarstw poniemieckich sprawiało od samego początku władzom powiatowym niebywały kłopot. Po wyzwoleniu, dla zabezpieczenia

¹⁵⁶ AP-B, PWRN, sygn. 465. Protokół z 20 XII 1945, s. 37; *ibid.*, sygn. 464. Protokół z posiedzenia Prezydium z 20 VIII 1945, s. 136.

¹⁵⁷ *Ibid.*, oraz: AP-W, Powiatowa Rada Narodowa, sygn. 12. Protokoły z posiedzeń PRN 1945–1946, s. 75.

¹⁵⁸ AP-B, PWRN, sygn. 465, s. 23, 27; AP-W, Powiatowa Rada Narodowa, sygn. 12, s. 63.

opuszczonych gospodarstw przed ugorowaniem, oddawano je wszystkim chętnym, bez względu na ich przygotowanie rolnicze. Jednak już w roku 1946 nastąpiła w powiecie nieszawskim częściowa weryfikacja tymczasowych użytkowników gospodarstw poniemieckich i stąd niektórzy dewastujący gospodarstwa byli przez Powiatową Komisję Ziemska usuwani¹⁵⁹. Do roku 1947 prawomocnym orzeczeniem przyznano parcelantom 980 gospodarstw poniemieckich o areale 7040 ha. W 1947 i 1948 r. Komisja rozdysponowała 887 gospodarstw poniemieckich i akcja ta trwała nadal¹⁶⁰.

Trzeba stwierdzić, że już w pierwszej połowie 1946 r. wyczerpywała się w zasadzie chłonność osadnicza na terenie powiatu nieszawskiego, stąd władze wojewódzkie Państwowego Urzędu Repatriacyjnego planowały zlikwidowanie od dnia 1 kwietnia 1946 r. swej placówki w Aleksandrowie Kuj. Z decyzjami tymi wstrzymywano się jednak aż do roku 1948, ze względu na to, że ludność powiatu nieszawskiego przez cały ten czas wykazywała największe w województwie tendencje migracyjne na Ziemię Odzyskaną. Swoją decyzją z dnia 22 czerwca 1948 r. Ministerstwo Rolnictwa i Reform Rolnych poleciło utrzymanie punktu PUR na terenie powiatu nieszawskiego, tym bardziej że ludność powiatu wykazała wówczas duże zainteresowanie przesiedlaniem na Ziemię Odzyskaną, które jeszcze wzrosło po 7 lipca 1948 r.¹⁶¹

Referendum i wybory do Sejmu

Wydarzenia polityczne i społeczne w kraju w 1946 r. i początku 1947 r. wymagały szczególnego wysiłku wszystkich ugrupowań bloku demokratycznego. Trzeba było utrwalić zdobycze demokratyczne i nie pozwolić na zahamowanie procesu dalszych przemian społeczno-politycznych. Jednym z zadań politycznych tego bloku na drodze do zwycięstwa w walce o władzę miało być referendum ludowe i wybory do Sejmu. Referendum ludowe miało dać odpowiedź na pytanie, jak społeczeństwo zapatruje się na dotychczasowy proces przemian i jaki jest stopień jego dojrzałości w obliczu walki o władzę z ugrupowaniami pragnącymi zahamować demokratyzację kraju. Zwycięstwo sił demokratycznych w referendum mogło dać gwarancję zwycięstwa również w wyborach do Sejmu.

Uchwalenie, z inicjatywy PPR, przez KRN ustawy z dnia 27 kwietnia 1946 r., po odbyciu w dniu 30 czerwca referendum ludowego, stało się dla wszystkich ugrupowań postępowych okresem wzmożo-

¹⁵⁹ AP-W, Powiatowa Rada Narodowa, sygn. 6. Korespondencja Biura PRN 1946—1947, s. 349. Raport Starosty z 17 V 1947 do Ministerstwa Rolnictwa i Reform Rolnych.

¹⁶⁰ AKW PZPR-B, sygn. 71/1. Teczka 1948. Protokół z dnia 21 XI 1948, k. 36—37; B. G i ę b o w i c z, *Realizacja...*, s. 182, podaje, że do końca 1948 r. przesiedlono 753 rodziny (3281 osób).

¹⁶¹ R. K o z ł o w s k i, *Struktura i organizacja...*, s. 79—80, 82.

nych wysiłków. W województwie pomorskim już 9 kwietnia 1946 r. został powołany Międzypartyjny Komitet do Spraw Głosowania Ludowego. Starano się skupić w nim wszystkie postępowe siły, ale współpracę tę odrzuciły od razu nawet lewicowe ugrupowania Stronnictwa Pracy i przedstawiciele Stronnictwa Demokratycznego. Sprawa stała się poważna, gdyż zakładano, że „referendum musi być manifestacją siły ustroju demokratycznego, musi być wyrokiem śmierci na siły wsteczne” (rezolucja III Wojewódzkiej Konferencji PPR)¹⁶².

W powiecie nieszawskim przygotowania do referendum i wyborów do Sejmu przebiegać musiały w trudniejszych warunkach niż w innych rejonach województwa. Wyrazem tego było choćby opanowanie przez PSL gminnych rad narodowych i Powiatowej Rady Narodowej, przetargi o wpływy między PPR i PPS oraz grasujące bandy reakcyjnego podziemia na terenach południowych gmin powiatu. Trzeba tu nadmienić, że mimo zmniejszenia się liczby członków PSL na korzyść SL tuż przed referendum w województwie pomorskim, jednak w powiecie nieszawskim PSL w czerwcu 1946 r. miało 17 kół i 306 członków¹⁶³.

Opierając się na danych powszechnego spisu z dnia 17 lutego 1946 r., Prezydium Nieszawskiej PRN na swym posiedzeniu w dniu 17 maja 1946 r. utworzyło w powiecie 47 obwodów głosowania ludowego. W każdym z 47 obwodów powołano specjalne „trójki”, składające się z instruktora Komisji Powiatowej i miejscowych czynników — kierownika kadr oraz kierownika propagandy i agitacji. W utworzonych komisjach ich przewodniczącymi i zastępcami byli w większości członkowie PPR i PPS¹⁶⁴. Członkami komisji, jak zaznaczono w wykazach, byli tzw. „szczerzy demokraci”, „dobrzy demokraci”, „ludzie zapatrywań demokratycznych”, „aktywni członkowie PPR”¹⁶⁵.

W wielu wypadkach, jak w gminach: Piotrków Kujawski, Nieszawa, Lubanie, Bądkowo przewodzili komisjom członkowie SL. Niekorzystnym zjawiskiem był fakt, że w niektórych komisjach obwodowych, jak np. w Radziejowie, członkami byli również analfabeci¹⁶⁶. PPR przywiązywała dość dużą wagę do doboru członków komisji, szczególnie w środowisku wiejskim, gdyż niebagatelny wpływ na przebieg wyborów mogło mieć tam zniesienie przez rząd 6 czerwca 1946 r. obowiązkowych dostaw. Zniesienie kontygentów poprawiło nastroje społeczeństwa w gminach powiatu nieszawskiego, ale wcześniejsze doniesienia z terenu sygnalizowały tam większe wpływy PSL,

¹⁶² R. Kozłowski, *Blok demokratyczny w woj. pomorskim w okresie referendum i wyborów do Sejmu Ustawodawczego (1946—1947)*, Zapiski Historyczne, t. 45, 1980, z. 1, s. 50.

¹⁶³ D. Borkowska-Meller, *Niektóre problemy...*, s. 26.

¹⁶⁴ AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2. Teczka: Referendum (luźne karty); AP-B, PWRN, sygn. 456, s. 255. Ponadto zob.: R. Kozłowski, *Referendum ludowe w woj. pomorskim (bydgoskim) w 1946*, Zeszyty Naukowe UMK. Historia VII, 1972, s. 116.

¹⁶⁵ AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2. Teczka: Referendum (luźne karty).

¹⁶⁶ R. Kozłowski, *Referendum ludowe...*, s. 115.

szczególnie w takich ośrodkach jak: Nieszawa, Ciechocinek i wszystkie gminy na południe od Piotrkowa Kujawskiego, natomiast w Radziejowie sygnalizowano nastroje demokratyczne. Sprawozdanie lustratora Wydziału Rolnego KW F. Zdziarskiego z dnia 17 czerwca 1946 r. z przeglądu Komisji Wyborczych w powiecie nieszawskim za okres od 8 czerwca stwierdziło, że prawie we wszystkich lustrowanych obwodach w Aleksandrowie, Ciechocinku, Konecku 10-osobowe komisje pracowały przy sprawdzaniu list wyborczych, w myśl uchwały Komisji Międzypartyjnej. W miejskich lokalach obwodowych panował porządek, ochronę pełniła straż ORMO, natomiast w gminach stwierdzono brak ochrony, gdyż ORMO nie posiadała tam dostatecznej ilości broni. Frekwencję przy sprawdzaniu list oceniono jako średnią. Takie lustracje w powiecie przeprowadzili również sekretarz KP PPR Franciszek Filipski i starosta powiatowy Mieczysław Borowiecki. Nawet inspekcje południowych gmin powiatu: Czamanin, Boguszyce, Piotrków i Osiećciny nie wykryły jakichś niedociągnięć¹⁶⁷. drowie Kujawskim Komenda Miejska Milicji z Wacławem Chojnackim PPR i Józef Woźnicki — bezpartyjni¹²⁹.

Celem dobrego przygotowania referendum przeprowadzono w Toruniu dla powiatów: Inowrocław, Lipno, Włocławek, Rypin i Nieszawa kursy dla instruktorów i sekretarzy. W sprawie referendum odbywały się wiece i masówki oraz zebrania obsługiwane przez aktyw KP i KW. W powiecie nieszawskim odbyło się 212 takich zebrań, w których brało udział 58 tys. uczestników. W okresie przygotowawczym na terenie powiatu działało też 5 brygad Oficerskiej Szkoły Piechoty z Inowrocławia. Po powołaniu 10 maja 1946 r. Wojewódzkiego Komitetu Bezpieczeństwa powiat nieszawski przydzielono wraz z Włocławkiem, Inowrocławiem i Toruniem do II odcinka, który oddano pod opiekę dowódcy 76 Warszawskiego Manewrowego Pułku Artylerii z Torunia¹⁶⁸. W przeprowadzaniu agitacji przed referendum w powiecie nieszawskim brało też udział 26 oficerów Wojska Polskiego i 6 wychowanków Wojewódzkiej Szkoły Partyjnej¹⁶⁹.

Mimo takiego zabezpieczenia reakcja starała się wpływać na nastroje społeczne terrorystycznymi pogrozkami. Jak podaje Zarząd Gminy w Ruszkowie, w telefonogramie z dnia 26 czerwca 1946 r. do starosty powiatowego w Aleksandrowie, na budynku szkoły w Zygmuntownie wywieszono w nocy plakaty następującej treści: „Chcesz poznać rosyjski smak, głosuj trzy razy tak”, „trzy razy tak, zwycięstwo komuny, trzy razy nie, zwycięstwo nasze”, „nie zdzieraj bo kula w łeb”¹⁷⁰.

¹⁶⁷ AKW PZPR-B, sygn. 1/V/2. Sprawozdanie z lustracji Komisji Wyborczych z dnia 17 VI 1946 (luźne karty); Zobacz też: J. Gołębiowski, J. Tomaszewski, *Odbudowa i rozwój gospodarczy Polski w latach 1944—1949*, [w:] *Z dziejów Polski Ludowej...*, s. 143.

¹⁶⁸ R. Kozłowski, *Referendum ludowe...*, s. 106, 108, 110—111.

¹⁶⁹ AKW PZPR-B, sygn. 1/V/2. Teczka: Referendum (luźne karty).

¹⁷⁰ *Ibid.*

Elementem wstecznym na terenie powiatu niezawskiego sprzyjało ujawnienie się już w lipcu 1945 r. działalności pewnych ugrupowań reakcyjnego podziemia, ale i podszywających się pod nie grup o charakterze rabunkowym. Wystąpienia tych ugrupowań spowodowały wśród ludności ogólną dezorientację i strach przed wszelkimi poczynaniami kierowanymi pod jej adresem. Szczególnie narażone na te wystąpienia były gminy południowe powiatu, ale reakcja działała wszędzie. Wymiary tego można ocenić na podstawie choćby kilku wydarzeń z tego czasu. W dniu 20 lipca 1945 r. w Służewie pojawiły się napisy: „Precz z komuną, precz z PPR. Będziemy was wieszać na drzewach”¹⁷¹.

Już we wrześniu na terenie gminy Osięciny zlikwidowano 7-osobową grupę o nie ustalonym bliżej obliczu politycznym. Grasowały również w powiecie bandy „Groma” i „Waligóry” o orientacji proakowskiej. Według sprawozdania starosty niezawskiego z października 1945 r., w południowych gminach powiatu grasujące bandy przeskadzały w ściąganiu świadczeń rzeczowych, rabowały kasy, niszczyły dokumenty i akta zarządów gminnych, szczególnie w gminie Ruszkowo. W drugiej połowie września w gminie Osięciny został zamordowany funkcjonariusz Urzędu Bezpieczeństwa. W dniu 29 października 1945 r. z rąk bandy „Szarego” ginie wójt gminy Wincenty Wypych i jego żona Waleria oraz referent świadczeń rzeczowych Władysław Wasilewski, a ciężko ranny zostaje sekretarz PPR z Piotrkowa Kuj. Zygmunt Czeladziński¹⁷². W grupie „Szarego” aż 27 członków pochodziło z powiatu niezawskiego, najwięcej bo 20 osób, z gminy Czamanin¹⁷³. W dniu 28 listopada 1945 r. dwóch uzbrojonych osobników zamordowało funkcjonariusza UBP z Aleksandrowa — Wojciechowskiego, a drugi funkcjonariusz został dotkliwie pobity. W dniu 19 stycznia 1946 r. zorganizowano napad na siedzibę Zarządu Gminy Boguszyce w Wierzbinku (około 120 ludzi w mundurach Wojska Polskiego, 3 samochody ciężarowe i 20 podwód). Zniszczono wszystkie akta świadczeń rzeczowych, godło państwowe i zabrano maszynę do pisania. Na przyczepionej kartce do drzwi napisano m.in.: „wzniesmy toast na cześć Armii Krajowej. Wiwat NSZ. Precz z PPR płatnym parobkiem Rosji. Precz z Ruskami — rabuśnikami Polski... znamy wszystkich piesków z UB...” „Ogień”.

W dniu 27 stycznia 1946 r. do Piotrkowa Kuj. przybyły 4 samochody wojska w mundurach. Zaatakowano posterunek MO, pobito milicjantów i zabrano im broń. W dniu 17 lutego 1946 nastąpił napad

¹⁷¹ Ibid., sygn. 7/II/1..., k. 88—89, 186—187.

¹⁷² AP-B, PWRN, sygn. 464. Posiedzenie Prezydium 29 X 1945, s. 183; W. Jastrzębski, *Gdy działanie...*, s. 32; R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 97—98, 102; AP-W, Star. Pow. Niez., sygn. 156, s. 27; T. Walichnowski, *U źródeł walk z podziemiem reakcyjnym w Polsce*, Warszawa 1980, s. 179.

¹⁷³ M. Gierszewski, *Walka z reakcyjnym podziemiem zbrojnym w powiecie niezawskim w latach 1945—1947*, Toruń 1968, s. 36.

bandy około 100 osób na Topólkę, gmina Czamanin. Opanowano posterunek MO, siedzibę Zarządu Gminy i centralę telefoniczną. Zniszczono aparaty telefoniczne, protokoły i wszystkie akta świadczeń rzeczowych gminy oraz zabrano 8 karabinów i 500 sztuk amunicji. Milicjantom zabrano płaszcze, czapki i paski. Dnia 6 czerwca 1946 r. 4-osobowa grupa uzbrojona w pistolety maszynowe dokonała napadu na wieś Zalesie, gmina Boguszyce. W dniu 18 czerwca 1946 r. banda 3-osobowa w mundurach Wojska Polskiego dokonała napadu na dom Piotra Kamińskiego we wsi Zielonka, gmina Boguszyce. Banda wydała pokwitowanie za zrabowane mienie z podpisem „Ogień leśny”. Dwóch ludzi po cywilnemu napadło z bronią w rękę w dniu 19 czerwca 1946 r. na gospodarstwo Jana Bardzińskiego w Powałkowicach, gmina Osiećciny¹⁷⁴.

Działania te nie przeszkodziły jednak społeczeństwu kujawskiemu w wyrażeniu aprobaty dla przemian społeczno-politycznych. Na pierwsze pytanie postawione w referendum odpowiedziało „tak” 68,8⁰/₀ głosujących, na drugie pytanie — 76,8⁰/₀, na trzecie — 95,8⁰/₀¹⁷⁵. Jak wykazały wyniki referendum, społeczeństwo poparło w najwyższym stopniu kwestię dotyczącą utrwalenia granic zachodnich państwa polskiego na Bałtyku, Odrze i Nysie Łużyckiej. W mniejszym stopniu poparcie to dotyczyło zmian społeczno-gospodarczych i ustrojowych, poprzez reformę rolną i nacjonalizację przemysłu. W najmniejszym stopniu wyrażono zrozumienie dla potrzeby zniesienia dwuizbowego parlamentu.

Zwycięstwo Bloku Demokratycznego w referendum nie pozwalało na zmniejszenie jego aktywności wobec ugrupowań antydemokratycznych. Problemy werbunkowe nowych członków do partii robotniczych i przetargi międzypartyjne w powiecie nieszawskim stwarzały niebezpieczeństwo rozbicia jednolitofrontowych działań PPR i PPS w obliczu wyborów do Sejmu. Była to sytuacja tym bardziej trudna, że Rada Naczelna PSL, obradująca w dniach 6—7 października 1946 r., zdecydowanie odrzuciła możliwość włączenia się do bloku wyborczego PPR, PPS, SL, SD i opowiedziała się za własną listą wyborczą.

W powiecie nieszawskim, gdzie do jesieni 1946 r. nie uległy zmianom silne pozycje ugrupowań antydemokratycznych, partie bloku musiały przygotować się do akcji wyborczej bardzo starannie.

Po referendum dalej trwał na terenie powiatu rozbój ugrupowań zbrojnych o reakcyjnym obliczu, co można zilustrować choćby kilkoma przykładami. Dnia 23 sierpnia 1946 r. we wsi Szostka gmina Radziejów zamordowano rolnika Jana Grzanke. Jeszcze wcześniej, 20 lipca 1946 r. 7 uzbrojonych bandytów w mundurach MO napadło na dom Kowalika we wsi Kostka gmina Bądkowo, 15 października

¹⁷⁴ AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 156, s. 5; sygn. 158, s. 1, 7, 41, 51, 57.

¹⁷⁵ Trybuna Pomorska, nr 180/433, 1946 z dnia 5 VII.

1946 r. 30 bandytów napadło na Spółdzielnię Samopomocy Chłopskiej w Wierzbinku gmina Boguszyce. Pokwitowali zrabowane mienie w imieniu „Grupy Dywersyjnej — Rys”¹⁷⁶.

Już w listopadzie 1946 r. gotowe były w powiecie wykazy członków komisji wyborczych. Powiat podzielono na 31 obwodów, a w składach komisji wyborczych, przedstawionych ostatecznie 2 grudnia 1946 r., było 122 członków PPR, 51 członków PPS, 27 członków SL i 15 bezpartyjnych, a więc na 215 członków komisji aż 173 to przedstawiciele partii robotniczych (80⁰/₀)¹⁷⁷. W ramach akcji wyborczej powiat nieszawski został przydzielony wraz z Włocławkiem, powiatem włocławskim, Inowrocławiem i powiatem inowrocławskim, powiatami lipnowskim i rypińskim do Okręgu nr 26—Włocławek. Naczelny Komitet Wykonawczy specjalną ulotką wyborczą, podpisaną przez Mikołajczyka, a skierowaną do wszystkich obywateli, wezwał do głosowania na listę PSL z nr 2 dla Okręgu 26—Włocławek, listę wypróbowanych demokratów, obrońców wolności, sprawiedliwości i równości wszystkich obywateli, a w szczególności ludu wiejskiego i robotniczego”. Na ulotce wśród 7 kandydatów PSL z całego Okręgu 26 widniały nazwiska dwóch czołowych przywódców tej partii w powiecie nieszawskim — Jana Bonowicza i Hilarego Buze — „znanych ze swej działalności, uczciwości i poświęcenia dla sprawy narodowej i ludowej”, jak zaznaczono w ulotce¹⁷⁸.

W grudniu 1946 r., poprzez zorganizowane trójki, partia starała się dokonać w powiecie rozeznania w sprawności działania komitetów gminnych PPR, w układzie sił politycznych. Organizowano agitatorów terenowych, badano nastroje ludności w gminach, zwoływano wraz z PPS zebrania wiejskie, werbowano nowych członków, analizowano siły PSL w Radach Narodowych. W okresie od 1 grudnia 1946 r. do 20 stycznia 1947 r. PPR w powiecie nieszawskim zorganizowała 225 zebrań kół partyjnych, 180 zebrań „trójek” z członkami PPR, 80 zebrań zorganizowały komitety obywatelskie, odbyło się 250 wieców, zebrań i masówek. We wszystkich formach spotkań agitacyjnych wzięło udział 15 900 osób¹⁷⁹.

Sprawozdanie ogólne z przeprowadzenia kontroli przez „trójki” partyjne na terenie powiatu nieszawskiego w okresie 6—11 grudnia 1946 r., stwierdziło bardzo złe nastroje wśród ludności w gminie

¹⁷⁶ AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 156, s. 5, 65, 73. Na tych wydarzeniach nie kończą się wystąpienia podziemia. Trwają one długo jeszcze w 1947 r. Pełniejszy wykaz ofiar reakcyjnego podziemia z terenu powiatu nieszawskiego oraz geografię tego podziemia na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej podał B. Kapiąn, *Z walk o utrwalenie władzy ludowej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1945—1948*, [w:] *Kujawy i ziemia dobrzyńska*, s. 50—85.

¹⁷⁷ R. Kozłowski, *Blok demokratyczny...*, s. 58; AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2. Spis członków Komisji Wyborczych w pow. nieszawskim (luźne karty); R. Kozłowski, *Polska Partia...*, s. 175—177.

¹⁷⁸ Ulotka Przedwyborcza NKW PSL (w posiadaniu autora).

¹⁷⁹ R. Kozłowski, *Polska Partia...*, s. 175—177.

Osięciny z powodu wrogo nastawionego do ustroju demokratycznego i do robotników administratora majątku państwowego w Jarantowicach i złego działania Urzędu Ziemskiego w podziałach ziemi. Podobnie złe nastroje sygnalizowano w Kościelnej Wsi, gdzie istniało 30% gospodarstw chłopskich o powierzchni ponad 10 ha i gospodarze ci nie byli przychylni demokracji ludowej. Wrogi był ich stosunek do biedoty i średniaków. W gminie Piotrków Kuj. robotnicy rolni domagali się parcelacji majątku Morzyce, ponieważ administrator ustosunkowany był wrogo do nich i do nowej władzy. Podobnie w gminie Bytów wójt gminy był zwolennikiem PSL, które zresztą opanowało całą Gminną Radę Narodową¹⁸⁰.

Podobna sytuacja była zapewne i w innych gminach, gdyż w styczniu 1947 r. na wsi powiatu nieszawskiego działało 17 silnych kół PSL¹⁸¹.

Ze sprawozdania z przeprowadzonej w dniach 6—11 grudnia 1946 r. kontroli i opracowanej dodatkowo i bardzo wnikliwie charakterystyki 31 obwodów wyborczych w powiecie wynikało, że duże wpływy w środowisku wiejskim mieli bogaci gospodarze, zwolennicy PSL i innych wrogich ugrupowań. Istniały tu dodatkowo duże grupy ludzi chwiejnych i niezdecydowanych. Najwięcej wrogiego elementu, który stanowili bogaci gospodarze, często kontaktujący się z bandami, zasygnalizowano w obwodach: Lubanie, Boguszyce, Osięciny (Kozy), Raciążek, Ruskowo, Czamanin, Radziejów.

Największy procent pewnych, popierających blok demokratyczny, wykazano w Dobrem — 70%, w Aleksandrowie — około 55%, w Bądkowie — 70%, w Łowiczku — 60% i w Służewie — 60%¹⁸². Brak materiałów źródłowych nie pozwala stwierdzić, w jakim stopniu udało się osiągnąć zwycięstwo bloku demokratycznego w wyborach do Sejmu w powiecie nieszawskim. W całym Okręgu nr 26 za blokiem demokratycznym głosowało 84,9% ogółu wyborców, na listę PSL padło 12,5%. Resztą głosów podzieliły się PSL „Nowe Wyzwolenie” i Stronnictwo Pracy¹⁸³.

Administracja i władza terenowa

Manifest PKWN oznaczał objęcie władzy przez proletariat, a także przymierzone siły społeczne, co oznaczało tworzenie ośrodków władzy ludowej jeszcze w konspiracji, łączących walkę o wyzwolenie narodowe z walką o wyzwolenie społeczne. Inicjatorami tych działań byli działacze PPR, reprezentanci najbardziej postępowych sił spo-

¹⁸⁰ AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2. Charakterystyka obwodów wyborczych na terenie powiatu (b. nr kart).

¹⁸¹ E. Mielniczuk, *Rozwój organizacyjny i działalność Polskiego Stronnictwa Ludowego w woj. pomorskim (bydgoskim) 1945—1949*, Toruń 1977, s. 42. praca mgr. UMK.

¹⁸² AKW PZPR-B, sygn. 7/V/2 (b. nr kart).

¹⁸³ R. Kózłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 234.

łecznych. Z chwilą ruszenia ofensywy styczniowej, tuż na zapleczu frontu, ograniczone dotychczas w działaniu społeczeństwo powiatu nieszawskiego samorzutnie, gorączkowo przygotowywało się do przejęcia władzy w swoje ręce, w myśl założeń PKWN, a także w jego imieniu. Zanim jeszcze przybyli na ten teren pełnomocnicy PKWN, poczyniono już pewne działania nad ukształtowaniem się lokalnej władzy. Nastąpiło to stosunkowo wcześniej, bo jeszcze w konspiracji. W dniu 18 stycznia 1945 r. z inicjatywy działaczy lewicy, byłych członków KPP: Mateusza Pawłaka, Edwarda Urbańskiego, Zygmunta Zielińskiego i Stanisława Bednarka powstała w Aleksandrowie komórka PKWN. Komórka ta miała charakter organu wykonawczo-zarządzającego, który chronił przede wszystkim mienie państwowe przed dewastacją przez wycofujące się oddziały niemieckie, a potem przyczynił się do zorganizowania innych instytucji na terenie powiatu. Przewodniczącym Komitetu został Zygmunt Zieliński, członkami — Józef Krupiński, Franciszek Jarliński i Franciszek Wróblewski. Władze radzieckie po wkroczeniu na teren miasta i powiatu zaakceptowały utworzoną tu wcześniej władzę, rozszerzyły jej zakres i zasięg¹⁸⁴.

Już w dniu 22 stycznia 1945 r. powstała samorzutnie w Aleksandrowie Kujawskim Komenda Miejska Milicji z Wacławem Chojnackim jako komendantem oraz Komenda Powiatowa z Mateuszem Pawlakiem, jako jej założycielem i komendantem. Zastępcami Mateusza Pawłaka zostali Edward Urbański i Antoni Cygański¹⁸⁵. Po przybyciu w dniu 6 lutego 1945 r. na teren województwa pomorskiego grupy operacyjnej Komendy Głównej Milicji Obywatelskiej i Urzędu Bezpieczeństwa w liczbie 180 osób, na czele z ppłk. Janem „Grab” Wyderkowskim, samorzutnie związane komendy MO zostały zreorganizowane. W Aleksandrowie Kuj. komendantem powiatowym MO został mianowany ppor. Eugeniusz Wójcik, który pełnił tę funkcję do 10 marca 1945 r.¹⁸⁶

Samorzutnie też powstawały władze administracyjne powiatowe i miejskie: Starostwo i Zarząd Miejski. Pierwszym starostą został Edward Przekwas, pierwszym burmistrzem w Aleksandrowie — dr Franciszek Narożny, a jego zastępcą Franciszek Pawlak¹⁸⁷.

Włączenie się do tego procesu grup operacyjnych spowodowało,

¹⁸⁴ M. Gierszewski, *Walka z reakcyjnym podziemiem...*, s. 21.

¹⁸⁵ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 173—175; tenże: *Odbudowa organizacyjna PPS w woj. pomorskim (bydgoskim) styczeń—maj 1945*, *Z Pola Walki*, 1977, nr 2, s. 165; Według H. Dmochowskiej, *Działalność...*, s. 36, komendantem wojennym w Aleksandrowie był kpt. Tołkaczew.

¹⁸⁶ R. Kozłowski, *Ruch robotniczy...*, s. 173—175; M. Gierszewski, *Walka z reakcyjnym podziemiem...*, s. 21, 29, podaje nazwiska kolejnych komendantów powiatowych MO: ppor. Jan Sumarokow w okresie 10 III—20 IV 1945, chor. Zdzisław Adamkiewicz do 19 X 1945, ppor. Marian Strauss do 28 V 1946, chor. Franciszek Grün od 28 V 1946.

¹⁸⁷ H. Dmochowska, *Działalność...*, s. 39.

że bardzo szybko, bo od 1 lutego 1945 r., rozpoczął urzędowanie w powiecie nieszawskim nowy starosta powiatowy. Został nim Wiktor Ignatowicz¹⁸⁸. W sąsiednim powiecie wrocławskim starosta powiatowy rozpoczął pracę dopiero 20 lutego 1945 r.¹⁸⁹

Podstawą do zorganizowania Starostwa była instrukcja wydana w Lublinie 10 lutego 1945 r. przez Departament Organizacyjny Ministerstwa Administracji Publicznej, obejmująca wykaz najważniejszych czynności i zadań starosty powiatowego po objęciu urzędowania na obszarach nowo wyzwolonych, gdzie w rozdziale pierwszym polecano: „Nawiązać bezzwłocznie kontakt z powiatowymi przedstawicielami innych niezespolonych resortów na dany powiat, tj. resortu Obrony Narodowej, Bezpieczeństwa Publicznego, Sprawiedliwości, Oświaty, Poczty i Telegrafu [...] w celu uzgadniania działalności poszczególnych resortów z ogólną linią polityczną Rządu reprezentowanego przez starostę powiatowego. Dokonać bezzwłocznie ustanowienia tymczasowych wójtów oraz ich zastępców dla gmin zbiorowych według podziału administracyjnego sprzed 1939 r.”¹⁹⁰

Zaraz też, już w marcu 1945 r., Urząd Wojewódzki Pomorski w Toruniu okólnikiem „Do Starostów Powiatowych i Prezydentów miast wydzielonych województwa pomorskiego” dawał wytyczne w sprawie statutu organizacyjnego starostw powiatowych i grodzkich, dotyczących obsady stanowisk. Jednocześnie pełnomocnik rządu na województwo pomorskie Henryk Świątkowski polecił „sporządzenie szczegółowego sprawozdania z organizacji starostw w myśl postanowień załączonych” i przesłanie do Urzędu Wojewódzkiego do dnia 20 marca 1945 r.¹⁹¹

W dniu 14 marca 1945 r. powstał w powiecie nieszawskim organ wykonawczy PRN — Wydział Powiatowy, w którego skład weszli: Jan Jaworski — PPR, Stefan Krajewski — PPS, Antoni Skręt — PPR i Józef Woźnicki — bezpartyjny¹⁹².

Lustracja starostwa nieszawskiego, przeprowadzona przez wojewódzkiego inspektora starostw mgr. A. Kwiatkowskiego w dniu 30 sierpnia 1945 r. stwierdziła, że starosta powiatowy Wiktor Ignatowicz zna dobrze powiat, załatwia dobrze wszystkie sprawy, dobrze prowadzona jest akcja zniwna, właściwie rozdzielono kontyngenty itp. Od dnia 28 lipca 1945 r. zmieniono w Aleksandrowie Kuj. wicestarostę. Nowym wicestarostą został Leonard Chojnacki, ponieważ jego poprzednik Czesław Lewandowski, według opinii władz, nie umiał poradzić sobie z obowiązkami i zaniedbał wiele spraw¹⁹³.

¹⁸⁸ AP-B, Zespół: Urząd Wojewódzki Pomorski (dalej: UWP), sygn. 181. Wydział Ogólny. Oddział Organizacyjny. Lustracje Starostw Powiatowych 1945–1947, s. 671.

¹⁸⁹ R. S u d z i ń s k i, *Tworzenie się organów administracji ogólnej w woj. pomorskim 1945 r.*, Zapiski Historyczne, t. 45, 1980, z. 1, s. 112.

¹⁹⁰ AP-B, UWP, sygn. 241. Referat Ogólny. Sekretariat Wojewody 1945, k. 1.

¹⁹¹ Ibid., k. 3.

¹⁹² AP-W, Star. Pow. Niesz., sygn. 21. Referat Organizacyjny 1945.

¹⁹³ AP-B, UWP, sygn. 181. Wydział Ogólny, s. 671.

Doraźna lustracja Starostwa w dniu 4 września 1945 r. wykazała niedowład organizacyjny i chaos w prowadzonych czynnościach urzędu. Inspekcja ta stwierdziła ponadto wiele nadużyć dokonanych przez starostę Wiktora Ignatowicza i byłego wicestarostę Czesława Lewandowskiego. Dlatego też pismem do wojewody pomorskiego z dnia 7 września 1945 r. wojewódzki inspektor starostw M. Parfinowski poinformował, że w stosunku do Wiktora Ignatowicza i Czesława Lewandowskiego należy wyciągnąć konsekwencje za nadużycia i narażenie państwa na szkodę ponad 18 mln zł.¹⁹⁴

Sprawa starosty Wiktora Ignatowicza była przedmiotem obrad nadzwyczajnego posiedzenia KM i KP w dniu 28 lipca 1945 r., gdzie w związku z jego nadużyciami, szczególnie aprowizacyjnymi, przegłosowano wniosek o usunięcie go ze stanowiska. Wniosek ten miał osobiście dostarczyć do KW sekretarz KP Piotr Leśniak w dniu 29 lipca 1945 r.¹⁹⁵

W dniu 21 sierpnia 1945 r. nastąpiła zmiana na stanowisku starosty powiatu nieszawskiego. Obowiązki te przejął ppłk Mieczysław Borowiecki. Dalsze lustracje aż do końca 1945 r. wykazywały jednak niedowład organizacyjny Starostwa Powiatowego, spowodowany między innymi brakami kadrowymi, brakami energii i umiejętności w działaniach poszczególnych referentów Starostwa¹⁹⁶.

Z polecenia Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, Biura Kontroli z dnia 21 listopada 1945 r. L. dz. XII 3237, decyzją wojewody zawieszono w czynnościach służbowych za niedociągnięcia w pracy referenta Referatu Społeczno-Politycznego Teodora Szalka i referenta Referatu Przemysłowego Stanisława Dworaka¹⁹⁷.

Ważną sprawą dla funkcjonowania starostw był stopień upartyjnienia jego pracowników, aparat administracyjny był bowiem czynnikiem wprowadzającym w życie postanowienia partii i rządu. We wrześniu 1945 r. na ogólną liczbę 1209 pracowników starostw powiatowych w województwie pomorskim aż 861, a więc ponad 70%, nie należało do żadnej partii. Również według danych z września 1945 r. na 61 pracowników Starostwa Powiatowego Nieszawskiego, do PPR należało 9 osób, 7 do PPS, 1 do SD, 1 do SL i 43 osoby były bezpartyjne, a więc również ponad 70%. Dla porównania w sąsiednim Starostwie Włocławskim na 75 pracowników 3 należało do PPR, 5 do PPS, 1 do SD, 2 do SL i 64 było bezpartyjnych, a więc nie należących do żadnej partii było tu ponad 80%¹⁹⁸.

¹⁹⁴ AP-B, UWP, sygn. 427. Wojewódzki Inspektor Starostw. Protokoły z lustracji pow. Nieszawa i pow. Świecie, 1945–1949, s. 301–302, 307.

¹⁹⁵ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół z nadzwyczajnego posiedzenia..., k. 185.

¹⁹⁶ AP-B, UWP, sygn. 181. Sprawozdanie z doraźnej lustracji Starostwa z dnia 12 XII 1945, s. 677; AP-W, Powiatowa Rada Narodowa, sygn. 12..., s. 39.

¹⁹⁷ Ibid., sygn. 413. Wydział Ogólny. Inspektor Starostw 1945–1946, s. 15; *ibid.*, PWRN, sygn. 551. Referat Organizacyjny. Protokół z 19 III 1947, s. 5.

¹⁹⁸ Dane liczbowe według R. Sudziński, *Tworzenie się organów...*, s. 128–129.

Prace nad organizacją Starostwa Nieszawskiego zakończone zostały formalnie na początku stycznia 1946 r. Starosta Mieczysław Borowiecki pismem z dnia 4 stycznia 1946 r. informował Urząd Wojewódzki, że wszystkie referaty urzędują normalnie, zgodnie z zarządzeniem, jednak inspekcję terenową utrudnia brak środka lokomocji¹⁹⁹.

Kłopoty organizacyjne w aparacie administracji powiatu występowały również w 1946 i 1947 r. Lustracje przeprowadzone w Zarządzie Miejskim w Aleksandrowie w dniach 20 listopada 1945 i 2 marca 1946 r. przez inspektora Samorządu Gminnego Urzędu Wojewódzkiego Eugeniusza Kędzierskiego ustaliły cały szereg braków i niedociągnięć w funkcjonowaniu tego Zarządu. Zalecenie pokontrolne, których wykonanie określono na dzień 10 grudnia 1945 r. i 10 kwietnia 1946 r., zostały przez burmistrza miasta Aleksandrowa Franciszka Pawlaka zbagatelizowane. Nie odniosły skutku również kilkakrotne ponaglenia z 14 stycznia 1946 r., 15 kwietnia 1946 r. i 31 maja 1946 r. Burmistrzowi zarzucano, że nie wywiązuje się z obowiązków służbowych i wyraża bierny stosunek do sprawy osiedlania repatriantów. W związku z tym pismem z dnia 13 czerwca 1946 r. starosta Mieczysław Borowiecki zwrócił się z prośbą do wojewody pomorskiego o zawieszenie burmistrza w wykonywaniu czynności²⁰⁰. Inspekcja merytoryczna, przeprowadzona przez naczelnika Wydziału Urzędu Wojewódzkiego M. Gołębiewskiego w dniach 18—19 listopada 1946 r., wykazała nadal wiele niedociągnięć w działalności Starostwa Powiatowego. Występowały również nieporozumienia między starostą Mieczysławem Borowieckim a wicestarostą Leonardem Chojnackim, o czym donosił Mieczysław Borowiecki w piśmie z dnia 30 października 1946 r. do wicewojewody pomorskiego Jakubowicza. Pisał w nim, że z Leonardem Chojnackim dalej pracować nie może ze znanych powodów i prosi o przyjęcie jego rezygnacji ze stanowiska starosty. W dniu 30 maja 1947 r. przekazał on protokołem zdawczo-odbiorczym swoje obowiązki nowemu staroście Feliksowi Kwaśnikowi. Niewiele poprawiło się do tego czasu również upartyjnienie pracowników Starostwa. W połowie roku 1947 na 94 pracowników 15 należało do PPR, 17 do PPS, 1 do SD, 1 do SL i 60 osób było bezpartyjnych, co stanowiło prawie 64% zatrudnionych²⁰¹.

Brak materiałów źródłowych nie pozwala prześledzić dokładnie toku prac samorządowych w powiecie nieszawskim, gdyż od dłuższego czasu nie było tu Wydziału Powiatowego. Sprawa ta stanęła dopiero na posiedzeniu Prezydium PRN w dniu 19 marca 1947 r., gdzie wysunięto następujące kandydatury na członków Wydziału: z ramienia SL Władysława Jezierskiego i Jana Kalsztejna, z PPS Wła-

¹⁹⁹ AP-B, UWP, sygn. 181. Lustracja Starostw Powiatowych 1945—1947, s. 341.

²⁰⁰ Ibid., sygn. 427. Wojewódzki Inspektor Starostw. Protokoły z lustracji pow. Nieszawa i pow. Świecie 1945—1949, s. 343.

²⁰¹ Ibid., s. 349, 423, 435, 446—453.

dysława Wiśniewskiego i Kazimierza Szudzicha, z PPR Antoniego Włodarskiego i Franciszka Pietrykowskiego²⁰².

W procesie utrwalenia władzy ludowej decydującym terenem walki z reakcją były rady narodowe wszystkich szczebli: wojewódzkie, powiatowe, gminne. Ustawa z 11 września 1944 r. o radach narodowych przewidywała powoływanie, a nie wybieranie rad, „z wykluczeniem wewnętrznych wrogów Polski Ludowej”²⁰³. W myśl koncepcji PPR rady winny być konstituowane odgórnie, najpierw wojewódzkie, powiatowe, a potem gminne. Rady miast nie wydzielonych, powiatowe i gminne, były wybierane często przez ogólne zgromadzenia, wiece publiczne, wszystkich mieszkańców miasta i gminy. Stąd do rad niższego szczebla dostawały się często elementy niechętnie lub wręcz wrogo nastawione do ludowego państwa. Rady te powstawały samorzutnie, wyprzedzając zarządzenia władz wyższych, niezgodnie z przepisami ustawy z 11 września 1944 r., nie uwzględniając też konieczności zachowania przedstawicielstwa wszystkich istniejących w terenie partii oraz organizacji politycznych i społecznych²⁰⁴.

W województwie pomorskim swoistego rodzaju ewenementem, pod tym względem był powiat nieszawski. W dniu 16 kwietnia 1945 r. przedstawiciele partii i stronnictw politycznych: PPR 3 przedstawiciele, PPS — 2, SL — 2, SD — 1 i inspektor samorządowy, pod przewodnictwem wicestarosty Czesława Lewandowskiego, wytypowali na członków zawiązującej się Powiatowej Rady Narodowej powiatu nieszawskiego po 4 osoby z PPR, PPS, SL i 1 z SD. Nieszawska Powiatowa Rada Narodowa została zorganizowana na zebraniu inauguracyjnym w dniu 18 kwietnia 1945 r. W skład PRN weszło: 4 przedstawiciele miejskich rad narodowych, 13 przedstawiciele gminnych rad narodowych, po 4 przedstawiciele PPR, PPS, SL i 1 — SD. Wybrano również Prezydium PRN w składzie: przewodniczący Jan Bonowicz (SL), zastępca Stanisław Bednarek (PPR), członkowie: Jan Trawiński (SL), Zygmunt Siewierski (PPS), Władysław Kujawa (PPR). Na pierwszym posiedzeniu Prezydium w dniu 27 kwietnia 1945 r. postanowiono dokooptować do PRN przedstawiciele innych organizacji: 3 z Okręgowego Związku Zawodowego, 3 ze Związku Samopomocy Chłopskiej, 1 ze Straży Pożarnej, 1 z PCK, 1 z ZWM i 1 z „Wici”. Już wówczas, w punkcie 3 obrad Prezydium uchwaliło, że należy rozwiązywać gminne rady narodowe, które zostały nieustawowo i nieprawidłowo utworzone, i powołać nowe. W tym też celu postanowiono zwrócić się do gmin wiejskich i miejskich, ażeby Komisje Porozumiewawcze sprawiedliwie rozdzieliły mandaty.

Prezydium wybrało też wówczas delegatów na członków Wojewódzkiej Rady Narodowej. Zostali nimi: Stanisław Bednarek — ro-

²⁰² Ibid., PWRN, sygn. 551. Referat Organizacyjny..., Protokół z 19 III 1947, s. 5.

²⁰³ DzURP, nr 5 z 1944, poz. 22.

²⁰⁴ Zob. R. Sudziński, *Udział PPR i PPS...*, s. 159.

botnik, wykształcenie podstawowe, członek PPR, i Jan Trawiński — rolnik, wykształcenie podstawowe członek SL²⁰⁵.

Rozbicie ruchu ludowego od marca 1945 r. i powołanie w dniu 22 sierpnia mikołajczykowskiej PSL spowodowały niepokoje w środowisku wiejskim. Nowa organizacja ludowa, wykorzystując nastroje antydemokratyczne bogatszego chłopstwa na wsi oraz pewnych odłamów kleru, elementów niezdecydowanych i niezadowolonych z przeprowadzanej pod egidą PPR reformy rolnej, przeszła natychmiast do jawnej opozycji przeciw rządowi. Zwolennikom Stanisława Mikołajczyka chodziło o wyparcie radykalnych ludowców z SL ze środowiska wiejskiego, o skompromitowanie i izolowanie PPR jako czołowej siły obozu demokratycznego. Między Blokiem Demokratycznym z awangardową PPR a siłami reakcji burżuazyjnej, skupionej wokół PSL, miała się rozegrać bitwa o masy, zwłaszcza o masy chłopskie i warstwy pośrednie²⁰⁶.

W powiecie nieszawskim główne ostrze działań PSL skierowane zostało na bardzo liczne komórki organizacyjne SL, które w kwietniu liczyły ponad 5000 członków. Poprzez SL elementy niechętnie władzy, formalnie tylko ją akceptujące, postanowiły opanować terenowe rady narodowe, wykorzystując nie zawsze zdecydowane stanowisko PPR lub też nieporozumienia między partiami robotniczymi.

Już w drugiej połowie kwietnia 1945 r. sekretarze komitetów gminnych PPR sygnalizowali dość duże wpływy pewnych komórek SL w radach narodowych, utrudniające tym samym pracę PPR, członków SD, a nawet podejmujące próby podrywania autorytetu PPR. Sekretarz Komitetu Gminnego PPR w Bytomiu Czesław Wróblewski na I Powiatowym Zjeździe Sekretarzy w dniu 22 kwietnia 1945 r. informował o pewnych tarcjach w swojej gminie z SL, które chciało całkowicie opanować Gminną Radę Narodową. Wysiłki Komitetu Gminnego PPR, według oświadczenia sekretarza, przyniosły efekt połowiczny: „GRN należy w 50% do nas”. Przypomnijmy, że SL posiadała na terenie tej gminy ponad 3000 członków i była najsilniejsza w powiecie, gdy tymczasem PPR w 6 komórkach liczyła tylko 460 członków.

Na tym samym Zjeździe sygnalizowano występowanie trudności ze zdobyciem mandatu przez przedstawicieli partii robotniczych w wielu radach narodowych. Sekretarz z Nieszawy podkreślił nawet, że do GRN udało mu się „przeforsować jako radnych 5 członków”²⁰⁷.

Wobec powyższych wypadków Wojewódzka Rada Narodowa ry-

²⁰⁵ AP-B, PWRN, sygn. 464, s. 3, 5, 7, 8, 19.

²⁰⁶ T. Walichnowski, *U źródeł walk...*, s. 149; J. Kowalski, W. Góra, *Z zagadnień utworzenia i utrwalenia państwa ludowego*, [w:] *Z zagadnień powstania i rozwoju Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Materiały z Sesji Naukowej Polskiej Akademii Nauk*, Warszawa 16—17 XII 1959, Zeszyty Problemowe Nauki Polskiej, z. 24, Warszawa 1961, s. 78.

²⁰⁷ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1. Protokół Zjazdu..., k. 38—40.

chło dostrzegła potrzebę weryfikacji składów niektórych powiatowych i miejskich rad narodowych. Już 5 maja 1945 r. Prezydium WRN dokonało takiej weryfikacji nieszawskiej Powiatowej Rady Narodowej, gdyż sytuacja w tym powiecie pod względem składów rad przedstawiała się najgorzej w województwie²⁰⁸.

Tymczasem wpływy SL w terenie wzrastały nadal, wywołując coraz więcej fermentu wśród społeczności nieszawskiej wsi. Na II Zjeździe Powiatowym Sekretarzy w dniu 19 maja 1945 r. sekretarz z Konecka stwierdził, że na jego terenie są tacy ludzie, którzy wciskają się w szeregi SL, a sekretarz z Raciążka podkreślił, że w jego gminie SL uzyskało bardzo silną pozycję, starając się w każdej sytuacji poderwać autorytet PPR. Do jeszcze większej porażki przyznał się sekretarz gminny z Bytonia, gdyż tam nastąpił duży spadek liczby członków PPR w GRN. PPR posiadała w radzie narodowej tylko 40% mandatów, gdy SL 60% mandatów²⁰⁹.

W niektórych gminach wzrastająca liczba członków SL i bezpartyjnych w radach narodowych zaniepokoiła komitety gminne PPR. Sprawę tę postawiono na II Powiatowym Zjeździe PPR w dniu 19 maja 1945 r., gdzie przewodniczący Powiatowego Komitetu PPR Antoni Morawski zaapelował do wszystkich sekretarzy gminnych o dopilnowanie, by w radach narodowych byli „nasi ludzie, a nie żadni bezpartyjni”²¹⁰.

Bezpartyjni łatwo ulegali wrogim wpływom. Np. w Bądkowie KG PPR zwrócił się do PRN pismem z dnia 2 czerwca 1945 r. w sprawie rozwiązania GRN w Bądkowie ze względu na to, że większość członków rady stanowili bezpartyjni. Postanowiono wysłać pismo do przewodniczącego rady, aby członkowie zapisali się do którejś z czterech organizacji politycznych²¹¹. Na posiedzeniu w dniu 6 lipca 1945 r. Prezydium PRN postanowiło przede wszystkim zrekonstruować gminne rady narodowe w Piotrkowie i Czamaninie, ponieważ ukonstytuowały się one niezgodnie z ustawą. Podobnie na podstawie protokołu z wyborów w Ciechocinku z dnia 23 czerwca 1945 r. została zweryfikowana tam rada narodowa, jako ukonstytuowana zgodnie z ustawą. Po reorganizacji rady narodowej w Bądkowie w dniu 29 lipca 1945 r. została ona zweryfikowana na posiedzeniu prezydium PRN w dniu 20 sierpnia 1945 r.²¹²

Mimo procesu ustawicznego rekonstruowania i weryfikacji rad narodowych w powiecie nieszawskim, działania te nie przynosiły pożądanego skutku. Latem 1945 r. SL posiadało już silną pozycję w radach. W sierpniu i wrześniu 1945 r. odbywało się na terenie

²⁰⁸ R. Sudziński, *Organizacja i funkcjonowanie rad narodowych w woj. pomorskim 1945–1950*, Warszawa 1981, s. 45.

²⁰⁹ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1, k. 38–40, 88–89, 96.

²¹⁰ Ibid., s. 100.

²¹¹ AP-B, PWRN, sygn. 464..., s. 33.

²¹² Ibid., 63, 99, 113.

województwa pomorskiego wiele zjazdów powiatowych SL, na których prawicowe elementy usiłowały opanować lewicową część SL i ostatecznie dokonać rozbicia w ruchu ludowym. W powiecie nieszawskim wiele grup SL starało się wówczas współpracować z Blokiem Demokratycznym. Nawet jeszcze w lipcu sekretarz KG w Bytoniu stwierdził, że „z ludowcami nareszcie doszliśmy do porozumienia i wspólnie współpracujemy”. Zaczyna jednak i na tym terenie podnosić głowę reakcja. Czynniki reakcyjne głosili wersję o tymczasowości i niepewności istnienia władzy ludowej, rozpowszechniając stwierdzenia, „że Anglia wypowiedziała wojnę Rosji”.

Jak stwierdził sekretarz KG w gminie Osiećciny, są elementy, które specjalnie puszczają „kaczki”, aby poderwać autorytet obecnemu ustrojowi. W Aleksandrowie Kuj. reakcyjne elementy rzuciły hasło w dniu 7. czerwca 1945 r., aby dzieci szkolne z Gimnazjum księży Salezjanów uciekały, bo Rosjanie wyłapują i wywożą dzieci do Rosji. Zarzucano też wówczas staroście, że współpracuje z SL, a przewodniczącemu PRN, że nie sympatyzuje z PPR i forsuje szczególnie sprawy wsi. Zarzucono im również to, że chcieli nałożyć rząd komisyjny na MRN w Ciechocinku i unieważnić wybory, rzekomo nie po ich myśli przeprowadzone ²¹³.

We wrześniu 1945 r. terenowe rady narodowe w powiecie nieszawskim, coraz bardziej ulegały naciskowi ze strony prawicowych ugrupowań, a szczególnie ze strony SL. Na 35 członków PRN członkowie SL piastowali 18 mandatów, 9 — PPR, 6 — PPS, 1 — SD 1 bezpartyjny. Podobnie w gminnych radach narodowych: na 315 członków 134 mandaty przypadły członkom SL, 89 — PPR, 33 — PPS, 14 — SD, 45 — bezpartyjnym ²¹⁴.

W obydwu wypadkach reprezentanci partii robotniczych stanowili w radach mniejszość, wobec dobrej pozycji SL. W PRN Stronictwo Ludowe posiadało 50% mandatów, gdy partie robotnicze tylko 40%, w gminnych radach narodowych członkowie SL mieli ponad 42% mandatów, gdy obie partie robotnicze nieco ponad 35%. Stosunkowo duży procent stanowili tu bezpartyjni, bo ponad 14%, a ci zawsze zbliżali się do ugrupowania silniejszego. W porównaniu z danymi o radach narodowych powiatów włocławskiego, lipnowskiego i rypińskiego, najbardziej niekorzystną pozycję zajmował powiat nieszawski. Według danych z października 1945 r. w PRN nieszawskiej dalej duże wpływy miało SL ²¹⁵.

W tymże miesiącu w starciach między PPR i PPS o mandaty w radach szala zwycięstwa przechylała się często na korzyść SL. Na posiedzeniu PRN w dniu 29 października 1945 r., przy wyborze delegata do WRN kandydaturę przedstawiciela SL poparło 19 członków, na kandydata PPR głosowało 7 osób. Do wyborów przedstawiono

²¹³ AKW PZPR-B, sygn. 7/II/1..., k. 88—89, 186—187.

²¹⁴ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR...*, s. 61—62.

²¹⁵ AP-B, PWRN, sygn. 464..., s. 157—159.

dwie kandydatury: Piotra Leśniaka — sekretarza KP PPR, oraz Wiktora Pulczyńskiego — członka SL. W głosowaniu Wiktor Pulczyński uzyskał 21 głosów, Piotr Leśniak tylko 3, choć zakładano, że delegatem do WRN powinien być członek PPR ²¹⁶.

Powiat nieszawski w końcu 1945 r. odstawał od innych powiatów województwa pomorskiego, gdzie w tym czasie rozpoczął się już proces odchodzenia wsi od PSL na skutek agresywności bogatego chłopstwa wobec proletariatu wiejskiego i drobnego chłopstwa. Nie umocniły się też w nieszawskich radach narodowych wpływy partii robotniczych, jak to miało miejsce gdzie indziej w województwie. W całym województwie pomorskim do rad wszystkich szczebli wchodziło w końcu 1945 r. 3892 radnych, z czego do SL należały 1043 osoby, co stanowiło zaledwie 26,8⁰%, gdy obydwie partie robotnicze obejmowały 1402 mandaty, a więc ponad 35⁰% radnych ²¹⁷.

Do końca 1945 r. na terenie powiatu nieszawskiego nie uległy zasadniczym zmianom dotychczasowe proporcje poszczególnych ugrupowań partyjnych w radach narodowych, jednak PSL panowało już prawie całkowicie w samorządach wiejskich ²¹⁸. Infiltracja PSL była już tak duża wśród samych członków SL, że na II Walnym Zjeździe Stronnictwa Ludowego w Aleksandrowie Kuj. w dniu 21 listopada 1945 r. jednogłośnie przystąpiło ono do Polskiego Stronnictwa Ludowego, o czym pismem z dnia 23 listopada 1945 r. donosił Prezydium PRN Zarząd Powiatowy PSL w Aleksandrowie Kuj., jak również pismem z dnia 2 stycznia 1946 r. Prezydium WRN. Prezesem PSL na powiat nieszawski został Jan Bonowicz, który był jednocześnie przewodniczącym PRN. Do pisma skierowanego do WRN załączono listę 20 osób członków PRN należących do PSL ²¹⁹.

Na posiedzeniu Powiatowego Zarządu PSL w dniu 8 stycznia 1946 r. wybrano delegatów do Międzypartyjnej Komisji Porozumiewawczej, którymi zostali: Jan Bonowicz, Jan Jaworski i Aleksander Denis. Delegatami PSL na członków PRN zostali ci sami, którzy tę godność piastowali poprzednio z ramienia SL: Jan Bonowicz, Jan Pili-chowski, Józef Wesołowski. Na tym samym posiedzeniu nieszawskie PSL, zgodnie z artykułem 10 § 1 Statutu, wybrało przedstawicieli (1 na 500 członków) w liczbie 6 delegatów na Kongres PSL, który miał się odbyć w dniach 18—20 stycznia 1946 r. W związku z okólnikiem Zarządu Wojewódzkiego PSL z dnia 14 grudnia 1945 r. wybrano również Komisję Organizacyjną w składzie: Wiktor Pulczyński, Józef Ospalski, Franciszek Sobolewski, Stanisław Gawinecki, Jan Jaworski. Wiceprezesami Zarządu zostali: Wiktor Pulczyński i Józef

²¹⁶ Ibid., s. 177, 181.

²¹⁷ R. Halaba, N. Kołomejczyk, *Z dziejów PPR*, s. 103—104.

²¹⁸ A. Sudół, *Działalność Stronnictwa Ludowego w woj. pomorskim (bydgoskim) 1945—1949*, Toruń 1977, Praca mgr. UMK. s. 150.

²¹⁹ AP-B, PWRN, sygn. 465..., *Sprawa rozwiązania PRN w Nieszawie*, s. 1—3.

Ospalski, sekretarzem — Hilary Buze, skarbnikiem — Stanisław Gawinecki. Zebrani powzięli też uchwałę, aby zaniechać przyjmowania gazety „Zielony Sztandar” nadsyłanej do Zarządu i członków PSL na terenie powiatu, gdyż w opinii Zarządu przyczynia się ona do dezorientacji i rozbitcia ruchu ludowego²²⁰.

Wobec takiej sytuacji skład PRN nie zmieniał się nadal i na dzień 31 stycznia 1946 r. przedstawiał się następująco: na 41 radnych 8 było członkami PPR, 9 — PPS, 20 — PSL, 1 — SD i 1 — bezpartyjny.

Do Prezydium PRN weszli: przewodniczący Jan Bonowicz (PSL), wiceprzewodniczący Franciszek Filipiński (PPR), członkowie Zygmunt Siewierski (PPS), Wiktor Pulczyński (PSL), Jan Trawiński (PSL). Delegatami do Wojewódzkiej Rady Narodowej zostali: Wiktor Pulczyński (PSL), Jan Trawiński (PSL)²²¹. Mimo że w styczniu 1946 r. PSL liczyło w powiecie niezawskim 3000 członków i obsadziło większość mandatów radnych, w sprawozdaniu opisowym PRN za okres 1—31 stycznia 1946 r. podano, że współpraca partii politycznych i organizacji społecznych na terenie PRN wykazuje dodatnie wyniki dla dobra państwa i powiatu. Z ugrupowań politycznych sygnalizowano najmniejszy wkład pracy ze strony SD, jako najsłabszego organizacyjnie w powiecie. Podkreślono również ścisłą współpracę PRN ze Starostwem Powiatowym, częściową z MO, a brak współpracy z Powiatowym Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego²²².

Z początkiem 1946 r. PSL opanowało prawie całkowicie rady narodowe w gminach powiatu. Na 321 radnych PSL piastowało 140 mandatów, PPR — 79, PPS — 40, SL — 8, SD — 11, bezpartyjni — 39, a więc prawie 43% mandatów należało do PSL, gdy obydwie partie robotnicze miały tylko 39% mandatów. W 95% PSL opanowało radę gminną w Radziejowie, w 90% w Ruskowie, w 70% w Bytoniu, w 65% w Boguszycach i w 64% w Czamaninie²²³.

Taki układ sił we władzach terenowych musiał się odbić na realizacji różnego rodzaju poczynań gospodarczych powiatu i nastrojach społecznych ludności. Można tu zaobserwować pewną agresywność bogatszych elementów chłopskich wobec biedoty chłopskiej, bojkotowanie świadczeń rzeczowych itp. Dowodem tego była choćby, według danych na dzień 20 lutego 1946 r., realizacja w powiecie niezawskim kontyngentów, które wykonano tylko w 63,3%. Na dzień 10 marca 1946 r. stan realizacji świadczeń rzeczowych powiatu wynosił 70,5%, choć województwo pomorskie do marca 1946 r., jako pierwsze w kraju, wywiązało się z dostaw obowiązkowych. Najgorzej

²²⁰ AKW ZSL-B, sygn. 3. Dokumentacja PZ PSL w Aleksandrowie.

²²¹ AP-B, PWRN, sygn. 465. Sprawozdanie niezawskiej PRN za okres I I—31 I 1946, s. 51, 53.

²²² Ibid.; D. Borkowska-Meller, *Niektóre problemy...*, s. 86.

²²³ AP-B, PWRN, sygn. 465. Wykaz miejskich i gminnych rad narodowych w powiecie niezawskim na dzień I II 1946, s. 111.

pod tym względem przedstawiała się w powiecie gmina Ruskowo — tylko 33⁰/₀ dostaw, Piotrków Kujawski — 40⁰/₀, Boguszyce — 45⁰/₀, Osiecin — 56⁰/₀, Bytoń — 61⁰/₀. W gminach Ruskowo i Czamanin podczas napadu band zostały spalone wszystkie kwity świadczeń rzeczowych²²⁴.

Opanowanie rad przez elementy niezdecydowane, chwiejne i wręcz wrogie nowemu ustrojowi nie sprzyjało dalszej ich weryfikacji w powiecie nieszawskim, choć zainteresowane tym było również Prezydium WRN. Niedowład organizacyjny rad terenowych powodował, że nie były one reprezentacją społeczeństwa, instrumentem planowań gospodarczych, nie stanowiły też organu kontroli władz administracyjnych terenu powiatu i gminy. Np. Prezydium PRN nie zatwierdziło budżetów gminnych rad narodowych w okresie od 1 lipca 1945 r. do 31 marca 1946 r.: w Piotrkowie Kuj., Konecku, Osiecinach, Bytoniu, Raciążku, Służewie, Bądkowie, Sędzinie, Czamaninie, Ruskowie, Radziejowie oraz MRN w Radziejowie, Ciechocinku i Aleksandrowie²²⁵.

Na I zjeździe przewodniczących i sekretarzy gminnych rad narodowych w dniu 25 marca 1946 r. wniesiono np., że rady terenowe nie znają swych kompetencji wobec innych organów istniejących na terenie gminy jako terenowa władza państwowa i zebrania rady zwoływali najczęściej wójtowie — czynnik wykonawczy. Tak było w gminie Osiecin, gdzie wójt również samoistnie, jednoosobowo wymierzał podatek, bez jakiegokolwiek porozumienia się z radą. Tu też komendant posterunku MO żądał od przewodniczącego rady narodowej zezwolenia na odbycie zebrania. Ze sprawozdań wysyłanych co miesiąc przez PRN do Prezydium WRN wynika, że mimo lustracji i ponagleń ze strony WRN w składzie rady powiatowej i gminnych radach nie zachodziły aż do czerwca 1946 r. żadne zmiany. PSL utrzymywało swą przewagę w PRN nadal, zmniejszyły się natomiast wpływy PPR. Sprawozdanie z przeprowadzonej w dniu 16 maja 1946 r. lustracji PRN w Aleksandrowie Kuj. dokonanej przez kierownika Biura Prezydium WRN mgra Edmunda Rygielskiego, stwierdzało, że według klucza partyjnego do rady winno wchodzić po 4 przedstawicieli z 4 partii: PPR, PPS, SL, PSL i 1 z SD, resztę mieli stanowić reprezentanci różnych organizacji i instytucji społecznych, natomiast faktycznie w PRN było 21 członków PSL, 6 PPR, 10 PPS, 1 SD oraz 4 bezpartyjnych²²⁶.

Podobnie w radach gminnych nie przeprowadzano weryfikacji składów rad zgodnie z kluczem partyjnym, opracowanym przez Międzypartyjną Komisję Porozumiewawczą. Nieszawska PRN nie wy-

²²⁴ Ibid., Protokół z posiedzenia PRN z dnia 25 II 1946 i Sprawozdanie nieszawskiej PRN za okres 1 II—28 II 1946, s. 139—141.

²²⁵ Ibid., Protokoły z posiedzeń Prezydium PRN z grudnia 1945 i grudnia 1946, s. 43—44.

²²⁶ Ibid., Sprawozdanie z I Zjazdu Przewodniczących i Sekretarzy miejskich i gminnych rad narodowych powiatu nieszawskiego z dnia 25 III 1946, s. 281, 283.

kazywała w tym zakresie żadnej inicjatywy. W czasie lustracji stwierdzano również brak dokumentów bieżącej i poprzedniej weryfikacji rad terenowych. Przewodniczący PRN nie przeprowadzał żadnych inspekcji ani lustracji w terenie. Odwiedzał teren jedynie w sprawach doraźnych akcji, dotyczących bezpośrednio danego środowiska. Nie przeprowadzał kontroli, nawet w pobliskim Ciechocinku przy Służewie. Gminne i miejskie rady nie przysyłały do Prezydium PRN swoich sprawozdań. Również okólniki WRN nie były wysyłane w teren²²⁷.

Od posiedzenia PRN w dniu 13 września 1946 r. do dnia 13 grudnia 1946 r. PRN nie odbywała żadnych zebrań, choć wiele ważnych spraw czekało na załatwienie. Zdekompletowane też zostało jej Prezydium. Już w 1945 r. został aresztowany przez Powiatowy Urząd Bezpieczeństwa na okres od 31 października do 6 listopada przewodniczący Rady Jan Bonowicz, rzekomo na skutek pomówień o nadużycia. Interwencje w tej sprawie ze strony Prezydium PRN do WRN i Wojewódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego nie przyniosły rezultatu. Drugi raz Jan Bonowicz został aresztowany na okres od 22 czerwca 1946 r. do 6 listopada 1946 r. Powodem była prawdopodobnie jego niewłaściwa postawa, jako działacza PSL i przewodniczącego PRN, w okresie przygotowań do referendum i wyborów do Sejmu. Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami przy Prezydium WRN, Delegatura na Województwo Pomorskie, pismem z dnia 8 lipca 1946 r. donosiła przewodniczącemu WRN, że przeciwko Janowi Bonowiczowi zostało wszczęte dochodzenie o przestępstwo z art. 286 § 2 kk i zastosowano areszt tymczasowy. W końcu roku wyjechał z terenu powiatu zastępca przewodniczącego Franciszek Filipski, dłuższy czas chorował członek Prezydium Zygmunt Siewierski, aresztowany też został członek Prezydium Wiktor Pulczyński, stąd spośród członków Prezydium pozostał jedynie Jan Trawiński. W takiej sytuacji Prezydium WRN w Bydgoszczy, korzystając z przepisów art. 21 § 2 i 3 Ustawy z 11 września 1944 r. o organizacji i uprawnieniach rad narodowych, postanowiło wystąpić do Prezydium Krajowej Rady Narodowej z wnioskiem z dnia 10 grudnia 1946 r. o rozwiązanie Nieszawskiej Powiatowej Rady Narodowej. Prezydium KRN na posiedzeniu w dniu 20 grudnia 1946 r. zgodziło się z wnioskiem WRN i postanowiło rozwiązać PRN w Aleksandrowie Kuj. O tym postanowieniu pismem z dnia 21 grudnia 1946 r. (nr 68, Prez./46) Biuro Prezydium KRN powiadomiło Prezydium WRN, a to z kolei pismem z dnia 31 grudnia 1946 r. poinformowało PRN i Starostwo w Aleksandrowie Kuj. Występując z wnioskiem o rozwiązanie Nieszawskiej PRN Prezydium WRN w szerokim uzasadnieniu, szczególnie w jego

²²⁷ Ibid., Sprawozdania za okres I II—28 II 1946, s. 139, 141. Sprawozdanie za okres I III—15 IV 1946, Sprawozdanie z I Zjazdu Przewodniczących..., s. 281, 283. Sprawozdanie za okres 16 V—15 VI 1946, s. 309. Sprawozdanie z przeprowadzonej lustracji PRN w Aleksandrowie Kuj. z 16 V 1946, s. 237.

4 punkcie, stwierdziło: „Do ostatnich dni powiat nieszawski stanowi jedyny wyjątek wśród rad powiatowych Województwa Pomorskiego, gdyż nie posiada w terenie zorganizowanych zgodnie z przepisami rad narodowych, ani nie wykazywał, mimo inspekcji i ponagleń, żadnej inicjatywy w kierunku przeorganizowania i weryfikacji rad narodowych na swoim terenie”²²⁸.

W dniu 7 marca 1947 r., na zebraniu przedstawicieli powiatu pod przewodnictwem przewodniczącego WRN — Wiechno, została wybrana nowa Nieszawska Powiatowa Rada Narodowa w liczbie 25 członków, według listy ustalonej na posiedzeniu międzypartyjnym. Pod względem przynależności partyjnej w nowej radzie znalazło się 7 członków PPR, 7 — PPS, 8 — SL, 3 — SD. Wybrane prezydium stanowili: przewodniczący Kazimierz Kołowrocki (SL), wiceprzewodniczący Jan Leszczyński (PPR), członkowie: Zygmunt Ostaszewski (PPR), Zygmunt Siewierski (PPS), Władysław Wolski (PPS)²²⁹.

Już na swym pierwszym posiedzeniu w dniu 14 marca 1947 r. Prezydium PRN postawiło sprawę weryfikacji rad miejskich i gminnych. Postanowiono wezwać przewodniczących rad narodowych: Aleksandrowa, Ciechocinka, Radziejowa oraz gmin: Bądkowa, Boguszyc, Konecka, Piotrkowa, Raciążka i Radziejowa, do podania delegatów jako przedstawicieli do PRN. Poza tym postanowiono, zgodnie z ustawą z 1944 r., dokooptować do PRN 11 przedstawicieli różnych organizacji i ugrupowań społecznych: Powiatowy Zarząd Związków Zawodowych — 2 osoby, Powiatowy Związek Samopomocy Chłopskiej — 2 osoby, Związek Walki Młodych — 1 osoba, OM TUR — 1, „Wici” — 1, Powiatowa Rada Oddziału „Społem” — 1, Powiatowy Związek Kupców — 1, przedstawiciel sądownictwa — 1, przedstawiciel duchowieństwa — 1.

Na posiedzeniu Prezydium w dniu 22 maja 1947 r. w swoim sprawozdaniu z kontroli terenowych rad narodowych przewodniczący PRN stwierdził, że niektóre rady narodowe zorganizowały się niewłaściwie. Podjęto postanowienie, by zweryfikować jedynie radę narodową gminy Bądkowo, natomiast nie zweryfikować jeszcze składów rad w gminach: Boguszyce, Bytoń, Raciążek, Ruszkowo i Służewo, gdyż były one zorganizowane niegodnie z ustawą. Aktywność poszczególnych rad narodowych w powiecie nieszawskim budziła nadal wiele zastrzeżeń, właściwie aż do końca 1947 r., skoro jeszcze na posiedzeniu Prezydium PRN w dniu 17 października 1947 r. odczytano pismo Prezydium WRN z dnia 8 października 1947 r. w sprawie uaktywnienia terenowych rad narodowych i postanowiono wysłać odpis pisma do wszystkich członków PRN i do prezydiumów wszystkich rad terenowych z poleceniem realizowania zaleceń. Na kolejnym po-

²²⁸ Ibid., Sprawa rozwiązania PRN w Nieszawie 1945—1946, s. 9, 47, 189, 411, 413, 417, 419.

²²⁹ Ibid., sygn. 466. Referat Organizacyjny. Protokoły z posiedzeń PRN w Nieszawie 1947, s. 25, 29.

siedzeniu Prezydium PRN w dniu 30 października 1947 r. przyjęto do zatwierdzającej wiadomości nadesłane składy poszczególnych rad, z wyjątkiem rad narodowych gmin: Boguszyce, Czamanin, Radziejów i Ruszkowo, gdzie jeszcze do tej pory nie została przeprowadzona reorganizacja i weryfikacja rad ²³⁰.

Ustalenia składu socjalnego rad narodowych, związane z rzeczywistą strukturą społeczno-gospodarczą i układem sił między poszczególnymi grupami społecznymi, przebiegały w powiecie nieszawskim jeszcze przez cały 1948 r. Członkowie PPR stanowili w nieszawskiej PRN 37⁰/₀ składu, gdy średnia wojewódzka wynosiła 37,4⁰/₀. W gminnych radach powiatu członkowie PPR stanowili 38,4⁰/₀ radnych, w województwie 38⁰/₀. Członkowie PPS stanowili 26⁰/₀ składu PRN, w województwie 23⁰/₀, w GRN 26,4⁰/₀, w województwie 17,4⁰/₀ radnych ²³¹.

We wszystkich radach narodowych powiatu skład zawodowy radnych był następujący: ponad 46⁰/₀ chłopi od 5 do 10 ha, ponad 22⁰/₀ pracujący poza rolnictwem, ponad 12⁰/₀ robotnicy rolni, ponad 5⁰/₀ rzemieślnicy, około 4⁰/₀ pracownicy umysłowi, 2⁰/₀ kupcy i około 9⁰/₀ bogatsi chłopi ²³².

Z końcem 1948 r. również stanowiska administracyjne w zarządach gminnych i powiatowym zostały objęte przez przedstawicieli partii robotniczych. Sekretarzem PRN i sekretarzem Wydziału Powiatowego byli członkowie PPR. We wszystkich radach miejskich sekretarzami byli członkowie PPS. Na 13 rad gminnych w 4 funkcje te piastowali członkowie PPR, w 6 członkowie PPS i w 3 członkowie SL: w Lubaniu, w Konecku i Ruszkowie.

W ciągu 1948 r. we wszystkich radach nastąpiło ożywienie ich działalności. Wzrosła liczba posiedzeń plenarnych, szczególnie w środowiskach miejskich, gdzie frekwencja członków osiągała 90⁰/₀, a posiedzeń prezydiów — około 70⁰/₀. Ożywiła się również działalność komisji rad: finansowo-budżetowych, drogowych, rolnych, oświatowych, a szczególnie Komisji Kontroli Społecznej ²³³.

Wnioski końcowe

Przejęcie władzy w 1945 r. w powiecie nieszawskim przez masy ludowe pod przewodem postępowych ugrupowań politycznych rozpoczęło proces rewolucyjnych przemian kształtowania się nowej rzeczywistości na tym terenie. Wymagało to ogromnego wysiłku w po-

²³⁰ Ibid., sygn. 551. Referat Organizacyjny. Protokoły z posiedzeń Prezydium PRN w Aleksandrowie 1947, s. 1, 3, 57, 93, 99.

²³¹ Dane z woj. pomorskiego według: R. Sudziński, *Udział PPR i PPS...*, s. 163.

²³² AP-B, PWRN, sygn. 588. Referat Organizacyjny. Reorganizacja rad narodowych i organów wykonawczych. Wykazy społeczno-polityczne składu rad narodowych. Rok 1948, s. 56.

²³³ Ibid., sygn. 550. Protokół posiedzenia Prezydium nieszawskiej PRN oraz sprawozdanie PRN w Aleksandrowie. Rok 1948, s. 7—19.

konywaniu wielu trudności na drodze do zwycięstwa sił socjalistycznych.

Wyzwolenie powiatu nieszawskiego w styczniu 1945 r. wywołało ogromny entuzjizm społeczeństwa, wyrażający się w tworzeniu samorządnych komórek władzy i administracji terenowej. Kształtowanie władzy ludowej w latach 1945—1948 siłami społeczeństwa natrafiało tu na wiele trudności, które wynikały między innymi z braku tradycji walk rewolucyjnych, silnych partii robotniczych bądź też radykalnych sił ludowych w okresie międzywojennym, jak również podczas okupacji w zorganizowanym ruchu oporu, jak to miało miejsce na innych terenach województwa pomorskiego.

Ogólne założenia organizacyjne i ideowe nowego państwa i wszelkich jego agend przenosili na teren powiatu konkretni ludzie, tu mieszkający i pracujący, i stąd te działania były determinowane stopniem ich dojrzałości intelektualnej, umiejętnościami organizatorskimi i osobistą postawą polityczną wobec istniejącej rzeczywistości. Spontaniczna działalność polityczno-społeczna społeczeństwa nieszawskiego w pierwszych latach nowej rzeczywistości, nie poparta w większym stopniu świadomością ideową i polityczną, była powodem błędów i wypaczeń w funkcjonowaniu zalegalizowanych prawnie organów i instytucji terenowych.

Zasadniczy kierunek zachodzącym przemianom w powiecie nieszawskim nadawała Polska Partia Robotnicza jako główny przywódca istniejących na tym terenie ugrupowań i sił demokratycznych skupionych w Bloku Demokratycznym. Właśnie temu czynnikowi należy zawdzięczać, że pod ideowym przewodnictwem PPR w powiecie nieszawskim stosunkowo wcześniej została podjęta i szybko była realizowana reforma rolna jako spełnienie wielowiekowych oczekiwań podstawowych mas biedoty wiejskiej. Przyczyniło się to również do poparcia całokształtu polityki PPR, wyrażonego w masowym choć żywiołowym i spontanicznym werbunku do tej partii w powiecie nieszawskim w początkowych miesiącach 1945 r. Ta spontaniczność nie wykluczała jednak w zasadniczy sposób również postawy szczerzej aprobaty dla rewolucyjnych przemian, a zarazem ogromnego zaangażowania społeczeństwa tego terenu w ich realizację.

Okresowy brak systematycznych i konsekwentnych działań ugrupowań demokratycznych w realizacji określonych celów społecznych i politycznych powodował, że działania te miały często cechy akcyjności, np. w okresie referendum i wyborów do Sejmu.

W realizacji jednolitego frontu sił demokratycznych, tworzeniu i rozwijaniu sojuszu robotniczo-rolniczego, przeszkadzały nasilające się okresowo tendencje sekciarskie w PPR i PPS, wyrażające się na tym terenie nie zawsze odpowiednim stosunkiem tych ugrupowań do innych stronnictw sojuszniczych. Wywoływało to pewne reperkusje i ujemne zjawiska we współdziałaniu samych partii robotniczych, jak również powodowało utratę przez nie przodującej pozycji w ży-

ciu społecznym i gospodarczym powiatu na korzyść sił reakcji. Słabości organizatorskie i agitacyjne ze strony sił Bloku Demokratycznego były powodem okresowego opanowania rad narodowych powiatu przez PSL i skupione wokół niego czynniki reakcyjne. Było to również przyczyną przedłużającej się realizacji aktu reformy rolnej i akcji osadnictwa, wyrażającej się w odsuwaniu ostatecznych ustaleń kwalifikacyjnych i zapisów hipotecznych nadzielonej ziemi. Został w ten sposób częściowo zaprzepaszczony ogromny patriotyczny i społeczny ładunek zaufania mas powiatu niezawskiego do władzy ludowej z pierwszych miesięcy po wyzwoleniu, uszczuplony jeszcze wystąpieniem od II połowy 1945 r. sił burżuazyjnych, skupionych wokół PSL i wspieranych przez reakcyjne podziemie zbrojne.

Silne zaangażowania postępowych odłamów społeczeństwa niezawskiego należy zawdzięczać, że dokonały się tu zasadnicze przemiany społeczno-gospodarcze i polityczne nowego ustroju, mimo istnienia wielu ośrodków jawnej i ukrytej reakcji. Zwycięstwo w walce o kształtowanie władzy ludowej w powiecie niezawskim odbyło się przez reorganizację i stworzenie właściwej struktury wpływów sił demokratycznych w terenowych organach władzy i administracji państwowej oraz ogniwach samorządowych.

W procesie tych przemian kształtowała się też świadomość polityczna członków partii robotniczych PPR i PPS, cementowała się ich jednolitifrontowa działalność prowadząca do jedności, co wysunęło te partie w chwili zjednoczenia na jedno z czołowych miejsc w województwie.

Specyfika powiatu, jako typowo rolniczego, spowodowała, że dokonujące się przemiany zachodziły tu przede wszystkim w środowisku wiejskim i ten czynnik determinował wszystkie przedsięwzięcia terenowej władzy i administracji państwowej oraz samorządu mieszkańców.

Faint, illegible text, possibly bleed-through from the reverse side of the page. The text is arranged in several paragraphs and is too light to transcribe accurately.

Stanisław L. Bagdziński (Włocławek)

PLANY ZAGOSPODAROWANIA PRZESTRZENNEGO A POLITYKA PRZESTRZENNA WE WŁOCŁAWKU W LATACH 1945—1985

Jedną z najbardziej istotnych cech współczesnych tendencji rozwojowych w osadnictwie jest koncentracja życia społeczno-gospodarczego, wywołana przede wszystkim szybkim rozwojem sfery produkcji materialnej i różnych dziedzin usług oraz postępem technicznym w komunikacji. Uprzemysłowienie stało się główną siłą napędową procesów urbanistycznych. Ich najbardziej typowym przejawem jest terytorialny i ludnościowy rozwój miast. W Polsce odsetek ludności miejskiej wzrósł z 27% w 1931 r. do 43,8% w 1955 r. i do blisko 60% w 1983 r.

Złożone skutki koncentracji ludności i potencjału sfery produkcji materialnej na niewielkich obszarach są obecnie jednym z najważniejszych problemów polityki społeczno-gospodarczej. W literaturze przedmiotu i polityce ekonomicznej do niedawna występowała daleko idąca zgodność poglądów w przedmiocie ekonomicznych korzyści koncentracji działalności gospodarczej. Skupienie na określonym terenie wielu przedsiębiorstw stwarza możliwość zmniejszenia kosztów działalności, zwłaszcza wówczas, gdy są to jednostki kooperujące między sobą w dziedzinie produkcji i usług. Działają wówczas korzystne czynniki lokalizacyjne, czyli całość okoliczności mających wpływ bezpośredni lub pośredni na najkorzystniejszy wybór miejsca zakładu. Jednocześnie, już od dość dawna, podkreśla się w wielu pracach, że istnieje określony punkt optymalny, którego przekroczenie wywołuje ujemne skutki i wzrost kosztów¹. Obecnie powszechnie już wskazuje się na występowanie negatywnych cech nadmiernej koncentracji ludności i działalności społeczno-gospodarczej. Są to głównie zjawiska polegające na degradacji środowiska, pogorszeniu warunków bytowania, wysokich kosztach urbanizacji w przeliczeniu na 1 mieszkańca. Jest więc sprawą oczywistą, że istnieje określona, optymalna skala koncentracji ludności i potencjału gospodarczego, która zależy od pojemności ekonomiczno-ekologicznej danego obszaru, tj. możliwości

¹ A. L ö s c h, *Gospodarka przestrzenna*, Warszawa 1961, s. 85.

wchłonięcia inwestycji o określonej wielkości i strukturze gałęziowej.

W wyniku procesów koncentracji pojawiło się zjawisko „zaniku” jednośmi miejsc pracy, zamieszkania, korzystania z usług i wypoczynku. Obecnie w większości miast dużych i średnich występuje prawidłowość, że duża część miejsc zamieszkania nie pokrywa się z lokalizacją miejsc pracy oraz znacznej części usług, zwłaszcza tych o charakterze ponadpodstawowym. Proporcje ilościowe i relacje przestrzenne między wyróżnionymi grupami funkcji, tj. rozmieszczeniem ludności, działalnością produkcyjną, infrastrukturą społeczną i techniczną (zgodnie z zasadą koherencji lokalizacyjnej), są obecnie podstawowym problemem działalności człowieka w przestrzeni. Optymalne rozmieszczenie wymienionych wyżej elementów zagospodarowania obszaru miasta jest tylko z pozoru proste. Występuje tu wiele konfliktów, których prawidłowe rozwiązanie cechuje znaczny stopień trudności. Polegają one głównie na sprzecznościach między tendencją do wykorzystania ekonomicznych korzyści koncentracji a — generalizując problem — ochroną jakości środowiska człowieka i specyficzną inercją istniejących układów przestrzennych. Na przykład dążeniu przemysłu do koncentracji — w celu uzyskania jak największej produkcji — niejako przeciwstawia się tendencja do rozproszenia miejsc zamieszkania ludności, która poszukuje lokalizacji o najlepszych walorach środowiskowych. Oczywiście problem jest znacznie szerszy i obejmuje trudne zadanie utrzymania harmonijnej równowagi między procesami rozwoju ekonomicznego a ochroną środowiska przyrodniczego.

Do niedawna w sytuacjach konfliktowych decydowało najczęściej kryterium ekonomiczne, obecnie wobec narastających zagrożeń ekologicznych powszechnie już podkreśla się potrzebę uwzględnienia ochrony środowiska w planowaniu procesów rozwojowych. Złożoność problematyki podkreśla fakt, że w miarę rozwoju zaostrzają się konflikty w przestrzeni między podmiotami gospodarczymi, w tym zwłaszcza między działalnością przemysłową a mieszkalnictwem, rekreacją i rolnictwem². W znacznej części przypadków konflikty te mają charakter obiektywny i są wywołane m.in. ograniczoną podażą terenów przy szybko rosnącym zapotrzebowaniu.

Obiektywny często charakter mają konflikty tkwiące w istniejącym stanie zagospodarowania danego obszaru. Przeobrażenie układu przestrzennego miasta i przystosowanie go do dość szybko zmieniających się potrzeb jest sprawą niezwykle złożoną, a często wręcz niemożliwą, zwłaszcza w krótszych odcinkach czasu. W takich sytuacjach dążenie do zachowania równowagi przestrzennej, tj. rozmieszczenia miejsc pracy, miejsc koncentracji usług, osiedli mieszkaniowych, dróg, zgodnie z potrzebami ludności i zasadami ekonomiki

² J. Kołodziejski, *Realizacja celów w warunkach narastania konfliktów w gospodarce przestrzennej*, Biuletyn KPZK PAN, z. 120, s. 7, Warszawa 1982.

miasta, jest utrudnione, a często możliwe do spełnienia tylko w ograniczonym zakresie.

Zasygnalizowane wyżej problemy wskazują na to, że racjonalne wykorzystanie przestrzeni miasta wymaga prowadzenia przemyślanej polityki przestrzennej, przez którą należy tu rozumieć procesy podejmowania decyzji lokalizacyjnych, inwestycyjnych i innych związanych z użytkowaniem terenu. Aby polityka przestrzenna była zgodna z wymogami racjonalnego gospodarowania, musi dysponować odpowiednim instrumentem. Jest nim planowanie przestrzenne, które zajmuje się planowym zagospodarowaniem przestrzeni pod kątem potrzeb człowieka³. W odniesieniu do miast i osiedli planowanie przestrzenne często nazywane jest planowaniem urbanistycznym, którego zadaniem jest określenie kompleksowego zainwestowania miast i osiedli.

Plany zagospodarowania przestrzennego cechuje istotna dla polityki przestrzennej specyfika, która osłabia skuteczność samego planowania przestrzennego. Polega ona na tym, że perspektywiczne plany zagospodarowania przestrzennego jako „plany struktury” przedstawiają przewidywany stan zagospodarowania danego obszaru dla odległego horyzontu czasowego (15—20 lat), nie określają natomiast licznych uwarunkowań i strategii działania w procesie przeobrażenia stanu istniejącego w stan pokazany w planie. Plany te, jak wiadomo, nie wyznaczają odpowiednich wielkości gospodarczych, jak np. nakłady na inwestycje, które mogą być przeznaczone na określone cele w poszczególnych przedziałach czasu.

W niniejszym artykule podjęto próbę oceny polityki przestrzennej w kontekście opracowanych i zatwierdzonych planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego miasta. Oczywiście analiza taka jest możliwa tylko wówczas, jeśli poprzedzimy ją oceną przyjętych w planie rozwiązań przestrzennych, uwzględniając przy tym znane obecnie, jak i w przeszłości uwarunkowania. Dokonanie szczegółowej oceny polityki przestrzennej i ustaleń przyjętych w planach zagospodarowania przestrzennego znacznie przekracza ramy artykułu. Nieosiągalne są również niektóre szczegółowe materiały, niezbędne dla takiej oceny. Dlatego uwagę skoncentrowano na podstawowych elementach zagospodarowania przestrzennego miasta, tj. przemysłu i budownictwa, mieszkalnictwa, usług o charakterze ponadlokalnym, podstawowych urządzeń komunikacji i gospodarki komunalnej.

Dokonując oceny przemian w zagospodarowaniu przestrzennym konfrontowano je z ustaleniami planów. Uwagę koncentrowano na głównych decyzjach przestrzennych, istotnych dla rozwoju przestrzennego i funkcjonowania miasta jako całości. Wykonana ocena ma na celu udzielenie odpowiedzi na następujące podstawowe pytania:

³ *Wielka Encyklopedia Powszechna*, s. 719.

- w jakim stopniu plany ogólne zagospodarowania przestrzennego miasta stanowiły podstawę dla prowadzenia polityki przestrzennej;
- w jakim zakresie rzeczywiste przemiany struktury przestrzennej miasta odpowiadają ustaleniom wyznaczonym w planach;
- czy istniejący stan zagospodarowania przestrzennego miasta w analizowanych przedziałach, i w jakim stopniu, oddaje założenia poszczególnych planów zagospodarowania przestrzennego.

W końcowej części artykułu sformułowano wnioski w odniesieniu do dalszych kierunków rozwoju przestrzennego miasta, a w podsumowaniu przedstawiono m.in. uwagi w sprawie podniesienia skuteczności planowania przestrzennego. W ocenie zjawisk skoncentrowano się na okresie po II wojnie światowej, nawiązując oczywiście do uwarunkowań z okresów poprzednich.

1. Krótka charakterystyka środowiska geograficznego miasta

Aby ocenić podstawowe założenia planów ogólnych zagospodarowania przestrzennego Włocławka, należy uprzednio przedstawić — chociażby w dużym skrócie — charakterystykę tych elementów środowiska geograficznego, które miały i mają istotny wpływ na przyjmowane w planach rozwiązania przestrzenne. Są to: położenie miasta, ukształtowanie terenu, klimat lokalny, geologia obszaru oraz rozmieszczenie wód, lasów i użytków rolnych.

Włocławek położony jest na wschodnim krańcu Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej w pradolinie Wisły. W tym rejonie dolina Wisły tworzy równoległe rozszerzenie — o szerokości około 12 km — zwane Kotliną Płocką, która ograniczona jest od południa i zachodu Wysoczyzną Kujawską, a od północy Wysoczyzną Dobrzyńską. Lewa, odsunięta od Wisły krawędź pradoliny sięga 80—90 m n.p.m. Na prawym brzegu wyraźnie zaznacza się wyniosłość do 80 m nad poziomem Wisły i 133 m n.p.m., opadając stromo ku rzece. Znajduje się tu przedmieście Szpetal Dolny, przyłączone do miasta w 1927 r. i połączone z lewobrzeżną częścią 2 mostami, starym stalowym i przeprawą drogową na koronie stopnia wodnego. Teren miasta lewobrzeżnego wznosi się nad poziomem morza od 50 do 60 m (średnia Wisły wynosi około 45 m n.p.m.), jest płaski, z niewielkim nachyleniem do rzeki Wisły i Zgłowiączki.

Budowa geologiczna obszaru miasta jest złożona. Pod przykrywą utworów humusowo-glebowych zalega seria utworów powstałych w wyniku akumulacji wodnej. Są to różnego rodzaju piaski, żwirki i ły silnie zaburzone glacieotektonicznie, stąd też strop ich zalega na różnych poziomach.

W rejonie ulicy Wierzbowej występują tereny zabagnione, a w dzielnicy Wschód charakterystyczny jest wysoki poziom wód gruntowych. Tereny o najkorzystniejszych warunkach budowlanych znajdują się w rejonie Śródmieścia i dzielnicy Południe.

Obszar miasta przecięty jest korytem Wisły o szerokości od 600 do 1000 m. Średni wodostan roczny rzeki wynosi około 300 cm. Absolutne maksimum wystąpiło w 1924 r. i wynosiło 838 cm, a minimum zanotowano w 1892 r. (187 cm). Rzeka Zgłowiączka, wypływająca z jeziora Chalno koło Piotrkowa Kujawskiego, w obrębie miasta rozdziela dzielnice Śródmieścia i Południa od Zazamcza.

Tereny obrzeża miasta charakteryzują się bogatą szatą leśną. Wysokopiennie lasy sosnowe otaczają miasto szerokim wieńcem, co wraz z prawym wysokim i zalesionym brzegiem obejmuje zasadnicze elementy krajobrazu otwartego. Na szczególną uwagę zasługują lasy na prawym brzegu Wisły w rejonie wsi Kulin. Znajduje się tu rezerwat (56 ha) roślinności stepowej. Część lasów na lewobrzeżnej części miasta, zwłaszcza w rejonie Zakładów Azotowych, poważnie ucierpiała na skutek negatywnego ubocznego oddziaływania procesów technologicznych.

Ze szczegółowej bonitacji gleb wynika, że w południowo-wschodniej i wschodniej części miasta przeważają gleby klas V i VI. Na prawym brzegu znaczna część gleb ma klasę III i IV. Dobre gleby są również poza granicami miasta, w rejonie Szpetala Górnego. W dzielnicy Południe i pozostałych rejonach miasta występują gleby niższych klas.

Warunki klimatyczne Włocławka i jego okolic charakteryzują się podobnymi wielkościami co klimat wschodniej części Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. Jest to klimat morsko-kontynentalny. Długość trwania zimy, tj. przeciętna liczba dni ze średnią temperaturą doby poniżej 0°C wynosi we Włocławku 80—100 (średnia krajowa 60—120), a lata (liczba dni ze średnią temperaturą ponad 15°C) 90—110 dni przy średniej dla kraju 60—110 dni. Przeciętne temperatury: roczna, stycznia i lipca wskazują na względnie umiarkowaną amplitudę wahań.

Średnie wieloletnie opadów na Kujawach nie przekraczają 500 mm, (a we Włocławku 460 mm), należą więc do najniższych, jakie występują w kraju.

Układ fizjograficzny miasta, jak również otaczające miasto lasy powodują występowanie kilku istotnych cech klimatu lokalnego. Położenie miasta w pradolinie Wisły i otoczenie lasami daje w efekcie bardzo duży procent ciszy (27%) przy 25% wiatrów bardzo słabych i 30% słabych. Prawa krawędź pradoliny, dochodząca do samej Wisły, stanowi północne ograniczenie szerokiej rynny odpływowej dla mas powietrza. Od południa, takie ograniczenie, aczkolwiek łagodniejsze stanowi lewa krawędź pradoliny. Układ ten jest niekorzystny i powoduje inwersje. Pozytywnym elementem przewietrzania terenu jest tu Wisła, która przy przeważających wiatrach zachodnich jest głównym kanałem odpływu zanieczyszczonych mas powietrza. Najkorzystniejszy klimat miejscowy występuje na prawym brzegu Wi-

śły, dobrze nasłonecznionym i przewietrzonym oraz w dzielnicy Południe.

2. Opracowania urbanistyczne a rozwój przestrzenny miasta do 1945 r.

Mimo że przedmiotem niniejszego artykułu są niektóre zagadnienia polityki przestrzennej na tle ustaleń planów zagospodarowania przestrzennego po 1945 r., oczywiście nie sposób oceniać tych zjawisk bez omówienia planów urbanistycznych i głównych kierunków rozwoju miasta w ubiegłych stuleciach. Takie założenie jest w pełni zrozumiałe i uzasadnione z wielu względów. Jak już wyżej wspomniano, układy przestrzenne zagospodarowania charakteryzują się specyficzną inercją (bezwładnością), stąd też zmiany w funkcji terenów już zainwestowanych dokonują się często bardzo wolno. Czasem proces ten wywołuje wiele konfliktów, a jego kierunki, tempo itp. podlegają wielu uwarunkowaniom o charakterze subiektywnym i obiektywnym. Poza tym planując rozwój miasta i przemiany w istniejącym zagospodarowaniu, należy chronić — jeżeli jest to możliwe i uzasadnione — te jego elementy, które są dokumentem naszego dorobku kulturalnego. Dlatego też, bez chociażby bardzo skróconej charakterystyki procesu rozwoju terytorialnego miasta w ubiegłych wiekach, trudno określić kierunki rozwoju przestrzennego miasta w przyszłości.

Układ przestrzenny miasta, jego struktura fizjonomiczna i genetyczna jest wynikiem wielu historycznych nawarstwień. W początkowym okresie rozwoju (prawa miejskie uzyskał Włocławek w 1255 r. druga lokacja miasta w 1339 r.)⁴ układ przestrzenny miasta miał charakter pasmowy, równoległy do Wisły. Zabudowa rozwijała się od ujścia rzeki Zgłowiączki do Wisły (gród książęcy, a następnie zamek biskupi) w kierunku starego kościoła św. Jana i dalej do dzisiejszej ul. Towarowej. Budowa obecnego kościoła św. Jana została ukończona w 1538 r. Dzisiejszy klasztor z 1642 r. zlokalizowany był wówczas poza miastem. Po zabudowaniu terenów nad samą Wisłą miasto rozwijało się wokół dzisiejszej katedry (1340—1411) i z wolna kierowało się w stronę południową, w rejon obecnego kościoła św. Witalisa (1330).

W następnych okresach miasto rozwijało się przede wszystkim w kierunku południowym, prostopadłym do Wisły, w oparciu o dwie ważne drogi do Brześcia Kujawskiego i Kowala. Głównym czynnikiem miastotwórczym stymulującym rozwój miast był wówczas handel, zwłaszcza zbożem. Sprzyjała temu w szczególności sposób rozwinięta i tania komunikacja wodna.

Terytorialny rozwój miasta i zabudowy, jak można sądzić niekontrolowany, wywołał potrzebę zapewnienia w mieście ładu przestrzennego. Temu celowi miała służyć Komisja Dobrego Porządku

⁴ M. Morawski, *Monoografia Włocławka*, Włocławek 1933.

powołana w 1787 r., która określiła granice miasta, sporządziła mapę oraz dokonała pomiaru gruntów. Komisja wprowadziła zasadę, że domy mogą być budowane według wyznaczonej pierzei ulic, a o budowie należy powiadomić prezydenta miasta.

Obszar miasta według danych Komisji wynosił 1108,8 ha, bez powierzchni jezior, stawów i osad młyńskich⁵. Z ogólnej powierzchni tylko około 2% terenu było zabudowane, 60% zajmowały użytki rolne, a około 38% lasy. Ludność miasta w 1787 r. liczyła 1325 osób i wzrosła do 3132 osób w 1819 r.⁶

Szybki przyrost ludności miasta i zabudowy sprawił, że podjęto ponowne działania zmierzające do poprawy zagospodarowania miasta i ukierunkowania jego terytorialnego rozwoju. W 1818 r. geometra Wańkowski sporządził „plan i regestr pomiarowy” miasta, przekopiowany w 1824 r.

Był to pierwszy plan urbanistyczny Włocławka, aczkolwiek jego problematyka znacznie odbiegała od zakresu treściowego planów dzisiejszych. Plan Wańkowskiego wyznaczał nowe tereny pod zabudowę i zasady jej regulacji, wytyczył m.in. arterię miasta ul. Nową (dzisiejszą ulicę 3 Maja) oraz Nowy Rynek, tj. obecny Plac Wolności. Założenia urbanistyczne planu w odniesieniu do obszaru położonego między Wisłą a Placem Wolności oraz dzisiejszą ul. Wojska Polskiego od zachodu a ul. Kowalską, Obrońców Stalingradu od wschodu i Zduńską od południa zostały w znacznej części zrealizowane, a historyczny układ przestrzenny ulic w zasadzie zachował się do dnia dzisiejszego. Plan z 1818 r. wywarł zasadnicze piętno na późniejszej rozbudowie miasta. Zakres wykonanych robót porządkujących istniejącą zabudowę, a także ówczesną działalność inwestycyjną, można uznać za znaczące⁷.

Zabudowa rozwijała się — w pierwszym okresie po sporządzeniu planu — w ówczesnych granicach administracyjnych. Wolnych terenów było wystarczająco dużo, stąd też obszar miasta w latach 1818—1850 nie zwiększał się. W 1850 r. zostało przyłączone do miasta Zazamcze, oczywiście w znacznie skromniejszych niż dzisiejsze granicach. Terytorium miasta powiększyło się do 1430 ha dopiero po wybudowaniu linii kolejowej w 1862 r. o przyległe do niej tereny⁸.

W XIX w. główną siłą napędową rozwoju miasta był przemysł. Podstawowe czynniki lokalizacyjne to zaplecze surowcowe dla przemysłu spożywczego oraz możliwości zaopatrzenia w wodę. Rozwój produkcji rolnej na zapleczu miasta sprzyja uruchomieniu zakładów produkujących maszyny i urządzenia dla rolnictwa. Pierwszą fabryką (już obecnie nie istniejącą) była wytwórnia papieru we wsi

⁵ A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968, s. 47.

⁶ M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933, s. 56.

⁷ Z. Arentowicz, *Z dawnego Włocławka*, Włocławek 1928, s. 73.

⁸ A. Ginsbert, *Włocławek. Studium...*, s. 48.

Łęg w 1799 r. Z ważniejszych zakładów przemysłowych, które powstały do I wojny światowej, należy wymienić:

- 1816 r., zakłady cykorii obecnie KZKS przy ul. Toruńskiej;
- 1850 r., fabryka maszyn rolniczych, obecnie „Wisła” przy ul. Toruńskiej;
- 1880 r., zakłady fajansu przy ul. Kościuszki;
- 1895 r., zakłady celulozy i papieru przy ul. Łęskiej;
- 1897 r., zakłady farb przy ul. Łęskiej.

Według F. Szeligi w 1914 r. we Włocławku znajdowało się 40 zakładów, w których było zatrudnionych 3354 pracowników⁹.

Na przełomie XIX i XX w. zabudowa miasta przekroczyła linię kolejową w kierunku południowym. Rozwijały się tu charakteryzujące się brakiem ładu przestrzennego osady, m.in. Kokozka, Bularka, Łaniewszczyzna. Zabudowa ta, o bardzo niskim standardzie, grupuje się zwłaszcza na zapleczu linii kolejowej. Linia ta i jej urządzenia są czynnikiem opóźniającym rozwój przestrzenny miasta w kierunku południowym. Podobne ograniczenia na kierunku wschodnim stanowi bocznica do zakładów celulozowo-papierniczych.

W 1914 r. w granicach administracyjnych miasta, obejmujących teren 1430 ha, mieszkało 37 tys. osób. Oznacza to, że w latach 1818—1914 nastąpił przeszło dziesięciokrotny wzrost zaludnienia przy niewielkim powiększeniu obszaru miasta. Zabudowę mieszkaniową w obrębie Śródmieścia cechowało nadmierne zagęszczenie. Część zabudowy miejskiej wykraczała poza ówczesne granice administracyjne.

Plan urbanistyczny z 1818 r. — w sytuacji dynamicznego, jak na ówczesne czasy, rozwoju — nie był dostosowany do wielkości i nowej przemysłowej funkcji miasta. Nowy plan miasto otrzymało dopiero po przeszło 100 latach (w 1924 r.)¹⁰, jednak był on już w poważnym stopniu zdeterminowany istniejącym układem zabudowy. Myślą przewodnią planu było przeznaczenie znacznych terenów pod luźną zabudowę jednorodziną. Plan urbanistyczny K. Saskiego przewidywał zmianę w układzie komunikacyjnym, rezerwował tereny pod budowę obiektów użyteczności publicznej. Brak planu przez przeszło 100 lat oraz zahamowanie terytorialnego rozwoju miasta aż do 1927 r. wpłynęło na brak ładu przestrzennego i prawidłowej struktury przestrzennej miasta.

Problem zmiany granic administracyjnych został rozstrzygnięty decyzją Rady Ministrów z dnia 28 stycznia 1927 r.¹¹ Powiększono wówczas obszar miasta na lewym brzegu Wisły o tę część strefy podmiejskiej, która znajdowała się między granicami administracyjnymi miasta a kompleksem lasów. Miasto przekroczyło linię Wisły — w granice administracyjne włączono dzisiejszą dzielnicę Zawisłe.

⁹ F. Szeliga, *Przemysł włocławski*, Włocławek 1928.

¹⁰ Autor inż. arch. Kazimierz Saski. Plan zatwierdzono w 1929 r.

¹¹ Dziennik Ustaw nr 11/1927, poz. 85.

W wyniku inkorporacji obszar miasta wzrósł blisko trzykrotnie z 1430 ha do 4152,4 ha, z tego na wody przypada 946,1 ha (Wisła, Zgłowiączka, jeziora). Powstały warunki do przestrzennego rozwoju ośrodka. Rezerwa terenów okazała się wystarczająca na blisko 50 lat. Okoliczność tę z perspektywy dnia dzisiejszego należy ocenić pozytywnie. W nowym układzie przestrzennym Wisła stała się główną osią miasta.

Rozwój zabudowy w okresie międzywojennym obejmował, oprócz jej intensyfikacji w części śródmiejskiej, tereny położone w kierunku południowym i wschodnim, a także za linią kolejową i bocznicą do obecnych Zakładów Celulozowo-Papierniczych. W Śródmieściu najbardziej wartościowa zabudowa powstała m.in. w rejonie dzisiejszych ulic Marchlewskiego i Świerczewskiego. W dalszym jednak ciągu Śródmieście charakteryzowało się nadmiernym zagęszczeniem zabudowy. W części południowej w wschodniej miasta realizowane było głównie budownictwo jednorodzinne. Znaczny odsetek tej zabudowy charakteryzował się niskim standardem. Pozytywnie ocenić należy natomiast niektóre obiekty użyteczności publicznej, jak np. poczta, „ubezpieczalnia” przy ul. Kilińskiego, obiekty Muzeum Kujawskiego i Towarzystwa Wioślarskiego. Z urządzeń technicznych wypada wymienić nowy most przez Wisłę, budowę ujęcia wody i sieci wodociągowej, kanalizacyjnej oraz uruchomienie w 1928 r. Kujawskiej Elektrowni Okręgowej przy ul. Płockiej.

Podane wyżej pozytywne rezultaty działalności inwestycyjnej, nie mogą zmienić ogólnej oceny, że przemiany jakościowe w krajobrazie miasta jako całości są niestety ograniczone. Samorząd miejski nie dysponował środkami w ilości umożliwiającej prawidłowe kształtowanie struktury przestrzennej i wyposażenie miasta w odpowiadające potrzebom urządzenia infrastruktury technicznej. Natomiast działalność inwestycyjna ze środków prywatnych nie wspierała zamierzeń wyrażonych w planie zagospodarowania przestrzennego. Przy szybkim wzroście liczby ludności z 38,9 tys. osób w 1918 r. do 68,1 tys. w 1939 r. (stan na 1 września), strukturę przestrzenną istniejącej zabudowy cechowały sprzeczności przestrzenne i konsekwencje wynikające m.in. z nierówności społecznych.

3. Przemiany struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta w latach 1945—1985 na tle planów zagospodarowania przestrzennego

Uwaga społeczeństwa i władz miejskich w pierwszym okresie po wyzwoleniu Włocławka w dniu 20 stycznia 1945 r. koncentrowała się m.in. na odbudowie zniszczonych i zdewastowanych zakładów, uruchomieniu działalności produkcyjnej oraz funkcjonowaniu urzędów i instytucji użyteczności publicznej. Jednocześnie podejmowane były skuteczne inicjatywy związane z organizowaniem nowych jednostek produkcyjnych, głównie spółdzielczych, w różnych pomiesz-

czeniu i obiektach zastępczych. Dzięki tym zabiegom liczba zatrudnionych w przemyśle z 2,6 tys. osób w końcu 1944 r. wzrosła w 1950 r. do 8196 osób.

Chociaż problemy przebudowy struktury przestrzennej miasta nie były wówczas zadaniem pierwszoplanowym, już w 1950 r. sporządzono pierwszy plan zagospodarowania przestrzennego Włocławka. Plan nie został jednak zatwierdzony ze względu na brak normatywów urbanistycznych. Prace nad planem kontynuowano w Miastoprojekcie „ZOR” w Warszawie i w 1953 r. sporządzono plan ogólny zagospodarowania przestrzennego Włocławka¹², który zatwierdzony został Uchwałą Prezydium WRN w Bydgoszczy Nr 13/64 z dnia 8 kwietnia 1957 r.

Podstawowym mankamentem, który zaciążył na całym procesie opracowania planu, a w końcu na jego ogólnej koncepcji, był brak właściwych wytycznych regionalnych o roli i funkcji miasta w regionie i kraju, wielkości zaludnienia, zatrudnienia w przemyśle itp. Projektanci dysponowali jedynie tzw. liczbami kierunkowymi z ówczesnej Państwowej Komisji Planowania Gospodarczego, które określały, że liczba mieszkańców miasta w perspektywie (1970 r.) będzie wynosiła 70 tysięcy, zatrudnienie w przemyśle 12,5 tys. osób i budownictwie 2,2 tys. osób.

Aczkolwiek w wytycznych PKPG wyznaczono miastu w przyszłości rolę centralnego ośrodka okręgu, który miał obejmować powiat włocławski i część powiatu lipnowskiego, to jednak liczby kierunkowe w porównaniu ze stanem istniejącym w okresie opracowania planu (ludność miasta 53 600 osób, zatrudnienie w przemyśle 9000 osób) już wówczas musiały nasuwać wiele wątpliwości. Określone przez PKPG liczby kierunkowe w rzeczywistości zostały znacznie przekroczone i ludność miasta w 1970 r. wynosiła 77,3 tys. osób, zatrudnienie w przemyśle 17,9 tys. osób a w budownictwie 7,6 tys. osób¹³.

Brak prawidłowych danych o planowanym rozwoju przemysłu, tj. podanie, i to bardzo zaniżonej, liczby zatrudnionych, bez bliższego sprecyzowania gałęzi i branż, które przewiduje się zlokalizować na terenie miasta, uniemożliwił wytyczenie odpowiedniej wielkości terenów. Dlatego też w założeniach programowych do planu sformułowano propozycje budowy nowych obiektów przemysłowych tylko w odniesieniu do przemysłu spożywczego i materiałów budowlanych.

Jakość posiadanych przez zespół projektowy materiałów wyjściowych nasuwa zastrzeżenia. Brak znajomości stanu technicznego obiektów i ich przydatności do prowadzenia działalności produkcyjnej spowodował zbyt ogólnikowe potraktowanie tematu. W rezultacie

¹² Autor planu mgr inż. arch. Jerzy Kosiński. Autor programu — mgr Eugeniusz Kosiński.

¹³ S. L. Bagdziński, *Funkcja średniej wielkości miasta w rozwoju społeczno-ekonomicznym*, Warszawa 1985, s. 44.

nie wszystkie podjęte decyzje były uzasadnione, np. wiele kwalifikowanych do adaptacji zakładów, baz itp. uległo likwidacji w latach 1955—1965.

Plan z roku 1953 opracowano i zatwierdzono dla obszaru miasta w ówczesnych granicach administracyjnych — 4152 ha; nie postulowano rozwoju terytorialnego miasta.

Aby ocenić proces przemian struktury funkcjonalno-przestrzennej miasta, należy przedstawić w ujęciu syntetycznym układ przestrzennej zabudowy z 1953 r., tj. z okresu sporządzania planu urbanistycznego. Układ ten można wówczas scharakteryzować jako koncentryczny, w którym wyróżnia się obszar Śródmieścia i otaczające go przedmieścia Południe, Zazamcze, Wschód i Zawisłe.

Śródmieście było obszarem o intensywnej, nadmiernie zagęszczonej zabudowie mieszkaniowej, wśród której usytuowano liczne (najczęściej małe) w znacznym stopniu przestarzałe zakłady przemysłowe, bazy i składy.

Przedmieścia Południe, Zazamcze, Zawisłe, położone na zapleczu linii kolejowej, Zgłowiączki i Wisły, oraz peryferyjna część wschodnia miasta były terenami o kontrastowej w stosunku do Śródmieścia, silnie rozczłonkowanej zabudowie jednorodzinnej. Na skraju tej zabudowy występowały liczne działki ogrodnicze i gospodarstwa rolne — szczególnie w części wschodniej — a całość układu przestrzennego zamykały otaczające miasto lasy.

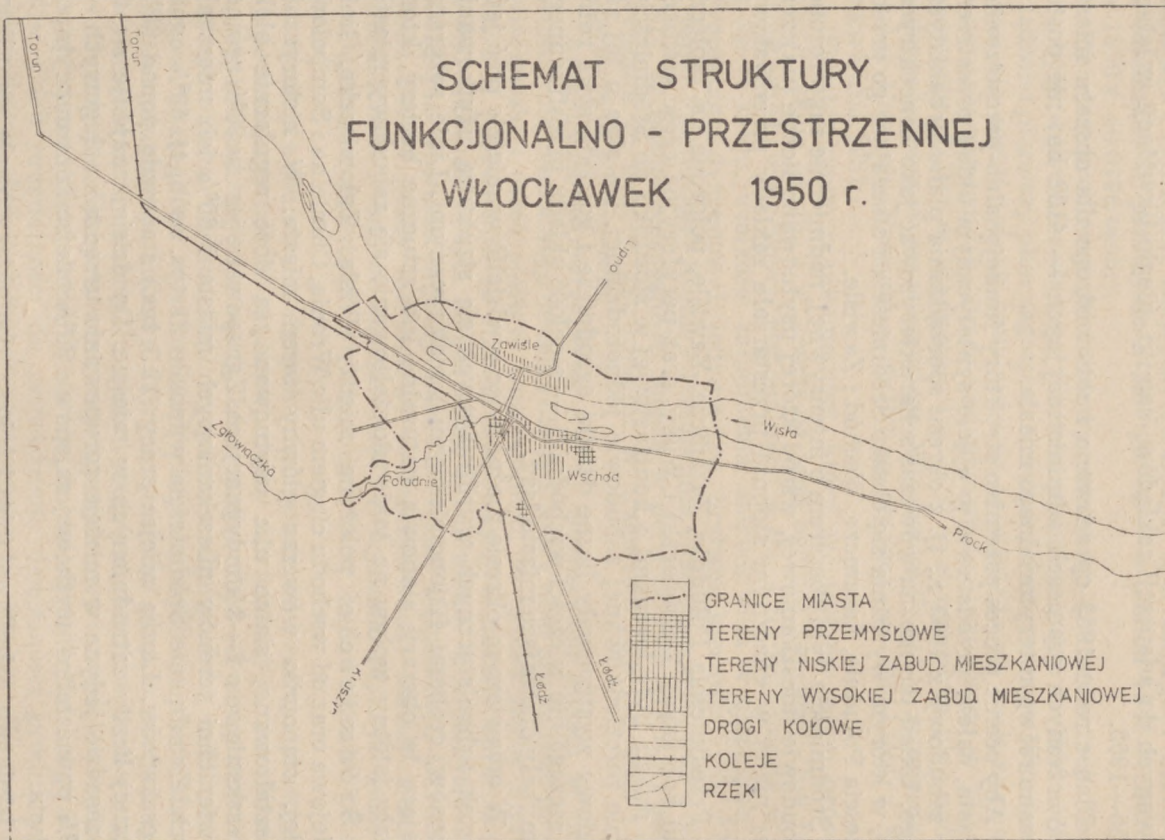
W omawianym okresie można więc wydzielić w mieście pięć jednostek urbanistycznych wyróżniających się strukturą użytkowania terenów, cechami fizjonomicznymi i historycznymi. Linie rozgraniczające te obszary stanowią naturalne lub sztuczne bariery, które miały istotny wpływ na takie ukształtowanie się zabudowy miasta.

Śródmieście położone między Wisłą, Zgłowiączką, linią kolejową oraz od wschodu ciągiem ulic Wronią, Chmielną i Sempołowskiej, stanowiło wówczas główny teren miasta. W historycznie ukształtowanej siatce ulic usytuowane są dość regularnie bloki mieszkaniowe o 2—3 kondygnacjach. Zgrupowane jest tu 38% ogólnej powierzchni terenów mieszkaniowych miasta i 60% izb mieszkalnych. Zaludnienie Śródmieścia wynosiło 31 tys. osób, tj. 60% ogółu mieszkańców. Liczba miejsc pracy (12,3 tys.) stanowiła ponad 60% łącznej liczby zatrudnionych w mieście. Do dzisiaj znajduje się tu w zasadzie jedyne w mieście zgrupowanie urzędzeń usługowych — 85% powierzchni użytkowej sklepów i 90% miejsc konsumpcyjnych miasta.

Istniejąca zabudowa mieszkaniowa charakteryzowała się różnorodnością pod względem rodzaju zabudowy, wieku i stanu technicznego. W dzielnicy można było wyróżnić trzy części:

— północną, obejmującą zabudowę na obszarze wytyczonym w głównej mierze w planie z 1818 r.;

SCHEMAT STRUKTURY
FUNKCJONALNO - PRZESTRZENNEJ
WŁOCŁAWEK 1950 r.

- południowo-zachodnią, o dużej koncentracji przemysłu w rejonie ulic Kościuszki i Kilińskiego;
- wschodnią, o luźniejszej zabudowie, stanowiącą niewielki fragment omawianego obszaru.

P o ł u d n i e — dzielnica położona w kierunku południowym od Śródmieścia i oddzielona od niego linią kolejową. Drugi pod względem wielkości teren mieszkaniowy miasta liczący 9,2 tys. osób, o rozwlekłej, chaotycznej i niskim standardzie wyposażenia jednorodzinnej zabudowie mieszkaniowej.

Z a z a m c z e — obszar położony w zachodniej części miasta i oddzielony od Śródmieścia i Południa rzeką Zgłowiączką. Zazamcze to wówczas niewielki zespół mieszkaniowy z przewagą budownictwa jednorodzinnego. Znajdowało się tu również drugie pod względem powierzchni terenu zgrupowanie zakładów przemysłowych i składów usytuowanych przy linii kolejowej.

W s c h ó d — dzielnica położona w kierunku wschodnim od dzielnicy Śródmieście, którą można podzielić na dwie różniące się charakterem zabudowy części:

- północną, przylegającą do Wisły, o dużym zgrupowaniu zakładów przemysłowych (48,70% ogólnej powierzchni przemysłowo-składowej miasta);
- południową, o jednorodzinnej, luźnej zabudowie mieszkaniowej.

Z a w i ś l e — przedmieście na prawym brzegu Wisły, niewielki zespół mieszkaniowy budownictwa jednorodzinnego.

Charakterystyczną cechą ówczesnej struktury przestrzennej miasta było:

- usytuowanie wielu zakładów przemysłowych bądź magazynowych, transportowych i składów w bezpośrednim sąsiedztwie zabudowy mieszkaniowej, a bardzo często wewnątrz tej zabudowy;
- zły stan techniczny znacznej części zabudowy przemysłowo-składowej, a także i mieszkaniowej;
- brak dogodnych połączeń komunikacyjnych międzydzielnicowych. Południe nie posiadało połączeń drogowych z Zazamczem i Wschodem, a jednopoziomowe skrzyżowanie ulic (Dubois i Polewki prowadzące do Śródmieścia) z linią kolejową utrudniało ruch kołowy na tych kierunkach;
- niezadowalające wyposażenie w urządzenia usługowe obszarów peryferyjnych, co zmuszało mieszkańców tych terenów do korzystania z usług nawet o charakterze podstawowym w Śródmieściu.

Ułomność ówczesnej struktury funkcjonalno-przestrzennej podkreśla także to, że w warunkach klimatu lokalnego (mała wietrzność — 27% cisz) pokaźna część zabudowy mieszkaniowej usytuowana jest w strefach zanieczyszczenia powietrza atmosferycznego przez zakłady przemysłowe. Dotyczy to zwłaszcza terenów położonych w rejonie Zakładów Celulozowo-Papierniczych i ul. Kościuszki oraz Ki-

lińskiego. Dodatkową uciążliwość dla terenów mieszkaniowych w Śródmieściu stanowi komunikacja. W centrum miasta krzyżują się dwie główne drogi tranzytowe: Łódź—Toruń i Lipno—Koło.

Miasto na początku lat pięćdziesiątych charakteryzowało się niedostatkiem czynników miastotwórczych. Świadczyła o tym niewielka liczba osób dojeżdżających do pracy z obszaru bezpośredniego zaplecza miasta (zaledwie 550 osób) oraz do szkół (320 osób). Wskazywało to na osłabioną rolę miasta jako ośrodka podregionu, tj. południowo-wschodniej części byłego województwa bydgoskiego.

Jak już wyżej podkreślono, korzystne czynniki lokalizacji przemysłu i w ogóle rozwoju miasta nie zostały w pełni uwzględnione przy formułowaniu programu rozwoju i sporządzaniu planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta. W dziedzinie przemysłu przewidziano do budowy przetwórnictwo owocowo-warzywną, zakłady mięsne, mleczarnię, wytwórnie mebli, kafli itp. Zarezerwowano tereny pod zabudowę przemysłowo-składową. Rozmieszczenie terenów przemysłowych, baz budowlanych i transportowych oraz składów w planie urbanistycznym przedstawiało się następująco:

- obszar zawarty między Wisłą, ul. Zielną, Armii Czerwonej i Sempolowskiej; część tego terenu zajmowały Zakłady Celulozowo-Papiernicze oraz Fabryka Farb i Lakierów przewidziana do likwidacji;
- teren położony między ul. Wieniecką a parkiem miejskim nad Zgłowiączką, pozostałą część dzisiejszego osiedla Zazamcze u zbiegu ulic Wienieckiej i Toruńskiej przeznaczono w planie pod budowę składów;
- teren przy ul. Kościuszki (Fabryka Fajansu) oraz ul. Chopina (Cegielnia), gdzie planowano budowę bliżej nie określonego zakładu materiałów budowlanych.

Propozycje rozmieszczenia zabudowy mieszkaniowej w omawianym planie zagospodarowania przestrzennego należy ocenić jako skromne. W rejonie Śródmieścia planowano zabudowę wysoką przy ul. Chmielnej, w dzielnicy Południe od linii kolejowej do ul. Planty, dalej w kierunku lasów przewidywano już tylko zabudowę jednorodziną, a pod samym lasem między ul. Dubois a ujęciem wody Krzywe Błoto ogrody działkowe. Zazamcze tylko w części (w rejonie między ul. Wieniecką a lasem) planowano pod zabudowę jednorodziną. Pozostała część Zazamcza, nie zajęta przez budownictwo i składy, przewidziano do zagospodarowania jako ogrody działkowe. Cały obszar dzisiejszego osiedla Kazimierza Wielkiego planowano jako zespół budownictwa jednorodzinnego odsunięty od zabudowy przemysłowej. Tu również zaprojektowano ogrody działkowe.

Planowana pod zabudowę mieszkaniową powierzchnia terenów odpowiadała przewidywanej skali ludnościowej miasta — 70 tys. osób. Uderza przewaga terenów o niskiej intensywności zabudowy. Na pozytywną ocenę zasługuje rezygnacja z zabudowy mieszkaniowej

w bezpośrednim sąsiedztwie oddziaływania komunikacji, jak na Zamczu, i przemysłu w dzielnicy Wschód. Natomiast trudno wyrazić taką opinię w odniesieniu do rozwiązań przestrzennych w dzielnicy Południe. Biorąc pod uwagę korzystny klimat oraz warunki geologiczne, przeznaczenie tylko części terenów pod zabudowę mieszkaniową, i to o niskiej intensywności, nie znajduje racjonalnego uzasadnienia. Także na Zawisłu rozwój budownictwa jednorodzinnego przewidywano w ograniczonych rozmiarach.

Plan z 1953 r. przewidywał istotne korzystne zmiany w układzie komunikacyjnym miasta. Zakładano realizację do 1970 r. budowy obwodnicy śródmiejskiej (dzisiejsza trasa Okrzei), trasy P-II od projektowanego wówczas stopniawodnego do drogi E-16 w rejonie Jeziora Czarnego i dalej poprzez linię kolejową w kierunku zachodnim wzdłuż dzielnicy Południe (w połowie odległości między ul. Planty a lasami), a następnie po skraju Zamczu do ul. Toruńskiej. Idea budowy jest aktualna do dnia dzisiejszego (pierwszy odcinek od osi stopnia wodnego do ul. Chopina zrealizowano), chociaż jej przebieg jest inny niż wówczas przewidywano. Plan zakładał budowę dwupoziomych skrzyżowań z linią kolejową na przedłużeniu ul. Wroniej i Wojska Polskiego.

Daleko idące zmiany przewidywano w układzie komunikacji kolejowej. Projektowano przeniesienie stacji rozrządowej na teren między cmentarzem a linią kolejową, w związku z czym teren zawarty między ul. Chopina, ul. Komunalną i cmentarzem miał stanowić zaplecze składowe dla stacji towarowej. Ponadto planowano połączenie kolejowe z Płockiem. Założono przebieg nowej linii kolejowej od stacji rozrządowej, a następnie po koronie stopnia wodnego na prawy brzeg Wisły.

W zakresie usług o charakterze podstawowym plan, mimo że nie określał w sposób czytelny lokalizacji ośrodka usługowego, rezerwował jednak tereny pod budowę obiektów użyteczności publicznej. Usługi o charakterze ogólnomiejskim zgrupowano na terenach wzdłuż ul. Kościuszki, 3 Maja, Waryńskiego oraz w rejonie Placu 1 Maja. Niestety przy określeniu programu urządzeń usługowych nie uwzględniono w planie ludności pozamiejskiej.

Plan urbanistyczny z 1953 r. postulował podział miasta na wyróżniające się przestrzennie i funkcjonalnie obszary, przy czym liniami rozgraniczającymi były tu przede wszystkim istniejące bariery wodne i linia kolejowa. Istniejące wówczas uzbrojenie i dostępność terenów, a także bliskość urządzeń usługowych i miejsc koncentracji pracy, miały decydujący wpływ na przyjęte rozwiązania przestrzenne. Świadczy o tym zasadnicza koncepcja rozbudowy budownictwa mieszkaniowego w mieście. Przyjęto jego rozwój głównie na terenach już częściowo zainwestowanych przez realizację budownictwa tzw. „plombowego”. Tereny mieszkaniowe wytypowane do adaptacji i uzupełnienia zabudowy stanowiły 75% ogółu planowanych terenów mie-

szkaniowych. Plan nie przewidywał większych wyburzeń o charakterze urbanistycznym (tylko 3,5% istniejącej kubatury) i przebudowy zasobów mieszkaniowych. Historyczny układ urbanistyczny ulic i zabudowy został utrzymany.

Powyższa, bardzo syntetyczna charakterystyka przyjętych w planie rozwiązań funkcjonalno-przestrzennych wskazuje na niedocenie nie rangi i roli miasta jako ważnego ośrodka przemysłowego w skali kraju i ośrodka usługowego w skali regionu oraz niepełne wykorzystanie dostępnych terenów dla zabudowy mieszkaniowej na Południu. Natomiast na pozytywną ocenę zasługują projektowane rozwiązania komunikacyjne, korzystne lokalizowanie zabudowy mieszkaniowej na terenach, które nie znajdują w strefach uciążliwości komunikacji lub przemysłu.

Politykę inwestycyjną pierwszego dziesięciolecia powojennego (1945—1955) charakteryzują skromne nakłady inwestycyjne. Środki na inwestycje poza przemysłem w latach 1951—1955 (dla lat 1945—1950 brak nawet danych szacunkowych) wynosiły zaledwie około 30,0 mln zł. Lata 1956—1960 przyniosły pewne ożywienie w działalności inwestycyjnej. Łączne nakłady na inwestycje w tym okresie wynosiły 547 mln zł, z tego na inwestycje przemysłowe przeznaczono 351 mln zł, a na inwestycje terenowe 196 mln zł.

Z ważniejszych inwestycji przemysłowych należy wymienić rozbudowę i modernizację Kujawskich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego, Kujawskiej Fabryki Manometrów i Zakładów Celulozowo-Papierniczych. Do nowych inwestycji należały: Chłodnia Składowa (rok uruchomienia 1952), Fabryka Waniliny, Ośrodek Spółdzielczy przy ul. Toruńskiej. Terenowe Zakłady Włókiennicze przy ul. Purmana, Wytwórnia Wód Gazowanych przy ul. Wysokiej, Piekarnia Mechaniczna przy ul. Kruszyńskiej, Elewator „Kujawiak” przy ul. Płockiej, Warsztaty Samochodowe przy ul. Toruńskiej. W końcu lat pięćdziesiątych wybudowano także bazy dla PKS i MPK przy ul. Rysiej i bazę Przedsiębiorstwa Budownictwa Rolniczego przy ul. Ptasiej.

Oceniając realizację ww. inwestycji z punktu widzenia polityki przestrzennej można stwierdzić, że:

- wytyczone pod budowę zajezdni PKS i MPK działki pod względem powierzchni wystarczyły zaledwie na kilka lat; już w 1968 r. obydwa przedsiębiorstwa wystąpiły o przyznanie dodatkowego terenu;
- lokalizacja szczegółowa Spółdzielni Mechaników i bazy Przedsiębiorstwa Budownictwa Rolniczego, aczkolwiek zgodna z planem urbanistycznym, stała się kolizyjna już w końcu lat sześćdziesiątych.

Rozwój budownictwa mieszkaniowego w omawianym okresie należy ocenić jako bardzo skromny — w latach 1951—1960 wybudowano zaledwie 4134 izby (około 1000 mieszkań), w tym w budownictwie wielorodzinnym 2841 izb. Zgodnie z założeniami planu z 1953 r. po-

każna część nowego budownictwa wielorodzinnego była realizowana w formie tzw. budownictwa „plombowego”, poprzez wykorzystanie dostępnych działek usytuowanych w wielu punktach dzielnicy śródmiejskiej. Budownictwo typu osiedlowego realizowano w końcu lat pięćdziesiątych we wschodniej części Śródmieścia (rejon ul. Chmielnej). Wybór lokalizacji dla zabudowy mieszkaniowej nie nasuwa żadnych zastrzeżeń. Był on uzasadniony dostępnością terenów i istniejącym uzbrojeniem oraz bliskością urządzeń i instytucji usługowych.

W dziedzinie usługowej uwagę skoncentrowano na budowie szkół (3 podstawowe, Technikum Chemiczne), internatów (2 obiekty — 480 miejsc) oraz rozbudowie ujęcia wody, sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. Dzielnica Południe otrzymała połączenie z Zazamczem po wybudowaniu w 1956 r. mostu na Zgłowiączce na przedłużeniu ul. Wysokiej. Nie podjęto działań w zakresie przebudowy układu komunikacyjnego oraz budowy urządzeń usługowych o charakterze ponadlokalnym.

Przełom lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych to okres ożywionej dyskusji społecznej nad przyszłością rozwoju Włocławka. Zdawano sobie doskonale sprawę, że miasto cechuje niedostatek sił motorycznych, a korzystne czynniki lokalizacji przemysłu nie są uwzględnione. Dowodem tego był słaby rozwój ludności miasta, emigracja kadr wykwalifikowanych (zwłaszcza młodzieży), skromna działalność inwestycyjna. Ówczesne władze podejmowały liczne starania o budowę nowych zakładów przemysłowych, odczuwało się bowiem niedostatek bardziej atrakcyjnych miejsc pracy. Wzrastało zainteresowanie Włocławkiem w Komisji Planowania przy Radzie Ministrów i w resortach przemysłowych, jako ośrodkiem o dużych możliwościach rozwojowych.

Podejmowane były wstępne decyzje m.in. o budowie Kombinat Chemicznego — w miejscu dzisiejszych Zakładów Azotowych. Zamierzano tu zlokalizować duże zakłady włókien sztucznych (wiskozowych). W tej sytuacji w 1958 r. przy udziale licznej grupy specjalistów i władz miejskich odbyło się seminarium urbanistyczne w sprawie przestrzennego rozwoju Włocławka. Wnioski były jednoznaczne — plan z 1953 r. nie może być podstawą polityki przestrzennej w okresie spodziewanego natężenia działalności inwestycyjnej. W lutym 1959 r. Prezydium WRN w Bydgoszczy powołało Miejską Pracownię Urbanistyczną, w której powstawał nowy plan ogólny zagospodarowania przestrzennego miasta¹⁴. Prace nad planem zakończono w 1962 r. Został on zatwierdzony przez Prezydium WRN 16 listopada 1963 r. Plan opracowano nie tylko dla okresu perspektywicznego do 1980 r., ale również podjęto rozważania o rozwoju terytorialnym miasta w dalszym okresie. Wytyczne regionalne Wojewódzkiej Komisji Plano-

¹⁴ Zespół autorski: mgr inż. arch. Stanisław Dejryng (kierownik pracowni — starszy projektant), mgr inż. arch. Antoni Plac, mgr inż. arch. Barbara Czarnecka, mgr Lucyna Grzesik, Regina Kwiatkowska. Autor programu: mgr Urszula Niewiarowska.

wania Gospodarczego zakładały przyrost ludności miasta do 100 tys. mieszkańców w 1980 r. oraz wzrost zatrudnienia w przemyśle o około 8 tys. osób we wskazanych do budowy zakładach. Tym razem wytyczne gospodarcze były bardziej poprawne, mimo to rzeczywisty rozwój miasta (w 1980 r. 106,8 tys. osób) i zatrudnienia w przemyśle był szybszy.

Zasadnicze różnice w planowanej strukturze funkcjonalno-przestrzennej miasta pomiędzy 1953 a 1963 r. dotyczą następujących spraw:

- dzielnicę Zazamcze w znacznym stopniu przeznaczono pod zabudowę o wysokiej intensywności, ograniczając do minimum tereny przewidziane w poprzednim planie jako przemysłowo-składowe do działek już zinvestowanych. Decyzja ta została przede wszystkim spowodowana zapowiedzianą budową Kombinatoru Chemicznego w Brzeziu. Osiedle mieszkaniowe dla potrzeb załogi tego Kombinatoru, aczkolwiek planowane w strefie uciążliwości komunikacyjnej, ma tę zaletę, że pozwala na zorganizowanie sprawnego transportu kolejowego na trasie Włocławek—Brzezie;
- w dzielnicy Południe założono znaczący rozwój budownictwa mieszkaniowego, zarówno pod względem obszaru jak i intensywności zabudowy;
- w końcu okresu perspektywicznego przewidziano przebudowę dzielnicy Śródmieście z jednoczesną intensyfikacją budownictwa mieszkaniowego;
- w obrębie Śródmieścia, w rejonie przewidzianych do dyslokacji zakładów przemysłowych przy ul. Kościuszki i Kilińskiego, wyznaczono obszar koncentracji obiektów usługowych o charakterze ogólnomiejskim;
- dzielnicę przemysłowo-składową wyznaczono między ul. Sempołowskiej, Armii Czerwonej, Purmana i projektowana trasa P-II okalającą miasto od osi stopnia wodnego do ul. Chopina. Jest to podstawowe zgrupowanie obiektów przemysłowych, baz i składów, które będą obsługiwane przez wspólne urządzenia transportowe i ciepłownicze.

W planie z 1963 r. podział miasta na strefy funkcjonalne był bardziej czytelny. Plan przewidywał rozwój 3 dzielnic mieszkaniowych o przewadze budownictwa o wysokiej intensywności zabudowy: Śródmieście (w całości), Zazamcze i Południe (w około 70% powierzchni terenów mieszkaniowych) oraz dwóch zespołów o niskiej zabudowie: Zawisłe i Wschód (dzisiejsze osiedle Kazimierza Wielkiego). Południe i Zazamcze wyposażono w ośrodki usługowe typu osiedlowego i dzielnicowego. W dziedzinie komunikacji kołowej podtrzymano ideę budowy obwodnicy śródmiejskiej i trasy od stopnia wodnego do ul. Chopina i dalej poprzez dzielnicę Południe i Zazamcze do ul. Toruńskiej, aczkolwiek jej przebieg uległ znacznej modyfikacji. Natomiast nie podtrzymano dyslokacji stacji rozrządowej z dworca kolejowego

w rejon cmentarza. Przyjęto bardziej prawidłowe rozwiązanie przeniesienia jej do miejscowości Warząchewka.

Plan z 1963 r. należy ocenić jako dalszy istotny krok naprzód w dążeniu do uzdrowienia struktury przestrzennej miasta i poprawy jego krajobrazu, chociaż nie uniknięto również błędów. Przykładem jest 11-kondygnacyjny budynek mieszkalny przy Placu Wolności, który kontrastuje z istniejącą zabudową i późniejszymi decyzjami o modernizacji i rewaloryzacji starej dzielnicy śródmiejskiej.

Podstawowym walorem planu z 1963 r. jest to, że stał się on dobrym instrumentem dla prowadzenia skutecznej polityki przestrzennej w latach sześćdziesiątych. Plan umożliwił lokalizację wielu zakładów przemysłowych, baz budowlanych i transportowych oraz obiektów użyteczności publicznej o łącznej wartości ponad 8 mld złotych, z tego w latach 1966—1970 nakłady inwestycyjne wynosiły około 6,5 mld zł. Z ważniejszych obiektów sfery produkcyjnej wybudowano mleczarnię, zakłady „Społem”, Fabrykę Mebli, Fabrykę Porcelany, Stopień Wodny z elektrownią, Fabrykę Farb i Lakierów, rozbudowano Zakłady Celulozowo-Papiernicze, Fabrykę Manometrów, rozpoczęto budowę Fabryki „Drumet” (1968—1971) i Zakładów Azotowych (1967—1972). Jednocześnie realizowano kilka baz budowlanych (Kombinat Budowlany „Hydrobudowa”, Przedsiębiorstwo Instalacyjne), handlowych (WPHW, WPHM, PZGS) i innych.

Wykorzystując założenia planu podjęto działania zmierzające do koncentracji przestrzennej procesów inwestycyjnych w dzielnicach Wschód i Zazamcze. Mimo dużej liczby inwestorów i płynności planów inwestycyjnych — co znacznie utrudniło koordynację zamierzeń — pozytywnie należy ocenić politykę przestrzenną w tym zakresie. Podjęto budowę kolejowej stacji rozrządowej dla 11 zakładów, ciepłowni rejonowej Wschód, przy jednoczesnym wykorzystaniu nadwyżek ciepła w Zakładach Celulozowo-Papierniczych, wspólnego ujęcia wody technologicznej dla Zakładów Celulozowo-Papierniczych i „Drumetu”. Efektywność ekonomiczna przyjętych rozwiązań jest oczywista.

W dziedzinie budownictwa mieszkaniowego wielorodzinnego większość zabudowy realizowano w formie osiedlowej na Zazamczu i przy ul. Chopina na przedłużeniu Śródmieścia w kierunku południowo-wschodnim oraz mniejsze zespoły przy ul. Dubois i Marchlewskiego. Skala ilościowa realizowanego budownictwa zwłaszcza w drugiej połowie lat sześćdziesiątych wielokrotnie przekracza dotychczasowe tempo. W latach 1961—1965 oddano do użytku 6572 izby, w tym 4814 w budownictwie wielorodzinnym, a w latach 1966—1970 już 13 896 izb, w tym w budownictwie wielorodzinnym 12,7 tys. izb, tj. około 4636 mieszkań.

Intensywną działalność inwestycyjną prowadzono również w gospodarce komunalnej (rozbudowa ujęcia wody, sieci wodociągowej, kanalizacyjnej), ochronie zdrowia (szpital przy ul. Wienieckiej ze szkołą medyczną), oświacie (4 szkoły średnie, 5 szkół podstawowych,

2 przedszkola). Wybudowano również halę sportowo-widowiskową.

W analizowanym okresie struktura użytkowania terenów zainwestowanych i krajobraz miasta uległy istotnym przemianom. Budowa dzielnicy przemysłowo-składowej i osiedli mieszkaniowych spowodowała, że zabudowa dzielnic zewnętrznych, Zazamcza i Wschód, stała się kontrastowa w stosunku do przestarzałej zabudowy Śródmieścia, a także rozwlekłej zabudowy dzielnicy Południe. Śródmieście pozostało nadal największą jednostką mieszkaniową miasta, z tym jednak, że udział mieszkańców tej części w ogólnym składzie ludności miasta zmalał do 40%, a powierzchnia terenów mieszkaniowych do 25,3%. Proces likwidacji i dyslokacji zakładów przemysłowych w tej części miasta przebiegał z opóźnieniem. Zazamcze z niewielkiego zespołu przemysłowo-składowego i mieszkaniowego przekształciło się w dzielnicę o dominującej funkcji mieszkaniowej. Południe pozostało nadal dzielnicą o przeważającym udziale budownictwa jednorodzinnego. Na ogół prymitywna zabudowa w niektórych regionach ustępowała budownictwu zorganizowanemu.

We wschodniej części miasta w wyniku budowy wielu nowych zakładów pracy skoncentrowano blisko 40% miejsc pracy. Za tymi przemianami nie nadążała budowa dróg. Wykonano zaledwie most kołowy na stopniu wodnym i dwupoziomowe skrzyżowanie z linią kolejową w ciągu ulic Wojska Polskiego i Polewki. Dotkliwie odczuwano nadal brak obwodnicy śródmiejskiej i innych połączeń międzydzielnicowych. W dziedzinie usług na podkreślenie zasługuje proces bardziej równomiernego rozmieszczenia niektórych urządzeń podstawowych, co wpłynęło korzystnie na funkcjonowanie Śródmieścia grupującego większość usług. Zarysowujący się jednak nowy układ przestrzenny miasta charakteryzował się brakiem elastyczności i w swoim ogólnym zarysie nie był jeszcze czytelny.

W końcu lat sześćdziesiątych podjęto prace nad sporządzeniem nowego planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego miasta Włocławka. Decyzja o aktualizacji planu¹⁵ była głównie spowodowana szybszym niż zakładano w planie z 1963 r. rozwojem przemysłu w mieście. Podstawowe funkcje Włocławka w wytycznych regionalnych zostały sformułowane jeszcze bardziej czytelnie niż w poprzednich okresach. Włocławek został uznany za ważny ośrodek przemysłowy w skali krajowej i ośrodek usługowy dla południowo-wschodniej części województwa bydgoskiego.

Opracowanie planu zakończono w 1968 r.¹⁶ Został on zatwierdzony uchwałą Prezydium WRN w Bydgoszczy z 27 stycznia 1969 r. Plan opracowano dla okresu perspektywicznego do 1985 r. Przyjęte założenia w zakresie demografii i zatrudnienia były bardziej precyzyjne.

¹⁵ Uchwała Prezydium MRN z 23 listopada 1967 r.

¹⁶ Autorzy planu: mgr inż. arch. Antoni Plac, inż. arch. Andrzej Ryczek (kierownik pracowni), mgr inż. arch. Witold Czarnecki (architekt miejski), mgr inż. Jerzy Namyśłowski. Autor programu: mgr S. L. Bagdziński.

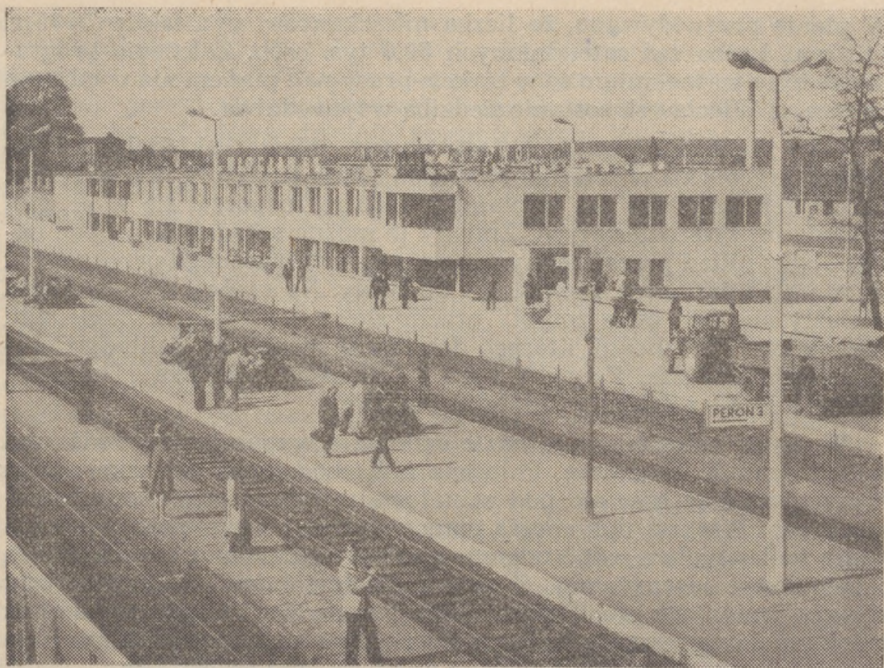
W planie przewidywano, że liczba mieszkańców wyniesie w 1985 r. 110 tys., liczba zaś zatrudnionych 52,0 tys. osób. Założenia programowe były trafne, mimo że w trakcie pracy nad planem nie wiedziano jeszcze, iż Włocławek zostanie siedzibą województwa.

Plan zagospodarowania przestrzennego miasta zakładał, że Włocławek przeobrazi w zasadniczy sposób swoją strukturę przestrzenną. Proces ten, założony już w planie z 1963 r., rozpoczął się w drugiej połowie lat sześćdziesiątych. Zmiany te można scharakteryzować następująco: układ przestrzenny miasta z koncentrycznego przekształcił się w układ pasmowy, równoległy do Wisły. Na krańcach tego układu znalazły się dwa duże zespoły przemysłowe: Zachodni z Zakładami Azotowymi i Wschodni, którego dominantę stanowiły Zakłady Celulozowo-Papiernicze, Fabryka Farb i Lakierów, Fabryka „Drumet”, Fabryka Mebli i Zakłady Ceramiki Stołowej.

W planie założono w zasadzie całkowite wypełnienie terenów na skraju dzielnic Zazamcze, Południe i Wschód (część mieszkaniowa). Przeznaczono je głównie pod zabudowę mieszkaniową. Zespół mieszkaniowy Wschód, dotychczas planowany jako zgrupowanie o przewadze budownictwa jednorodzinnego, staje się dzielnicą mieszkaniową o zabudowie intensywnej. Z pięciu dzielnic mieszkaniowych (trzy wyżej wymienione plus Śródmieście) jedynie Zawisłe planowane jest jako zespół o przewadze budownictwa jednorodzinnego. Śródmiejskie tereny mieszkaniowe przewidziano do częściowej przebudowy.

W planie urbanistycznym jako ważne zadanie wysunięto konieczność eliminowania występujących dysproporcji, poprzez pełną realizację założonego programu usług. Przyjęto trzystopniowy podział ośrodków usługowych: osiedlowe, dzielnicowe i ogólnomiejski. W konstruowaniu programu urządzeń usługowych uwzględniono znaczny zakres rzeczowy usług, z których korzysta i korzystać będzie ludność podregionu włocławskiego. W każdym osiedlu przewidziano pełny program usług podstawowych, niezbędnych do prawidłowego funkcjonowania osiedla. W każdej dzielnicy zaplanowano dzielnicowy ośrodek usługowy, a w obrębie Śródmieścia dzielnicowy i ogólnomiejski ośrodek usługowy. Koncentracja usług o ogólnomiejskiej i regionalnej sferze oddziaływania została wyznaczona w planie wzdłuż tradycyjnego ciągu, tj. przy ul. 3 Maja oraz wokół Placu Wolności (uzupełnienie istniejącej zabudowy usługowej) między Placem Wolności a Placem 1 Maja oraz na terenie uzyskanym po likwidacji zakładów przemysłowych przy ul. Kościuszki i Kilińskiego (nowa zabudowa usługowa — obiekty wolno stojące i partery w budynkach mieszkalnych).

W dziedzinie komunikacji plan konsekwentnie (w nawiązaniu do ustaleń planu z 1963 r.) zakładał budowę trasy Okrzei i trasy P-II, której przebieg opisano już wyżej. Przyjęto ponadto, że funkcję dworca kolejowego pełnić będzie nowo projektowany obiekt, nato-

Fot. 1. Nowy dworzec PKP—PKS. Widok od strony peronów. Fot. J. Kryślak

miast ruch podmiejski obsługiwać będą projektowane dworce podmiejskie: Włocławek—Brzezie i Włocławek—Zazamcze.

Wiele miejsca w pracach nad planem poświęcono projektowi rozwoju terytorialnego miasta w okresie kierunkowym. Aczkolwiek nie podjęto jednoznacznych i ostatecznych decyzji, to jednak szczegółowo przeanalizowano dwa kierunki: a) górny taras na prawym brzegu Wisły, rejon Szpetala Górnego, b) tereny na lewym brzegu Wisły: Wieniec, Michelin, Warząchewka, Gołaszewo i rejon Kowala.

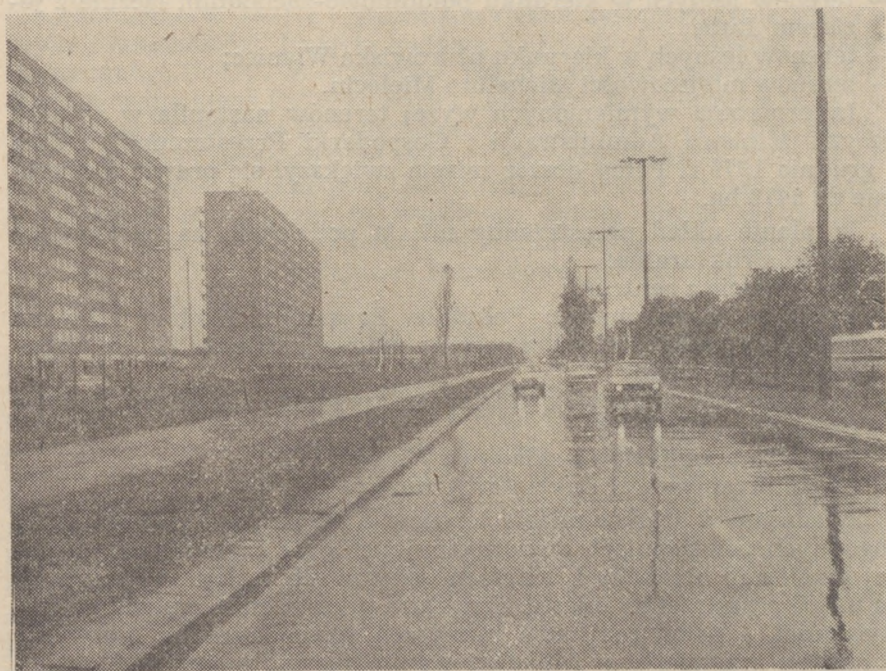
Mimo postulowanej wówczas zmiany granic administracyjnych miasta nie wdrożono jej w życie. Dlatego też w 1974 r. dokonano aktualizacji planu¹⁷, który został zatwierdzony zarządzeniem Wojewody Bydgoskiego z 28 marca 1975 r. Plan opracowano dla okresu perspektywicznego, tj. do 1990 r.

Głównymi przesłankami skłaniającymi do aktualizacji planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego z 1969 r. było:

a) włączenie w granice administracyjne miasta terenów już zurbanizowanych;

¹⁷ Zespół projektowy: mgr inż. arch. Władysława Rekowska, dr inż. Jerzy Namysłowski, architekt miejski mgr inż. arch. S. Dejryng. Współpraca — autor programu dr S. L. Bagdziński.

- b) włączenie w granice administracyjne miasta terenów przeznaczonych do zainwestowania;
- c) uwzględnienie w planie urbanistycznym Włocławka wniosków wynikających z założeń projektu planu zagospodarowania przestrzennego kraju.

Fot. 2. Fragment trasy E-16 w dzielnicy Żazamcze (ul. Toruńska). Fot. J. Krysiak

W przyjętej jako wytyczna zagospodarowania przestrzennego kraju koncepcji „układu węzłowo-pasmowego”¹⁸ Włocławek i jego bezpośrednie zaplecze występuje jako ważny węzeł projektowanej aglomeracji, samo zaś miasto jako „rdzeń” tego węzła. Dlatego też analiza procesów rozwojowych regionu Włocławka ma istotne znaczenie dla polityki przestrzennej całego podregionu włocławskiego. Miastu nadano rangę ośrodka o znaczeniu krajowym, co oczywiście miało istotny wpływ na wydatne wzbogacenie programu usługowego, zwłaszcza urzędzeń i instytucji usługowych o zasięgu regionalnym.

Aby zapewnić tereny dla zabudowy mieszkaniowej i usługowej, postulowano włączenie w granice administracyjne miasta następujących terenów:

¹⁸ S. Leszczycki, P. Eberhard, S. Herman, *Aglomeracje miejsko-przemysłowe w Polsce 1966—2000*, Biuletyn KPZK PAN, z. 67, Warszawa 1971.

- obszaru objętego lokalizacją Zakładów Azotowych — zgodnie z koncepcją poprzedniego planu ogólnego;
- obszaru Polany Leśnej, nowo projektowanej dzielnicy mieszkaniowej o zaludnieniu do 35 tys. mieszkańców, usytuowanej w kierunku Jeziora Wikaryjskiego;
- terenów leśnych w kierunku południowo-zachodnim łącznie z jeziorem Łuba;
- terenów leśnych w kierunku uzdrowiska Wieniec;
- terenów miejscowości Michelin i Mielęcin.

Inkorporacja wymienionych wyżej terenów nastąpiła w wyniku decyzji Ministra Administracji i Gospodarki Przestrzennej z dnia 1 grudnia 1979 r. Pełny obszar miasta zwiększył się prawie dwukrotnie do 8478 ha.

W planie układ przestrzenny miasta podzielono na następujące jednostki strukturalne:

- Śródmieście z centrum;
- dzielnice mieszkaniowe: Południe, Zazamcze, Wschód i Polana Leśna o wysokiej intensywności zabudowy z dzielnicowymi ośrodkami usługowymi;
- dzielnice mieszkaniowe o niskiej intensywności zabudowy: Zawisłe i Michelin (Mielęcin);
- dzielnica przemysłowo-składowa Wschód;
- zespół przemysłowy Zakładów Azotowych.

Włączenie w granice miasta terenów o znacznym zalesieniu, przy dogodnych powiązaniach komunikacyjnych oraz czytelnie zarysowanej lokalizacji obiektów i urządzeń usługowych wpłynęło korzystnie na układ przestrzenny miasta. Struktura przestrzenna zyskała na elastyczności, a pełna realizacja zamierzeń spowodowałaby niezwykle korzystne przemiany w funkcjonowaniu miasta, w poziomie zaspokojenia potrzeb jego mieszkańców i ludności zaplecza, a także w krajobrazie miasta.

Aby sformułować jednoznaczną końcową opinię i udzielić odpowiedzi na pytanie, jak w dniu dzisiejszym można scharakteryzować strukturę funkcjonalno-przestrzenną miasta, należy uprzednio (podobnie jak to uczyniono wyżej) przedstawić działalność inwestycyjną w podstawowych działach gospodarki narodowej.

Łącznie nakłady inwestycyjne w kolejnych okresach 5-letnich w omawianym przedziale czasu przedstawiały się następująco:

1971—1975	7 729,3 mln zł
1976—1980	35 305,9 „ „
1981—1985	35 152,6 „ „

Nakłady w latach 1971—1975 były podobne jak w poprzednim 5-leciu. Pod względem dynamiki nakładów inwestycyjnych Włocławek należy zaliczyć do przodujących ośrodków w kraju. Udział Włocławka w nakładach inwestycyjnych Polski wzrósł w latach 1961—1965 o 0,25% w okresie 1966—1970 wyniósł 1,1%, a w latach 1971—

—1975 o 0,5% i aż 1,4% w okresie 1976—1980. Dynamika nakładów w tym czasie jest dwukrotnie wyższa w porównaniu ze średnią w kraju. Dotyczy ona w znacznym stopniu inwestycji przemysłowych.

Z ważniejszych inwestycji do 1975 r. należy wymienić: budowę Zakładów Azotowych (uruchomienie w 1972 r.) i Fabryki „Drumet” (uruchomienie w 1971 r.). Rozbudowywana systematycznie jest Fabryka Manometrów. Podjęto budowę Kujawskich Zakładów Maszyn Rolniczych „Ursus” w dzielnicy przemysłowo-składowej Wschód. Rozbudowano także Fabrykę Farb i Lakierów. Koncentracja inwestycji w mieście umożliwiła wdrożenie wielu korzystnych z punktu widzenia polityki przestrzennej decyzji koordynacyjnych. Były to decyzje o budowie: a) grupowej Oczyszczalni Ścieków dla całego miasta i Zakładów Azotowych; b) wspólnego źródła ciepła w dzielnicy Wschód i dzielnicy Zazamcze dla potrzeb zakładów pracy i gospodarki komunalnej; c) stacji kolejowej rozrządowej w dzielnicy przemysłowo-składowej Wschód.

Budowa nowych zakładów i baz umożliwiła realizację ustaleń planu w większym niż dotychczas stopniu w odniesieniu do porządkowania prymitywnej i przestarzałej zabudowy przemysłowej i mieszkaniowej. Likwidacji lub dyslokacji uległo wiele zakładów i baz — z ważniejszych wymienić należy: Zakłady „Linodrut”, Fabrykę Lakierów przy ul. Łęskiej, rzeźnię przy ul. Toruńskiej, Spółdzielnię Mechaniczną przy ul. Pułaskiego, odlewnię przy ul. Zw. Zawodowych, tartak przy ul. Dubois, Spółdzielnię Budowlaną przy ul. Targowej, bazy przedsiębiorstwa gospodarki komunalnej, przedsiębiorstwa transportowego na Zazamczu, przedsiębiorstwa melioracyjnego oraz kilka drobnych zakładów przemysłu terenowego. W rezultacie w wielu rejonach miasta nastąpiły pozytywne zmiany w ładzie przestrzennym, aczkolwiek w dalszym ciągu stan istniejący nie był zadowalający.

W dziedzinie gospodarki komunalnej oprócz wspomnianej już wyżej Grupowej Oczyszczalni Ścieków i źródeł ciepła podjęto realizację wielu ważnych inwestycji o dużym znaczeniu dla rozwoju funkcjonowania miasta, jak np. ujęcie wody przy ul. Wienieckiej, hotel komunalny, trasa Okrzei. Z innych urządzeń usługowych o ogólnomiejskiej strefie oddziaływania wymienić należy krytą pływalnię, dworzec PKP i PKS, pogotowie ratunkowe, Klub Międzynarodowej Książki i Prasy z Biblioteką Miejską. Budownictwo administracyjne reprezentowane jest zaledwie przez dwa obiekty dla KM PZPR i Dyrekcji Inwestycji Miejskich.

Aczkolwiek realizacja inwestycji komunalnych, komunikacji i innych o charakterze usługowym — w kulturze, oświacie, ochronie zdrowia, handlu, gastronomii itp. wydatnie korzystnie wpłynęła na funkcjonowanie miasta i jego krajobraz, to w dalszym ciągu ta grupa inwestycji nie nadąża za szybkim rozwojem przemysłu.

Podobnie można ocenić rozwój budownictwa mieszkaniowego. W latach 1971—1975 zbudowano 4639 mieszkań, ale mimo poprawy

warunków mieszkaniowych w tej dziedzinie potrzeby nie są zaspokajane. Największym placem budowy w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych było Zazamcze, a następnie część mieszkalna dzielnicy Wschód. Budownictwo jednorodzinne rozwijało się w dzielnicy Za-
wiśle i częściowo na Południu. Koncentracja budownictwa mieszkaniowego w wyznaczonych rejonach doprowadziła do gruntownej przebudowy istniejącego tam zainwestowania (przestarzałego i już wyeksplotowanego), umożliwiła rozwijanie urządzeń infrastruktury technicznej w sposób oszczędny, a także miała pozytywny wpływ na koszty realizacji. W analizowanym okresie nie podjęto natomiast przebudowy Śródmieścia, autorzy opracowań — jak wynika to z szczegółowych zapisów — przewidywali, że będzie to możliwe w końcu okresu perspektywicznego. Mimo że decyzje te ze względu na brak mieszkań zastępczych były uzasadnione, to jednak proces przemian struktury fizjonomicznej Włocławka osłabia coraz silniej (w miarę upływu czasu) kontrastujący z krajobrazem miasta wygląd Śródmieścia.

Szybki rozwój, zwłaszcza w latach 1961—1975, był niewątpliwie ważną przesłanką utworzenia województwa włocławskiego. Nadanie Włocławkowi rangi miasta wojewódzkiego z jednej strony podkreśliło awans społeczny i gospodarczy miasta, z drugiej zaś ujawniło z całą ostrością niedostatek urządzeń w szeroko pojętej sferze usługowej oraz w wydatnym stopniu zwiększyło skalę potrzeb.

Zharmonizowanie procesu rozwoju miasta było jednak problemem niezwykle trudnym przy ograniczonych środkach na inwestycje usługowe i trwającym uprzemysławianiu miasta. Rozwój przemysłu, wzrost liczby ludności i przemiany struktury jej wieku spowodowały szybkie narastanie potrzeb mieszkaniowych. W latach 1976—1985 wybudowano w budownictwie wielorodzinnym 10 629 mieszkań, a w budownictwie jednorodzinym przeszło 780 mieszkań. Budownictwo wielorodzinne koncentruje się na dwóch głównych placach budów: w dzielnicy Południe i dzielnicy Wschód, gdzie powstało osiedle Kazimierza Wielkiego. Budownictwo w tych dzielnicach nie obejmuje tylko wolnych terenów, ale podjęto na szeroką skalę ich przebudowę. Znikają usytuowane tam zespoły starej, prymitywnej zabudowy. Dotyczy to zwłaszcza Kamlarki i rejonu ulicy Krasickiego w dzielnicy Południe.

Zdając sobie sprawę z faktu, że opinię o mieście kształtuje jego najgorszy fragment, a tym fragmentem we Włocławku jest właśnie Śródmieście, podjęto prace projektowe i przygotowawcze do przebudowy starej części Śródmieścia. Uchwałą WRN we Włocławku z dnia 22 czerwca 1978 r. staromiejską część Śródmieścia uznano za zespół architektoniczno-urbanistyczny wymagający rewaloryzacji i modernizacji, przy zachowaniu historycznego ukształtowania układu przestrzennego ulic. Cytowaną wyżej uchwałą zatwierdzono przygotowane przez biuro projektów (Zakład Spółdzielczo-Uczelniany „Inwe-

Fot. 3. Fragment nowo budowanej dzielnicy mieszkaniowej „Południe”. Fot. J. Krysiak

stprojekt” w Warszawie) opracowanie pn. Studium programowo-przestrzenne. Obszar opracowania, nawiązujący do planu z 1818 r., obejmował teren zawarty między ul. Waryńskiego, Placem Wolności, Zduńska, Placem 1 Maja, Targową, Towarową i Wisłą. Pierwsze prace podjęto na początku lat osiemdziesiątych. Obejmowały one teren między Placem Wolności a ul. Podmiejską i Placem 1 Maja.

W działalności inwestycyjnej poza przemysłem i mieszkalnictwem, po nadaniu miastu rangi ośrodka wojewódzkiego, uwagę koncentrowano na problematyce gospodarki komunalnej i usług o regionalnej strefie oddziaływania. W dziedzinie gospodarki komunalnej, aby zapewnić rozwój budownictwa mieszkaniowego i poprawić funkcjonowanie miasta, realizowano znaczny zakres inwestycji. Z głównych urządzeń wymienić należy budowę ujęcia wody przy ul. Wienieckiej. Rozbudowano ciepłownię Wschód, o wiele kilometrów zwiększyła się sieć ciepłownicza, gazowa, wodociągowa i kanalizacyjna. Rozbudowana została baza materialna handlu, oświaty, ochrony zdrowia i kultury. W tej ostatniej dziedzinie na uwagę zasługuje przekazanie obiektów zabytkowych: Czarnego Spichrza dla Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kulturalnego, spichrza nad Wisłą dla Muzeum Kujawskiego. W nowych obiektach umieszczono Włocławskie Centrum Kultury na Zazamczu i Biuro Wystaw Artystycznych przy ul. Miedzianej.

Fot. 4. Klub Międzynarodowej Prasy i Książki „Ruch” przy ul. Warszawskiej. Fot. J. Krysiak

Politykę przestrzenną 15-lecia 1971—1985 cechowało dążenie do zharmonizowanego rozwoju miasta i uzyskania postępu w zagospodarowaniu i ładzie przestrzennym.

Uwzględniając wysoką kapitałochłonność niektórych inwestycji (np. Zakłady Azotowe), należy stwierdzić, że relacje struktury nakładów inwestycyjnych kształtowały się niekorzystnie. Z danych tabeli 1 wynika, że najkorzystniej przedstawiała się sytuacja w latach 1971—1975 i 1981—1985.

Na szczególną uwagę zasługuje znaczne zwiększenie udziału środków przeznaczonych na gospodarkę komunalną i mieszkaniową. Nakłady na przemysł w latach 1976—1980 wynosiły aż 86,7% łącznej działalności inwestycyjnej. Stanowiły one 2,7% ogółu środków inwestycyjnych przeznaczonych na przemysł w Polsce, tj. znacznie więcej niż w sąsiednich ośrodkach miejskich, np. Toruniu, Płocku, Koninie i innych miastach średniej wielkości w kraju.

Aby bliżej scharakteryzować niekorzystne relacje struktury nakładów inwestycyjnych zwrócono uwagę na tempo i kierunki inwestowania we Włocławku w analizowanych przedziałach czasu (tab. 2).

Tabela 1

Struktura nakładów inwestycyjnych we Włocławku w latach 1966—1985 (w %)

Działy gospodarki narodowej	Lata			
	1966—1970	1971—1975	1976—1980	1981—1985
Przemysł	76,0	74,2	86,7	69,4
Transport i łączność	11,4	3,0	1,0	1,9
Obrót towarowy	0,5	0,7	0,5	2,5
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	7,3	14,1	7,9	12,4
Oświata, nauka i kultura	0,4	1,5	0,2	2,5
Ochrona zdrowia i kultura fizyczna	0,3	0,9	0,2	0,8
Inne	4,1	5,6	3,5	10,5

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych MKP.

Tabela 2

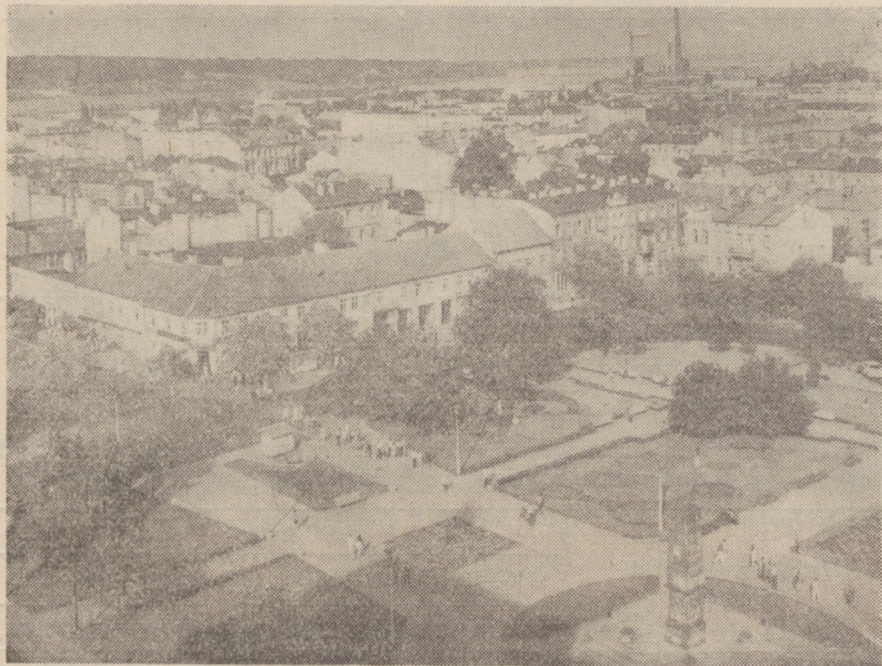
Wskaźniki dynamiki nakładów inwestycyjnych w gospodarce uspołecznionej według działów gospodarki narodowej we Włocławku

Działy gospodarki narodowej	Lata			
	1966—1970	1971—1975	1976—1980	1981—1985
	1961—1966	1966—1970	1971—1975	1976—1980
Ogółem	657,6	87,6	481,4	94,8
Przemysł	1 177,3	85,5	562,4	75,9
Transport i łączność	290,2	22,4	167,7	284,5
Obrót towarowy	146,1	119,1	346,8	255,5
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	279,5	170,0	271,8	230,7
Oświata i kultura				
Ochrona zdrowia i kultura	74,3	293,9	43,5	1 906,1
fizyczna	43,9	232,7	86,5	401,0
Inne	766,9	124,6	293,9	128,0

Źródło: Obliczenia własne na podstawie danych jak w tab. 1.

Dane zamieszczone w tabelach skłaniają do wysunięcia wniosku, że w okresach wzmożonego inwestowania w przemyśle występowało osłabianie działalności inwestycyjnej w niektórych działach obsługi ludności. Szczegółowa analiza sytuacji inwestycyjnej dowodzi, że

główną przyczyną opóźnień inwestycji poza przemysłem były dysproporcje między potencjałem budowlanym a zapotrzebowaniem na roboty budowlano-montażowe. Często z tej przyczyny w ogóle nie podejmowano realizacji ważnych obiektów obsługi ludności i gospodarki komunalnej.

Fot. 5. Plac Wolności na początku lat siedemdziesiątych. W głębi widok starej zabudowy mieszkaniowo-usługowej dzielnicy Śródmieście. Fot. J. Krysiak

Choć wiele zamierzeń przewidzianych w planie urbanistycznym z 1974 r. (zatwierdzonym w 1979 r.) nie zostało jeszcze zrealizowanych, przyznać trzeba, że struktura funkcjonalno-przestrzenna uległa dalszej korzystnej poprawie. Odczuwalnie zmienił się wygląd miasta. Budowa nowych zespołów mieszkaniowych była tu głównym czynnikiem przeobrażającym znaczny obszar pokryty dotąd niską prymitywną zabudową mieszkaniową. W dalszym jednak ciągu będzie potrzebna przebudowa terenów częściowo zabudowanych w poprzednich okresach oraz realizacja inwestycji o charakterze ogólnopolskim.

4. Synteza przemian 1945—1985

Wzmoczony rozwój działalności inwestycyjnej we Wrocławku, zapoczątkowany w drugiej połowie lat sześćdziesiątych, a następnie

nadanie miastu rangi ośrodka wojewódzkiego to dwa ważne czynniki wzrostu liczby mieszkańców miasta. Zaludnienie Włocławka w kolejnych przedziałach czasu wzrastało następująco:

1950 rok	—	51,8	tys. mieszkańców
1960	„	63,1	„ „
1970	„	77,3	„ „
1975	„	90,5	„ „
1980	„	106,8	„ „
1985	„	117,0	„ „

W całym analizowanym okresie (1945—1985) zatrudnienie we Włocławku wzrosło przeszło 3-krotnie, z 17,0 tys. w 1950 r. do 53,3 tys. osób w 1985 r. Liczba dojeżdżających do pracy we Włocławku wzrosła z około 550 osób w 1953 r. do przeszło 8 tys. osób (tab. 3). Wzrost zatrudnienia i zaludnienia w mieście oczywiście znajduje swój wyraz w rozwoju przestrzennym miasta (tab. 4).

Tabela 3

Zatrudnienie w gospodarce społecznej we Włocławku w latach 1950—1985 w tys. osób (stan w dniu 31 XII bez uczniów)

Działy gospodarki narodowej	1950	1960	1970	1975	1980	1985
Ogółem	17,0	21,8	38,8	46,2	55,0	53,3
w tym:						
Przemysł	8,2	11,8	17,9	23,0	24,9	23,4
Budownictwo	1,5	1,6	7,6	7,1	8,7	7,1
Transport i łączność	1,0	1,7	3,0	3,6		3,7
Handel	1,9	2,5	2,6	3,8	4,3	4,6
Gospodarka komunalna i mieszkaniowa	0,3	0,5	1,3	1,8	3,1	3,6
Oświata, nauka, kultura	0,9	1,3	1,8	2,1	2,7	3,2
Ochrona zdrowia	0,5	0,7	1,5	2,1	2,7	3,7
Inne	2,7	1,7	3,1	2,7	4,7	4,1

Tabela 4

Tereny zainwestowane we Włocławku w latach 1950—1984 (w ha)

Wyszczególnienie	1950	1960	1969	1973	1984
Przemysł, budownictwo, skład	114,8	154,1	269,0	351,6	965,1
Mieszkalnictwo	237,6	364,4	422,5	453,5	756,8
Usługi ponadpodstawowe	37,1	38,8	54,3	71,7	124,9
Komunikacja i transport	143,0	167,4	179,4	236,5	502,0
Pozostałe	149,7	84,2	164,1	149,3	259,1
Razem tereny zainwestowane	669,1	888,9	1 090,4	1 262,6	2 608,0

Zaledwie w ciągu 34 lat obszar terenów zainwestowanych w mieście zwiększył się blisko 4-krotnie, co najlepiej obrazuje skalę przemian przestrzennych miasta. Przyrost terenów zabudowanych dotyczy wszystkich podstawowych grup funkcji. Porównując przyrost terenów mieszkalnictwa — przeszło trzykrotny — z podwojeniem ludności miasta w tym samym okresie, należy wysunąć podstawowy wniosek o znacznej poprawie ogólnych warunków mieszkaniowych. Potwierdzają to wskaźniki zaludnienia — liczba osób na 1 izbę w 1950 r. wynosiła 1,76, a w 1984 r. 1,04 osoby na izbę.

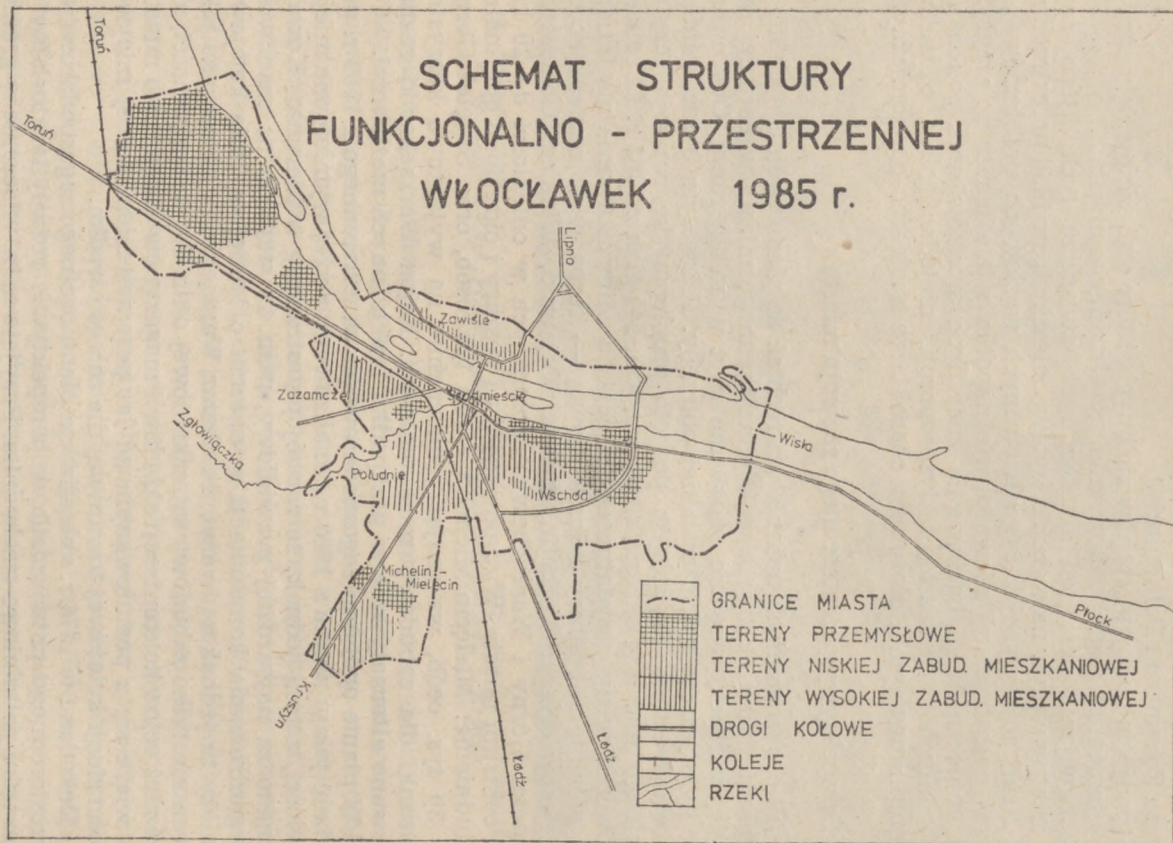
Zabudowa mieszkaniowa, do około 1958 r. realizowana głównie w formie budownictwa „plombowego”, była początkowo typowym przykładem rozbudowy wewnętrznej układu. Budownictwo mieszkaniowe lat następnych odchodzi od tradycyjnej obrzeżnej zabudowy ulic i jest realizowane w formie budownictwa osiedlowego na nowych terenach, o dobrej dostępności, stąd też staje się czynnikiem rozbudowy zewnętrznej układu, a nie jego przebudowy. Proces przebudowy istniejących terenów mieszkaniowych podjęto od niedawna (osiedle Kazimierza Wielkiego i częściowo dzielnica Południe); niestety w skromnym zakresie dotyczy on Śródmieścia. Drugi z podstawowych elementów układu przestrzennego, zabudowa przemysłowa, koncentruje się w wyznaczonych zgrupowaniach przemysłowo-składowych, w tym przede wszystkim dzielnica Wschód, Kombinat Chemiczny, Zakłady Azotowe oraz zespół przemysłowy przy ul. Wienieckiej.

Przeobrażenia struktury fizjonomicznej miasta najlepiej charakteryzuje udział Śródmieścia w strukturze miasta. W 1950 r. trzon miasta stanowiło Śródmieście: 38% ogólnej powierzchni terenów mieszkaniowych, 60% ludności i miejsc pracy, w tym 50% miejsc pracy w przemyśle. W 1984 r. tereny mieszkaniowe dzielnicy śródmiejskiej stanowiły zaledwie około 13% terenów mieszkaniowych miasta i 3% terenów przemysłowych. Udział ludności Śródmieścia w łącznej liczbie mieszkańców miasta wynosił około 30%.

Aby zapewnić sprawne funkcjonowanie miasta jako ośrodka regionalnego przy jednoczesnym zagwarantowaniu nowoczesnych form bytowania ludności, niezbędne jest konsekwentne kontynuowanie polityki przestrzennej zmierzającej do:

- dalszego rozwoju układu komunikacyjnego, w tym zwłaszcza trasy P—II, od ul. Chopina wzdłuż dzielnicy Południe i dalej poprzez Zazamcze do ul. Toruńskiej;
- przebudowy i modernizacji dzielnicy Śródmieście z jednoczesnym kształtowaniem koncentracji urządzeń usługowych o ogólnomiejskiej i regionalnej strefie oddziaływania;
- przyspieszenia procesu przebudowy terenów mieszkaniowych o niskim standardzie użytkowym zlokalizowanych w dzielnicy Południe;

SCHEMAT STRUKTURY
 FUNKCJONALNO - PRZESTRZENNEJ
 WŁOCŁAWEK 1985 r.

- ukształtowania dzielnicowych ośrodków usługowych, zwłaszcza na Zazamczu i Południu;
- podjęcia budowy terenów zielonych, które stać winny się ważnym elementem zagospodarowania przestrzennego miasta;
- rozwijania urządzeń komunalnych, zwłaszcza tych, które mają istotny wpływ na warunki bytowe mieszkańców i ład przestrzenny.

Realizacja wyżej zasygnalizowanych węzłowych problemów polityki przestrzennej niewątpliwie napotka wiele barier ze względu na konieczność zaangażowania znacznych środków oraz pokonania powstałych w przeszłości dysproporcji, niejednokrotnie o bardzo skomplikowanym i złożonym charakterze społeczno-ekonomicznym.

5. Perspektywy przestrzennego rozwoju miasta

W opracowaniach urbanistycznych aż do planu ogólnego z 1953 r. włącznie, kierunkom rozwoju przestrzennego miasta w bardziej odległej perspektywie nie nadawano zbyt wysokiej rangi. Oczywiście nie było jeszcze wówczas takiej potrzeby. Pierwszym opracowaniem urbanistycznym, w którym podjęto problematykę rozwoju terytorialnego miasta w okresie kierunkowym, był plan z 1963 r. Dokonano wówczas oceny przydatności dla potrzeb zainwestowania miejskiego — głównie zabudowy mieszkaniowej — terenów w następujących miejscowościach: Michelin, Brześć Kujawski, Wieniec, Gołaszewo, Szpetal Górny i Warząchewka, położonych w odległości do 20 km od centrum miasta. Wytypowano dwa obszary i określono optymalne zaludnienie: Mielęcín/Michelin — 15 tys. osób, oraz Szpetal Górny — 30 tys. osób, wskazując jednocześnie na wyjątkowo korzystne warunki dla zabudowy mieszkaniowej. Rejon Warząchewki rozpatrywano alternatywnie w przypadku braku innych możliwości.

W planie ogólnym zagospodarowania przestrzennego z 1969 r. podobnie jak w planie z 1963 r., analizowano wyżej wymienione miejscowości, z tym jednak, że rozwój przestrzenny w kierunku Kowala uznano za najbardziej prawidłowy, m.in. ze względu na możliwość zorganizowania komunikacji w oparciu o istniejącą linię kolejową. Należy tu jednak zauważyć, że obszar Warząchewki planowano jako teren nie tylko zabudowy mieszkaniowej o niskiej intensywności, ale również rejon koncentracji składów i magazynów dla potrzeb miasta, co wiąże się z postulowanym od lat przeniesieniem do tej miejscowości stacji kolejowej towarowej dla całego ośrodka.

Dokonana w 1974 r. aktualizacja planu ogólnego zagospodarowania przestrzennego potwierdziła w perspektywie rozwój terytorialny w kierunku południowo-wschodnim. Przyjęto m.in. włączenie w granice administracyjne miasta obszaru Polany Leśnej jako dzielnicy mieszkaniowej.

Wytyczanie perspektyw rozwoju przestrzennego miasta w tzw. planach kierunkowych cechuje jednak zbyt skromny zakres analiz

Fot. 6. Rewaloryzowany zespół obiektów mieszkalnych między ulicami Waryńskiego, pl. Wolności, 3 Maja, Przedmiejska. Stan z lat 1982/1983. Fot. J. Krysiak

ekonomiczno-przestrzennych. Oczywiście sporządzenie analizy ekonomicznej dla bardzo odległego horyzontu czasowego nasuwa wiele wątpliwości, tym bardziej że niektóre elementy analizy są w ogóle niemożliwe do skwantyfikowania. Mimo wielu trudności posługiwanie się nawet bardzo przybliżonymi szacunkami byłoby ważnym instrumentem przy ustalaniu kolejności pokonywania barier rozwojowych, zwłaszcza w sytuacji ograniczonych możliwości finansowych.

Sformułowanie scenariusza przestrzennego rozwoju Włocławka w dalszej przyszłości nie jest wcale tak proste, jak to się z pozoru wydaje. Co ważniejsze, scenariusz taki powinien być logiczny, realistyczny i wiarygodny. Nie można tego osiągnąć bez pogłębionych, żmudnych analiz, które będą uwzględniać uwarunkowania ekonomiczne, społeczne i techniczno-technologiczne. Na wiele interesujących pytań nie jesteśmy w stanie udzielić jednoznacznej odpowiedzi. Ocenę możliwości rozwojowych niestety trzeba ograniczyć do przewidywań i prognoz, które w konkretnym rozważanym przypadku są lub będą prawdopodobne.

Wiele uwarunkowań jest oczywiście znanych, są to:

- znaczenie gospodarcze Włocławka w strefie centralnej kraju;

- korzystne czynniki rozwoju przemysłu (woda i zaplecze surowcowe dla przetwórstwa płodów rolnych);
- funkcja miasta jako krajowego ośrodka wzrostu¹⁹;
- ograniczenia wynikające z zagrożenia ekologicznego wywołane uciążliwością procesów technologicznych (zwłaszcza Zakłady Azotowe);
- ograniczenia wynikające z konieczności ochrony gleb o wysokiej przydatności do produkcji rolnej;
- konieczność wyrównania proporcji między sferą produkcyjną a sferą usług ze szczególnym uwzględnieniem działalności o zasięgu regionalnym.

Obszary rozwojowe Włocławka — poza barierą lasów otaczających miasto — charakteryzują się kolizją funkcji, która utrudnia wytyczenie kierunku rozwoju w sposób bezkonfliktowy. Bardzo atrakcyjne dla mieszkalnictwa tereny w rejonie Szpetala Górnego to obszar gleb o wysokich klasach bonitacji, podlegających ochronie. Rozwój miasta w kierunku Zakładów Azotowych ze względów ekologicznych jest wykluczony. Podobnie należy ocenić kierunek wschodni i południowy, gdzie ważnym ograniczeniem jest kompleks lasów. Utrzymanie zwartej otuliny leśnej wokół Włocławka jest w ocenie przeważającej większości specjalistów niezbędne, stąd też dalszy rozwój miasta wiąże się z przekroczeniem tej bariery lasów. W pracach wykonywanych w Wojewódzkim Biurze Planowania Przestrzennego we Włocławku od dłuższego już czasu analizuje się trzy główne kierunki rozwoju terytorialnego miasta²⁰:

- rejon Szpetala Górnego o możliwym zaludnieniu do 70 tys. mieszkańców;
- kierunek do Brześcia Kujawskiego, tereny na prawobrzeżnym tarasie rzeki Zgłowiączki, między lasem a Brześciem Kujawskim; zaludnienie około 50 tys. mieszkańców;
- rejon miasta Kowala o ewentualnym zaludnieniu do 50 tys. osób.

Wszystkie trzy kierunki traktowane są jako równorzędne. Każdy kierunek rozwoju ma zalety i wady. Należy kontynuować prace programowo-planistyczne po to, aby decyzje przestrzenne zostały podjęte z odpowiednim wyprzedzeniem, tj. w czasie umożliwiającym wykonanie stosownych opracowań — koncepcji, założeń i projektów oraz wdrożenie ich do realizacji.

Wydaje się, że podjęte dotychczas decyzje w sprawie Polany Leśnej i Warząchewki preferują kierunek Kowala, który także ze względów komunikacyjnych (droga E—16, linia kolejowa) będzie terenem działalności inwestycyjnej w pierwszej kolejności. Przemawia za tym

¹⁹ Założenia planu przestrzennego zagospodarowania kraju do 1995 roku. Komisja Planowania przy Radzie Ministrów, Warszawa 1985 r.

²⁰ W. R e k o w s k a, Założenia przestrzennego rozwoju „Włocławskiego Zespołu Osadniczego”, [w:] *Przestrzenny rozwój WZO, Włocławek — rok 2000. Konferencja naukowa PTE, TUP Włocławek 1978.*

także układ przestrzenny warunków ekologicznych. Te ostatnie — przy określaniu struktury przestrzennej miasta i jego bezpośredniego zaplecza — powinny być głównym kryterium. Istnieje więc potrzeba sformułowania takich zasad dalszego rozwoju zespołu osadniczego Włocławka, które zapobiegać będą powstawaniu kolizji funkcji²¹. Pojemność ekonomiczno-ekologiczną poszczególnych terenów będzie można wyznaczyć, gdy cały obszar opracowania podzielony zostanie na dwie grupy funkcji zależnie od ich stosunku do środowiska przyrodniczego. Pierwsza obejmuje działalność w dziedzinie przemysłu, budownictwa i transportu, druga zaś wiąże się z rolnictwem, leśnictwem i wypoczynkiem. Dopiero na tym tle będzie można dokonać w optymalny sposób rozmieszczenia ludności.

* * *

Porównując rozwój przestrzenny miasta z planami zagospodarowania przestrzennego, można wysunąć wiele ważnych wniosków dla metodologii sporządzania planów, jak i ich realizacji. Główną przyczyną ułomności występujących w planach był brak precyzyjnych wytycznych regionalnych o funkcjach miasta, prognozowanym rozwoju czynników miastotwórczych i zaludnienia miasta. Dotyczy to zwłaszcza planu z 1953 r. Okoliczność ta nie sprzyjała wysokiej jakości opracowań, a plany nie zawsze były przygotowane z odpowiednim wyprzedzeniem. Na krytyczną uwagę zasługuje także, to że autorzy planów nie dysponowali szczegółowymi inwentaryzacjami stanu istniejącego. Stąd też zdarzały się przypadki adaptacji obiektów, które ulegały likwidacji znacznie wcześniej niż przewidywano w planie, bądź też postulowano zmianę funkcji terenu, nie mając ku temu pełnego uzasadnienia.

Dokonując systematycznej oceny planów zagospodarowania przestrzennego (pomimo braków) należy stwierdzić, że były one dobrym instrumentem kształtowania rozwoju przestrzennego i struktury funkcjonalnej miasta. Na pozytywną ocenę zasługuje konsekwentne podtrzymywanie w kolejnych planach kilku węzłowych rozwiązań przestrzennych, co miało pozytywny wpływ na organizację procesów inwestycyjnych. Gdyby — o czym wyżej już wspomniano, bardziej szczegółowo określano perspektywiczny rozwój ważnych jednostek wytwórczych w mieście, to również proces koordynacji inwestycji byłby pełniejszy. Dotyczy to głównie zapotrzebowania przemysłu na określone usługi w ramach gospodarki skojarzonej, jak np, ciepłownictwo, urządzenia wodno-kanalizacyjne itp. Chociaż efekty w tym zakresie są znaczne, to jednak płynność resortowych planów inwestycyjnych uniemożliwiła przejście z budowy ciepłowni w dzielnicy

²¹ S. L. Bagdziński, W. Czarnecki, *Kierunki przestrzennego rozwoju Włocławka*, Miasto nr 4, s. 16, Warszawa 1980.

Wschód do budowy elektrociepłowni, co pozwoliłoby na szybszą likwidację kilkudziesięciu małych kotłowni.

Oceniając realizację kolejnych planów zagospodarowania przestrzennego, należy także stwierdzić, że w kilku przypadkach rozwój rzeczywisty był szybszy niż założono w planie. Wiąże się to z usterkami w prognozowaniu rozwoju ekonomicznego i demograficznego miasta, wskazuje jednak na dość znaczną „ostrożność” w przyjętych rozwiązaniach przestrzennych. Uwaga ta dotyczy — o czym już wspomniano — przemysłu i mieszkalnictwa.

Polityka przestrzenna, której przejawem są zarówno plany urbanistyczne jak i ich realizacja, w okresie zaledwie 40-lecia przeobraziła strukturę funkcjonalną i fizjonomię Włocławka. Ład przestrzenny jest obecnie udziałem znacznej części rejonów miasta. Konsekwentna realizacja ustaleń planów urbanistycznych przyniesie w efekcie nie tylko dalszy rozwój przestrzenny miasta, ale również usunie występujące jeszcze zaniedbania.

Wiesław Wróblewski (Włocławek)

LUDNOŚCIOWY I EKONOMICZNO-PRZESTRZENNY ROZWÓJ WŁOCŁAWKA W 40-LECIU POLSKI LUDOWEJ

Celem artykułu jest ukazanie rozwoju przestrzennego i społeczno-gospodarczego Włocławka w okresie 40 lat Polski Ludowej. Jest to jak gdyby inwentaryzacja ważniejszych zdarzeń gospodarczych i społecznych, spisana przez współuczestnika i współorganizatora burzliwego okresu rozwoju miasta. Ze względu na ograniczoną objętość, praca nie pretenduje do miana wyczerpującego opracowania historyczno-gospodarczego. Obejmuje w zasadzie problematykę z pogranicza urbanistyki, ekonomii, historii gospodarczej i socjologii.

Zakresem opracowania objąłem niemal wszystkie podstawowe dziedziny funkcjonowania miasta, kładąc szczególny nacisk na przesłanki rozwojowe, daty przekazywania nowych obiektów do eksploatacji i najważniejsze wydarzenia gospodarcze po to, aby uchwycić odrobinę życia zamkniętego w liczbach i analizach, bez których napisanie tego opracowania byłoby niemożliwe. Z konieczności musiałem wyeliminować zdarzenia mniej istotne i pozostawić to badaczom historii gospodarczej lub socjologii miasta.

Miasto powinno odpowiadać potrzebom ludzi i gospodarki. Potrzeby te ulegają ciągłej ewolucji. Rozwój gospodarczy stwarza nie tylko nowe możliwości ich zaspokajania, ale i powoduje nowe problemy, ograniczenia lub deformacje dotkliwie odczuwane przez mieszkańców. Grupując ważniejsze wydarzenia w poszczególnych dekadach lub cyklach rozwojowych dokonuję analizy rozwoju miasta i wyprowadzam z niej wnioski ogólne tylko w takim zakresie, w jakim jest to niezbędne do określenia na przyszłość strategii rozwoju miasta.

Włocławek nie posiada wielu opracowań monograficznych i statystycznych. Ostatnią publikacją z tej dziedziny jest *Włocławek — Studium monograficzne* A. Ginsberta, wydana w roku 1968 w setną rocznicę urodzin Juliana Marchlewskiego i w czasie obchodów X wieków Włocławka. Od tego czasu ukazało się tylko kilka publikacji specjalistycznych. Sądzę więc, że pisane niejako na żywo refleksje wraz z bogatym materiałem liczbowym, opartym na danych źró-

dłowych, chociaż częściowo wypełnią istniejącą lukę, odczuwaną szczególnie przez młodzież wrocławskich szkół, działaczy społecznych i radnych Miejskiej Rady Narodowej we Wrocławku.

1. Funkcje miasta

- Do podstawowych czynników miastotwórczych Wrocławka należą:
- funkcja ośrodka administracyjnego, wykształcona w skali powiatowej jeszcze w czasach zaborów (1836 r.), wzmocniona w okresie Polski Ludowej przez status miasta wyłączonego z powiatu oraz przekształconego w roku 1975 w miasto wojewódzkie,
 - funkcja ośrodka przemysłowego, której początek przypada na lata sześćdziesiąte XIX wieku, umocniona w okresie międzywojennym i intensywnie rozwinięta w Polsce Ludowej,
 - funkcja ośrodka komunikacyjnego, od czasu komory celnej na Wiśle w latach 1520—1562, rozwinięta w XIX i XX wieku po wybudowaniu kolei Warszawa—Bydgoszcz (1862 r.) oraz po wybudowaniu w 1937 r. mostu przez Wisłę. W okresie Polski Ludowej funkcja ta wzrosła na skutek przebiegu przez miasto drogi E-16 z Bratysławy do Gdyni oraz dróg regionalnych Wrocławek—Płock—Warszawa i Wrocławek—Inowrocław,
 - funkcja ośrodka handlowego, zapoczątkowana w XIX wieku handlem zbożem i płodami rolnymi o znaczeniu ogólnokrajowym, a współcześnie — funkcja ośrodka bazy magazynowej handlu dla zaopatrzenia ludności województwa wrocławskiego oraz siedziby wojewódzkich organizacji handlowo-usługowych,
 - funkcja ośrodka usługowego w sferze usług niematerialnych, rozpoczęta w okresie międzywojennym przez szkolnictwo ogólnokształcące i zawodowe, oraz siedziby organizacji społeczno-kulturalnych. Funkcja ta została wyraźnie rozwinięta i umocniona w okresie Polski Ludowej, a zwłaszcza po utworzeniu w 1975 r. województwa wrocławskiego¹. Struktura funkcjonalna miasta charakteryzowana jest najczęściej na podstawie struktury zatrudnienia ludności zamieszkałej w mieście.

Jak wynika z tabeli 1, w strukturze funkcjonalnej miasta, określonej przez strukturę zatrudnienia, główną rolę odgrywają: przemysł, budownictwo, handel i ochrona zdrowia. Bliższą analizę struktury funkcjonalnej Wrocławka podają A. Ginsbert i S. L. Bagdziński. Autorzy podkreślają szczególnie wzrost roli Wrocławka w otaczającym go podregionie. W stosunku do badań przeprowadzonych przez tych

¹ Utworzenie województwa wrocławskiego spowodowało przekształcenie dawnych stowarzyszeń wyższej użyteczności publicznej o zasięgu miejskim na instytucje o zasięgu wojewódzkim. Z ważniejszych wymienić należy oddziały wojewódzkie: Naczelnej Organizacji Technicznej, Polskiego Towarzystwa Ekonomicznego, Towarzystwa Urbanistów Polskich. Ponadto powstały nowe instytucje społeczno-kulturalne, m.in. Wrocławskie Towarzystwo Naukowe (1979).

Tabela 1

Struktura zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej Włocławka według działów gospodarki narodowej w roku 1980

Działy gospodarki narodowej	Osoby	%
Gospodarka uspołeczniona ogółem	54 979	100,0
w tym: — przemysł	24 902	45,3
— budownictwo	8 669	15,8
— transport i łączność	3 863	7,0
— obrót towarowy	4 307	7,8
— gospodarka kom. i mieszkaniowa	1 874	3,4
— oświata i kultura	2 661	4,9
— ochrona zdrowia	3 180	5,8
— administracja i finanse	1 604	2,9
— pozostałe	3 919	7,1

Z r ó d ł o : Dane źródłowe Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

autorów zwraca uwagę rosnąca obecnie funkcja Włocławka jako ośrodka handlowego, administracyjnego i ośrodka lecznictwa.

Strukturę funkcjonalną miasta, obok wyżej wymienionych czynników miastotwórczych, tworzą również czynniki obsługi mieszkańców miasta. Należą do nich urządzenia gospodarki komunalnej i mieszkaniowej, placówki handlu, gastronomii, oświaty, ochrony zdrowia i opieki nad dzieckiem, których stan i wielkość winna odpowiadać skali potrzeb mieszkańców. Zagadnienia te są bliżej analizowane w rozdziałach 8 i 9.

Przebieg procesów inwestycyjnych w przemyśle Włocławka jest stosunkowo wnikliwie opracowany naukowo (patrz przyp. 4). Z punktu widzenia rozwoju miasta jako całości istotne jest udzielenie odpowiedzi na pytanie, dlaczego rozwijano właśnie przemysł, i to aż do skali graniczącej z przeinwestowaniem. Problem ten jest obszerny i skomplikowany, wykraczający poza ramy opracowania. Jednakże odpowiedź sprowadza się do interesu gospodarki krajowej i korzystnych czynników lokalizacyjnych dla potrzeb przemysłu na terenie Włocławka. Potrzeby gospodarki krajowej wystąpiły szczególnie w procesie lokalizacji:

- Zakładów Azotowych, z powodu zapotrzebowania rolnictwa na nawozy azotowe po okresie suszy w latach 1959—1961,
- Kompleksu Polichlorku Winyłu przy Zakładach Azotowych, z powodu zapotrzebowania budownictwa mieszkaniowego, gospodarki komunalnej i innych działów gospodarki narodowej na polichlo-

rek, zastępujący w produkcji niektórych wyrobów stal, żeliwo i drewno,

- Zakładów Mechanicznych „Ursus”, z powodu kooperacji podzespołów do licencyjnego ciągnika Massey-Ferguson, na bazie dotychczasowych tradycji produkcyjnych Kujawskich Zakładów Maszyn Rolniczych,
 - Kujawskiej Fabryki Manometrów „Mera”, z powodu produkcji zegarów ciśnieniowych do wyżej wymienionego ciągnika rolniczego,
 - Kujawskiej Fabryki Farb i Lakierów, z powodu rosnącego zapotrzebowania przemysłu motoryzacyjnego, okrętowego, meblarskiego, komunikacji i budownictwa na farby antykorozyjne, lakiery i żywice,
 - Fabryki Lin i Drutu „Drumet”, z powodu zapotrzebowania przemysłu i budownictwa na szeroki asortyment lin i drutów, w oparciu o dotychczasowe tradycje wytwórcze załogi Włocławskiej Fabryki Lin i Drutu,
 - Zakładu Porcelany i Zakładu Fajansu, w wyniku zapotrzebowania kraju na wyroby galanterii porcelanowej i fajansowej, w oparciu o dotychczasowe tradycje wytwórcze załogi Włocławskich Zakładów Ceramiki Stołowej.
- Również potrzeby gospodarki regionu włocławskiego miały istotne znaczenie w procesie lokalizacji następujących zakładów:
- Kujawskich Zakładów Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego i Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej, z powodu rosnącego zapotrzebowania na produkty żywnościowe i bogate lokalne zasoby surowcowe.
 - Spółdzielni „Konstal”, na bazie wyeksploatowanych obiektów i parku maszynowego w dotychczasowych zakładach, a także zapotrzebowania gospodarki regionu na rury piecowe, gwoździe i inne wyroby konstrukcji stalowej,
 - Spółdzielni „Włodena” oraz Zakładów Wytwórczych „Społem”, z powodu zapotrzebowania lokalnego rynku na wyroby przemysłu lekkiego oraz przemysłu cukierniczego, a także miejscowej nadwyżki kobiecej siły roboczej.

Korzystne czynniki lokalizacyjne we Włocławku, a w szczególności: położenie miasta w układzie sieci transportowej kraju, bogate zasoby wody w Wiśle, rezerwy siły roboczej i dotychczasowe tradycje przemysłowe przesyadziły o burzliwym rozwoju przemysłu.

W okresie Polski Ludowej mamy do czynienia we Włocławku głównie z procesem przemieszczania starych zakładów przemysłowych z dzielnicy Śródmieście na nowe miejsca. W rezultacie wzbogacony został asortyment dotychczasowej produkcji, poziom techniki wytwarzania i warunki pracy załóg przemysłowych. Troska o właściwe warunki pracy i stworzenie szans dla doskonalenia umiejętności zawodowych młodego pokolenia ma we Włocławku charakter szcze-

gólny, nieporównywalny z przedwojennymi warunkami pracy przedstawionymi w *Pamiętce z Celulozy* Igora Newerlego.

Znaczącą rolę w powojennym rozwoju przemysłu i funkcjonowaniu miasta jako całości odegrały Zakłady Azotowe. Jest to zakład o dużej skali przestrzennej i produkcyjnej nie posiadający dotychczas tradycji w historii przemysłowej Włocławka. Zakłady Azotowe były głównym impulsem większości przemian urbanistycznych, gospodarczych i społeczno-demograficznych w mieście oraz w podregionie. Ważnym elementem w tym zakresie była realizacja Uchwały Nr 314/67 Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów z dnia 29 grudnia 1967 r. w sprawie programu inwestycji towarzyszących budowie Zakładów Azotowych. Uchwała ta precyzowała stosunkowo szeroki program inwestycji socjalno-kulturalnych dla miasta, który — z wyjątkiem domu kultury — został w całości zrealizowany².

Inwestycje dokonane przez resort chemii we Włocławku oraz rosnące potrzeby gospodarki krajowej spowodowały podjęcie decyzji o budowie w latach 1976—1982 zakładu polichlorku winylu. Tym razem kolejna uchwała o inwestycjach towarzyszących ujmowała znacznie skromniejszy program inwestycyjny dla gospodarki miejskiej³.

Wybudowanie Zakładów Azotowych wraz z kompleksem PCV oraz odtworzenie większości starych zakładów przemysłowych na nowych miejscach wyczerpało praktycznie możliwości lokalizacyjne przemysłu we Włocławku oraz spowodowało doprowadzenie industrializacji miasta do granic możliwości przyrodniczo-ekologicznych i społeczno-ekonomicznych.

Nowy potencjał przemysłowy w wyraźny sposób przeobraził zdolności wytwórcze Włocławka. Podniósł się wydatnie poziom techniki i wzbogacone zostały technologie wytwarzania. Zbudowanych zostało około 12 tys. nowoczesnych miejsc pracy dla przemysłowych załóg pracowniczych⁴. Gospodarka przemysłowa miasta stała się bardziej otwarta na postęp techniczny. Włocławek ma obecnie kilka gałęzi przemysłu, które są nośnikami postępu w skali całej gospodarki narodowej. Należą do nich zakłady przemysłu chemicznego, precyzyj-

² Uchwała ta obejmowała 44 tytuły inwestycyjne w zakresie infrastruktury miejskiej. Z ważniejszych wymienić należy: zbudowanie, w znacznej części ze środków Zakładów Azotowych, dzielnicy mieszkaniowej Zazamcze, gazyfikację miasta, dworzec PKP—PKS, hotel „Kujawy”, hotel „Zawisze” (zmieniony w 1983 r. na szpital), Klub Międzynarodowej Prasy i Książki „Ruch” wraz z centralną biblioteką publiczną, krytą pływalnię „Delfin”, Zespół Szkół Mechaniczno-Elektrycznych wraz z internatem, stację pogotowia ratunkowego, udział w przebudowie trasy E-16 oraz kilka pawilonów handlowo-usługowych.

³ Uchwała nr 143/76 Rady Ministrów z dnia 12 lipca 1976 r. w sprawie budowy kompleksu polichlorku winylu w Zakładach Azotowych „Włocławek” w zakresie infrastruktury społecznej miasta obejmowała w zasadzie tylko niewielkie rozmiary budownictwa mieszkaniowego wraz z uzbrojeniem terenów, budowę pawilonu chorób zawodowych i udział w przebudowie trasy E-16. Urządzenia te zostały zrealizowane.

⁴ Szacunek autora na podstawie materiałów źródłowych Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

nego, środków transportu i metalowego. Dużą rolę w wyżywieniu miasta i kraju odgrywa rozwinięty przemysł spożywczy. Tych pięć gałęzi wraz z unikatowym przemysłem fajansowo-porcelanowym decyduje o trwałym miejscu Włocławka w gospodarce kraju.

3. Terytorialny i urbanistyczny rozwój miasta.

Po II wojnie światowej obszar miasta wynosił 41,9 km². Podstawowy obszar znajduje się na lewym brzegu Wisły: od Zakładów Celulozowo-Papierniczych zlokalizowanych na kierunku wschodnim i rzeźni mieszczącej się na zachodnim skraju miasta, przebiegając prostopadle w kierunku południowym do pasma lasów otaczających miasto. Wnętrze tego obszaru tylko w pewnej części wypełnione było inwestycjami miejskimi, których przestrzenne i architektoniczne wyznaczniki stanowiły:

- od północy: rzeka Wisła i pasmo zalesionych wzgórz Szpetala,
- od południa: cegielnia ⁵ i cmentarz przy ul. Chopina,
- od wschodu: fabryka Celulozy przy ul. Łęskiej,
- od zachodu: rzeźnia ⁶ i fabryka „Wisła” przy ul. Toruńskiej.

Podstawowymi defektami zagospodarowania przestrzennego ówczesnego Włocławka były:

- chaos w zagospodarowaniu przestrzennym i brak stref funkcjonalnych w zabudowie miasta,
- koncentracja przemysłu w centrum miasta,
- uciążliwy układ komunikacji kolejowej i drogowej, przechodzący przez Śródmieście.
- zablokowanie wschodniego, nadwiślańskiego kierunku rozwoju miasta przez Zakłady Celulozowo-Papiernicze,
- niska wartość techniczna i estetyczna obiektów mieszkaniowych, usługowych oraz części obiektów przemysłowych.

Zasadniczą zaletą Włocławka zawsze było i jest jego położenie nad dwiema rzekami, tj. Wisłą i Zgłowiączką. Rozlokowanie podstawowych elementów zagospodarowania przestrzennego Włocławka w pierwszych latach powojennych ilustruje szkic nr 1.

Analizując strukturę zagospodarowania przestrzennego Włocławka pierwszych lat powojennych można postawić tezę, iż było to miasto wyjątkowo wadliwie zabudowane. Zwraca uwagę konstrukcja zabudowy mieszkaniowej wokół zakładów przemysłowych, przebieg linii kolejowych przez Śródmieście oraz skrzyżowanie dróg krajowych, regionalnych i miejskich w jednym centralnym punkcie miasta. Chaotyczna i „sztywna” lokalizacja wielkiego przemysłu, przebieg linii i bocznic kolejowych, utrwalony przez wieki układ ulic z niskimi, często substandardowymi budynkami skłania do stwierdzenia, że było to miasto bardzo trudne dla procesów modernizacyjno-rozwojowych.

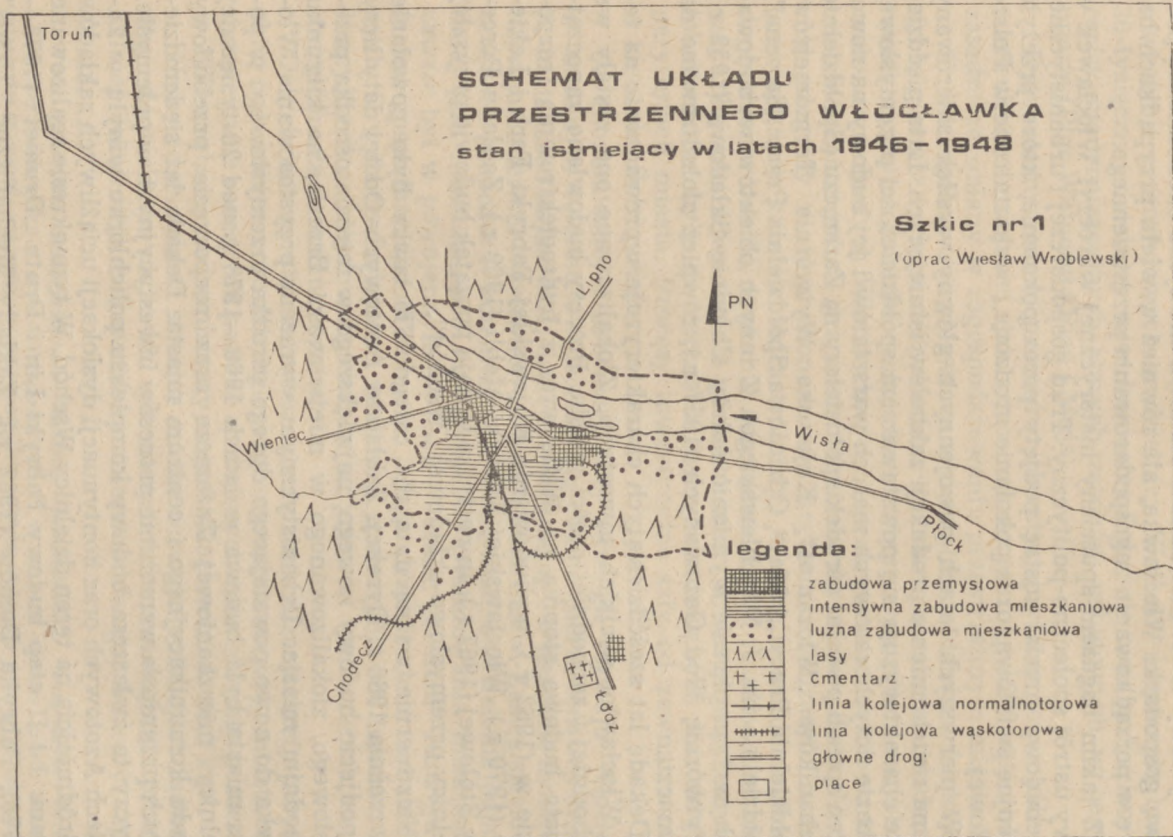
⁵ Zburzona i częściowo zaadaptowana na inne cele w latach 1973—1975.

⁶ Wyburzona w roku 1974.

**SCHEMAT UKŁADU
PRZESTRZENNEGO WŁOCŁAWKA**
stan istniejący w latach 1946-1948

Szkic nr 1

(oprac. Wiesław Wróblewski)

Przemysłowy charakter miasta stanowił nie tylko ekonomiczną podstawę gospodarki Włocławka, ale również w wielu przypadkach barierę w porządkowaniu zagospodarowania przestrzennego.

Z takim bagażem spuścizny historycznej wkroczył Włocławek w nowy ustrój społeczno-polityczny. Trud gospodarczej i urbanistycznej przebudowy musiał zostać podjęty przez pokolenie, które przeżyło II wojnę światową, oraz pokolenie urodzone i wykształcone w Polsce Ludowej.

W pierwszych latach powojennych główny wysiłek skierowany był na uruchomienie produkcji zakładów istniejących. Lata pięćdziesiąte charakteryzują się powstawaniem spółdzielczości przemysłowej na bazie dotychczasowych małych warsztatów i jej budowy na nowo. W ten sposób powstał ośrodek spółdzielczy na Zazamczu (Spółdzielnia Mechaników „Włozamot”, Kujawska Wytwórnia Termometrów, Spółdzielnia Pracy „1 Maj”, Odzieżowa Spółdzielnia Pracy „Sawena”, Spółdzielnia im. J. Marchlewskiego). Z innych obiektów wybudowanych w tym okresie wymienić należy Chłodnię Składową (1952 r.) i Wytwórnnię Wód Gazowanych (1957 r.), również zlokalizowane na Zazamczu.

Dekadę lat sześćdziesiątych charakteryzuje wprowadzenie na teren Włocławka wielkich inwestycji. Zlokalizowane one zostały we wschodniej i zachodniej części miasta. Procesy budowlane zapoczątkowała budowa stopnia na Wiśle wraz z hydroelektrownią (rozpoczęcie w 1962 r.), wybudowanie Kujawskiej Fabryki Farb i Lakierów (1970 r.), Włocławskiej Fabryki Mebli (1969 r.), Zakładu Porcelany Stołowej (1967 r.). Inwestycje te dają początek budowie przyszłej dzielnicy przemysłowo-składowej „Wschód”.

Niezmiernie ważną datą dla całego Włocławka było powołanie 12 września 1966 r. Dyrekcji Zakładów Azotowych. Od tej daty liczy się podjęcie budowy nowego, największego w mieście ośrodka przemysłowego, zlokalizowanego w miejscowości Brzezcie, na kierunku zachodnim miasta. Urbanistycznym wyrazem przystosowania Włocławka do nowo powstającego dużego ośrodka przemysłowego w pobliżu miasta była budowa w latach 1968—1978 ponad 20-tysięcznej dzielnicy mieszkaniowej Zazamcze oraz rozpoczęcie przebudowy układu komunikacyjnego i centrum miasta. Dekada lat siedemdziesiątych przyniosła wzmoczenie procesów inwestycyjnych w przemyśle. Dotyczy to zwłaszcza budowy kompleksu polichloru winylu w Zakładach Azotowych oraz kontynuacji dyslokacji uciążliwych zakładów ze Śródmieścia na teren dzielnicy Wschód. W tym okresie realizowane są tam: I i II etap budowy Fabryki Lin i Drotu „Drumet” (1973—1978), Fabryka Domów (1982 r.), Zakłady Mechaniczne „Ursus” (w budowie) oraz Zakład Fajansu (w budowie). W sąsiedztwie powstającej dzielnicy przemysłowej Wschód wybudowano w latach 1974—1979 nowe, 15-tysięczne osiedle mieszkaniowe, głównie dla potrzeb funkcjonujących w pobliżu zakładów przemysłowych.

Dekada lat osiemdziesiątych charakteryzuje się finalizowaniem inwestycji przemysłowych w dzielnicy Wschód, rozpoczętą budową 30-tysięcznej dzielnicy mieszkaniowej Południe oraz podjęciem procesów modernizacyjnych starych zasobów usługowych w centrum miasta (Plac Wolności i Plac 1 Maja).

Dynamiczny rozwój procesów inwestycyjnych w przemyśle i infrastrukturze miejskiej, jaki rozpoczął się po roku 1965, spowodował zasadnicze zmiany w zagospodarowaniu przestrzennym miasta (szkic nr 2). Szczególną uwagę zwraca wykształcenie dzielnic funkcjonalnych, powiązanych ze sobą znacznie zmodernizowanym układem komunikacyjnym. Ponadto cechą charakterystyczną powojennych procesów rozwojowych Włocławka jest wyczerpanie stosunkowo tanich rezerw terenowych w granicach administracyjnych miasta. Niemalą rolę odegrały w tym ekonomiczne kryteria lokalizacji inwestycji (zmniejszanie kosztów infrastruktury, minimalizowanie wyburzeń, dogęszczanie osiedli, szukanie oszczędności). W rezultacie w pierwszej kolejności nowe osiedla mieszkaniowe i inwestycje przemysłowe lokalizowane były na terenach mało zabudowanych lub dawnych peryferiach miasta. Procesy inwestycyjne szły od zewnątrz miasta w kierunku Śródmieścia.

W ekonomicznej i urbanistycznej strategii rozwoju Włocławka w minionym 40-leciu uwidacznia się zasada pierwszeństwa sięgania po najtańsze i najbardziej dostępne lokalizacje, w aspekcie możliwości uzbrajania terenu i wykwaterowania mieszkańców. Zasięg sieciowych urządzeń gospodarki komunalnej i możliwości wydzielenia odpowiedniej puli mieszkań pod inwestycje wykwaterowania mieszkańców zawsze był w powojennym 40-leciu „wąskim gardłem” rozwoju społeczno-gospodarczego Włocławka i jego przekształceń urbanistycznych. O wyborze kolejności realizacji poszczególnych terenów lokalizacyjnych zadecydowała ekonomia, która w tych czasach za mało uwzględniała przesłanki społeczne.

Dotychczasowy stan zainwestowania i urbanizacji strefy przymiejskiej oraz konieczność dalszego programowania rozwoju miasta wobec dynamicznie rosnących potrzeb społecznych spowodowały poszerzenie w 1979 r. obszaru administracyjnego ⁷ Włocławka do 86,5 km².

Nowy teren miasta stwarza szanse rozwoju potencjału ludnościowego do wielkości około 150 tys. mieszkańców, rozwiązania problemu dalszej lokalizacji budownictwa mieszkaniowego, budowy szpitala

⁷ Na podstawie Rozporządzenia Ministra Administracji, Gospodarki Terenowej i Ochrony Środowiska z dnia 8 listopada 1979 r. w sprawie zmiany granic niektórych miast (Dz.U. nr 26, poz. 155), w województwie włocławskim do miasta Włocławka włączono:

- a) na lewym brzegu Wisły, z gminy Włocławek obszary wsi: Kawka, Korabniki, Krzywa Góra, Leopoldowo, Łęg, Michelin, Mielęcín, Rózinowo, Rybnica, część obszaru wsi Ludwinowo i część obszaru wsi Mikanowo,
- b) na prawym brzegu Wisły, z gminy Fabianki część obszaru wsi Zarzeczewo.

**SCHEMAT ZAGOSPODAROWANIA
PRZESTRZENNEGO WŁOCŁAWKA**
stan istniejący 1983 r.

Szkic nr 2

[oprac. Wiesław Wroblewski]

specjalistycznego oraz rozluźnienia zabudowy i dostosowania Śródmieścia do komplikujących się funkcji administracyjno-usługowych. Tym samym Włocławek lat osiemdziesiątych jest dwukrotnie większy obszarowo od Włocławka lat pięćdziesiątych. Jest to przestrzennie inne miasto, przypominające swym wyglądem „miskę”. Wysokie z zewnątrz, a niskie w Śródmieściu.

4. Działalność inwestycyjna

W procesie kształtowania rozwoju przestrzennego miasta inwestycje odgrywają rolę główną (ze względu na liczne skutki przestrzenno-ekonomiczne, demograficzne i socjologiczne). Wywołują trwałe zmiany w zagospodarowaniu miasta i aktywizują zasoby pracy. Stanowią główną siłę twórczą realizacji planów urbanistycznych. Szczególna koncentracja realizacji nakładów inwestycyjnych we Włocławku wystąpiła w latach 1966—1980.

W ciągu całego okresu powojennego budowany był przede wszystkim przemysł. Udział przemysłu w nakładach na terenie miasta wzrasta z 64,3% w latach 1961—1965 do 85,3% w latach 1976—1980. Za rozwojem przemysłowym miasta nie nadążał rozwój gospodarki komunalnej i budownictwa mieszkaniowego. Nakłady na przemysł, z wyjątkiem lat 1971—1975, rosły w kolejnych pięciu latach wielokrotnie, a na gospodarke komunalną i budownictwo mieszkaniowe ulegały zaledwie podwojeniu. W handlu tempo było jeszcze wolniejsze, z wyjątkiem lat 1976—1980.

W stosunku do nakładów ogółem prawie „śladowy” charakter mają nakłady na oświatę, kulturę i ochronę zdrowia. Z wyjątkiem pięcioletki 1971—1975 rozwój bazy materialnej w tych działach obsługi miasta przedstawiał się wyjątkowo niekorzystnie. Swego rodzaju niechlubnym kuriozum był fakt, że od momentu oddania do użytku szpitala przy ul. Wienieckiej (1963 r.) upłynęło aż 20 lat zanim wybudowano dodatkowy pawilon na 120 łózek, natomiast w kulturze od oddania do użytku Klubu Międzynarodowej Prasy i Książki „Ruch” (1972 r.) nie został wybudowany żaden następny obiekt.

Analizując strukturę nakładów inwestycyjnych w gospodarce Włocławka w okresie powojennym, można postawić tezę, iż wzmożone inwestowanie w przemyśle osłabiło inwestowanie w niektórych działach obsługi ludności i doprowadziło do zachwiania równowagi w rozwoju miasta jako całości. Bliższa analiza kolejnych wieloletnich planów gospodarczych miasta wskazuje, że realizacja programów inwestycyjnych w przemyśle spowodowała wiele opóźnień w realizacji tzw. inwestycji towarzyszących. Przyczyną tych opóźnień była i jest obecnie dysproporcja między potencjałem budowlanym a zapotrzebowaniem na roboty budowlano-montażowe. Z tej właśnie przyczyny nie zostały podjęte niektóre ważne dla obsługi mieszkańców obiekty inwestycyjne lub wykonywane były w sposób niekompleksowy.

Generalnie korzystne powojenne procesy inwestycyjne na terenie Włocławka były siłą napędową jego przestrzennego i społeczno-gospodarczego rozwoju. Jednakże w strukturze inwestowania doszło do zwichnięć i zakłóceń rzutujących ze znaczną siłą na obecny sposób funkcjonowania miasta. Niezależnie od wszelkich uwag krytycznych, działalność inwestycyjna w okresie Polski Ludowej jest źródłem obecnego — znacznie wyższego niż dawniej — poziomu rozwoju naszego miasta.

5. Ludność

Przed wybuchem II wojny światowej liczba mieszkańców Włocławka wynosiła 68,1 tys. osób. Wprawdzie z wojny miasto wyszło bez większych zniszczeń materialnych, z wyjątkiem mostu przez Wisłę i wywiezionego przez okupanta parku maszynowego z zakładów przemysłowych, to jednak zniszczenia biologiczne były ogromne. Tylko nieznacznie wiązały się one z bezpośrednimi działaniami wojennymi. W większości były skutkiem świadomie zorganizowanej przez hitlerowców masowej eksterminacji ludności, której ofiarą padło około 25 tysięcy mieszkańców, w tym 20 tys. ludności żydowskiej. W 1946 r. Włocławek liczył tylko 48,3 tys. mieszkańców, tj. 70,6% stanu przedwojennego. Potencjał ludnościowy miasta z 1939 r. został osiągnięty dopiero w 20-leciu Polski Ludowej, tj. około 1965 r. (tab. 2).

Tabela 2

Ludność Włocławka

Lata	Ludność stała w tys. osób	W tym kobiety (w tys.)	Udział kobiet w %
1939	65,5	35,5	54,2
1946	48,3	26,0	53,8
1950	51,8	28,3	54,8
1955	58,0	31,1	53,7
1960	64,0	33,7	52,7
1965	68,3	35,8	52,4
1970	77,6	40,6	52,3
1975	90,5	47,5	52,5
1980	106,8	55,3	51,8
1983	113,4	58,7	51,8

Wojna spowodowała deformacje w strukturze ludności, tak co do wieku, jak i płci. Przewaga kobiet w pierwszych latach powojennych była większa. W roku 1950 na 100 mężczyzn przypadało 120 kobiet. Obecnie ta przewaga jest znacznie mniejsza i w 1983 r. wynosiła 107 kobiet.

W okresie 40-lecia Polski Ludowej Włocławek więcej niż podwoił swój potencjał ludnościowy. Powojenny stan ludności z 1946 r. osiągnięty został już w 1978 r., tj. przed inkorporacją⁸ przyległych obszarów. Burzliwy rozwój potencjału ludnościowego Włocławka przypada na okres wzmożonej industrializacji. Jak wynika z tabeli 3, w okresie ostatnich 17 lat (1966—1983) rzeczywisty przyrost ludności wyniósł 45 tys. osób, tj. prawie tyle, ile mieszkańców liczył Włocławek w 1946 r. Ten przyrost wskazuje, że drugi Włocławek wyrósł w rekordowo krótkim czasie (tab. 3).

Tabela 3

Elementy składowe przyrostu ludności

Lata	Przyrost rzeczywisty ludności w tys. osób			
	ogółem	z tego		
		przyrost naturalny	saldo migracji	nowo przyłączone tereny
1966—1970	9,3	3,8	5,5	—
1971—1975	12,8	4,0	8,8	—
1976—1980	16,3	4,2	7,2	4,9
1981—1983	6,6	3,0	3,6	—
Razem:	45,0	15,0	25,1	4,9

Źródło: Rocznik Statystyczny Powiatów 1971 — Statystyka Regionalna, Zeszyt nr 27, tabl. 4, GUS Warszawa 1971; dane Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

Główną siłą sprawczą rozwoju ludnościowego miasta była migracja, której nasilenie ilościowe przypada na dekadę lat siedemdziesiątych. Podstawowym źródłem napływu ludności do Włocławka był podregion Włocławski, a zwłaszcza bliżej położone tereny byłych powiatów: włocławskiego, lipnowskiego i aleksandrowskiego. Największe dodatnie saldo migracji wystąpiło w 1975 r. (2510 osób), co wiązało się z utworzeniem we Włocławku siedziby wojewódzkich władz administracyjnych i gospodarczych⁹. Tak więc Włocławek z ośrodka, który w pierwszych latach powojennych przekazywał część swoich zasobów ludzkich innym miastom, stał się magnesem przyciągającym siłę roboczą i kadry kwalifikowane z własnego regionu oraz innych miast kraju, a zwłaszcza z Mazowsza, Pomorza i Śląska.

⁸ Porównaj dane tabeli 2.

⁹ Dane źródłowe Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

Powojennemu rozwojowi ludnościowemu Włocławka towarzyszyły charakterystyczne zmiany strukturalne (tab. 4). Obok wzrostu liczby

Tabela 4

Struktura wiekowa ludności według Narodowego Spisu Powszechnego 1960—1978

Grupy wiekowe ludności	W tym osób		
	1960 *	1978	1960 1978
1. Wiek przedprodukcyjny ogółem (0—19)	25,9	30,7	118,5
w tym: (0—2 lata)	3,6	5,2	144,4
(3—6 lat)	5,9	6,9	116,9
(7—19 lat)	16,4	18,6	113,4
2. Wiek produkcyjny ogółem (20—64 M) i (20—59 K)	39,5	54,5	158,0
3. Wiek poprodukcyjny ogółem 65 M, 60 K i więcej	8,6	10,6	123,3
razem 1+2+3	63,1	95,8	151,8

* Obliczenia własne na podstawie danych NSP w 1960 r.

mieszkańców nastąpiły znaczne przesunięcia strukturalne we wszystkich grupach wiekowych ludności. Zwraca uwagę podwojenie liczby młodzieży w wieku szkoły podstawowej i średniej oraz wzrost o 58% liczby ludności w wieku produkcyjnym. Te dwie grupy wiekowe świadczą, że obecny Włocławek jest miastem ludzi młodych, dysponujących znacznymi możliwościami wytwórczymi i posiadającymi określone potrzeby materialno-kulturalne.

6. Zatrudnienie i struktura społeczno-zawodowa ludności

Od początku powstania Polski Ludowej głoszonej ideę powszechności pracy. Idea ta we Włocławku realizowana była konsekwentnie poprzez zmianowość i tworzenie nowych miejsc pracy. Wyrazem tego był dynamiczny wzrost stanu zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej Włocławka. W latach 1950—1980 stan zatrudnienia ogółem uległ potrojeniu, gdy potencjał ludnościowy i obszar miasta wzrosły dwukrotnie. Przez cały okres powojenny utrzymywał się przyrost zatrudnienia w przemyśle. Dynamiczny wzrost zatrudnienia nastąpił w budownictwie, transporcie i ochronie zdrowia.

Działy obsługi mieszkańców miasta¹⁰ charakteryzują się powolnym tempem wzrostu i nie nadążają za rozwojem sfery produkcji materialnej¹¹. Dotyczy to zwłaszcza oświaty i kultury oraz handlu.

Rachunek zatrudnienia w działach obsługi miasta należy skorygować o funkcję Włocławka w podregionie; niektóre obiekty kultury oraz szpital wojewódzki w znacznej części służą mieszkańcom woj. włocławskiego. S. L. Bagdziński określił partycypację urządzeń miejskich Włocławka na rzecz ludności podregionu w następujących wielkościach (w roku 1970): handel 48,1⁰%, gospodarka komunalna i mieszkaniowa 14,3⁰%, oświata i kultura 16,7⁰% i ochrona zdrowia 33,3⁰%.

Biorąc pod uwagę odsetki zatrudnienia w ponadlokalnej funkcji Włocławka skorygowany stan zatrudnienia i wskaźniki obsługi mieszkańców miasta w roku 1980 kształtują się następująco:

	zatrudnienie (osób)	wskaźnik obsługi (osób na 1000 mieszk.)
handel i gastronomia	2235	21
gospodarka komunalna	1606	15
oświata i kultura	2216	21
ochrona zdrowia	2121	20

Powyższe skorygowane stany zatrudnienia oraz wskaźniki wprowadzie nie dają jeszcze pełnego obrazu funkcjonowania poszczególnych dziedzin obsługi miasta, jednakże potwierdzają bieżące perturbacje mieszkańców z zaspokajaniem codziennych i okresowych potrzeb socjalno-usługowych. Obrazują ponadto fakt, jak daleko zaszedł Włocławek w industrializacji (233 zatrudnionych na 1000 mieszkańców), a w jakiej dysproporcji znajduje się sfera obsługi miasta (77 osób na 1000 mieszkańców). Relacja ta jest wyraźnie niekorzystna dla obsługi mieszkańców Włocławka.

Istotną rolę w rozwoju i przemianach struktury zatrudnienia odegrały kobiety. Udział kobiet w zatrudnieniu ogółem wzrasta z 35,2⁰% w roku 1950 do 43,1⁰% w roku 1980.

Praca zawodowa kobiet we Włocławku stała się zjawiskiem powszechnym nie tylko w działach tradycyjnie sfeminizowanych (oświata, kultura, ochrona zdrowia i handel), ale również w przemyśle. Udział kobiet zatrudnionych w przemyśle miasta wzrasta z 25,3⁰% zjawiska, we Włocławku — na skutek zaistniałych deformacji między w roku 1950 do 42,5⁰% w roku 1980. Mimo ogólnej aprobaty dla tego

¹⁰ Dla uproszczenia rachunku do działów obsługi mieszkańców miasta zaliczam: handel i gastronomię, gospodarkę komunalną i mieszkaniową, oświatę, kulturę, ochronę zdrowia i opiekę społeczną.

¹¹ Do sfery produkcji materialnej zaliczam: przemysł, rolnictwo, budownictwo, transport i łączność.

skalą rozwoju przemysłu a rozwojem urządzeń obsługi miasta — dalszy wzrost zatrudnienia kobiet w przemyśle należy uznać za niepożądany. Wprawdzie podstawową przesłanką podejmowania pracy w przemyśle przez kobiety są względy ekonomiczne budżetu domowego, jednak do czasu nadrobienia zaległości w infrastrukturze społecznej koszty aktywizacji zawodowej kobiet wydają się zbyt duże.

Tworzenie nowych miejsc pracy i migracje implikują zmiany w strukturze społeczno-zawodowej ludności miasta. W okresie międzywojennym Włocławek był miastem proletariackim. W roku 1938 w przemyśle miasta pracowało 4,7 tys. robotników, a liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła około 4,0 tys. osób. Łącznie udział robotników przemysłowych w ogólnym składzie ludności wynosił 12,7% w 1938 r.

Okres powojenny przyniósł istotne zmiany ilościowo-jakościowe w strukturze społeczno-zawodowej mieszkańców Włocławka. Brak dokładnych danych w tym zakresie zmusza do oszacowania skali tego zjawiska w oparciu o stan zatrudnienia kadr (tab. 5).

Tabela 5

Robotnicy i pracownicy z wykształceniem wyższym pełnozatrudnieni w gospodarce uspołecznionej na tle ludności Włocławka

Lata	Ludność miasta w tys. osób	Pracownicy z wykształceniem wyższym osób	Robotnicy wykwalifikowani i niewykwalifikowani w tys. osób	Odsetek robotników w ludności miasta
1967	70,2	986	21,6	30,8
1975	90,6	1 912	30,4	33,5
1977	95,0	2 239	32,2	34,0
1983	113,4	3 492	36,2	31,9

Źródło: Szacunki autora na podstawie: *Kwalifikacje kadr*, opracowanie Dep. Pracy i Płacy GUS, Warszawa 1976, oraz tablic wynikowych Spisu Kadrowego na 31 X 1977 r.

Badania potwierdzają tradycyjnie robotniczy charakter Włocławka. Udział zatrudnionych na stanowiskach robotniczych w ludności miasta wynosi 31,9%, natomiast w zatrudnieniu ogółem w gospodarce uspołecznionej 69,2%, według stanu na koniec 1983 r. Na szczególną uwagę zasługuje wzrost ilościowy zatrudnienia kadr z wyższym wykształceniem. W okresie wzmożonej industrializacji miasta potencjał kadr z wyższym wykształceniem wzrósł 3,5-krotnie i wyprzedzał tempo ludnościowego rozwoju miasta. Obok industrializacji czynnikiem sprawczym napływu kadr wykwalifikowanych było utworzenie

we Włocławku siedziby województwa. Szacuje się, że tylko w II połowie 1975 r. na terenie Włocławka podjęło pracę około 500 osób z wyższym wykształceniem. Również w następnych latach funkcja miasta wojewódzkiego stymulowała napływ do Włocławka kadr wykwalifikowanych.

Powojenne przemiany społeczno-gospodarcze Włocławka spowodowały ukształtowanie stanu zatrudnienia kadr kwalifikowanych w gospodarce uspołecznionej miasta. Niski był poziom zatrudnienia kadr z wykształceniem wyższym i policealnym w stosunku do potencjału gospodarczego miasta. W szczególności zwraca uwagę niezbyt duży stan zatrudnienia osób z wyższym wykształceniem w przemyśle, ochronie zdrowia, oświacie, gospodarce komunalnej i mieszkaniowej. Znacznie korzystniej prezentuje się zatrudnienie kadr z wyższym wykształceniem w budownictwie oraz kulturze i sztuce. Jednak stan nasycenia gospodarki miasta kadrą wykwalifikowaną należy ocenić jako niewystarczający. Tezę tę potwierdzają również wskaźniki zatrudnienia kadr we Włocławku na tle średniej krajowej oraz innych miast o podobnej wielkości (tab. 6). Ogólny poziom wykształcenia

Tabela 6

Wskaźniki poziomu wykształcenia mieszkańców we Włocławku i wybranych miast na 1000 mieszkańców w 1978 r.

Wykształcenie	Osoby z wykształceniem		
	wyższym	średnim	zasadniczym zawodowym
Gorzów Wielkopolski	45,1	213,1	165,3
Kalisz	38,8	199,5	150,6
Koszalin	76,6	260,2	152,0
Płock	46,5	233,6	148,2
Włocławek	37,5	196,4	158,8
średnia krajowa	69,7	274,8	209,7

Źródło: Rocznik statystyczny miast 1980 r., tabl. IV i tabl. III, GUS, Warszawa 1981 r.

mieszkańców Włocławka znacznie odbiega od średnich wielkości krajowych i jest niekorzystny w stosunku do sąsiedniego Płocka oraz innych wybranych miast tej wielkości w Polsce. Szczególnie duże i niekorzystne rozpiętości między Włocławkiem a innymi miastami i średnią krajową występują w zakresie wskaźnika osób z wykształceniem wyższym.

W strukturze kadr z wyższym wykształceniem ważną funkcję pełnią kadry zatrudnione w gospodarce uspołecznionej o następujących kierunkach wykształcenia:

1. techniczny	— 1081 osób
2. medyczny	— 383 osoby
3. nauczycielski	— 360 osób
4. ekonomiczny	— 351 osób
5. humanistyczny	— 282 osoby
6. prawno-administracyjny	— 262 osoby

Tak więc obecna inteligencja Włocławka to przede wszystkim inteligencja techniczna oraz lekarze, nauczyciele i ekonomiści. Pozostałe grupy inteligencji humanistycznej są znacznie mniej liczne.

7. Transport i komunikacja

Lokalizacja dwóch dzielnic przemysłowych (Brzezcie, Wschód) w zachodniej i wschodniej części miasta wywołała potrzebę zaprogramowania odpowiedniej wielkości urządzeń transportu kolejowego oraz przebudowę układu komunikacji drogowej dla przewozu towarów. W rezultacie w rejonie Brzezia wybudowana została kolejowa stacja rozrządowa dla potrzeb wywozu saletry amonowej i innych półproduktów chemicznych z Zakładów Azotowych oraz wytwórni PCV. Sukcesywnie rosnący stan zatrudnienia oraz dojazdów do pracy w Zakładach Azotowych wymagał nowych rozwiązań w funkcjonowaniu osobowego transportu kolejowego i autobusowego. Problem ten został rozwiązany poprzez wybudowanie przystanku osobowego PKP w dzielnicy Zazamcze (1971 r.) oraz wspólnego przystanku autobusowego MPK i PKS przy stacji kolejowej Włocławek—Brzezcie. Ponadto uruchomiono funkcjonowanie dwóch pociągów wahadłowych na linii Czerniewice—Włocławek—Nieszawa.

Dynamicznie rosnącym dojazdom do pracy we Włocławku nie mógł sprostać ponad 80-letni dworzec kolejowy w Śródmieściu (wybudowany w 1862 r.). Budynek dworca został wyburzony (1969 r.), a na jego miejscu wybudowano wspólny dworzec PKP i PKS. Obiekt przekazany został do eksploatacji w roku 1974.

Kooperacyjny charakter produkcji przemysłowej zakładów zlokalizowanych w dzielnicy Wschód oraz intensyfikacji produkcji w tych zakładach stworzyły w latach siedemdziesiątych problemy transportowe. Zagadnienie to ulegało szczególnemu nasileniu w miarę postępujących procesów modernizacyjnych w Zakładach Celulozowo-Papierniczych oraz po wybudowaniu I i II etapu Zakładów „Dru-met”. W rezultacie w roku 1975 rozpoczęto budowę stacji rozrządowej kolejowej „Wschód” jako obiektu Zakładów Celulozowo-Papierniczych, obsługującego wszystkie zlokalizowane w tej dzielnicy zakłady przemysłowe. Obiekt został przekazany do eksploatacji w 1980 r.

Potrzeby przewozów pasażerskich w komunikacji wewnątrz miasta rozwiązane zostały za pomocą miejskiej komunikacji autobusowej oraz prywatnych środków lokomocji. Współczesny Włocławek charakteryzuje się dynamicznym rozwojem miejskiej komunikacji autobusowej oraz zjawiskiem spontanicznie rosnącej indywidualnej motoryzacji. Wyrazem tego jest wzrost ruchliwości mieszkańców: z 54 przejazdów (na 1 mieszk. w ciągu roku) w roku 1955 do 404 przejazdów w 1983 r. oraz wzrost upowszechnienia prywatnego samochodu: z 8,6 na 1000 mieszk. w 1965 r. do 75 w r. 1983.

Systematycznie rosnące krajowe przewozy tranzytowe taborem samochodowym w relacji „Śląsk-Porty” przez Włocławek, dynamicznie rosnąca komunikacja wewnątrz miasta i zjawisko masowej motoryzacji spowodowały, iż transport i komunikacja były jednymi z najbardziej dokuczliwych problemów w funkcjonowaniu miasta. Przejrzyste nasilenie tego defektu miało miejsce w centrum miasta, na Placu Wolności, odgrywał rolę zwrotnika układu komunikacyjnego Włocławka.

Włocławek miał i ma w dalszym ciągu wiele punktów kolizyjnych w komunikacji drogowej z gęstą siecią szlakowych oraz bocznicowych torów kolejowych. Przebiegająca przez środek układu miasta linia kolejowa Kutno—Toruń oraz w jej pobliżu międzynarodowa trasa E-16 dzielą miasto na dwie części. Odgałęzienia bocznic kolejowych do Zakładów Celulozowo-Papierniczych i Zakładu Kawy Kujawskich Zakładów Koncentratów Spożywczych były istotną przeszkodą w funkcjonowaniu transportu drogowego. Ponadto również w rejonie Śródmieścia, lecz na terenie dzielnicy Południe, funkcjonował drugi dworzec wraz z siecią torów kolejki wąskotorowej.

Pokonanie całokształtu bariery komunikacyjnej zaprogramowano przez:

- przebudowę trasy E-16 w granicach administracyjnych miasta,
- budowę trasy P-II, tj. trasy ruchu pospiesznego od stopnia na Wiśle poprzez skraj dzielnicy Wschód i Południe z włączeniem do trasy E-16 w dzielnicy Zazamecze (rejon obecnej stacji Polmozbytu),
- likwidację bocznic PKP do Zakładu Kawy i przesunięcie bocznic do Zakładów Celulozowo-Papierniczych,
- likwidację kolejki wąskotorowej wraz z dworcem na terenie Włocławka,
- budowę wiaduktów, tuneli i kładek dla pieszych nad linią kolejową Kutno—Toruń.

W okresie 40-lecia Polski Ludowej wydatnie zaawansowano realizację programu modernizacji układu komunikacyjnego miasta i w zasadzie pokonano barierę komunikacyjną w mieście. Z ważniejszych urządzeń przekazanych do eksploatacji wymienić należy:

- przebudowanie trasy E-16 w granicach miasta (1978 r.)¹²,
- oddanie do użytku wschodniego odcinka trasy P-II od stopnia na Wiśle do trasy E-16,
- wybudowanie wiaduktu nad torami PKP na odcinku Wronia-Kruszyńska (1978 r.),
- wybudowanie tunelu pod torami PKP między ul. Wojska Polskiego a ul. Polewki (1964 r.), 2 mostów na Zgłowiączce — ul. Kilińskiego i Wysokiej (1955 r.) oraz tunelu pod trasą E-16 przy dworcu PKP—PKS (1974 r.),
- zlikwidowanie bocznicy do Zakładu Kawy KZKS (1974 r.) oraz przesunięcie bocznicy do Celulozy z ul. 22 Lipca na wschodni skraj miasta,
- zlikwidowanie kolejki wąskotorowej wraz z dworcem we Włocławku (1978 r.),
- rozpoczęcie budowy wiaduktu w trasie E-16 nad bocznicą PKP do stacji rozrządowej Wschód i trasą P-II,
- elektryfikacja linii kolejowej Kutno—Toruń.

Włocławek posiada dwie przeprawy mostowe przez Wisłę przystosowane do ruchu samochodowego, z których najbardziej obciążony jest stary most, łączący dzielnicę Zawisze z lewobrzezną częścią miasta. Natomiast most na grzbiecie Stopnia na Wiśle jest stosunkowo mało wykorzystany z uwagi na mało rozwiniętą sieć osiedleńczą na prawym brzegu Wisły.

8. Infrastruktura społeczna

Sytuacja mieszkaniowa we Włocławku wymaga szerszego naświetlenia historycznego, bowiem w dużej części obecnych zasobów mieszkaniowych miasta znajdują się budynki wybudowane jeszcze w okresie kapitalizmu. Stan ten ma odzwierciedlenie również w obecnych potrzebach mieszkaniowych miasta.

W latach 1919—1939 wybudowano we Włocławku około 10 tys. izb mieszkalnych. Daje to średni roczny przyrost 500 izb. Rozmiary budownictwa mieszkaniowego kształtowane były praktycznie przez koniunkturę gospodarki kapitalistycznej, stąd też amplituda wahań jest wysoka. Najwięcej mieszkań wybudowano w roku 1928 — 874 izby (okres boomu gospodarczego), najmniej zaś w roku 1920 — 51 izb (zmiany w sytuacji politycznej) i w roku 1931 — 57 izb (dno światowego kryzysu gospodarczego).

¹² Przebudowa trasy E-16 przez teren dzielnicy Śródmieście przebiegała z pewnymi perturbacjami związanymi z dyslokacją i wyburzeniem kolizyjnych obiektów. Na odcinku między ul. 22 Lipca a ul. Wieniecką w latach 1972—1974 dyslokowano i wyburzono następujące budynki oraz urządzenia: plac postojowy Spółdzielni Transportu Wlejskiego, plac postojowy Przedsiębiorstwa Transportu Handlu Wewnętrznego, bazę Przedsiębiorstwa „Surowce Wtórne”, bocznice kolejową do Zakładu Kawy KZKS, żłobek, więzienie oraz niektóre budynki mieszkalne w pasie drogi.

W zabudowie mieszkaniowej przeważał typ budynku niskiego 1—2-kondygnacyjnego. Budynków o 3 i więcej kondygnacjach w całym Włocławku było zaledwie 13. Ówczesna zabudowa mieszkaniowa miała charakter rozproszony, o niskiej jakości technicznej (27,3% budynków drewnianych). Mieszkania — z reguły 1 lub 2-izbowe — gnieździły rodziny wieloosobowe, w rezultacie czego około 26,4% mieszkań było skrajnie przeludnionych (4 osoby na izbę). Również warunki sanitarne w mieszkaniach były bardzo trudne. Zaledwie 5,6% mieszkań wyposażonych było w ustęp, a 42,4% ludności Włocławka mieszkało w mieszkaniach pozbawionych wszelkich instalacji sanitarno-technicznych.

W czasie II wojny światowej Włocławek w zasadzie nie był dotknięty działaniami wojennymi. Stracił jednak około 10% zasobów mieszkaniowych na skutek spalenia przez okupanta osiedla Grzywno i dewastacji mieszkań w obrębie getta na Rakutówku.

Po II wojnie światowej, przez cały okres 40-lecia Polski Ludowej, sytuacja mieszkaniowa była największym problemem Włocławka. Ciężar rozwiązania tego problemu przyjęło na siebie państwo, kształtując kolejne plany 5-letniego rozwoju miasta (tab. 7).

Tabela 7

Budownictwo mieszkaniowe we Włocławku w latach 1950—1983

Lata	Ogółem izby	W tym: gospodarka społeczniona
1950—1955	733	676
1956—1960	4 401	3 165
1961—1965	6 572	4 814
1966—1970	13 898	12 847
1971—1975	16 378	15 386
1976—1980	25 540	23 842
1981—1983	9 169	7 908
Razem	76 691	68 438

Źródło: Dane Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

Rozmiary powojennego budownictwa mieszkaniowego we Włocławku, kształtowane w sposób planowy, były duże. Okres pierwszego 20-lecia Polski Ludowej, charakteryzujący się likwidacją zniszczeń wojennych i budowaniem od podstaw gospodarki kraju, przewyższa

efektami mieszkaniowymi w naszym mieście 20-lecie 1919—1938 o 17⁰/₀.

Dynamiczny rozwój budownictwa mieszkaniowego we Włocławku nastąpił od połowy lat sześćdziesiątych. Spowodowane to było wzmożonymi procesami industrializacyjnymi miasta, wzrostem potrzeb mieszkaniowych ludności, a także większymi możliwościami finansowymi i potencjału budowlanego miasta. Realizacja budownictwa mieszkaniowego przyniosła ogólnie korzystne rezultaty w rozwiązaniu sytuacji mieszkaniowej w poszczególnych dzielnicach miasta. Mamy we Włocławku dwie nowe dzielnice mieszkaniowe, a trzecia, tj. Południe, jest w fazie daleko zaawansowanej budowy (tab. 8). Skutkiem

Tabela 8

Budownictwo mieszkaniowe wielorodzinne we Włocławku w latach 1966—1983 według dzielnic urbanistycznych

Lata	Mieszkania			
	Zazamcze	Wschód	Sródmieście	Południe
1966—1970	2 283	98	1 513	740
1971—1975	2 881	691	138	625
1976—1980	2 065	2 709	82	1 707
1981—1983	—	—	52	2 311
Razem:	7 229	3 498	1 785	5 383

Z r ó d ł o : Dane Miejskiej Komisji Planowania we Włocławku.

tego jest zmniejszenie wskaźnika zaludnienia mieszkań z 1,74 w 1946 r. do 1,09 osób na 1 izbę w 1983 r.

Korzystne rezultaty w powojennym rozwoju budownictwa mieszkaniowego we Włocławku, tak w aspekcie socjalnym jak i urbanistycznym, są niezaprzeczalne. Niemniej potrzeby mieszkaniowe są jeszcze znaczne. Według stanu na dzień 31 grudnia 1983 r. liczba oczekujących członków oraz pełnoprawnych kandydatów zarejestrowanych w spółdzielniach mieszkaniowych Włocławka wynosi 11 597 osób, a liczba mieszkań w budynkach przeznaczonych do rozbiórki ze względu na stan techniczny 939. W sumie istniejące potrzeby mieszkaniowe w porównaniu z możliwościami przedsięwzięcia budowlanych (ok. 750 nowych mieszkań rocznie) stanowią dylemat w dalszym rozwoju miasta. Rozwiązanie tego dylematu jest sprawą niełatwą. Uwzględniając przesłanki społeczne, ekonomiczne, techniczne i organizacyjne wydaje się, że trafnym rozwiązaniem powinno być lokalizowanie — w większym zakresie niż dotychczas — nowego budownic-

stwa mieszkaniowego na terenach zajętych obecnie przez substandardowe, przedwojenne budynki mieszkalne (dzielnica Śródmieścia i sąsiednie tereny dzielnicy Południe).

Rozwój oświaty i kultury determinowały czynniki ogólnokrajowe związane z przebudową ustroju politycznego i gospodarczego państwa oraz czynniki lokalne, zależne od rozwoju przemysłu, przekształceń urbanistycznych miasta i inicjatywy społeczeństwa Włocławka.

W szkolnictwie podstawowym można wyodrębnić trzy specyficzne okresy. Okres pierwszy, lata 1945—1951, związany z tworzeniem podstaw materialnych i organizacyjnych dla powszechności nauczania i likwidacji analfabetyzmu w mieście. Okres drugi, obejmujący lata 1956—1960, wynikał z przesłanek demograficznych. Powojenny wyż demograficzny spowodował wzrost zapotrzebowania na budynki szkolne. W rozwiązaniu tego problemu znacznie pomogła ogólnokrajowa akcja „tysiąc szkół na tysiąclecie Państwa Polskiego”. Okres trzeci, zaznaczający się od roku 1980, spowodowany jest przekształceniami urbanistycznymi miasta i powracającym „echem” powojennego wyżu demograficznego. W rezultacie baza materialna szkolnictwa podstawowego jest mocno przeciążona, zwłaszcza w nowych osiedlach mieszkaniowych. Według stanu na koniec 1983 r. we Włocławku było 18 szkół podstawowych, w których pobierało naukę 15,2 tys. dzieci.

Rozwój szkolnictwa ogólnokształcącego i zawodowego determinowany jest przez potrzeby gospodarcze i kulturalne miasta. We Włocławku zasadniczym impulsem rozwoju szkolnictwa zawodowego jest przemysł. Szkolnictwo średnie ogólnokształcące i zawodowe reprezentowane jest przez następujące placówki:

- Gimnazjum Ziemi Kujawskiej, ul. Mickiewicza (1902 r.),
- Liceum im. Marii Konopnickiej, ul. Bechiego (1937 r.),
- Liceum im. Mikołaja Kopernika, w latach 1957—1975 gmach przy pl. Kopernika, później pomieszczenia przy ul. Hanki Sawickiej,
- Zespół Szkół Chemicznych, ul. Bulwary (1950 r.),
- Zespół Szkół Mechanicznych, ul. Toruńska (1974 r.),
- Zespół Szkół Elektrycznych, ul. Toruńska (1974 r.),
- Zespół Szkół Budowlanych, ul. Nowomiejska (1962 r.),
- Zespół Szkół Samochodowych, ul. Łęgska,
- Zespół Szkół Zawodowych, ul. Łęgska,
- Zespół Szkół Ekonomicznych, ul. Bukowa (1961 r.),
- Szkoła Medyczna Pielęgniarstwa, ul. Wieniecka (1961 r.),
- Szkoła Muzyczna, ul. Toruńska (1961 r.).

Dynamiczny rozwój przemysłu włocławskiego spowodował wzrost zapotrzebowania na kadre z wyższym wykształceniem, a zwłaszcza o kierunkach: technicznym, ekonomicznym, medycznym i pedagogicznym.

Dużym wydarzeniem w rozwoju szkolnictwa zawodowego na poziomie wyższym, a także w rozwoju inteligencji technicznej we Włocławku

ławku, było utworzenie w 1980 r. filii bydgoskiej Akademii Techniczno-Rolniczej. Pierwsze zajęcia odbyły się na Wydziale Ogólnorolnym we Włocławku, w budynku przy pl. Kopernika. Średnio rocznie w uczelni tej pobierało naukę około 60 studentów. W roku 1984 filia Akademii Techniczno-Rolniczej zakończyła działalność na terenie Włocławka.

Fot. 1. Budynek przy pl. Kopernika. Wejście do Oddziału Zamiejscowego Instytutu Rolniczego we Włocławku, filii Akademii Techniczno-Rolniczej w Bydgoszczy. Zdjęcie archiwalne.

Obecnie we wszystkich typach szkół średnich i zawodowych uczy się 8,4 tys. młodzieży. Istniejący profil kształcenia młodzieży nastawiony jest głównie na potrzeby gospodarki. Proporcje w kształceniu młodzieży między gospodarką a szeroko pojętą sferą kultury są niekorzystne dla tej ostatniej. W szczególności zwraca uwagę fakt zlikwidowania w 1971 r. Studium Nauczycielskiego, funkcjonującego z dużym powodzeniem od 1962 r. w gmachu przy ul. Łęgskiej (obecnie Zespół Szkół Samochodowych).

Między oświatą i kulturą istnieje ścisły związek. Obie dziedziny mają zasadnicze znaczenie dla kształtowania aktywności społeczeństwa. Na życie kulturalne miasta składa się baza materialna, jej funkcjonowanie oraz działalność stowarzyszeń kulturalnych lub kulturotwórczych. Życie kulturalne w okresie powojennym kształtowane jest w ramach planu gospodarczego i budżetu terenowego.

W zakresie działalności kulturalnej we Włocławku wyróżnić można dwa specyficzne okresy, tj. pierwsze lata powojenne (1945—1952) i okres tworzenia siedziby władz wojewódzkich (1975—1978). W obu tych okresach mamy do czynienia z mnogością inicjatyw, powstawaniem społecznych i państwowych instytucji kulturalnych lub kulturotwórczych. Z ważniejszych wymienić należy:

Okres I (1945—1952)

- Chór Rzemieślniczy „Lutnia” (rok utworzenia 1888),
- Orkiestra Dęta Zakładów Celulozowo-Papierniczych (1939 r.),
- „Grupa Kujawska” (1946) — środowisko artystów oparte o współpracę z miejscowymi zakładami ceramicznymi,
- Zespół Teatralny Związku Nauczycielstwa Polskiego (1952),
- Towarzystwo Miłośników Kultury (1951).

Okres II (1975—1978)

- Wojewódzki Dom Kultury (1975),
- Oddział bydgoskiego Przedsiębiorstwa Imprez Artystycznych „Estrada” (1975),
- Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne (1976),
- Biuro Wystaw Artystycznych (1978).

W zakresie bazy materialnej historia pozostawiła współczesnemu Włocławkowi mniej niż skromny stan ilościowy obiektów służących zaspokajaniu potrzeb kulturalnych. Powojenne rezultaty w inwestycjach kulturalnych Włocławka są również skromne. Z ważniejszych urządzeń wymienić należy:

- rozbudowę budynku Teatru Miejskiego, obecnie pomieszczeń Wojewódzkiego Domu Kultury (1967),
- budowę amfiteatru w parku im. H. Sienkiewicza (rozpoczęcie 1965),
- adaptację zabytkowych kamieniczek na muzeum przy pl. Stary Rynek (rozpoczęcie 1967),
- wybudowanie Klubu Międzynarodowej Prasy i Książki „Ruch” wraz z biblioteką publiczną (1972).

Socjalistyczna industrializacja wprowadziła nie tylko demokrację w dostępie do dóbr kultury, ale także rozwój środków masowego przekazu. Powstawanie nowych redakcji gazet zakładowych i regionalnych we Włocławku ma ścisły związek z rozwojem przemysłu, jego klasy robotniczej oraz ożywieniem ruchu umysłowego społeczeństwa miasta.

W okresie powojennym we Włocławku redagowane są następujące dzienniki i czasopisma:

dzienniki

- „Gazeta Kujawska” — oddział (1947),
- „Ilustrowany Kurier Polski” — oddział (1979),

tygodniki

- „Życie Włocławka” (1968), przemianowane w 1973 r. na „Kujawy”, gazety zakładowe

- „Echo Celulozy” (1965), przemianowane w 1977 r. na „Echo Papiernika i Meblarza” — zakończyło działalność w 1982 r.,
- „Alchemik” (1972).
- „W Kręgu Metalowców” (1973).

Budowa nowoczesnego przemysłu nie zmieniła — do chwili obecnej — na dużą skalę krajobrazu kulturalnego miasta w takim zakresie, jak to się stało w innych miastach dynamicznie uprzemysłowionych (Płock, Tarnów, Puławy). Większą rolę odegrała zmiana statusu Włocławka, tj. utworzenie siedziby wojewódzkich władz politycznych i administracyjnych w roku 1975. Złożoność problematyki burzliwego rozwoju przemysłu częściowo zaskoczyła Włocławek, szczególnie w zakresie programowania rozwoju urządzeń kulturalnych oraz mocy przerobowych budownictwa dla potrzeb kultury. Niepodjęcie niektórych inwestycji kulturalnych w latach siedemdziesiątych względnie niepowodzenia koordynacyjne były między innymi przyczyną obecnego skromnego stanu bazy materialnej kultury.

Mimo istniejących niedostatków rozwój oświaty i kultury w 40-leciu stanowi specjalną kartę w historii miasta. Włocławek stał się faktycznym ośrodkiem regionalnym w tych dziedzinach, chociaż w kulturze nie dotrzymał tempa rozwojowi przemysłu.

Uprzemysłowienie Włocławka, powodujące w konsekwencji uczynienie z miasta centralnego ośrodka w podregionie, spowodowało wzrost oczekiwań społecznych. Problem ten planowano rozwiązać ofensywnie w ramach inwestycji towarzyszących budowie Zakładów Azotowych i przy udziale środków miasta. Z ważniejszych obiektów użyteczności publicznej przekazanych do eksploatacji w okresie 40-lecia Polski Ludowej wymienić należy:

- w handlu: Spółdzielczy Dom Handlowy na Placu Wolności (1971 r.) i halę targową na Placu 1 Maja (1984 r.),
- w ochronie zdrowia: szpital ogólny przy ul. Wienieckiej (1963 r.), pawilon przyszpitalny przy ul. Wienieckiej (1983 r.),
- w sporcie: halę sportową (1966 r.) i krytą pływalnię (1977 r.),
- w turystyce: hotel „Kujawy” wraz z restauracją (1972).

Program niezbędnych obiektów użyteczności publicznej nie został zrealizowany. W szczególności nie wybudowano teatru, kina i szkoły muzycznej. Znaczne opóźnienia występują w rozwiązaniu problemu bazy materialnej szpitalnictwa i handlu odzieżą oraz artykułami przemysłowymi.

Analizując wielkości urządzeń w stosunku do wielkości potencjału ludnościowego, należy stwierdzić, że istniejące obiekty w większości mają powierzchnię użytkową na miarę obiektów o randze osiedlowej (dzielnicowej). Z wyjątkiem hali sportowej i hali targowej, brak obiektów znośnie pełniących funkcję ponadlokalną. Dotyczy to zwłaszcza obiektów handlu artykułami przemysłowymi, szpitali i wszystkich obiektów kultury. Poziom wyposażenia poszczególnych dzielnic Włocławka jest mocno zróżnicowany. W szczególności pozbawione są

urządzeń infrastruktury społecznej tereny nowo przyłączone do miasta, a zwłaszcza osiedle Michelin — Mielęcín (osiedle Leśne).

WzmóŜona industrializacja Włocławka wzbogaciła ubogą bazę infrastruktury społecznej, lecz nie rozwiązała problemu, przynajmniej na lata współczesne, utrzymując na wielu odcinkach zakłócenia i dysproporcje. Tym samym miasto jest mniej zasobne w urządzenia słuŜące zaspokajaniu potrzeb wyŜszego rzędu niŜ mogłoby to wynikać z bogactwa jego potencjału przemysłowego.

Zadawnione i nie rozwiązane problemy rozwoju infrastruktury społecznej czynią Włocławek małym konkurencyjnym w stosunku do miast sąsiednich, tj. Płocka i Torunia. Włocławek — większy od Płocka potencjałem ludnościowym — ustępuje temu miastu pod względem wszystkich urządzeń infrastruktury społecznej, a w stosunku do Torunia ma niebagatelne zaleŜności w urządzeniach gastronomii, hotelarstwa, telekomunikacji i kultury.

9. Gospodarka komunalna

Urządzenia podziemnej infrastruktury technicznej stanowią podstawowe ogniwo warunkujące funkcjonowanie i rozwój przemysłu, budownictwa mieszkaniowego oraz obiektów socjalno-usługowych. Dlatego teŜ podstawową przesłankę programową dla rozwoju urządzeń wodociągowo-kanalizacyjnych, energetycznych i ciepłowniczych stanowiły potrzeby przemysłu i budownictwa mieszkaniowego.

Niewielki przestrzenny zasięg tych urządzeń, jaki Włocławek odziedziczył z okresu międzywojennego, spowodował, Ŝe w okresie Polski Ludowej otrzymywane nakłady inwestycyjne planu terenowego w pierwszej kolejności musiały być przeznaczone na budowę podziemnych urządzeń gospodarki komunalnej. Do połowy lat sześćdziesiątych rozbudowa urządzeń komunalnych polegała na wydłuŜaniu istniejących przewodów sieciowych w dzielnicy Śródmieście i dzielnicy Wschód celem stworzenia warunków dla realizacji budownictwa mieszkaniowego na dostępnych rezerwach terenowych.

W latach 1965—1983 dynamiczna rozbudowa zakładów przemysłowych na nowych lokalizacjach, a także przestrzenne rozmieszczenie budownictwa mieszkaniowego wymagały odmiennego niŜ dawniej programowania rozwoju urządzeń komunalnych. Potrzeby w zakresie zaopatrzenia w wodę rozwiązane zostały poprzez wybudowanie magistral wodociągowych o charakterze obwodnicowym Wschód—Południe—Zazamcze i magistrali średnicowej Południe—Śródmieście—Zawiśle. Łączne rezultaty rozbudowy sieci wodociągowej w latach 1950—1983 wynoszą 149,1 km. Ponadto wybudowano drugie ujęcie wody w dzielnicy Zazamcze (1979 r.) i podjęto roboty modernizacyjne przy dotychczasowym ujęciu Krzywe Błota. DuŜa wodochłonność przemysłu chemicznego, celulozowo-papierniczego, precyzyjnego i środków transportu spowodowała konieczność zaprogramowania i wybudowania 3 powierzchniowych ujęć wody na Wiśle.

Powojenny układ kanalizacji sanitarnej opierał się na kanale ogólnospławnym biegnącym od Zakładów Celulozowo-Papierniczych wzdłuż ul. Łęgskiej, Tumskiej i Toruńskiej do Rzeźni na wysokości ul. Zdrojowej w dz. Zazamcze. W okresie Polski Ludowej wybudowano 71,3 km sieci kanalizacyjnej i Grupową Oczyszczalnię Ścieków (I etap — 1983 r.) oczyszczającą ścieki przemysłowe z Zakładów Azotowych i ścieki sanitarne z miasta.

Do roku 1968 gospodarka ciepła miasta oparta była na systemie małych indywidualnych kotłowni, z wyjątkiem niektórych obiektów przemysłowych i szkół zlokalizowanych w pobliżu Celulozy, posiadającej elektrociepłownię. Budowa dzielnicy mieszkaniowej Zazamcze oraz dzielnicy przemysłowo-mieszkaniowej Wschód i później dzielnicy Południe spowodowała wybudowanie 2 scentralizowanych źródeł ciepła (Zazamcze, Wschód) wraz z systemem ciepłociągów o długości 21 km. Budowa Zakładów Azotowych i Fabryki Lin i Drutu „Drumet” stworzyła szansę gazyfikacji miasta. Gazyfikacja zasobów mieszkaniowych Włocławka w oparciu o gaz ziemny datuje się od 1971 r. Do roku 1983 włącznie zbudowano 52 km sieci gazowej. Obecnie gaz ziemny we Włocławku jest dobrem komunalnym tak samo powszechnym jak ciepło z kotłowni dzielnicowej.

Duży rozwój urządzeń komunalnych w okresie powojennym wydatnie podniósł standard komunalnych warunków bytowania mieszkańców. Według wstępnych danych Narodowego Spisu Powszechnego w 1978 r. co drugie mieszkanie we Włocławku wyposażone jest w łazienkę, gaz, ciepłą wodę i ogrzewane jest z kotłowni osiedlowej. W przekroju dzielnicowym warunki te są jednak zróżnicowane. Najwyższy standard komunalny ma dzielnica Zazamcze. Duże zaległości występują w dzielnicach Śródmieście, Zawisłe i Południe.

Rozszerzenie w 1979 r. granic administracyjnych Włocławka spowodowało wzrost zapotrzebowania na usługi komunalne ze strony mieszkańców przyłączonych miejscowości, a zwłaszcza mieszkańców byłego Michelina i Mielęcina. Osiedla te nie posiadają urządzeń komunalnych zbiorowego zaopatrzenia, z wyjątkiem wyeksploatowanej sieci elektrycznej oraz jednej drogi Włocławek—Kruszyn o tzw. nawierzchni ulepszonej.

Reasumując należy stwierdzić, że mimo postępów w gospodarce komunalnej w okresie powojennym Włocławek ma jeszcze znaczne potrzeby komunalne w starych dzielnicach i nowo przyłączonych osiedlach mieszkaniowych.

W miastach i osiedlach wszystkie ulice¹³ oraz place powinny mieć nazwy. Potrzeba nadawania nazw ulic i placów występuje szczególnie w razie:

¹³ Przez pojęcie ulicy rozumie się również aleje, drogi w granicach miasta, pasy komunikacyjne w obrębie osiedli mieszkaniowych, wiadukty, ślimaki, zjazdy, dojazdy, tunele, bulwary, nadbrzeża, zaułki, ulice nie służące do przejazdów itp. Przez pojęcie placu rozumie się również rynki, ronda uliczne itp. (załącznik do Zarządzenia Ministra Gospodarki Komunalnej z dnia 28 VI 1968 r., Mon. Pol. nr 30, poz. 197).

- przyłączenia do miasta nowych terenów,
- przebudowy lub rozbudowy miasta albo jego części,
- budowy nowych osiedli mieszkaniowych.

Powojenne zmiany ustrojowe oraz przestrzeny i społeczno-gospodarczy rozwój miasta spowodowały powstanie nowych ulic oraz zmiany nazw dotychczasowych ulic. Według stanu na koniec 1983 r. we Włocławku było 366 ulic, w tym 107 ulic urbanistycznie ukształtowanych w okresie przedwojennym. Niektóre z ulic przedwojennych mają zmienione nazwy. Dotyczy to w szczególności ulic na terenie Śródmieście, a także nazw ulic na osiedlu Leśnym (dawniej Michelin-Mielęcín), zmienionych po inkorporacji terenów w 1979 r. Dawne miejscowości wiejskie zlokalizowane w pobliżu Zakładów Azotowych utraciły swą nazwę na rzecz nazw ulic.

W obecnej strukturze funkcjonalnej miasta wyróżnić można ulice o charakterze pryncypialnym. Do takich ulic należą:

dzielnica Śródmieście: 3 Maja, Piekarska, Plac Wolności, Warszawska, Chopina, 20 Stycznia,
 dzielnica Południe: Dubois, Wiejska,
 dzielnica Zazamcze: Toruńska, Wieniecka, Promienna,
 dzielnica Wschód: Płocka, Purmana i Ostrowska,
 dzielnica Zawisłe: Grodzka,
 dzielnica Leśna (d. Michelin): Al. Wyzwolenia.

Wygląd i kształt urbanistyczny większości głównych ulic Włocławka zmienił się radykalnie w powojennym 40-leciu miasta. Niektóre jednak ulice uległy wyraźnej dekapitalizacji, a zwłaszcza 3 Maja, Piekarska, Płocka. Również wygląd nowo zbudowanych ulic nie może w pełni satysfakcjonować, zwłaszcza w zakresie urządzenia i estetyki tzw. wnętrza ulicy.

Parki i place miejskie są jednym z ważniejszych elementów zagospodarowania przestrzennego miasta. Wywierają zasadniczy wpływ na mikroklimat miasta, podnoszą jego walory krajoznawcze, stwarzają poczucie ładu i porządku oraz zaspokajają potrzeby wypoczynkowe mieszkańców. Urządzenia te, związane ciągami komunikacyjnymi, są podstawowymi ogniwami organizacji życia miasta. Do roku 1974 Włocławek dysponował parkiem położonym nad ujściem Zgłowiączki, zbudowanym jeszcze w okresie międzywojennym. Park ten w latach 1973—1979 został rozbudowany (w górę rzeki do mostu przy ul. Wysokiej) i zmodernizowany. W szczególności wykonano regulację Zgłowiączki przepływającej przez Zazamcze, wybudowano mostki betonowe, alejki asfaltowe oraz założono oświetlenie parku na terenie między ul. Toruńską a mostem na trasie E-16.

Rozwój urbanistyczny miasta w kierunku południowo-wschodnim był powodem urządzenia w latach 1974—1975 na skraju dzielnicy Śródmieście i Wschód parku im. Władysława Łokietka o powierzchni 4,5 ha.

Wybudowanie i zasiedlenie ponad 20-tysięcznej dzielnicy mieszkaniowej Zazamcze spowodowało dostosowanie fragmentu lasu w tej dzielnicy do celów rekreacyjno-sportowych. W latach 1975—1980 wybudowano mały stadion dzielnicowy wraz z zespołem boisk do tenisa ziemnego oraz urządzono alejki spacerowe.

Przebudowa trasy E-16 na ul. Toruńskiej była przesłanką uporządkowania w latach 1977—1979 terenów zielonych położonych między ulicą a brzegiem Wisły poprzez dokonanie niezbędnych wyburzeń, urządzenie alejek spacerowych oraz budowę 2 kładek dla pieszych nad trasą E-16.

Godzi się podkreślić, że większość tych prac związanych z modernizacją i budową nowych terenów zielonych wykonana była w czynach społecznych z okazji Święta Pracy i Święta Odrodzenia Polski.

Historia pozostawiła Włocławek z 3 placami miejskimi. Są to: plac Wolności — pełniący funkcję placu komunikacyjnego i reprezentacyjnego placu miejskiego, Plac 1 Maja grający do roku 1979 rolę targowiska miejskiego i placu defilad, Plac Stary Rynek — tradycyjnie plac rekreacyjny.

Wyznaczone w planie przestrzennym funkcje tych placów nie są dostrzegane w bieżącej działalności gospodarki miejskiej. W rezultacie reprezentacyjny plac miasta — Plac Wolności — charakteryzuje się nadmiarem funkcji w życiu miasta, natomiast pozostałe place, nie modernizowane — tracą w sposób niezastąpiony swoje znaczenie i pogarszają estetykę miasta.

Przebudowa trasy E16 oraz dokonane wyburzenia niektórych domów mieszkalnych i budynków przemysłowych w dzielnicy Śródmieście samorzutnie wykształciła nowe tereny zielone i ronda komunikacyjne nadające się na place i skwery. Tereny te — jak dotychczas — nie doczekały się ani odrębnych opracowań architektonicznych, ani odpowiedniego nazewnictwa.

W programowaniu i realizacji nowych osiedli mieszkaniowych funkcja placu osiedlowego została całkowicie pominięta. Nowo zbudowane osiedla pozbawione są centrum swego życia społecznego i kształtowania więzi funkcjonalnych.

Żadna z dzielnic miasta — oprócz Śródmieścia — nie posiada, na skutek braku urządzonych placów, własnej „siły atrakcyjnej” dla mieszkańców. Urządzone fragmenty terenów zielonych w przyległym lesie nie zastąpiły roli placu. Niedostatek placów miejskich i osiedlowych to jeden z ważniejszych mankamentów programowania rozwoju i funkcjonowania Włocławka.

* * *

Każde miasto podlega procesowi ciągłych przemian. Zmienia się jako całość, zmianom ulegają poszczególne elementy zagospodarowania przestrzennego i relacje między nimi. Wreszcie zmieniają się

ludzie i ich potrzeby materialno-duchowe. Każdy stan miasta, zarówno w określonym czasie jak w określonych granicach administracyjnych, jest stanem przejściowym. Jest bazą wyjścia do następnego etapu rozwoju. Ukształtowany przez historię, a głównie przez okres międzywojenny obszar Włocławka rozrósł się w wielofunkcyjny teren gospodarczy, przywiązany do 2 skrajnie położonych biegunów przemysłowych. Te dwie dzielnice przemysłowe ograniczyły rozwój miasta nad Wisłą w kierunku wschodnim i zachodnim. Miasto zostało odsunięte pod las, w kierunku południowym i południowo-wschodnim.

Dzisiejszy Włocławek jest dwukrotnie większy od Włocławka przedwojennego. Miasto zyskało nie tylko obszar, ale i tzw. trzeci wymiar. Jest znacznie wyższe od parterowego Włocławka z okresu przedwojennego.

Umocniła się na długą przyszłość, aż po wiek XXI, przemysłowa funkcja miasta. Wprawdzie przemysł był zawsze dominantą Włocławka, lecz miejsce tradycyjnej „Celulozy” w życiu miasta zajęte zostało przez nowy przemysł chemiczny, tj. Zakłady Azotowe wraz z wytwórnią polichloroku winylu. Dziś można postawić pytanie, jakie problemy rozwiązałyśmy we Włocławku dzięki wzmoczonej industrializacji miasta?

Po pierwsze — rozwiązałyśmy problemy dokuczliwych warunków pracy w samym przemyśle. XIX-wieczne warunki pracy, przykładowo w takich zakładach, jak: Zakład Fajansu, KZMR „Ursus”, Spółdzielnia „Konstal”, Fabryka Lin i Drutu „Drumet” itd. przeszły do historii.

Po drugie — miasto uzyskało szansę wykształcenia dzielnic funkcjonalnych i likwidacji chaosu w zagospodarowaniu przestrzennym. W szczególności odzyskało cenne tereny w Śródmieściu, dotychczas zajęte przez przemysł. Szansa ta w dużej części została wykorzystana.

Po trzecie — dzięki inwestycjom towarzyszącym budowie nowych zakładów przemysłowych miasto pokonało liczne bariery infrastruktury technicznej w gospodarce komunalnej oraz zyskało wiele ważnych obiektów użyteczności publicznej. Tym samym złagodzone zostały niedostatki w bazie materialnej obsługi mieszkańców miasta. Problem ten jednak nie został rozwiązany do końca.

Po czwarte — industrializacja miasta spowodowała rozwój szkolnictwa zawodowego i zahamowała odpływ młodzieży z Włocławka do innych większych miast oraz stworzyła szansę dla młodzieży wiejskiej podregionu włocławskiego. Tysiące ludzi z podwłocławskich wsi uzyskało dostęp do nowoczesnej techniki, zwiększyło kwalifikacje, podniosło swój materialny poziom życia, zwiększyło aspiracje, których obecnie — w sposób zadowalający — miasto nie może zaspokoić.

Po piąte — proces uprzemysłowienia przeobraził miasto i podregion w bardziej nowoczesne, osiągające wyższy poziom cywilizacyjny i poziom życia, oraz umocnił Włocławek na gospodarczej mapie kraju.

Można postawić tezę — w miarę oczywistą — że bez dokonanego uprzemysłowienia sytuacja Włocławka i jego wyposażenie w urządzenia infrastruktury społecznej byłyby gorsze. Z industrializacją Włocławka wiążą się również negatywne strony i nowe problemy, a przede wszystkim degradacja środowiska naturalnego, wyczerpanie miejscowych zasobów siły roboczej, przyrody i przestrzeni oraz duża mobilność siły roboczej między zakładami Włocławka.

W latach osiemdziesiątych zbliżamy się do zamknięcia etapu odtwarzania włocławskiego przemysłu na nowych lokalizacjach oraz zakończenia budowy kompleksu polichloru winylu w Zakładach Azotowych. Gdyby wyczerpane zostały terenowe i przyrodniczo-ekologiczne możliwości lokalizacji przemysłu we Włocławku — co jest bardzo prawdopodobne — wówczas zaistnieje konieczność spojrzenia na Włocławek i otaczający go podregion jako jeden układ przestrzenny.

Rozwój społeczno-gospodarczy Włocławka przebiegał w ciągu 40 lat z różnym natężeniem. Szczególnie burzliwy charakter ma okres lat 1966—1980. Spowodowała to industrializacja i nowy podział administracyjny kraju, którego skutkiem było utworzenie z Włocławka siedziby województwa. W ciągu ostatnich 17 lat urósł drugi Włocławek, a w całym okresie powojennym miasto powiększyło stan ludności 2,5-krotnie w stosunku do roku 1946 r. Takiego tempa rozwoju ludności nie zakładały żadne prognozy. Mamy dziś inny Włocławek. Miasto ludzi młodych i wykształconych głównie we Włocławku. Pozostaje w dalszym ciągu Włocławek miastem robotniczym, lecz już ze znaczącym liczbowo potencjałem inteligencji.

Rozwój przemysłu był impulsem do tworzenia miejsc pracy w działach gospodarki miasta. Nie odbywało to się samoczynnie, lecz z wieloma perturbacjami. Ograniczony zakres rozwoju urządzeń obsługi miasta, a zwłaszcza kultury, handlu i ochrony zdrowia spowodował poważne deformacje w strukturze funkcjonalnej zatrudnienia. Obecnie niekorzystna struktura zatrudnienia stwarza „krytyczny moment rozwoju” Włocławka. Nie można dalej rozwijać sfery produkcyjnej, jeśli wcześniej nie doprowadzi się do wydatnego wzrostu zatrudnienia w infrastrukturze społecznej. Niedostatek urządzeń obsługi mieszkańców może być pośrednim hamulcem wzrostu wydajności pracy w przemyśle.

W przystosowaniu infrastruktury miasta do skali rozwoju przemysłu sporo zostało zrobione. Na podkreślenie zasługują rezultaty w zakresie transportu, drogownictwa i komunikacji miejskiej. Włocławek sprostał podstawowym potrzebom, bez większych perturbacji przystosował się do masowej motoryzacji, częściowo adaptował się i wykorzystał szansę przebiegu linii kolejowej przez miasto. Dzisiejsze problemy komunikacyjne Włocławka są znacznie łatwiejsze do rozwiązania — przynajmniej metodologicznie — aniżeli w latach sześćdziesiątych.

Głównym dylematem gospodarczego i społecznego rozwoju Włocławka w całym powojennym 40-leciu były mieszkania. Zawsze było wiadomo ile, gdzie i w jakim terminie trzeba wybudować. Jedyne pytanie, zawsze aktualne, „jak to zrobić”?, uzyskiwało złożoną odpowiedź. Mieszkaniowe zagadki Włocławka zawsze były związane z historią, ludnością i gospodarką. Codzienny dylemat potrzeby rezygnacji z tego, co niewiele warte, ale wciąż jeszcze potrzebne, nie dał nawet jednorocznego „oddechu” dla uporządkowania myśli, rozwiązań czy frontu działania.

Potrzeby dnia dzisiejszego we Włocławku zawsze stały w sprzeczności z potrzebami jutra. Być może dlatego powojenne pokolenie twórczo przebudowujące miasto, ale jednocześnie świadome przestrzennych i społecznych napięć oraz ograniczonych możliwości, realizowało kompromisowe rozwiązania urbanistyczno-architektoniczne i społeczne. Dlatego we współczesnym Włocławku obok nowych budynków czy tras komunikacyjnych mamy funkcjonujące jeszcze enklawy starych domów, drewniane „budki” handlowo-usługowe czy nieuporządkowane ogrodzenia. Stan zagospodarowania przestrzennego miasta jest pełen kontrastów starego i nowego budownictwa.

Mieszkaniowe obrachunki Włocławka można zamknąć bilansem pozytywnym, mimo iż nie opanowaliśmy sytuacji mieszkaniowej w mieście. Deficyt mieszkań i nacisk przyszłości z tytułu dekapitalizacji jeszcze przedwojennych zasobów mieszkaniowych oraz presja układu demograficznego spowodują, że problem mieszkaniowy we Włocławku jeszcze przez wiele długich lat będzie rozwiązywany.

Gospodarka komunalna w powojennym 40-leciu zabierała we wszystkich planach 5-letnich najwięcej nakładów inwestycyjnych planu terenowego. Nakłady te powiększane były jeszcze o fundusze z planu centralnego angażowane w inwestycjach miejskich. W rezultacie Włocławek pokonał wiele barier technicznych, a mianowicie: barierę komunikacji drogowej i kolejowej, barierę ciepła, gazyfikacji, zaopatrzenia ludności w wodę oraz barierę oczyszczania ścieków. We wszystkich tych urządzeniach pokonany został problem skali i przestrzeni na miarę obecnych potrzeb wraz z rezerwą terenową pod dalszy rozwój. W większości urządzeń zasilania miasta start następował albo z bardzo niskiego poziomu, albo w punkcie zerowym, np. w gazyfikacji, ciepłownictwie czy oczyszczaniu ścieków.

Niedoskonałość mechanizmów finansowania rozwoju i eksploatacji gospodarki komunalnej, a także słabość organizacyjna niektórych jej jednostek spowodowała niezasażony „upadek” atrakcyjności głównych ulic miasta, bulwarów i placów miejskich, z wyjątkiem Placu Wolności.

Również słabość organizacyjna i kompromisowość w kształtowaniu porządku i estetyki miasta jest przyczyną słusznie niepochlebnych opinii o wyglądzie Włocławka. Stan ten należy zapisać po stronie negatywnych elementów gospodarki miejskiej na 40-lecie miasta.

Z wielu napięć występujących w zagospodarowaniu Włocławka, a zwłaszcza w ochronie zdrowia, telekomunikacji, kulturze i handlu najostrzejsza jest relacja między zagospodarowaniem Śródmieścia a pozostałymi dzielnicami. Niedostosowanie centrum jako „serca” miasta do roli i funkcji w całym organizmie miejskim, a także do jego funkcji w województwie jest defektem Włocławka i grozi kolejnym momentem krytycznym w rozwoju miasta.

Przez około 30 lat po wojnie nie podejmowano na szeroką skalę kompleksowej przebudowy centrum Włocławka. Dopiero w końcu lat siedemdziesiątych podjęto program tzw. rewaloryzacji Śródmieścia. Pierwsze efekty użytkowe zlokalizowane po wschodniej stronie placu Wolności oraz ul. Zduńskiej będą widoczne w latach 1985—1986. Niemniej wydaje się, że rewaloryzacja Śródmieścia oparta na zasadzie intensywnej przebudowy kolejnych fragmentów centrum z adaptacją jego wartościowych elementów jest właściwym kierunkiem. Istota problemu jest w tym, aby planowana intensywność przebudowy nie została sprowadzona przez ekonomię do obecnego pojęcia remontów kapitalnych.

Centrum miasta to przeszłość, terażniejszość i przyszłość. Raz ukształtowane struktury przesadzają o dalszym rozwoju. Nie wszystko można przewidzieć, a pojawią się w przyszłości nowe sytuacje w rozwoju miasta i nowe potrzeby. Dlatego elastyczność planowania w odniesieniu do Śródmieścia Włocławka jest podstawowym wymogiem.

Rozwój urbanistyczny i przebudowę Włocławka wspomagało planowanie miasta, włączone w ogólny system planowania kraju. Jednakże stosowane narzędzia i mechanizmy ekonomiczne na niektórych odcinkach były niedoskonałe. Stąd też zaistniałe dysproporcje między rozwojem przemysłu a szeroko pojętą gospodarką miejską były nieuniknione.

Obecnym problemem Włocławka są nie tylko mieszkania i urządzenia gospodarki komunalnej, ale również baza materialna kultury, handlu, ochrony zdrowia i telekomunikacji. W układzie przestrzennym natomiast podstawowym problemem jest zmodernizowanie centrum miasta.

Włocławek nie jest zadowolony ze swojego zagospodarowania przestrzennego i wyposażenia, mimo że rachunek pozytywów przewyższa negatywy. Zaistniałe dysproporcje między rozwojem ludnościowym a ekonomiczno-przestrzennym rzutują z dużą siłą na obecny sposób funkcjonowania Włocławka i jego dalsze przemiany. Przyszłościowy wybór kierunków i sposobów rozwoju miasta będzie zdeteminowany istniejącymi defektami w techniczno-ekonomicznym i przestrzennym zagospodarowaniu Włocławka.

Henryk Stepień, Wiesław Wróblewski (Włocławek)

WOJEWÓDZTWO WŁOCŁAWSKIE W LATACH 1976—1985

1 czerwca 1985 r. minęło 10 lat od utworzenia woj. włocławskiego. Krótki to okres w rozwoju regionu, skłania jednak do obrachunków i refleksji. Fakt utworzenia w 1975 r. woj. włocławskiego — po raz pierwszy w dziejach Kujaw i ziemi dobrzyńskiej — był dla mieszkańców początkiem tworzenia nowej rzeczywistości regionalnej. Był to początek organizowania regionu w innych niż dotychczas strukturach władzy i administracji terenowej.

Krótki moment likwidacji powiatów i utworzenie jednego województwa miał w sobie coś z euforii i niepokoju, optymizmu i obawy o siłę gospodarczą nowego województwa w skali kraju, o miejsce Włocławka wśród innych stolic nowo utworzonych województw, o rolę dawnych miast powiatowych.

Szczególne zmienność ról przypadła Włocławkowi. W trójstopniowym podziale administracyjnym Włocławek był miastem wydzielonym z powiatu, znaczącym w gospodarce kraju swoim przemysłem. W dwustopniowym podziale administracyjnym miasto stało się siedzibą wojewódzkich władz politycznych i administracyjnych.

Mieszkańcy Włocławka łączyli z utworzeniem województwa nadzieje na wybudowanie wielu nowych inwestycji pokonujących bariery rozwojowe miasta, a zwłaszcza: fabryki domów i nowych dzielnic mieszkaniowych, domu kultury z teatrem, obwodnicy drogowej z bezkolizyjnymi skrzyżowaniami, dyslokacji uciążliwych zakładów przemysłowych ze Śródmieścia i wybudowanie nowego centrum miasta.

Dawne miasta powiatowe oczekiwały szybszego rozwiązania podstawowych problemów mieszkaniowych, sanitarnych i usług komunalnych. Mieszkańcy wsi łączyli z nowym województwem nadzieje na lepszą komunikację, łączność, opiekę lekarską, poprawę zaopatrzenia rolnictwa w środki do produkcji rolnej i szybszy rozwój urbanistyczny miejscowości gminnych.

Wszystkie te — dawniej nie zauważane — węzłowe problemy

miejsowości regionu włocławskiego mogły być dostrzeżone z bliska, w innej randze i kształcie, po utworzeniu województwa.

Zarówno Włocławek, jak i pozostałe miasta oraz miejscowości gminne znalazły się po 1 czerwca 1975 r. na jednym poziomie organizacyjnym, jako siedziby terenowych organów administracji państwowej szczebla podstawowego. Nowy podział administracyjny kraju stworzył organizacyjne szanse dla zbiorczego rozpatrywania problemów regionu w regionie oraz równorzędnego traktowania potrzeb mieszkańców wszystkich miast i wsi. Odeszła do historii dawna gradacja problemów powiatów w zależności od ich siły gospodarczej i odległości od siedziby władz byłego woj. bydgoskiego.

Jak wykorzystaliśmy minione 10 lat w budowie i rozwoju regionu włocławskiego? Odpowiedź na to pytanie jest głównym celem niniejszego opracowania.

Ze względu na ograniczoną objętość zawarte tu obrachunki z konieczności mają charakter uproszczony i niekompleksowy. Dotyczy to w szczególności procesów inwestycyjnych w sferze socjalnej; w niniejszym opracowaniu przedstawimy tylko realizację nakładów planu terenowego, którymi dysponowała Wojewódzka Rada Narodowa we Włocławku.

Mamy jednak wystarczające przesłanki do sformułowania ogólnego poglądu na bilans dokonań, diagnozę osiągniętego poziomu rozwoju oraz rozwiązywanie problemów socjalno-kulturalnych mieszkańców regionu. Obszerny materiał liczbowy i faktograficzny zawarty w opracowaniu sporządzony został na podstawie pierwotnych sprawozdań branżowych wydziałów Urzędu Wojewódzkiego, zestawień zbiorczych Wojewódzkiej Komisji Planowania oraz okresowych publikacji Wojewódzkiego Urzędu Statystycznego we Włocławku.

1. Zmiany w podziale administracyjnym

Województwo włocławskie zostało wyodrębnione z województwa bydgoskiego i objęło wschodnią część Kujaw i ziemię dobrzyńską. W jego skład weszły miasta: Włocławek, Aleksandrów Kuj., Brześć Kuj., Chodecz, Ciechocinek, Dobrzyń n. Wisłą, Izbica Kuj., Kowal, Lipno, Lubień Kuj., Lubraniec, Nieszawa, Radziejów i Rypin oraz gminy z byłego powiatu aleksandrowskiego — Bądkowo, Koneck, Lubanie, Nieszawa, Raciążek, Służewo i Zakrzewo; z byłego powiatu lipnowskiego — Bobrowniki, Chrostkowo, Czernikowo, Dobrzyń n. Wisłą, Kikół, Lipno, Skepe, Tłuchowo i Wielgie; z byłego powiatu radziejowskiego — Dobrze, Nowy Dwór, Osiecin, Piotrków Kuj., Radziejów i Topólka; z byłego powiatu rypińskiego — Brzuze, Rogowo, Ry pin, Skrwilno i Zbójno; z byłego powiatu włocławskiego — Boniewo, Brześć Kuj., Choceń, Chodecz, Kłótno, Kowal, Lubień Kuj., Lubraniec, Szpetal Górny, i Włocławek; z byłego powiatu kolskiego — Izbica Kuj. Tym samym woj. włocławskie utworzone zosta-

ło z 14 miast i 38 gmin wiejskich. Obszar województwa wynosi 4404 km², co stanowi 1,4⁰% powierzchni kraju. Wśród 49 nowo utworzonych województw pod względem obszaru woj. wrocławskie znajduje się na 37 miejscu.

Wprowadzony w życie w 1975 r. wewnętrzny podział organizacyjny województwa ulegał stopniowym korektom, co spowodowane było zarówno przesłankami ekonomicznymi, jak i społecznymi. W dniu 15 stycznia 1976 r. zniesiono gminy: Bobrowniki, Boniewo, Klótno, Lubanie, Nowy Dwór i Zakrzewo oraz połączono gminy Klótno i Kowal w jedną gminę Kowal. W 1976 r. zmieniono nazwę gminy Klótno i Kowal w jedną gminę Kowal. W 1976 r. zmieniono nazwę gminy Służewo na Aleksandrów Kuj. oraz zniesiono gminy: Chrostkowo i Raciążek. Z dniem 1 lutego 1977 r. powiększono obszar miasta Włocławka z 41,9 km² do 85 km², przyłączając przyległe, zurbanizowane tereny z gminy Włocławek. W połowie 1982 r. na skutek próśb i starań lokalnych społeczności wiejskich rekatywowano gminy: Bobrowniki, Lubanie, Raciążek, Zakrzewo, Chrostkowo oraz utworzono gminę Bytoń. Z tych samych powodów rekatywowano w styczniu 1984 r. gminę Boniewo i utworzono gminę Baruchowo.

Według stanu z 30 kwietnia 1985 r. w skład województwa wchodzi 5 ośrodków miejskich, 9 ośrodków miejsko-gminnych oraz 29 ośrodków gminnych.

Miasta: Aleksandrów Kujawski, Ciechocinek, Lipno, Rypin, Włocławek. Miasta-gminy: Brześć Kujawski, Chodecz, Dobrzyń n.Wisłą, Izbica Kuj., Kowal, Lubień Kuj., Lubraniec, Nieszawa, Radziejów. Gminy: Aleksandrów Kujawski, Baruchowo, Bądkowo, Bobrowniki, Boniewo, Brzuze, Bytoń, Chocień, Chrostkowo, Czernikowo, Dobrze, Fabianki, Kikół, Koneck, Lipno, Lubanie, Osiecin, Piotrków Kuj., Raciążek, Rogowo, Rypin, Skępe, Skrwilno, Tłuchowo, Topólka, Wielgie, Włocławek, Zakrzewo, Zbójno.

Obecny wewnętrzny podział administracyjny województwa wrocławskiego jest odpowiednią tkanką organizacyjną obszaru z punktu widzenia rozmieszczenia sieci osiedleńczej, majątku gospodarki narodowej oraz przesłanek społecznych. Istniejąca struktura organizacyjna, której podstawą jest gmina jako mikroregion gospodarczy, stwarza szanse dla aktywności produkcyjnej i społecznej mieszkańców oraz utrwalenia regionu wrocławskiego jako zwartego obszaru społeczno-gospodarczego.

2. Ludność i procesy migracyjne ludności

W roku 1975 potencjał ludnościowy woj. wrocławskiego wynosił 403,3 tys. osób, z czego tylko 156,6 tys. mieszkało w miastach. W ciągu minionych 10 lat liczba mieszkańców województwa wzrosła do 424,1 tys. osób w roku 1984, tj. o 5,2⁰%. W tym samym czasie ludność Polski wzrosła o 8,4⁰%. Wolniejsze tempo wzrostu potencjału ludnościowego woj. wrocławskiego w stosunku do średniego tempa w kraju

wynika z odpływu ludności z naszego regionu na inne tereny, zwłaszcza do wielkich aglomeracji miejskich. Cechą rozwoju ludnościowego woj. wrocławskiego w analizowanym okresie jest szybkie tempo wzrostu ludności miejskiej przy malejącym stanie ludności wiejskiej. W roku 1975 co trzeci mieszkaniec województwa mieszkał w mieście, obecnie natomiast prawie co drugi (44,9% w miastach).

Spśród wielu zjawisk, jakie wystąpiły w problematyce ludnościowej województwa, często podobnych do tendencji ogólnokrajowych, do najważniejszych — jako lokalnych — należą kierunki migracji wewnętrznych i rozwój ludnościowy miast. Procesy migracyjne stymulowane są przez wiele czynników społeczno-ekonomicznych. Do najważniejszych należą: wysokość zarobków i możliwość uzyskania mieszkania. W latach 1975—1983 woj. wrocławskie charakteryzuje się ujemnym saldem migracji ludności, co świadczy, że zarówno zarobki w gospodarce narodowej województwa, i możliwości uzyskania mieszkania są mniej atrakcyjne aniżeli w niektórych innych regionach kraju.

W analizowanym okresie występuje ogólnokrajowe zjawisko zmniejszania się wewnętrznych procesów migracyjnych. Trudna sytuacja gospodarcza kraju spowodowała, że podstawowe problemy życiowe, tj. kwestia zarobku i mieszkania, młode pokolenie wiąże głównie z szansami gospodarczymi regionu, w którym zamieszkuje. Kształtujące się nowo utworzone woj. wrocławskie stworzyła takie szanse i nadzieje. Wyrazem tego jest trwająca tendencja malejącego ujemnego salda migracji, które w roku 1983 jest o ponad połowę mniejsze w stosunku do roku 1975. Trwałym i umacniającym się kierunkiem wewnętrznych procesów migracyjnych w woj. wrocławskim jest napływ ludności do miast naszego regionu. W latach 1975—1979 dodatnie saldo migracji do miast stanowi 39,5% ujemnego salda migracji z terenów wiejskich, a w latach 1980—1983 już 47,2%.

Szczególną rolę w przejmowaniu wewnętrznych ruchów migracyjnych odgrywa Wrocław, angażujący średnio ponad dwie trzecie części dodatniego salda migracyjnego miast regionu. Pozostałe miasta województwa charakteryzują się minimalnym saldem migracyjnym (średnio 50 osób), z wyjątkiem Rypina, w którym w 1983 r. dodatnie saldo wynosi 438 osób.

Interesującym zjawiskiem jest sytuacja migracyjna Ciechocinka, który z miasta o dodatnim saldzie migracji w 1976 r. (218 osób), od roku 1980 ma saldo ujemne (-82 osoby w 1983 r.). Sytuacja ta wynika z uporządkowania nie zorganizowanego ruchu budowlanego, jaki trwał do roku 1979 w tym mieście, co było sprzeczne z uzdrowiskową funkcją tego ośrodka.

Wewnętrzne procesy migracyjne, przyrost naturalny ludności, a także poszerzenie granic administracyjnych niektórych miast spowodowały wzrost potencjału ludnościowego największych ośrodków sieci osiedleńczej w regionie.

Ukształtowana przed utworzeniem województwa hierarchia miast pod względem potencjału ludnościowego województwa nie uległa zmianie. Cechą charakterystyczną minionych 10 lat funkcjonowania woj. wrocławskiego jest zróżnicowane tempo rozwoju poszczególnych miast. Najwyższym tempem charakteryzuje się Wrocław, Rypin i Ciechocinek, natomiast Lipno i Aleksandrów Kuj. rozwijają się nieco wolniej, ale również korzystnie.

3. Zatrudnienie

Przemiany w strukturze zatrudnienia są syntetycznym wykładnikiem rozwoju i zmian w gospodarce województwa. Kierunki tych zmian świadczą o intensywnym rozwoju ekonomicznym województwa i poważnym awansie społecznym jego mieszkańców. W roku 1975 zatrudnienie w gospodarce narodowej województwa wynosiło 204,2 tys. osób, w tym 97,5 tys. pracowało w rolnictwie indywidualnym. Prawie co drugi zatrudniony w woj. wrocławskim był rolnikiem i pracował we własnym gospodarstwie. W ciągu 10 lat proces społecznego podziału pracy uległ pogłębieniu. Szacuje się, że w rolnictwie indywidualnym pracuje obecnie około 86 tys. osób. Ponad 11 tys. osób przeszło z pracy w rolnictwie do uspołecznionych działów gospodarki narodowej. Bliższą analizę zmian w strukturze zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej przedstawiają dane zawarte w tabeli 1, oparte na spisach kádrowych przeprowadzonych w 1973 i 1983 r. Z ważniejszych zmian kierunkowych wymienić należy:

- a) Ogólny wzrost zatrudnienia w gospodarce uspołecznionej jest wysoki i wynosi 18,9 tys. osób, czyli o 22%. Umiarkowanym tempem wzrostu zatrudnienia charakteryzuje się cała sfera produkcji materialnej (przemysł, budownictwo, leśnictwo, transport i łączność), z wyjątkiem rolnictwa uspołecznionego.
- b) W rolnictwie uspołecznionym nastąpiło podwojenie stanu zatrudnienia do poziomu 11,5 tys. osób w roku 1983. Zjawisko to jest rezultatem powstania wielu nowych instytucji obsługujących rolnictwo. Z ważniejszych jednostek wymienić należy: Wojewódzki Ośrodek Postępu Rolniczego, Wojewódzką Stację Kwarantanny i Ochrony Roślin, Wojewódzki Związek Kółek i Organizacji Rolniczych, Wojewódzki Zakład Usług Wodnych, Wojewódzki Zakład Weterynarii oraz gminne służby rolne.
- c) Szybkie tempo wzrostu zatrudnienia w działach nieprodukcyjnych, a zwłaszcza w gospodarce komunalnej (o 79%), gospodarce mieszkaniowej (o 73%), ochronie zdrowia (o 71,5%), oświacie i wychowaniu (o 35,3%), kulturze i sztuce (o 24,5%), kulturze fizycznej i turystyce (o 170%), jest rezultatem zarówno rozwoju bazy materialnej w tych działach gospodarki narodowej, jak i powołania nowych instytucji szczebla wojewódzkiego oraz gminnego (rejonowe wielobranżowe przedsiębiorstwa komunalne, spółdzielnie

Tabela 1

Zmiany w strukturze zatrudnienia i wykształcenia pracowników w gospodarce społecznej woj. wrocławskiego wg stanu na 31 X 1973 i 1983 r.

Wyszczególnienie	Ogółem		W tym z wykształceniem wyższym		Ogółem	W tym z wyższym
	1973	1983	1973	1983	$\frac{1983}{1973}$	$\frac{1983}{1973}$
Pracownicy w gospodarce społecznej ogółem	86 066	104 963	2 919	6 230	122,0	213,4
Przemysł	33 768	34 446	702	1 046	102,0	149,0
Budownictwo	9 502	9 999	253	378	105,2	149,4
Rolnictwo	5 681	11 485	188	534	202,2	284,0
Leśnictwo	959	1 089	23	36	113,6	156,5
Transport i łączność	7 715	7 883	21	90	102,2	428,5
Handel	9 042	11 269	118	226	124,6	191,5
Gospodarka komunalna	1 903	3 408	19	59	179,0	310,5
Gospodarka mieszkaniowa	730	1 262	11	110	173,0	10-krotny
Oświata i wychowanie	6 364	8 613	686	2 190	135,3	319,5
Kultura i sztuka	424	528	13	59	124,5	453,8
Ochrona zdrowia i opieka społeczna	5 564	9 543	594	911	171,5	153,4
Kultura fizyczna, turystyka	233	629	4	22	270,0	55,0
Administracja państwowa i wymiar sprawiedliwości	1 665	1 889	241	389	113,5	161,4
Finanse i ubezpieczenia społeczne	926	1 388	32	97	150,0	303,1

Zródło: Spis kadrowy 1983 woj. wrocławskie tabl. I. Woj. Urząd Statystyczny we Wrocławku.

mieszkaniowe, szpitale rejonowe i zespoły opieki zdrowotnej, zbiorcze szkoły gminne, miejskie i gminne ośrodki kultury oraz wyspecjalizowane instytucje kulturalne i turystyczne).

- d) Niewielki wzrost zatrudnienia w administracji i wymiarze sprawiedliwości (o 13,5%) w stosunku do stanu zatrudnienia w okresie funkcjonowania powiatów.

- e) Podwojenie stanu zatrudnienia pracowników z wyższym wykształceniem, z 2,9 tys. osób w 1973 do 6,2 tys. osób w 1983 r., przy czym w takich działach, jak transport i łączność, gospodarka komunalna, gospodarka mieszkaniowa, oświata i wychowanie, kultura i sztuka, kultura fizyczna, finanse i ubezpieczenia społeczne, wzrost ten jest wielokrotny, co należy ocenić jako zjawisko szczególnie korzystne (por. tab. 1).

Powyższe zmiany strukturalne w zatrudnieniu wskazują, że w okresie 10 lat funkcjonowania woj. wrocławskiego umocniona została ranga i zwiększona baza materialna szeroko pojętej infrastruktury społecznej. W krótkim okresie funkcjonowania województwa uczyniony został duży, aczkolwiek nie wystarczający postęp w zaspokajaniu potrzeb społecznych i wyposażeniu regionu w urządzenia obsługi mieszkańców w stosunku do stanu z okresu Polski powiatowej.

4. Inwestycje i remonty kapitalne

Inwestycje są siłą napędową rozwoju społeczno-gospodarczego regionu. Otrzymana corocznie z Centrum pula nakładów inwestycyjnych jest dzielona przez Wojewódzką Radę Narodową na wniosek kierownictwa Urzędu Wojewódzkiego, proporcjonalnie do najpilniejszych potrzeb w układzie branżowym i możliwościach przerobowych organizacji budowlanych. Możliwości inwestycyjne województwa oraz kierunki i proporcje wydatkowanych nakładów inwestycyjnych planu terenowego charakteryzuje tabela 2.

Możliwości inwestycyjne Urzędu Wojewódzkiego we Wrocławku średnio rocznie wynosiły około 600 mln zł w latach 1976—1980 i 1,5 mld zł w latach 1981—1985 w cenach bieżących, na całą gospodarkę terenową. W sumie są to możliwości niezbyt duże w stosunku do potrzeb gospodarki terenowej. Jeśli uwzględni się fakt, że gospodarka komunalna i rolnictwo angażują łącznie blisko 2/3 całej puli nakładów inwestycyjnych, to na inne dziedziny gospodarki terenowej pozostają już skromne sumy środków inwestycyjnych. Przez cały okres lat 1975—1984 w woj. wrocławskim do głównych kierunków wydatków inwestycyjnych należały: melioracje i zaopatrzenie wsi w wodę, gospodarka komunalna, ochrona zdrowia oraz oświata i wychowanie. Nacisk potrzeb społecznych na energiczne rozwiązywanie problemów w tych branżach trwał cały analizowany okres i ocenia się, że będzie niezmienny jeszcze przez wiele lat. Stąd też przy ograniczonych możliwościach finansowych budowa nowych obiektów użyteczności publicznej w kulturze, sztuce, sporcie i turystyce musiała być z konieczności odłożona na następne okresy.

Uzupełniającą rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym regionu odgrywają remonty kapitalne istniejących urządzeń infrastruktury społecznej. W analizowanym okresie mamy do czynienia z rosnącą rangą remontów kapitalnych w stosunku do nakładów inwestycyj-

Tabela 2

Struktura zrealizowanych nakładów inwestycyjnych Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku w latach 1976—1985 wg cen bieżących (łącznie z inwestycjami funduszowymi)

Wyszczególnienie	1976—1980		1981—1985	
	mln zł	%	mln zł	%
Budownictwo	125,5	3,9	—	—
Rolnictwo	997,8	31,2	2 906,2	32,8
w tym:				
— melioracja	535,4	—	1 788,3	—
— zaopatrzenie wsi w wodę	142,7	—	608,7	—
— elektryfikacja	97,7	—	174,1	—
Gosp. kom. i mieszk.	1 194,4	37,4	3 435,3	38,7
Oświata i wychowanie	154,9	4,8	756,3	8,5
Ochrona zdrowia i op. społ.	542,1	17,0	1 341,6	15,1
Kultura i sztuka	4,1	0,1	70,8	0,8
Kult. fiz. i turyst.	32,6	1,0	57,6	0,7
Pozostałe	148,0	4,6	301,9	3,4
Razem:	3 199,4	100,0	8 869,7	100,0

Źródło: Roczne sprawozdania z wykonania planu inwestycji Urzędu Wojewódzkiego za lata 1976—1984. Maszynopisy Wojewódzkiej Komisji Planowania.

nych na infrastrukturę społeczną regionu. Łączne wydatki budżetowe na remonty kapitalne wyprzedzają tempo inwestowania w infrastrukturze społecznej. Przy podwojeniu nakładów na inwestycje, środki na remonty kapitalne rosły czterokrotnie w latach 1981—1984 w stosunku do lat 1976—1980.

W latach 1976—1980 wydatki na remonty kapitalne stanowią zaledwie 21,9% nakładów na inwestycje terenowe, natomiast w latach 1981—1984 ponad 48%. To odwrócenie relacji między inwestycjami a remontami kapitalnymi jest wyrazem równoważenia polityki rozwojowej regionu, przejawem równej troski nie tylko o nowe obiekty, ale również o utrzymanie w sprawności eksploatacyjnej istniejących urządzeń.

Ważne miejsce w wydatkach na remonty kapitalne zajmują urządzenia gospodarki komunalnej, oświaty i wychowania oraz ochrony zdrowia. Znaczącą rolę grają również wydatki na remonty kapitalne urządzeń kultury i sztuki oraz sportu i turystyki. Szeroko pojęta sfera kultury, sportu i turystyki w okresie 10 lat funkcjonowania województwa oparta jest głównie na utrzymaniu i ratowaniu tych obiektów, które w nielicznych rozmiarach pozostawiła historia.

Realizacja wyżej przedstawionych kierunków polityki inwencyjnej i remontowej pozwoliła na osiągnięcia wyraźnych postępów we wszystkich dziedzinach gospodarki terenowej woj. wrocławskiego.

5. Rolnictwo

Obszar użytków rolnych w woj. wrocławskim stanowi 1,7% powierzchni użytkowej rolniczo w skali całego kraju. Według wskaźnika rolniczej przestrzeni produkcyjnej — obejmującego klasy bonitacyjne gleb, bonitację agroklimatyczną, rzeźbę terenu i warunki wodne — woj. wrocławskie znajduje się na 23 miejscu w kraju wśród 49 województw. Należy do tych rejonów produkcyjnych, w których stopień uspołecznienia ziemi jest stosunkowo niski i wynosił 8,5% w 1982 r.

W latach 1976—1984 wystąpiło w rolnictwie kilka zjawisk ogólnokrajowych, które znalazły swe odzwierciedlenie również na terenie woj. wrocławskiego. Do zjawisk tych należą:

- a. załamanie programu wzrostu pogłowia zwierząt opartego na imporcie zbóż, na skutek niekorzystnego bilansu handlu zagranicznego,
- b. spadek produkcji żywca i zaopatrzenia rynku w mięso i jego przetwory,
- c. niekorzystne warunki klimatyczne (susza) dla produkcji roślinnej w latach 1979—1980, co spowodowało niskie zbiory wręcz na poziomie klęski,
- d. systematyczny wzrost urzędowych cen skupu na produkcję rolną od roku 1980 i wdrażanie reformy gospodarczej w rolnictwie od 1981 r., której celem jest stymulowanie produkcji rolniczej, a w efekcie osiągnięcia samowystarczalności żywnościowej kraju.

Od 1982 r. na wielu odcinkach produkcji rolniczej niekorzystne tendencje zaczęły być skutecznie przełamywane i odwracane. Bliższą analizę tych faktów zawierają dane o wielkości plonów, pogłowia zwierząt i skupie produktów rolniczych (tab. 3). Plony 4 podstawowych zbóż osiągnęły w 1984 r. poziom o 4,5% wyższy niż w 1975 r., buraków cukrowych o 5,8%, a rzepaku o 7,4%. Nadal jednak plony ziemniaków są o 11,9% niższe w roku 1984 w stosunku do roku 1975, mimo że mają tendencję wzrostową w ostatnich 3 latach.

Pogłowie zwierząt gospodarskich w ciągu 10 lat ma tendencję malejącą, z wyjątkiem owiec. Stan pogłowia bydła jest o 13,5% niższy, a trzody chlewnej aż o 31,1% w roku 1984 w stosunku do roku 1975. Jest to rezultat niedoborów paszowych oraz mało atrakcyjnej jeszcze opłacalności ekonomicznej hodowli zwierząt. Skup mleka w tym samym okresie wzrósł o 20,3%.

Tematyka rolna i sytuacja ludności rolniczej były często przedmiotem obrad Wojewódzkiej Rady Narodowej i jej organów. Z waż-

Tabela 3

Plony, pogłowie i skup produktów rolniczych w woj. wrocławskim

Wyszczególnienie	1975	1980	1984	1984
				1975
1. Plony w q/ha				
— zbóż	28,9	18,9	30,2	104,5
— ziemniaków	194,0	69,0	171,0	88,1
— buraków cukrowych	362,0	145,0	383,0	105,8
— rzepaku	22,9	13,6	24,6	107,4
2. Pogłowie zwierząt gospodarskich w tys. szt.				
— bydło	224,7	212,2	194,3	85,5
w tym krowy	102,2	103,5	96,7	94,6
— trzoda chlewna	423,4	407,7	291,6	68,9
w tym: lochy	41,5	51,1	33,5	80,7
— owce	45,6	49,7	55,4	121,7
3. Skup produktów rolniczych				
— zbóż konsumpcyjnych w tys. ton	121,1	39,6	101,8	84,1
— ziemniaków w tys. ton	110,0	12,2	87,7	79,7
— żywca rzeźnego w wadze poubojowej w przeliczeniu na wagę mięsa w tys. ton	40,5	38,4	27,6	60,1
— mleka	184,4	210,3	221,8	120,3

X tylko do 31 XII 1984 r.

Źródło: Rejestr efektów produkcyjnych rolnictwa woj. wrocławskiego w latach 1975—1984. Maszynopis Wojewódzkiej Komisji Planowania.

niejszych długofalowych działań władzy i administracji województwa, służących poprawie sytuacji, wymienić należy:

1. Systematyczne przestawianie profilu produkcji lokalnego przemysłu terenowego na potrzeby obsługi rolnictwa.
2. Wzrost udziału nakładów inwestycyjnych planu terenowego z 32,1% w latach 1976—1980 do 34,3% w latach 1981—1984, a zwłaszcza wzrost bezwzględnej wielkości nakładów na meliorację, zaopatrzenie wsi w wodę, elektryfikację, budowę dróg itd. Z ważniejszych rezultatów wymienić należy wzrost powierzchni zmeliorowanych gruntów ornych ze 101,4 tys. ha w 1976 r. do 115,8 tys. ha w 1984 r., tj. o 14,2%. Natomiast długość sieci wodociągowej na terenach wiejskich wzrosła z 284,4 km w r. 1976 do 525,7 km w roku 1983, tj. prawie dwukrotnie.
3. Zwiększenie wysiłków i starań administracji wojewódzkiej o otrzymanie jak najbardziej korzystnych przydziałów ciągników i maszyn rolniczych dla woj. wrocławskiego. W rezultacie stan ciągników w rolnictwie wzrósł z 6,4 tys. w 1975 r. do 14,6 tys.

w roku 1983, tj. ponad dwukrotnie, a powierzchnia użytków rolnych na 1 ciągnik spadła z 50,4 ha w roku 1975 do 22 ha w roku 1983, tj. o ponad połowę.

4. Konsekwentna realizacja programu chemizacji rolnictwa. Zużycie nawozów sztucznych na 1 ha użytków rolnych utrzymano w roku 1983 na poziomie 1975 r., natomiast program wapnowania gleb był realizowany z dużym powodzeniem w latach 1975—1983. Zużycie wapna nawozowego w roku 1983 wynosi 166,6 kg na 1 ha i jest ponad dwukrotnie większe w stosunku do r. 1975.
5. Realizowano kierunek rozwoju bazy materialnej dla hodowli zwierząt oraz gospodarki paszowej. W latach 1976—1984 w woj. wrocławskim wybudowano 7303 budynki inwentarskie i 4200 siłosów.

Powyższe działania na rzecz rozwoju produktywności rolnictwa wyprowadziły woj. wrocławskie na czołowe lokaty w kraju w zakresie produkcji towarowej netto w przeliczeniu na jednostki zbożowe z 1 ha przeliczeniowego użytków rolnych*. Wysokie pozycje produktywności wrocławskiego rolnictwa na tle kraju, przy niskim wskaźniku bonitacji gleb i agroklimatu, są syntetycznym wykładnikiem pracowitości rolników Kujaw oraz pracy przemysłu na rzecz rolnictwa. Uzyskane efekty w zakresie rozwoju infrastruktury technicznej rolnictwa odzwierciedlają wydatne przyspieszenie tempa odrabiania opóźnień woj. wrocławskiego w stosunku do innych regionów kraju.

Rolnictwo woj. wrocławskiego w nowym podziale administracyjnym kraju zyskało nową szansę i szansę tę wykorzystuje.

6. Przemysł

Utworzenie woj. wrocławskiego zbiegło się z okresem realizacji i rozpoczynania kolejnych dużych inwestycji przemysłowych, zwłaszcza we Wrocławku. Podjęte wcześniej decyzje lokalizacyjne materializowały się w postaci budowania nowych obiektów produkcyjnych lub modernizacji parku maszynowego i urządzeń istniejących. Z ważniejszych obiektów i urządzeń przemysłowych przekazanych do eksploatacji w latach 1975—1984 wymienić należy:

Wrocławek

1. Wytwórnia opakowań blaszanych oraz linia produkcji opakowań z tworzywa sztucznego w Kujawskiej Fabryce Farb i Lakierów (1975 r.).
2. Magazyn wyrobów gotowych ucieralni syntetycznej (1977 r.), plac kontenerowy z boczną koleją (1979) w Kujawskiej Fabryce Farb i Lakierów.

* rok gospodarczy 1982/83
1981/82
1983/84

3. Gazociąg Adamów—Włocławek (1975 r.), magazyn amoniaku (1977 r.), rurociąg solanki Inowrocław—Włocławek (1979 r.), I kocioł (1979 r.), II kocioł i turbozespół (1980) w Elektrociepłowni, wytwórnia chlorku (1982 r.) i wytwórnia polichlorku winylu (1984) w Zakładach Azotowych.
4. Zbiornik ługu i kwasu (1976 r.), stacja rozrządowa (1980) oraz modernizacja placu drzewnego z kotłownią do spalania kory (1983) w Zakładach Celulozowo-Papierniczych.
5. Magazyn opakowań (1976 r.), linia do produkcji szparagów oraz linia do produkcji koncentratów pomidorowych (1977 r.) i linia soku pomidorowego (1979 r.) w Kujawskich Zakładach Przetwórstwa Owocowo-Warzywnego.
6. Linia do produkcji waz i półmisek (1977 r.), rozbudowa działu zdobniczego porcelany (1980) we Włocławskich Zakładach Ceramiki Stołowej.
7. Nowy budynek produkcyjny Kujawskiej Fabryki Manometrów „Mera” (1984 r.).
8. Zakłady Mechaniczne „Ursus” (1984 r.).

Rypin

1. Wytwórnia wód gazowanych i rozlewnia piwa (1975 r.).
2. Masarnia GS „Samopomoc Chłopska” (1976 r.).
3. Proszkownia mleka Okręgowej Spółdzielni Mleczarskiej (1976 r.).

Lipno

1. Piekarnia i wytwórnia wód gazowanych GS „Samopomoc Chłopska” (1976).
2. Magazyn wyrobów gotowych i linia do produkcji koncentratów pomidorowych (1976) oraz linia produkcji konserw mięsno-warzywnych w Zakładach „Nektawit” (1978 r.).
3. Zakład odzieży pracy chronionej Spółdzielni „Inwalida” (1977 r.).

Aleksandrów Kuj.

1. Masarnia Woj. Spółdzielni Spożywców „Społem” (1976 r.).
2. Linia produkcji etykiet i kartoników w Zakładach Poligraficznych „Polfa” (1979 r.).

Piotrków Kuj.

1. Proszkownia mleka Woj. Związku Spółdzielni Mleczarskich (1975 r.).
Istotną rolę w zaspokajaniu lokalnych potrzeb oraz samodzielności gospodarczej województwa odgrywa przemysł drobny (terenowy).

Z ważniejszych inicjatyw produkcyjnych oraz działalności koordynacyjnej władz nowo utworzonego województwa wymienić należy:

1. Uruchomienie produkcji betonowych bloczków ściennych, pustaków „Alfa” i płyt stropowych w Remontowo-Budowlanej Spółdzielni Pracy.
2. Rozwój organizacyjny, powiększenie bazy materialnej oraz poszerzenie asortymentu produkcji przez Spółdzielnię „Włoskór”, na skutek przejęcia w Lipnie obiektów Spółdzielni Pracy „Wisła” w Toruniu oraz innych obiektów w Dobrzyniu, Brześciu Kuj. i Przedczu.
3. Rozwój kooperacji Wytwórczo-Usługowej Spółdzielni Pracy w Ryplinie w zakresie regeneracji agregatów chłodniczych z Zakładami „Predom-Polar” we Włocławku oraz w zakresie produkcji tłumików do kombajnów „Bizon” z Fabryką Maszyn Żniwnych w Płocku.
4. Uruchomienie produkcji mebli młodzieżowych w Spółdzielni Pracy „Drzewiarz” w Lipnie.
5. Podjęcie na prawach wyłączności przez Zakłady Motoryzacyjne „Włozamot” sprzedaży importowanych z NRD samochodów ciężarowych „Robur”.
6. Rozwój produkcji narzędzi i urządzeń dla potrzeb rolnictwa woj. włocławskiego:
 - rozdrabniacze bijakowe do pasz „Spółdzielnia Konstal”,
 - narzędzia ogrodnicze (WUSP Lipno),
 - wózki młynarskie (WUSP Aleksandrów),
 - szufle mechaniczne (POM Przybranowo),
 - kultywatory (SKR Czernikowo, Lubień, Topólka, Piotrków),
 - bronny konne i ciągnikowe (SKR Kikół),
 - filtry olejowe do ciągników (rzemieślnik prywatny).
7. Powstanie przemysłowych i budowlanych firm polonijnych produkujących artykuły rynkowe oraz wyroby budowlane (Arpex-Modern, Sodrinsk-Sochem, Robot, Suntex).
8. Utworzenie Włocławskich Zakładów Przemysłu Terenowego na bazie istniejących obiektów pralnictwa i zdekapitalizowanych cegielni (1984 r.).
9. Utworzenie w 1978 r. Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Pracy, zrzeszającego wszystkie spółdzielnie pracy położone na terenie województwa.

Reaktywowanie przemysłu drobnego i jego uprofilowanie na potrzeby gospodarki rejonu przyczyniło się do poprawy zawartości ekonomicznej regionu włocławskiego. Ponadto zbudowane nowe obiekty przemysłowe, zmodernizowany park maszynowy oraz rozwój więzi kooperacyjnych i organizacyjnych umocniły potencjał przemysłowy województwa. Słabością dotychczasowego rozwoju przemysłu jest niepełne wykorzystanie zdolności przetwórczych rolnictwa, sadowni-

ctwa i ogrodnictwa, co należy traktować jako nie w pełni wykorzystaną szansę rozwoju gospodarki województwa.

7. Handel, gastronomia, usługi

Położenie woj. wrocławskiego w centrum kraju, między dużymi ośrodkami miejskimi, wyspecjalizowana przemysłowa funkcja Wrocławka oraz bogate rolnicze zaplecze sprawiły, że handel i usługi mają do spełnienia zadania wymagające ciągłego rozwoju bazy materialnej i podnoszenia sprawności funkcjonowania. Rozdrobniona i rozproszona sieć handlowa byłych powiatów, które weszły w skład nowo utworzonego województwa wymagały podjęcia wielu działań organizacyjnych i inwestycyjnych. Z ważniejszych wymienić należy przede wszystkim utworzenie przedsiębiorstw handlowych o zasięgu wojewódzkim, tj. Wrocławskiego Przedsiębiorstwa Handlu Wewnętrznego, Wojewódzkiej Spółdzielni Spożywców „Społem”, Wojewódzkiego Związku Spółdzielni Rolniczych, Wojewódzkiej Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej, Wojewódzkiego Zrzeszenia Prywatnego Handlu i Usług.

Podjętych zostało wiele inicjatyw inwestycyjnych dla bazy materialnej handlu, a zwłaszcza sieci handlowej. Powierzchnia użytkowa sklepów handlu uspołecznionego wzrosła ze 107,2 tys. m² w 1976 r. do 139,4 tys. m² w roku 1984, tj. o 32,1 tys. m², w tym o 23,3 tys. m² w miastach.

Z ważniejszych rezultatów inwestycyjnych wymienić należy wybudowanie 24 pawilonów handlowych w miastach, zwłaszcza we Wrocławku, Ciechocinku i Aleksandrowie Kuj. Również na terenach małych miast i osiedli wiejskich nastąpił znaczny rozwój sieci handlowej.

Wiele miejscowości woj. wrocławskiego otrzymało duże, nowoczesne pawilony handlowe, niejednokrotnie bardziej funkcjonalne niż w miastach. Z ważniejszych obiektów handlowych wybudowanych w małych miastach i ośrodkach wiejskich wymienić można domy handlowe w Kowalu, Chodczu, Lubrańcu, Nieszawie, Piotrkowie Kuj., Osiecinach, Dobrzyniu, Dobrem, Rogowie, Radziejowie, Okalewie (gm. Skrwilno), Kikole, Kruszynie (gm. Wrocławek), Niesiegniewie (gm. Fabianki), Baruchowie, Tłuchowie i Topólcie.

Wybudowano również 8 zakładów gastronomicznych w małych miastach i terenach wiejskich. Z większych obiektów wymienić należy: Białe Błota (gm. Aleksandrów), Nieszawa, Dobrzyń, Dobrze, Chodcz oraz bary w Skrwilnie, Bytoniu, Tłuchowie i Topólcie.

Poprawiono warunki pracy niektórych przedsiębiorstw handlowych. Wybudowane zostały na terenie Wrocławka nowe zaplecza administracyjno-techniczne WPHW (1980) i Wojewódzkiej Spółdzielni Ogrodniczo-Pszczelarskiej (1982).

Ważną rolę w zaspokajaniu różnorodnych potrzeb społeczeństwa odgrywają usługi, kształtujące w dużej mierze poziom jakości życia. Liczba zakładów rzemieślniczych wzrosła z 2683 w roku 1976 do 3925 w roku 1984, tj. o 46,3⁰%. W rezultacie Włocławek korzystnie się wyróżnia na tle innych województw kraju w zakresie sieci rzemieślniczych zakładów usługowych. Na 10 tys. ludności woj. włocławskiego przypada 86,8 placówek usługowych w usługach bytowych wobec 67,5 placówek średnio w kraju w roku 1983. Mimo to problem usług w małych miastach i na terenach wiejskich jest w dalszym ciągu otwarty.

8. Łączność i drogi lokalne

Więź komunikacyjna jest podstawowym elementem integracji przestrzennej i społeczno-gospodarczej regionu. Tereny b. powiatów, które weszły w skład woj. włocławskiego, należały do najbardziej zaniedbanych w b. woj. bydgoskim w zakresie łączności i sieci drogowej, toteż problemy te wymagały dużych nakładów. Efektem tego jest rozwój telekomunikacji, wyrażający się instalowaniem nowych central telefonicznych we Włocławku, Brześciu, Dobrem, Nieszawie, Karnkowie, Raciążku, Rogowie i Zakrzewie. Podjęto szeroki program instalacji stacji teleksowych we wszystkich gminach oraz uruchomiono automatyczny ruch telefoniczny między Włocławkiem a pozostałymi miastami województwa oraz z Warszawą, Toruniem, Bydgoszczą, Łodzią i Gdańskiem.

Wzrost powiązań społeczno-gospodarczych między Włocławkiem a pozostałymi obszarami województwa wymagał zapewnienia bezpośrednich dojazdów autobusami PKS do gmin i w relacji wewnątrzwojewódzkiej. W efekcie dostosowano rozkłady jazdy autobusów PKS do rozkładów jazdy pociągów na stacjach Włocławek, Aleksandrów, Ciechocinek, Lipno, Nieszawa, Chodecz.

W latach 1976—1984 wybudowano ponad 200 km nowych dróg i zmodernizowano ponad 500 km istniejących dróg lokalnych. Korzystne rezultaty osiągnięte zostały również w rozwoju dróg państwowych, zwłaszcza przebiegających przez tereny miast. Z ważniejszych wymienić należy przebudowę trasy E-16 w granicach administracyjnych Włocławka oraz wybudowanie pierwszego odcinka trasy P-II i trzech wiaduktów we Włocławku. W 1977 r. utworzono Rejony Dróg Publicznych we Włocławku, Lipnie i Radziejowie, a w Kowalu i Brześciu Kuj. zorganizowane zostały gminne brygady drogowe.

W rezultacie w ciągu 10 lat istnienia województwa włocławskiego ukształtowano nową więź komunikacyjną regionu i znacznie zagęszczoną sieć dróg lokalnych. Mimo tych korzystnych rezultatów potrzeby budowy nowych dróg w regionie włocławskim są jeszcze znaczne. W szczególności dotyczy to terenów byłych powiatów: włocławskiego i lipnowskiego.

9. Budownictwo mieszkaniowe

Mieszkania wraz z wyposażeniem w instalacje techniczno-sanitarne są najważniejszym elementem określającym warunki bytowe ludności. Nowo tworzone woj. wrocławskie objęło w posiadanie sieć osiedleńczą na obszarze której stan infrastruktury mieszkaniowej był wyjątkowo niski. Przeciętne zaludnienie mieszkań w roku 1975 wynosiło 1,29 osób na izbę.

Utworzenie województwa spowodowało zmianę optyki formułowania i rozwiązywanie problemu mieszkaniowego w układzie przestrzennym województwa. Opracowano nowe, perspektywiczne programy budownictwa mieszkaniowego, zaangażowano wszystkie organizacje budowlane do udziału w rozwiązywaniu problemu mieszkaniowego, zorganizowano nowe formy realizacji budownictwa jednorodzinnego, reaktywowano budownictwo komunalne, w miastach realizowano szeroki program uzbrojenia terenów pod budownictwo mieszkaniowe. W rezultacie w latach 1976—1985 wybudowano 15,0 tys. mieszkań w budownictwie uspołecznionym wielorodzinnym i 10,1 tys. domków w budownictwie indywidualnym (tab. 4). Przeciętne zaludnienie mieszkań zmniejszyło się do poziomu 1,1 osób na izbę.

Tabela 4

Mieszkania oddane do użytku w latach 1976—1985 w woj. wrocławskim

Miasta i gminy	Ogółem	W tym:	
		spółdzielcze	indywidualne
1	2	3	4
MIASTA			
1. Wrocławek	11 267	8 388	766
2. Aleksandrów Kuj.	873	402	373
3. Ciechocinek	545	350	195
4. Lipno	999	520	361
5. Rypin	1 118	812	209
MIASTO-GMINY			
6. Brześć Kuj.	470	96	301
7. Chodecz	273	—	261
8. Dobrzyń n/Wisłą	337	—	243
9. Izbica Kuj.	315	24	255
10. Kowal	352	12	309
11. Lubień Kuj.	313	—	286

1	2	3	4
12. Lubraniec	468	96	324
13. Nieszawa	388	20	236
14. Radziejów	685	230	343
15. G M I N Y			
15. Aleksandrów Kuj.	305	—	305
16. Baruchowo	24	—	24
17. Bądkowo	234	—	34
18. Bobrowniki	34	—	222
19. Boniewo	19	—	19
20. Brzuze	238	18	148
21. Bytoń	55	—	55
22. Chocień	221	—	203
23. Chrostkowo	45	—	45
24. Czernikowo	416	—	326
25. Dobrze	254	—	215
26. Fabianki	364	54	233
27. Kikół	308	—	252
28. Koneck	201	—	201
29. Lipno	429	36	356
30. Lubanie	47	—	47
31. Osiećciny	477	—	358
32. Piotrków Kuj.	539	54	445
33. Raciążek	39	—	39
34. Rogowo	260	—	188
35. Rypin	252	—	252
36. Skepe	332	36	231
37. Skrwilno	263	18	245
38. Tłuchowo	221	36	185
39. Topólka	282	—	266
40. Wielgie	218	—	200
41. Włocławek	493	—	386
42. Zakrzewo	52	—	48
43. Zbójno	140	—	140
Razem:	25 165	11 202	10 130

Zródło: Rejestr efektów budownictwa mieszkalnego w latach 1976—1980 i 1981—1985 w woj. włocławskim. Wojewódzka Komisja Planowania.

Regionalna polityka budownictwa mieszkaniowego uspołeczniono — po utworzeniu województwa — charakteryzuje się zasadą egalitaryzmu społecznego. Na 43 jednostki administracyjne szczebla podstawowego (miasta i gminy) tylko w 11 gminach nie wybudowano

żadnego budynku wielorodzinnego, w tej liczbie 8 gmin wiejskich zostało utworzonych po 1980 r. Spośród 14 miast tylko w 3 (Chodecz, Dobrzyń, Lubień) nie prowadzono spółdzielczego budownictwa mieszkaniowego.

Podstawowym terenem koncentracji wielorodzinnego budownictwa mieszkaniowego jest Włocławek i były miasta powiatowe. We Włocławku zlokalizowano 69,8% całości efektów uspołecznionego budownictwa mieszkaniowego w woj. włocławskim. Powstały nowe dzielnice mieszkaniowe. Dokończono budowę dzielnicy mieszkaniowej Zazamcze i Kazimierza Wielkiego. Rozpoczęto i praktycznie zrealizowano ponad połowę programowanych efektów mieszkaniowych dzielnicy Południe.

Z niewielkim opóźnieniem realizowane były obiekty towarzyszące budownictwu mieszkaniowemu na nowych osiedlach mieszkaniowych, a zwłaszcza pawilony handlowo-usługowe, szkoły, przedszkola, parkingi, obsługa komunikacyjna itp.

Spełnione zostały oczekiwania mieszkańców w zakresie rozwoju potencjału budowlanego miasta, a zwłaszcza postulaty wybudowania fabryki domów w dzielnicy Wschód i przeniesienia wytwórni prefabrykatów budowlanych z dzielnicy Zazamcze do dzielnicy Wschód (ul. Zielna).

W mniejszej skali wybudowane zostały nowe osiedla mieszkaniowe w pozostałych miastach województwa. Z ważniejszych wymienić można: Aleksandrów Kuj. — Parkowa, Ciechocinek — Polna, Rypin — Mławska i Warszawska, Lipno — Fornalskiej i Zawadzkiego, Radziejów — Marchlewskiego.

Podjęte zostały problemy mieszkaniowe małych miasteczek naszego regionu. Na uwagę zasługują korzystne rezultaty w Lubrańcu, Brześciu Kuj., Nieszawie, Izbicy Kuj., Dobrzyniu i Kowalu. Również niektóre ośrodki wiejskie zyskały znaczną poprawę w rozwiązaniu problemu mieszkaniowego. Do takich miejscowości należą: Fabianki, Osiecin, Piotrków Kuj., Skepe, Rogowo, Kikół, Czernikowo i Brzuze.

Nie wszystkie problemy mieszkaniowe możliwe były do rozwiązania w ciągu 10 lat. Postęp w rozwiązywaniu kwestii mieszkaniowej jest dostrzegany w miastach małych i niektórych ośrodkach wiejskich. Proces lokalizowania nowego budownictwa mieszkaniowego w tych jednostkach sieci osiedleńczej regionu powinien być dalej kontynuowany. Mimo znaczących rezultatów najtrudniejsza sytuacja mieszkaniowa była i jest we Włocławku, co spowodowane jest czynnikiem demograficznym, migracją ludności oraz dużymi rozmiarami starej substancji mieszkaniowej, zwłaszcza na obszarze dzielnicy Śródmieście.

Nie spełnione zostały — jeszcze — oczekiwania mieszkańców w zakresie przebudowy śródmieścia i budowy nowego centrum usługowego Włocławka, aczkolwiek podjęte inicjatywy i działania obecnie nabierają kształtu przestrzenno-urbanistycznego. Na podkreślenie

zasługuje inicjatywa rewaloryzacji zasobów mieszkalno-usługowych dzielnicy Śródmieście.

Prowadzone są obecnie roboty remontowo-budowlane w rejonie Placu Wolności, ul. Zduńskiej i ul. Miedzianej. Zmodernizowane obiekty przekazywane będą do eksploatacji w latach 1986—1987.

Przedstawione rezultaty w rozwoju budownictwa mieszkaniowego w zakresie 10 lat funkcjonowania województwa spowodowały zmianę kształtu urbanistyczno-architektonicznego miast naszego regionu. Są to rezultaty bezsprzecznie korzystne, aczkolwiek wiele jest jeszcze do zrobienia.

10. Gospodarka komunalna

Majątek komunalny miast przejętych z b. województwa bydgoskiego cechuje niski stan wyposażenia w techniczne urządzenia komunalne. Spośród 14 miast Chodecz, Lubień i Nieszawa nie posiadały nawet urządzeń wodociągowych. Ponad 30% sieci wodociągowej, 40% sieci kanalizacyjnej i 100% sieci gazowej miast woj. wrocławskiego zlokalizowane było we Wrocławku. Takie miasta jak: Chodecz, Izbica, Kowal, Lubień, Lubraniec i Nieszawa nie miały nawet zaczątków sieci kanalizacyjnej. Na 14 miast województwa aż 93% mocy energii cieplnej znajdowało się we Wrocławku. Również problem wysypisk śmieci dla miast, oprócz Wrocławka, nigdy nie był przedtem perspektywicznie rozwiązywany.

W latach 1976—1985 w miastach woj. wrocławskiego wybudowano: 388,2 km sieci wodociągowej, 30,8 km sieci kanalizacyjnej i 14,0 km sieci ciepłej. Wybudowano nowe lub rozbudowano istniejące ujęcia wody dla Radziejowa, Wrocławka, Ciechocinka, Izbicy Kuj., Chodcza, Nieszawy, Rypina i Brześcia Kuj. W rezultacie wydajność ujęć wodnych dla miast powiększona została o 40,7 tys. m³ na dobę. Obecnie komunalna sieć wodociągowa istnieje już we wszystkich miastach (z wyjątkiem Lubienia Kuj.).

W zakresie kanalizacji do najważniejszych osiągnięć należy wybudowanie i uruchomienie I bloku Grupowej Oczyszczalni Ścieków komunalnych we Wrocławku. Planuje się podjęcie budowy oczyszczalni w Rypinie, Osiecinach i Izbicy Kuj., a w przygotowaniu dokumentacyjnym są oczyszczalnie dla Lipna, Aleksandrowa i Ciechocinka. W związku z rozwojem budownictwa mieszkaniowego realizowano kanały sanitarne i deszczowe. Obecnie już w 8 miastach naszego województwa istnieje komunalna sieć kanalizacyjna.

W 11 miastach województwa prowadzona jest scentralizowana gospodarka ciepła, administrowana przez Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Energetyki Ciepłej. Łączna moc zainstalowanych produkcyjnych urządzeń cieplnych wzrosła z 70 Gcal/h w roku 1976 do 138 Gcal/h w roku 1984, tj. prawie dwukrotnie.

W celu poprawy i ochrony środowiska naturalnego Ciechocinka

przystąpiono w roku 1982 do gazyfikacji sieciowej zasobów mieszkaniowych w tym mieście. W ciągu analizowanego okresu dynamicznie rozwijano usługi w zakresie gazu butlowego. Liczba odbiorców zwiększyła się o 35%, w tym na wsi o 70%.

Wydatnie zmodernizowano tabor autobusowy Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego we Włocławku. Stan inwentarzowy autobusów wzrósł z 90 w roku 1975 do 147 w roku 1983. Do rozwoju urbanistycznego Włocławka dostosowano linie komunikacji miejskiej. Uruchomiono 10 nowych linii MPK, a liczba przewiezionych pasażerów wzrosła z 30 mln osób w roku 1975 do 45,7 mln w roku 1983.

Wiele uwagi poświęcono problemom poprawy stanu sanitarnego miast i wsi. W zakresie trwałych efektów użytkowych wymienić należy wybudowanie nowych wysypisk śmieci dla Włocławka, Izbicy Kuj., Dobrzynia, Skrwilna, Skępego i Czernikowa. W budowie znajduje się wspólne wysypisko śmieci dla Lubienia i Kowala, planowane są wysypiska dla Rypina, Zbójna, Brzuzego, Bobrownik i Wielgiego. Co roku też podejmowane były działania organizatorsko-kontrolne na terenie całego województwa w celu poprawy stanu sanitarnego miast i wsi.

Proporcjonalnie do rozwoju urbanistycznego województwa prowadzone były działania inwestycyjne w zakresie rozwoju modernizacji zaplecza technicznego przedsiębiorstw komunalnych. Z ważniejszych wymienić należy wybudowanie bazy Przedsiębiorstwa Zieleni Miejskiej we Włocławku, Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Wodociągów i Kanalizacji, rozpoczęcie budowy nowej zajezdni dla Miejskiego Przedsiębiorstwa Komunikacyjnego, zmodernizowanie bazy technicznej Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Energetyki Ciepłej.

Utworzenie woj. włocławskiego spowodowało przekształcenie byłych miejskich przedsiębiorstw komunalnych we Włocławku w przedsiębiorstwa wojewódzkie, przy jednoczesnym zwiększeniu ich przestrzennego zasięgu oddziaływania. W byłych miastach powiatowych oraz niektórych mniejszych miastach utworzono rejonowe, wielobranżowe przedsiębiorstwa gospodarki komunalnej: w Aleksandrowie, Cieclocinku, Lipnie, Rypinie, Kowalu, Brześciu Kuj., Lubrańcu, Radziejowie i Chodczu. Dla rejonowych przedsiębiorstw gospodarki komunalnej w Radziejowie i w Kowalu wybudowano nowe bazy techniczne. Stworzone zostały organizacyjne i techniczne warunki do upowszechnienia usług komunalnych oraz poprawy stanu sanitarnego miast i wsi woj. włocławskiego.

11. Oświata i wychowanie

W roku szkolnym 1975/76 nowo utworzone woj. włocławskie dysponowało bazą 231 szkół podstawowych z liczbą 2670 oddziałów, w których pobierało naukę 56,7 tys. uczniów. Był to okres wdrażania

reformy systemu oświatowego w kraju opartego na 10-letniej szkole średniej. Proces przebudowy oświaty został poważnie zaawansowany poprzez:

- likwidację małych szkół podstawowych na terenach wiejskich,
- tworzenie zbiorczych szkół gminnych (zbiorcze szkoły gminne powstały tylko w 23 gminach, tj. 66% gmin województwa),
- objęcie wychowaniem przedszkolnym 100% dzieci 6-letnich, kształcenie kadr nauczycielskich na poziomie wyższym. W roku 1976 zaledwie 19,9% nauczycieli miało wykształcenie wyższe, natomiast w 1982 r. 52%,
- zorganizowanie dowozu do szkół gminnych dla około 5 tys. dzieci.

Całość prac organizacyjnych i przygotowawczych w sprawie wdrożenia reformy edukacji narodowej zamknięta została uchwałą sesyjną Wojewódzkiej Rady Narodowej w marcu 1977 r. Po roku 1980 odstąpiono w całym kraju od reformy szkolnictwa. Wskutek tego reaktywowano w województwie około 15 szkół podstawowych na terenach wiejskich.

Okres 1975—1984 przyniósł pewne rezultaty w rozwoju bazy materialnej oświaty i wychowania. Wybudowano 8 szkół podstawowych, w tym 2 na wsi. Niektóre szkoły zmodernizowano i rozbudowano. Łącznie wybudowano 207 nowych pomieszczeń dydaktycznych, w tym 37 na wsi. W budowie znajduje się 6 szkół podstawowych, w tym 2 na wsi.

Znaczne rezultaty zostały uzyskane w zakresie przedszkoli. Ta forma wychowania dzieci przed utworzeniem województwa była stosowana w szerszym zakresie tylko we Włocławku. W analizowanym okresie wybudowano lub rozbudowano w woj. włocławskim 27 przedszkoli o łącznej liczbie miejsc 2388, w tym 356 miejsc w przedszkolach wiejskich. W budowie znajdują się kolejne 4 przedszkola, w tym 2 na wsi.

Z innych urządzeń oświaty na uwagę zasługuje adaptacja obiektu na ośrodek szkolno-wychowawczy dla 60 dzieci upośledzonych w Wielgiem gm. Zbójno oraz 16 mieszkań dla nauczycieli. Rozwój bazy materialnej oświaty spowodował, że w woj. włocławskim istnieje lepszy od przeciętnego w kraju w zakresie kadry i pomieszczeń dydaktycznych. Mimo to potrzeby w tej dziedzinie są jeszcze duże, zwłaszcza w miastach.

12. Ochrona zdrowia

Skromny stan sieci obiektów i urządzeń ochrony zdrowia, jaki przejął w 1975 r. nowo utworzone woj. włocławskie, spowodował, że ten dział obsługi ludności wymagał najwięcej nakładów i inicjatyw organizacyjno-technicznych. Ważniejsze to:

1. Utworzenie 1 stycznia 1976 r. Wojewódzkiego Szpitala Zespołowego we Włocławku, na bazie obiektów szpitali przy ul. Wienieckiej i Toruńskiej. Placówka ta przyjęła wszystkie funkcje ochro-

ny zdrowia i nadzór specjalistyczny w lecznictwie na terenie całego województwa. Jednocześnie na bazie dawnych szpitali powiatowych utworzono szpitale rejonowe w Aleksandrowie, Lipnie, Radziejowie i Rypinie.

2. Utworzenie w Wojewódzkim Szpitalu Zespołowym wielu specjalistycznych działów leczenia, m.in. działu anestezjologii i intensywnej terapii (1976 r.), diagnostyki radiologicznej (1977 r.) oraz pracowni patomorfologii, medycyny nuklearnej, pracy mózgu.
3. Utworzenie Przemysłowego Specjalistycznego Zespołu Opieki Zdrowotnej (1976 r.) dla pracowników przemysłu, transportu i budownictwa.
4. Utworzenie przemysłowej przychodni zdrowia w Zakładach Azotowych we Włocławku oraz międzyzakładowych przychodni przemysłowych w Aleksandrowie, Lipnie i Rypinie.
5. Rozszerzenie usług pomocy doraźnej (pogotowia ratunkowego) w byłych miastach powiatowych, zorganizowanie karetki reanimacyjnej, tzw. „R-ki”, dla całego województwa oraz utworzenie całodobowego dyżuru chirurga i stomatologa w pogotowiu ratunkowym we Włocławku.
6. Podpisanie porozumienia o współpracy (1976 r.) między Akademią Medyczną w Łodzi a województwem włocławskim.
7. Wojewódzki Szpital Zespołowy udostępnił studentom V roku Akademii Medycznej możliwość odbywania ćwiczeń, natomiast Akademia przejęła w nadzór kliniczny szpital wojewódzki oraz umożliwiła odbywanie stażu i zdobywanie stopni naukowych lekarzom z woj. włocławskiego.
8. Podpisanie porozumienia między Naczelnym Lekarzem Uzdrawisk w kraju a woj. włocławskim w sprawie rozwoju uzdrawiska w Ciechocinku i Więncu Zdroju (1984 r.).
9. Utworzenie nowych kierunków kształcenia średniego personelu medycznego w Medycznym Studium Zawodowym we Włocławku oraz w liceach medycznych w Radziejowie i w Lipnie.
10. Utworzenie Wojewódzkiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej we Włocławku (1976 r.).
11. Oddanie do użytku nowych szpitali w Radziejowie (270 łóżek — 1979 r.), w Lipnie (360 łóżek — 1984 r.), pawilon szpitalny we Włocławku (120 łóżek — 1983 r.).

W zakresie lecznictwa otwartego wybudowano nowe obiekty:

- przychodnie rejonowe w Ciechocinku, Lipnie,
- gminne ośrodki zdrowia w Kruszynie, Brześciu Kuj., Topólce,
- wiejskie ośrodki zdrowia w Zadusznikach gm. Wielgie, Zgłowiączce gm. Lubraniec,
- 2 żłobki we Włocławku.

Ponadto przekazano do użytku Zakład Anatomii Patologicznej w Aleksandrowie Kuj. oraz buduje się oddział zakaźny szpitala w Rypinie.

12. W roku 1985 rozpoczęto roboty przygotowawcze do budowy szpitala wojewódzkiego we Włocławku na osiedlu Leśnym (budowa zaplecza dla generalnego wykonawcy szpitala). Po zakończeniu będzie tu można hospitalizować równocześnie 890 chorych.

Ważne znaczenie mają także remonty kapitalne oraz inicjatywy doraźne (adaptacja hotelu we Włocławku na szpital dermatologiczny — 1983 r.), adaptacja obiektów w Piotrkowie Kuj. i Raciążku na domy pomocy społecznej itp., co zmniejszyło różnicę między przeciętnymi warunkami ochrony zdrowia w kraju i woj. włocławskim. Nadal jednak wskaźnik liczby łóżek w szpitalach na 1000 mieszkańców — jako syntetyczny wykładnik rozwoju bazy — w woj. włocławskim jest niższy od średniej krajowej (kraj — 56,1, woj. włocławskie — 44,2 w 1983 r.).

13. Kultura i sztuka

Kujawy Wschodnie i ziemia dobrzyńska należą do ubogich terenów w zakresie bazy materialnej kultury i sztuki. W pierwszych latach funkcjonowania województwa powstało kilka instytucji kulturalnych o zasięgu wojewódzkim, których celem jest upowszechnianie dorobku kultury krajowej i regionalnej: Wojewódzki Dom Kultury (1975), Oddział Przedsiębiorstwa Imprez Artystycznych „Estrada” w Bydgoszczy (1975 r.), Biuro Wystaw Artystycznych (1976), Państwowa Szkoła Muzyczna II stopnia (1976 r.), Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne (1976), Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków (1979 r.).

Wybudowano kilka nowych obiektów, głównie na terenach wiejskich i małych miasteczek (15 świetlic wiejskich, 2 wiejskie domy kultury, 4 gminne ośrodki kultury, amfiteatr w Lipnie). We Włocławku przeprowadzono remonty kapitalne lub przystosowano 5 obiektów do funkcji kulturalnych (świetlicę Fabryki Wisła zaadaptowano na kino „Wisła”, remont kapitalny kina „Bałtyk” w 1981 r., adaptacja pawilonu robotników angielskich na dom kultury w 1984 r. i magazynu Kujawskich Zakładów Koncentratów Spożywczych na siedzibę Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kultury). Ponadto zbudowano nowy maszt telewizyjny i przekaźnik I i II programu TV (1982). W Lipnie zaadaptowano budynek administracyjny na bibliotekę (1983 r.).

Utworzenie w 1982 Funduszu Rozwoju Kultury stworzyło szansę na przeprowadzenie remontów kapitalnych obiektów kulturalnych. W trakcie prac remontowo-adaptacyjnych znajduje się 16 obiektów, które rozwiązują problemy bazy kulturalnej głównie małych miast poza Włocławkiem oraz niektórych gmin (Ciechocinek, Brześć Kuj., Izbica Kuj., Dobrzyń, Radziejów, Rypin, Kikół, Topólka).

Powyższe działania i inicjatywy wypełniły częściowo dotychczasową lukę, a równocześnie przyczyniły się do rozbudzenia zainteresowania życiem kulturalnym. Mimo postępu Włocławskie należą do

najbiedniejszych w kraju w zakresie możliwości upowszechniania kultury. Wskaźnik uczestnictwa w imprezach kulturalnych wynosi zaledwie 271 osób na 1000 mieszkańców (1983), tj. prawie o 40% mniej od średniej krajowej.

14. Sport i turystyka

W latach 1975—1985 bardzo skromna baza materialna sportu i turystyki została nieco powiększona. Wybudowano m.in. pawilon sportowy w Ciechocinku (1981), krytą pływalnię „Delfin” we Włocławku (1977) i basen kąpielowy otwarty w Brześciu Kuj. (1980), osiedlowy stadion sportowy w dz. Zazamcze we Włocławku (1977) i stadion sportowy w Izbicy Kuj. (1980), 4 korty tenisowe we Włocławku (1979), 9 boisk sportowych, w tym 3 we Włocławku (1983—1984, Dobre — 1981, Choceń — 1984, Ostrowite gm. Brzuze — 1978, Bądkowo — 1979).

W roku 1983 na terenie woj. włocławskiego funkcjonuje ogółem 26 klubów, w tym 16 klubów ludowych zespołów sportowych, w których uprawia sport wyczynowy zaledwie 2,4 tys. młodzieży, w tym 198 dziewcząt. W roku 1983 najliczniej uprawianym sportem wyczynowym w woj. włocławskim była piłka nożna — 1145 osób, piłka siatkowa — 262 osoby, piłka ręczna — 182 osoby, piłka koszykowa — 168 osób i tenis stołowy 142 osoby. Lekkoatletykę uprawia wyczynowo zaledwie 46 osób, a kolarstwo szosowe tylko 16. Uprawiane jest także wioślarstwo, zapasy, pływanie, szachy, brydż oraz badminton i tenis ziemny.

Potencjał kadry trenerskiej jest niewielki i wynosi 19 osób. W niektórych dyscyplinach sportowych uprawianych w woj. włocławskim nie ma w ogóle trenerów i instruktorów, mimo znacznej liczby czynnych członków klubów uprawiających sport. Do takich dyscyplin należą tenis ziemny i szachy. Licznie uprawiany tenis stołowy, brydż sportowy, hokej na trawie, jeździectwo, zapasy w stylu wolnym opierają się na pojedynczej kadrze instruktorskiej.

Utworzeniu woj. włocławskiego nie towarzyszył wystarczający rozwój bazy materialnej oraz nie zdołano zahamować zniżki poziomu sportu wyczynowego. Maleje liczba członków klubów czynnie uprawiających sport, toteż nikłe są osiągnięcia sportowe w skali kraju.

Korzystniejsze rezultaty w latach 1975—1984 występują w turystyce. Utworzenie woj. włocławskiego spowodowało dostosowanie się kształtu organizacyjnego bazy hotelowo-turystycznej poprzez utworzenie Włocławskiego Wojewódzkiego Przedsiębiorstwa Turystycznego (1977 r.), Biura Turystyki Młodzieżowej „Juwentur” (1975), Spółdzielni „Turysta” (1975), Biura Turystyki Esperanckiej (Esperatotur 1984).

W zakresie bazy materialnej podjętych zostało wiele inicjatyw gospodarczych, z których na uwagę zasługują:

- wybudowanie zajazdu turystycznego na 76 miejsc noclegowych przy trasie E-16 w Białych Błotach gm. Aleksandrów Kuj.,
- wybudowanie ośrodków wypoczynkowych i rekreacyjnych nad jeziorami Czarne koło Włocławka i Chodeckim,
- oddanie do użytku palmiarni w Ciechocinku,
- zorganizowanie 4 parkingów drogowych przy trasie E-16,
- utworzenie Gostynińsko-Włocławskiego Parku Krajobrazowego,
- podjęcie adaptacji (rewaloryzacji) zespołu zabytkowych obiektów mieszkalnych we Włocławku na hotel „Zajazd Polski”.

Powyższe działania uczyniły region włocławski bardziej otwartym i atrakcyjnym dla turystyki krajowej.

15. Czynny społeczne finansowane

Czynny społeczne są ważną płaszczyzną działania gospodarczego rad narodowych i administracji terenowej szczebla podstawowego. Stanowią jednocześnie uzupełnienie planowych inwestycyjnych działań rozwojowych gospodarki terenowej przy bezpośredniej pomocy materialnej, transportowej i wykonawczej miejscowej ludności.

Tematyka programowa czynów społecznych jest zróżnicowana przestrzennie, co wynika ze skali wielkości poszczególnych ośrodków sieci osiedleńczej oraz specyfiki potrzeb i zaangażowania ludności. We Włocławku czynny społeczne z reguły dotyczą zieleni, budowy urządzeń rekreacyjnych oraz gospodarki komunalnej. W małych miastach i miastogminach program czynów społecznych najczęściej obejmował uzupełnienie obiektów kubaturowych infrastruktury społecznej i gospodarki komunalnej (domy kultury, przedszkola, sieci wodociągowo-kanalizacyjne i drogi) (tab. 5).

W gminach wiejskich podstawową tematykę czynów społecznych stanowiła budowa dróg lokalnych, naprawa dróg gruntowych, modernizacja urządzeń melioracyjnych, budowa remiz strażackich i świetlic wiejskich.

Utworzenie woj. włocławskiego oraz umocnienie kadrowe i organizacyjne urzędów terenowych szczebla podstawowego wyzwoliło wiele inicjatyw społecznych w zakresie realizacji czynów społecznych. Niejednokrotnie inicjatywy te przerastały faktyczne możliwości organizacyjno-wykonawcze i w obliczu realiów życia gospodarczego przekształciły się w rozwiązywanie problemów praktycznie możliwych.

Wartość wykonanych czynów społecznych finansowanych w latach 1976—1984 według cen bieżących wynosi 1 942,8 mln zł. Jedynym wskaźnikiem umożliwiającym porównanie w układzie przestrzennym czynów społecznych jest wartość wykonanych czynów w przeliczeniu na 1 mieszkańca jako miernik zaangażowania społecznego mieszkańców w rozwiązywaniu problemów na terenie swego miejsca zamieszkania (tab. 6).

Tabela 5

Ważniejsze efekty czynów społecznych uzyskane w latach 1976—1984

Wyszczególnienie	Jedn. miary	1976— —1980	1981— —1984	Ogółem 1976—1984
Budowa dróg lokalnych	km	146,6	90,9	237,5
Naprawa dróg gruntowych	km	2 262,7	2 176,2	4 438,9
Budowa dróg i ulic w miastach i osiedlach	km	14,8	—	14,8
Budowa sieci wodociągowej	km	37,8	25,3	63,1
Budowa sieci kanalizacyjnej	km	—	1,4	1,4
Budowa sieci gazowej	km	—	9,8	9,8
Budowa i rozbudowa szkół	izb lek	3	3	6
Mieszkania dla nauczycieli	miejsc	12	—	12
Przedszkola (budowa i rozbudowa)	miejsc	120	60	180
Stadiony i boiska sportowe	obiekt	20	2	22
Baseny kąpielowe	obiekt	1	—	1
Przychodnie i ośrodki zdrowia (budowa i rozbudowa)	gabinet	17	4	21
Budowa remiz i strażnic p. poż.	obiekt	12	7	19
Budowa zbiorników p. poż.	obiekt	6	—	6
Swietlice i domy kultury	obiekt	13	6	19
Modernizacja i konserwacja rowów melioracyjnych	km	71,6	128,9	200,5
Porządkowanie obiektów małej retencji wodnej	tys. m ³ wody	48,2	2,0	50,2
Zadrzewienie i zakrzewienie terenów	ha	20,0	36,5	56,5

Źródło: Zbiorcze zestawienie rocznych sprawozdań z realizacji czynów społecznych. Maszynopis Wojewódzkiej Komisji Planowania.

Tabela 6

Wykonanie finansowe czynów społecznych w latach 1976—1985 wg urzędów miast i gmin

Nazwa miasta lub gminy	1976—1980	1981—1985
1	2	3
1. Włocławek	144 521,5	70 129,9
2. Aleksandrów — M	14 977,7	6 643,2
3. Ciechocinek	11 206	20 289
4. Lipno — M	19 230,8	22 730

1	2	3
5. Rypin — M	35 130	19 612
6. Brześć Kuj.	22 436,6	46 987,3
7. Chodecz	29 315,8	33 270,6
8. Dobrzyń n. W.	14 341,1	20 538,8
9. Izbica Kuj.	28 584	43 331
10. Kowal	36 893,8	73 651,8
11. Lubień Kuj.	18 700	51 623,2
12. Lubraniec	48 409,5	23 555,9
13. Nieszawa	16 167	37 080,7
14. Radziejów	47 261,1	38 091
15. Aleksandrów — G	16 613	42 775,7
16. Baruchowo	—	31 371,9
17. Bądkowo	20 029,3	60 392,1
18. Bobrowniki	—	5 702,8
19. Boniewo	—	3 586
20. Brzuze	10 893	26 642
21. Bytoń	—	—
22. Chocień	23 509,1	41 081,3
23. Chrostkowo	—	16 694,9
24. Czernikowo	28 520	39 029
25. Dobrze	26 407	41 544
26. Fabianki	27 865,8	53 646,6
27. Kikół	52 533	66 508
28. Koneck	25 500,7	37 012,7
29. Lipno — M	17 641	29 808
30. Lubanie	—	23 170
31. Osiecin	33 608,1	50 077,4
32. Piotrków Kuj.	25 602	46 871,8
33. Raciążek	—	33 235,9
34. Rogowo	9 579	22 299,7
35. Rypin	28 761,2	28 298,9
36. Skępe	21 467	24 002
37. Skrwilno	16 125	20 910
38. Tłuchowo	18 680	33 387
39. Topólka	21 716	29 038,1
40. Wielgie	11 069	22 655
41. Włocławek — G	32 955	7 495,8
42. Zakrzewo	—	16 851
43. Zbójno	11 057,9	34 699
Ogółem:	967 327,8	1 403 377,1

Zródło: Zbiorcze zestawienie rocznych sprawozdań z realizacji czynów społecznych. Maszynopis Wojewódzkiej Komisji Planowania.

Wśród 43 jednostek podziału administracyjnego województwa w latach 1976—1984 najwyższym wskaźnikiem wykonania czynów społecznych finansowanych charakteryzują się gminy: Kikół, Koneck, Kowal, Tłuchowo i Topólka. Urządzenia infrastruktury społecznej, jakie zbudowane zostały w czynie społecznym w tych ośrodkach gminnych, sprawiły, że ośrodki te należą do najlepiej wyposażonych w woj. wrocławskim, a poziom życia i zamieszkania w tych ośrodkach oceniać należy jako dość atrakcyjny. Na szczególną uwagę zasługuje stosunkowo wysoki wskaźnik realizacji czynów społecznych w gminach reaktywowanych w 1982 r.: Raciążek, Lubanie i Chrostkowo.

W grupie byłych miast powiatowych w czynach społecznych wyróżnia się jedynie Rypin. Najmniejsze rezultaty w latach 1976—1984 w czynach społecznych ma Aleksandrów Kuj.

Z punktu widzenia zagospodarowania przestrzennego województwa podstawowe rezultaty czynów społecznych są szerokie, niezmiernie ważne, przyspieszające odrabianie zaległości w stosunku do innych regionów kraju. Z ważniejszych dokonań wymienić należy 237 km nowych dróg lokalnych, prawie 15 km nowych ulic w miastach, 63 km sieci wodociągowej w miastach, prawie 10 km nowej sieci gazowej we Wrocławku i w Ciechocinku, 180 miejsc w przedszkolach, 21 gabinetów lekarskich, 19 świetlic i wiejskich domów kultury, 56 ha zadrzewionych terenów, 19 remiz strażackich.

Powyższe efekty są potwierdzeniem ożywczego znaczenia w praktyce gospodarki terenowej nowego podziału administracyjnego kraju. Nowa tkanka przestrzennej organizacji administracji terenowej kraju spowodowała przyspieszenie rozwiązania najpilniejszych lokalnych potrzeb społecznych w większości podstawowych dziedzin.

16. Ochrona środowiska

Obszar nowo utworzonego województwa wrocławskiego charakteryzował się obniżoną jakością środowiska przyrodniczego. Spowodowane to było historycznym uformowaniem gospodarki regionu, zwłaszcza na obszarach byłych miast powiatowych (Wrocław, Lipno, Rypin, Aleksandrów, Radziejów) oraz uzdrowisk Ciechocinek i Wieniec Zdrój. Podstawową tego przyczyną był brak miejskich i przemysłowych oczyszczalni ścieków, niewystarczające wyposażenie zakładów przemysłowych w urządzenia eliminujące pyły, gazy i odpady przemysłowe. Na obniżoną jakość środowiska przyrodniczego miał istotny wpływ wywierały nie zagospodarowane odpady komunalne, ogrzewane piecami węglowymi zasoby mieszkaniowe, brak uformowanych dzielnic przemysłowo-składowych oraz zużyte techniczne zasoby mieszkaniowo-usługowe w centrum poszczególnych miast. W pozostałych miasteczkach i niektórych ośrodkach wiejskich obniżona jakość środowiska przyrodniczego spowodowana była głównie brakiem oczyszczalni ścieków dla funkcjonujących tam małych za-

kładów przemysłu rolno-spożywczego oraz brakiem urządzonych wysypisk śmieci.

Od momentu utworzenia województwa systematycznie rośnie znaczenie problematyki ochrony i kształtowania środowiska przyrodniczego. Wyrazem tego są rozliczne działania instytucjonalne i gospodarcze. Z ważniejszych wymienić należy:

- utworzenie Wojewódzkiego Ośrodka Badań i Kontroli Środowiska (1976),
- utworzenie Wydziału Ochrony Środowiska Gospodarki Wodnej i Geologii w Urzędzie Wojewódzkim (1982),
- opracowanie „Programu ochrony kształtowania środowiska naturalnego człowieka w woj. wrocławskim na lata 1976—1985 (1977),
- opracowanie „Planu przestrzennego zagospodarowania woj. wrocławskiego”, określającego m.in. sposób użytkowania terenów niezbędnych dla wykorzystania i ochrony walorów środowiska przyrodniczego, koncepcje zagospodarowania obszarów szczególnie chronionych oraz koncepcje podwyższenia jakości środowiska w uzdrowiskach,
- opracowanie planów ogólnych ważniejszych miast, uwzględniających m.in. wykształcenie stref funkcjonalnych miasta, izolację terenów mieszkaniowych od terenów przemysłowo-składowych, zakres wyburzeń starych budynków, przebieg arterii komunikacyjnych,
- wysokość zabudowy i przewietrzanie miasta, system gospodarki odpadami wokół uciążliwych dla otoczenia zakładów produkcyjnych,
- utworzenie rezerwatów: Olszyny Rakutowskie (1977) i Jezioro Rakutowskie (1982),
- ustanowienie Gostynińsko-Wrocławskiego Parku Krajobrazowego (1979),
- opracowanie programu rewaloryzacji Śródmieścia Wrocławia (1979),
- włączenie problematyki ochrony i kształtowania środowiska w system gospodarki planowej (Wojewódzkie Plany Społeczno-Gospodarcze na lata 1976—1980 i 1983—1985), utworzenie Funduszu Ochrony Środowiska oraz Funduszu Gospodarki Wodnej.

Działalność gospodarcza w zakresie ochrony środowiska obejmuje trzy kierunki działań: ochronę wód, powietrza i ziemi. Analizowany okres charakteryzuje się dużą koncentracją działań, zwłaszcza w kierunku poprawy stanu czystości rzek. Ubogi w czystą wodę region kujawsko-dobrzyński wymagał podjęcia energicznych starań o poprawę czystości lub ochronę wód każdej rzeki, jeziora czy stawu. Do podstawowych urządzeń służących poprawie czystości wód w rzekach i jeziorach należy budowa zakładowych i komunalnych oczyszczalni ścieków. W latach 1976—1985 wybudowano oczyszczalnie ścieków w następujących większych zakładach i miejscowościach:

- Zakłady Azotowe (1980), miasto Włocławek (1983)
- Zakład Mleczarski w Piotrkowie Kujawskim (1977)
- Stacje Hodowli Roślin Ogrodniczych w Teklinie, Żydowie i Kazaniu, Kombinat Ogrodniczy w Nasiegniewie, Zakład Rolny w Ugoszczu (1984), Rolnicze Spółdzielnie Produkcyjne w Dąbiu Kujawskim (1979), w Plebance (1977), w Leniach Wielkich (1978), Zakład Rolny w Fabiankach (1982), Państwowy Ośrodek Maszynowy (1984), gorzelnie w Wielgiem (1985) i w Lubieniu Kujawskim (1985).

W zakresie ochrony powietrza działalność gospodarcza prowadzona była tylko we Włocławku i w Ciechocinku. Do podstawowych rezultatów należą:

- kontynuowanie budowy ciepłowni Włocławek—Wschód do mocy 130 Gcal/h
- likwidacja 5 małych kotłowni we Włocławku oraz odlewni żeliwa w Fabryce Maszyn i Urządzeń „Wisła” (1983)
- zamontowanie instalacji odpylających w Zakładach Wykończenia Skór Miękkich „Kobra” (1983), Włocławskiej Fabryce Mebli (1984), Zakładach Wytwórczych „Społem” (1981), w Zakładach Azotowych instalacja zmniejszająca emisję chlorku winylu (1985)
- podjęcie programu rewaloryzacji Śródmieścia Włocławka (1980)
- podjęcie gazyfikacji miasta Ciechocinka (I etap 1982 1985)

W zakresie ochrony powierzchni ziemi działalność gospodarcza dotyczy wybudowania 6 wysypisk śmieci, tj. w Izbicy Kuj. (1978), Włocławku (1983), Skrwilnie (1983), Czernikowie (1983), Skępem (1984) i Dobrzyniu n. Wisłą (1984).

Wymienione działania instytucjonalne i gospodarcze pozwoliły zahamować postępującą degradację środowiska przyrodniczego oraz dostrzegalną jego stabilizację. Spośród mierzalnych efektów wymienić należy wzrost długości rzek w II klasie czystości do 7,8 km, w III klasie do 54,7 km i zmniejszenie długości w klasie nie oznaczonej do 206,1 km w roku 1984. Systematycznie zmniejsza się opad pyłu dwutlenku siarki na terenie Włocławka, Rypina, Aleksandrowa, Lipna i Radziejowa oraz opad pyłów saletry i chlorków na terenie Włocławka. Brak natomiast dostrzegalnych rezultatów w zakresie zmniejszenia opadu pyłów siarki i saletry na terenie uzdrowisk w Ciechocinku i Wieńcu Zdroju.

17. Podsumowanie

Utworzenie w 1975 r. województwa włocławskiego było szansą zorganizowania spójnego organizmu społeczno-gospodarczego na terenie Kujw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej. Proces przejścia z trójstopniowego na dwustopniowy podział administracyjny kraju przebiegał na naszym terenie stosunkowo krótko i oszczędnie. Budownictwo nowych urzędów wojewódzkich miało charakter ograniczony.

Regionalna polityka inwestycyjna ukierunkowana była na realizację celów społecznych. W ciągu 10 lat dokonano dużego i owocnego wysiłku w zagospodarowaniu terenów województwa, a zwłaszcza w zakresie intensyfikacji gospodarki rolnej, budowy dzielnic przemysłowych oraz nowych osiedli mieszkaniowych, w umocnieniu dotychczasowych więzi organizacyjno-gospodarczych oraz wykształceniu nowych powiązań. Podjęto proces rozbudowy układu transportowego i systemu łączności oraz komunikacji wewnątrz województwa. Kontynuowano podjęte wcześniej procesy industrializacyjne we Włocławku oraz rozpoczęto reaktywowanie przemysłu drobnego. Z troską potraktowane zostały problemy rolnictwa jako podstawowego działu produkcji materialnej regionu. Podjęto wiele przedsięwzięć i inicjatyw koordynacyjnych w szeroko pojętej infrastrukturze społecznej miast i wsi. Osiągnięte zostały korzystne rezultaty w rozwoju i przestrzennym rozmieszczeniu wielorodzinnego budownictwa mieszkaniowego. Zbudowano wiele nowych obiektów i urządzeń gospodarki komunalnej, oświaty, ochrony zdrowia i turystyki. Rozwinięty został szeroki front remontów kapitalnych w szkolnictwie, kulturze i sporcie, chociaż odrabianie zaległości nie przebiega w tempie powszechnie oczekiwanym.

Utworzenie województwa i korekty w podziale administracyjnym gmin zrodziły wartościowe inicjatywy społeczne. Spełniono znaczną część oczekiwań i nadziei mieszkańców miast i wsi. Pokonano niektóre bariery rozwojowe Włocławka, zwłaszcza w gospodarce przestrzennej, układzie komunikacyjnym i niektórych branżach gospodarki komunalnej. Niektóre jednak problemy Włocławka, a zwłaszcza rozmiary budownictwa mieszkaniowego — mimo znaczących rezultatów ilościowych — uległy skomplikowaniu w połowie lat osiemdziesiątych. Złożoność problemów mieszkaniowych Włocławka może ciążyć w przyszłości nad możliwościami rozwiązywania wielu innych problemów w całym regionie.

Nie sprawdziły się obawy o upadek byłych miast powiatowych w nowo utworzonym województwie. Przeciwnie, miasta te wzbogaciły się nie tylko o nowe budynki mieszkalne, ale także o nowe urządzenia komunalne handlowo-usługowe i socjalne. Niektóre budynki administracyjne byłych miast powiatowych przekazane zostały społeczeństwu i pełnią funkcje socjalno-usługowe i kulturalne.

Wyższą rangę zyskał Ciechocinek, dawniej jedno z miasteczek w byłym powiecie aleksandrowskim, o wyspecjalizowanej funkcji uzdrowiskowej. Nastąpił wyraźny rozwój pozostałych miasteczek regionu, o których miejskim statusie decydowała dawniej tylko historyczna data nadania praw miejskich (Lubraniec, Nieszawa, Brześć Kuj., Kowal, Lubień, Izbica Kuj., Dobrzyń n. Wisłą).

Pomyślnie rozwijały się niektóre miejscowości wiejskie będące siedzibą władz gminnych (Osiećciny, Fabianki, Koneck, Kikół, Dobre, Piotrków Kuj., Brzuze, Topólka).

Liczne działania instytucjonalne i gospodarcze pozwoliły poprawić jakość środowiska przyrodniczego ważniejszych miast i ośrodków wiejskich, zwłaszcza w zakresie czystości wód i powietrza.

W sumie, po 10 latach funkcjonowania województwa, nie ma w regionie żadnego miasta lub gminy, w których nie powstałoby coś nowego. Każde miasto i każda gmina zyskała nowe obiekty lub urządzenia. Takiej szansy nie stwarzały dawniej funkcjonujące powiaty. Dawne powiązania kooperacyjne i instytucjonalne z Bydgoszczą musiały być zastępowane nowymi: z Warszawą i sąsiednimi województwami. W innej — nowej — roli znalazł się Włocławek, siedziba wojewódzkich władz politycznych i administracyjnych oraz centrum powiązań z regionem.

W końcu lat siedemdziesiątych kraj został dotknięty kryzysem gospodarczym, suszą w rolnictwie, załamaniem w hodowli zwierząt oraz niepokojami społecznymi w latach 1980—1981. Czynniki te nie sprzyjały rozwojowi gospodarczemu nowo utworzonego województwa, a zwłaszcza umacnianiu integracji społeczno-gospodarczej.

Na dokonania i osiągnięcia minionych lat w regionie patrzymy ze świadomością występujących w całym 10-leciu złożonych uwarunkowań. Stąd też stopień osiągniętego postępu w poszczególnych dziedzinach jest zróżnicowany.

Nie wszystkie nadzieje i oczekiwania ludności regionu zostały spełnione, zwłaszcza w zakresie rozwiązywania kwestii mieszkaniowej oraz w sferze szeroko pojętej kultury. Jednakże to, co zostało dokonane w całej gospodarce terenowej i w sferze więzi społeczno-instytucjonalnych, świadczy, iż region włocławski staje się coraz bardziej ukształtowanym organizmem administracyjno-społeczno-gospodarczym, ze znaczącym potencjałem kadrowym i produkcyjno-usługowym w gospodarce krajowej.

LITERATURA

1. Bagdziński S. L., *Przemiany struktury przestrzennej i funkcjonalnej układu osadniczego*, Warszawa 1975.
2. Chudy S. i E., *Ekologiczne warunki rozwoju podregionu włocławskiego*, Warszawa 1979.
3. Kosiedowski W., *Metodyczne i ekonomiczne przesłanki regionalizacji województwa włocławskiego*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria D. Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 1981.
4. Namysłowski J., *Włocławek jako współczesny ośrodek dojazdów i węzeł transportu pasażerskiego*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria D. Włocławskie Towarzystwo Naukowe, Włocławek 1981.
5. Olszewski T., *Województwo włocławskie, monografia regionalna*, Uniwersytet Łódzki i Urząd Wojewódzki we Włocławku, Łódź—Włocławek 1982.
6. Winiarski B., *Polityka regionalna*, Warszawa 1976.

Zbigniew Górski, Andrzej Mietz (Toruń)

STOSUNKI WŁASNOŚCIOWE W DOBRACH KRÓLEWSKICH ZIEMI DOBRYŃSKIEJ W DRUGIEJ POŁOWIE XVI I POCZĄTKACH XVII WIEKU

Problematyka stosunków własnościowych w dawnych województwach Rzeczypospolitej stała się w okresie ostatnich kilkudziesięciu lat przedmiotem szerszych badań¹. Szczególne miejsce w podziale dóbr koronnych na własność szlachecką, kościelną i królewską zajmowały dobra monarsze. Rola domen królewskich nie tylko ograniczała się do funkcji fiskalnych wobec skarbcza królewskiego². Rozdawnictwo królewszczyzn, poprzez nadania starostw, konsensy na ich dziedziczenie bądź odstąpienie, a także nadania pośrednie, czyli cesje (także poszczególnych wsi i wójtostw) rodzinne i pozarodzinne, umożliwiała królowi prowadzenie określonej polityki wobec szlachty. Zwłaszcza ta ostatnia forma rozdawnicza ukazuje dobitnie personalny charakter polityki rozdawniczej króla. Przynosiła ona istotne profity szlachcie, o czym świadczą liczne zabiegi wokół pozyskania dzierżaw. Wprawdzie autorzy niniejszej rozprawy pomijają tę problematykę, niemniej wypada zauważyć, że przy podziale intrat z królewszczyzn nie zawsze decydowała liczebność bądź wielkość dzierżawy, lecz jej dochodowość. Szerzej zagadnieniami dotyczącymi polityki rozdawniczej króla oraz rentownością królewszczyzn zajmowali się: J. Luciński, A. Sucheni-Grabowska, E. Opaliński i T. Zielińska³.

Przedmiotem dociekań w niniejszym artykule jest przede wszyst-

¹ Podstawową literaturę podaje Z. Guldón, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II połowie XVI w.*, [w:] *Roczniki TNT*, R. 69, 1969, z. 2.

² Na temat królewszczyzn zob. E. Trzyna, *Królewszczyzny województwa krakowskiego w XVII w.*, *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych*, t. 24, 1982; W. Ruciński, *Królewszczyzny kaliskie w drugiej połowie XVIII wieku*, *Rocznik Kaliski*, t. 18, 1985.

³ J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn w Koronie od schyłku XIV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970; A. Sucheni-Grabowska, *Losy egzekucji dóbr w Koronie w latach 1574—1650*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 80, 1973, nr 1, s. 3—19; E. Opaliński, *Polityka rozdawnicza Zygmunta III Wazy na terenie województwa poznańskiego i kaliskiego*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 85, 1978, nr 1, s. 25—36; T. Zielińska, *Magnateria polska epoki saskiej. Funkcje urzędów i królewszczyzn w procesie przeobrażeń warstwy społecznej*, Wrocław 1977.

kim ustalenie właścicieli, chronologii i prawnego stanu posiadania przez nich dóbr w królewskich dobrzyńskich w drugiej połowie XVI i w początkach XVII stulecia. Podstawą źródłową pracy są: Metryka Koronna⁴, *Matricularum Regni Poloniae Summaria*⁵, lustracje z lat 1564/65, 1569 oraz 1616—1620⁶, a także wizytacje biskupie diecezji włocławskiej z 1582, 1598, 1599⁷ i płockiej z 1597, 1609⁸. Ponadto cenne okazały się informacje zawarte w *Volumina Legum*⁹ oraz inskrypcje zlokalizowane na obiektach i paramentach sakralnych¹⁰. Literatura przedmiotu badań w odniesieniu do ziemi dobrzyńskiej jest skąpa. Główne prace to: *Mapy ziemi dobrzyńskiej* Z. Guldona, obrazująca stosunki własnościowe¹¹, a także unikalna już dziś praca A. Bilińskiego dotycząca rodowodu szlachty dobrzyńskiej¹². Ogólny, o znikomej przydatności dla badanej problematyki charakter mają artykuły Z. Guldona dotyczące sieci osadniczej w ziemi dobrzyńskiej¹³.

Domena królewska w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w. obejmowała: starostwo grodowe bobrownickie, starostwa niegrodowe dobrzyńskie, lipnowskie, rypińskie oraz nieszawskie wraz ze wsią Przypust leżącą w województwie brzesko-kujawskim i dwie inne drobne dzierżawy¹⁴. Stan ten utrzymał się też w XVII stuleciu.

Punktem wyjścia każdej analizy własności królewskiej są lustracje królewskie. Im też, wśród innych źródeł, poświęca się w tym miejscu nieco więcej uwagi. Po raz pierwszy, jak wiadomo, lustracja taka została przeprowadzona w latach 1564—1565, a następne w interesującym nas przedziale czasowym w 1569 oraz 1616—1620. Za każdym razem ziemia dobrzyńska była lustrwana po województwach wielkopolskich i kujawskich. Przeprowadzone rewizje dóbr królew-

⁴ Zespół Metryki Koronnej z lat 1574—1625, sygn. 113—172.

⁵ *Matricularum Regni Poloniae Summaria*, t. I—V/1, Warszawa 1905—1919, wyd. T. Wierzbowski, t. V/2, Warszawa 1961, wyd. J. Płocha, A. Rybarski, I. Sułkowska (dalej: MRPS).

⁶ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1564—1565*, cz. I, wyd. A. Tomczak, Cz. Ohryzko-Włodarska, J. Włodarczyk, Bydgoszcz 1961; cz. II, wyd. Tomczak, Bydgoszcz 1963 (dalej: LWWK 1565).

⁷ *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis* (dalej: MHDW), V. 19, Wladislavia 1900, V. 21, Wladislavia 1901.

⁸ Archiwum Diecezji Płockiej (Akta wizytacji 1597), rkps 4; Acta Visitationis 1609, b. sygn.

⁹ *Volumina Legum* (dalej: VL), t. 2—3, wyd. J. Ohryzko, Petersburg 1859.

¹⁰ *Corpus inscriptionum Poloniae*, t. IV *Województwo włocławskie*, z. 1, Kujawy brzeskie, Włocławek 1985; z. 2, *Ziemia dobrzyńska* (w druku).

¹¹ Z. Guldona, *Mapy ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI w.*, Toruń 1967.

¹² A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagiellonów*. Do druku przygotował Z. Wdowiszewski, Warszawa 1932.

¹³ Z. Guldona, *Osadnictwo ziemi dobrzyńskiej w XVI—XVIII wieku*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria D, Włocławek 1981, s. 229—252; tegoż, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII—XVI w.*, *Ziemia Kujawska*, t. 2, 1968.

¹⁴ Z. Guldona, *Mapy*, s. 27, 30, 38 i 46 oraz mapa: *Rozmieszczenie własności ziemskiej w ziemi dobrzyńskiej w drugiej połowie XVI wieku*.

kich nie zawsze swym zasięgiem obejmowały całą ziemię dobrzyńską. W czasie lustracji w latach 1564—1565 wszystkie dobra królewskie były zastawione w starych sumach. W następstwie tego stanu rzeczy nie przeprowadzono pełnej lustracji, lecz wymieniono jedynie dzierżawy, podając nazwiska posesorów¹⁵. Jest to dziś cenne źródło dla ustalenia stanu posiadania. Następną lustracja z 1569 r. miała stwierdzić, czy w porównaniu z pierwszą nie wzrosły dochody w poszczególnych majątkach, i czy dzierżawcy poprzednio rewidowanych dóbr nie uchylają się od płacenia należnej kwarty¹⁶. Posłużmy się przykładem: przy opisie wsi Gnojniki położonej w starostwie bobrownickim komisja lustracyjna oparła się na ustaleniach, „jak przez pierwsze pany rewizory jest opisano”¹⁷. Lustratorzy odnotowali skrupulatnie również wizję wsi Werszutów, przeprowadzoną na prośbę Sebastiana Mieleckiego¹⁸, kasztelana krakowskiego i starosty brzeskiego, stwierdzając m.in., że jest tam „ról różnych, pustych, na których mogliby dwaj poddani siedzieć [...] dziedzina przestronna, a od zamku Bobrownik pięć mil odległa”¹⁹.

Natomiast geneza lustracji lat 1616—1620 wyrastała z sytuacji wewnętrznej kraju w początkach XVII w., jak i z koncepcji wyrażonej w ustawie z 1601 r.²⁰ Konstytucja z 1616 r. powtarzała więc za ustawami z lat 1607, 1609, 1611 i 1613 postulaty, że lustracja powinna objąć dobra, w których nastąpiła zmiana posesora (nie tylko kiedy dzierżawca zmarł), a także dobra cedowane oraz objaśniała tryb kontroli zapisów sum dłużnych Skarbu Koronnego, żądając, aby tenurariusze zgłaszali się z przywilejami w miejscu określonym przez lustratorów²¹. Pominięto jedynie zwrot o dobrach nie lustrowanych poprzednio²². Wprawdzie komisja lustratorska ograniczyła się w 1618 r. tylko do opisanego aktualnego stanu prawnego starostwa dobrzyńskiego i wsi Łąkie, a pominięła całkowicie dzierżawy: rypińską, lipnowską i nieszawską jako nadal zastawione oraz także wsie Strachon, Zbyszewo, Strachunek, Jankowo, Trzebiegoszcz, Grabowo, Piaski i Głowińsk, niemniej po raz pierwszy swym zasięgiem objęła cały obszar starostwa bobrownickiego wraz z nowo powstałymi osadami olenderskimi²³. Starostwo bobrownickie uwolnione było już bowiem

¹⁵ LWWK 1565, s. 264—268.

¹⁶ VL, t. 2, f. 786, zob. też: *Źródłopisma do dziejów unii korony polskiej i wielkiego Księstwa litewskiego*, cz. III. *Diariusz lubelskiego sejmu z 1569 r.* wyd. Działyński, Poznań 1856, s. 255.

¹⁷ AGAD, ASK XLVI nr 103 d, k. 337v.

¹⁸ Sebastian Mielecki, h. Gryf, zmarł przed 3 XI 1574 r. (*Polski słownik biograficzny*, t. 20, Wrocław 1975, s. 765—767).

¹⁹ AGAD, ASK XLVI nr 103 d, k. 338.

²⁰ VL, t. 2, f. 452; zob. także A. Sucheni-Grabowska, *Próba aukefj dochodów domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615—1620*, *Przegląd Historyczny*, t. 58, 1967, s. 221—225.

²¹ VL, t. 2, f. 3, 106, 124, 452, 454; t. 3, f. 304—306.

²² *Ibid.*, t. 2, f. 304—306.

²³ Por.: LWWK 1565, cz. 1, s. LVII.

w owym czasie od ciężących na nim starych sum. Wypada podkreślić, że lustracja ziemi dobrzyńskiej w 1618 r. zamykała niejako całość prac lustracyjnych powołanej przez sejm komisji. Z tego też względu pod czystym napisem operatu lustracyjnego znajdujemy podpisy członków komisji²⁴.

Starostwo bobrownickie

Starostwo bobrownickie stanowiło główną domenę królewską w ziemi dobrzyńskiej. W skład jego wchodziły: zamek bobrownicki, miasto Bobrowniki z młynami, wójtostwem i folwarkiem zamkowym oraz wsie Rybitwy, Silno, Mniszek, Gnojno, Celiny, Wilczenie, Gumowo i nowo powstałe osady olenderskie Bóg Pomóz i Silinser²⁵. Należy zauważyć, że przy sporządzaniu opisów oraz rejestrowaniu dochodów przez komisję lustratorską w 1618 r. posłużono się tekstami poprzednich rewizji oraz wszelkiego rodzaju inwentarzami. Z tego okresu zachował się dokładny opis zamku bobrownickiego²⁶. Jest to obecnie jedyny zachowany opis zamku w Bobrownikach. Wydał go drukiem J. Horbacz w swoim historyczno-archeologicznym studium nad zamkiem bobrownickim²⁷. Zamek w Bobrownikach po zwrocie go przez Krzyżaków Polsce na mocy pokoju toruńskiego z 1411 r. stał się siedzibą starosty. W nim również odbywały się sądy grodzkie. *Matricularum*²⁸ pod datą 12 lipca 1566 r. informuje, że młyn Ruda leżący w tym starostwie otrzymał w dożywocie sędzia grodzki bobrownicki Stanisław Maliszewski²⁹. Sędzią grodzkim w 1597 r. był Andrzej Kruszewski³⁰. Fundował on dwie wotywy do kościoła bobrownickiego, zabezpieczając je 10 florenami na dobrach swych Osówka w starostwie dobrzyńskim³¹.

Podczas lustracji 1618 r. zostały przedłożone komisji dokumenty przez radę miejską, „mieszczanie pokazali przywileje pewne”³². Były to następujące nadania: Konrada von Jungingen, wielkiego mistrza zakonu krzyżackiego, z 29 września 1403 r., lokującego miasto Bobrowniki³³, Władysława Jagiełły z 3 czerwca 1422 r.³⁴ i 12 września

²⁴ AGAD, ASK XLVI nr 104, s. 738.

²⁵ Ibid., 725—736.

²⁶ AGAD, ASK XLVI nr 103 d, s. 725.

²⁷ Zob. T. J. Horbacz, *Z badań nad zamkiem bobrownickim w ziemi dobrzyńskiej*, Ziemia Kujawska, t. 7, 1985, s. 71—113.

²⁸ MRPS, V, nr 3324.

²⁹ Stanisław Maliszewski, h. Godziemba z Maliszewa (A. Biliński, op. cit., s. 108).

³⁰ Andrzej Kruszewski, h. Habdank, podstarości i sędzia grodzki bobrownicki, podczasy dobrzyński w 1624 r. (A. Boniecki, *Herbarz Polski*, t. 12, Warszawa 1908, s. 359).

³¹ MHDW, t. 21, s. 135.

³² AGAD, ASK XLVI nr 103 d, s. 727.

³³ Ibid., s. 728. *Przywileje, nadania i swobody przez królów polskich, książąt mazowieckich i biskupów płockich udzielone miastom województwa płockiego*, wyd. W. H. Gawarecki, Warszawa 1828, nr 4.

³⁴ Ibid., nr 4.

1425 r., nadającego miastu wolne używanie 40 włók³⁵ oraz potwierdzenia tych nadań przez Zygmunta Augusta z 1558 r. i Stefana Batorego z 5 listopada 1576 r.³⁶ Z kolei Zygmunt III potwierdził wszystkie nadania miasta już po lustracji przywilejem z 10 grudnia 1618 r.³⁷ Komisja odnotowała również skargę mieszczan na kolejnych starostów bobrownickich w związku z ich samowolną w zakładaniu karczem „pod zamkiem” i zakazem wywozu drzewa z borów bobrownickich³⁸.

Starostwo bobrownickie w drugiej połowie XVI w. w wyniku cesji rodzinnych najdłużej znajdowało się w rękach Działyńskich. Podczas lustracji w 1564—1565 i 1569 r. starostą był Michał Działyński³⁹. Michał Działyński zmarł w 1576 r., starostwo po jego śmierci przeszło na Pawła Działyńskiego⁴⁰, który jako starosta bobrownicki występuje w źródłach od 1578 r.⁴¹ O nim to w inwentarzu dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r. pisano: „przy tej wsi [Brzoza Toruńska] jest ostrów, który zowią Brzosky; ten ostrów dzieli od królewskiego gruntu wsi Złotori od zamku bobrownickiego należącej, rzeka Debienicza, którego ostrowu pan Działyński, starosta bobrownicki gwałtem od czterech lat używa”⁴². W 1583 r. sukcesorzy Pawła Działyńskiego otrzymali konsens królewski na odstąpienie starostwa Piotrowi Karnkowskiemu⁴³. Jednakże syn Pawła, Paweł Działyński, musiał ponownie objąć starostwo, dopiero 6 marca 1585 r.⁴⁴ król zgodził się drogą wykupu na odstąpienie starostwa wspomnianemu Piotrowi Karnkowskiemu.

W wizytacji diecezji włocławskiej z 1598 r., przy parafii Przepust czytamy, że dziesięcina „ex villa Rybitwy manipulari sed a tenuissimis incolis non solvitur, którą starosta bobrownicki bierze”⁴⁵.

Piotr Karnkowski otrzymał 27 marca 1604 r.⁴⁶ konsens na cesję starostwa bobrownickiego synowi Dadźbogowi⁴⁷, który oficjalną nominację na to starostwo dostał 28 maja 1604 r.⁴⁸ Dadźbóg Karn-

³⁵ W potwierdzeniu Zygmunta Augusta z 1558 r. (AGAD, MK 112, k. 116v—118v).

³⁶ AGAD, Dokumenty pergaminowe, nr 3952.

³⁷ AGAD, MK 163, k. 116v—118v.

³⁸ AGAD, ASK XLVI nr 104, s. 729.

³⁹ Michał Działyński, h. Ogończyk (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 5, Warszawa 1902, s. 158—159), zob. LWWK 1565, t. 1, s. LVII.

⁴⁰ Paweł Działyński, h. Ogończyk (A. Boniecki, op. cit., s. 159—160).

⁴¹ *Księgi podskarbińskie z czasów Stefana Batorego 1576—1586*, wyd. A. Pawiński, *Zródła Dziejowe*, t. 9, Warszawa 1881, s. 193.

⁴² *Inwentarz dóbr stołowych biskupstwa włocławskiego z 1582 r.*, wyd. L. Żytkowicz, Toruń 1953, s. 192.

⁴³ AGAD, MK 127, k. 256; Piotr Karnkowski, h. Junosza z Karnkowa, podkomorzy płocki 1582 r., zmarł przed 28 marca 1604 r. (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 19, Warszawa 1906, s. 269—270).

⁴⁴ AGAD, MK 131, k. 106.

⁴⁵ MHDW, t. 21, Włocławek 1907, s. 130.

⁴⁶ AGAD, MK 148, k. 266v—267v.

⁴⁷ Dadźbóg Karnkowski, h. Junosza (PSB, t. 12, s. 73), w dniu 5 maja 1606 r., otrzymał także w dożywocie wsie: Blizanów, Grodzisko, Zborów, Witów, Kaweczyńska i wójtostwo wareckie (AGAD, MK 151, k. 41v—42v).

⁴⁸ AGAD, MK 148, k. 293v—294v.

kowski 17 stycznia 1615 r.⁴⁹ drogą cesji z wykupem przekazał starostwo Pawłowi Orłowskiemu⁵⁰, podsędkowi dobrzyńskiemu. Dadźbóg Karnkowski, kasztelan ziemi dobrzyńskiej, zmarł w 1617 r. W czasie lustracji w 1618 r. starostą był Michał Działyński, który zmarł w tym samym roku 29 kwietnia⁵¹. Po jego śmierci nominację użykał Andrzej Tolibowski⁵², sędzia brzeski, 18 czerwca 1618 r.⁵³

Miasto Bobrowniki, jak wspomniano niejednokrotnie, uzyskiwało potwierdzenia królewskie swoich praw i posiadłości.

Komisje podczas wszystkich lustracji przeprowadzonych w interesującym nas przedziale czasowym dokonywały bardzo skrupulatnie obliczeń związanych nie tylko z określeniem stałych dochodów, ale również dochodów szacunkowych, np. przy pobieraniu opłaty celnej na komorze znajdującej się w mieście od wozów i pędzonego bydła zanotowano „plus minus na rok fl. 8”⁵⁴. Podobnie dochód z młyna w Bobrownikach „Miar słodowych dostać się może na rok citra vel ultra nro 83”⁵⁵.

Młyn, będący w mieście, przywilejem królewskim z 25 kwietnia 1598 r.⁵⁶ otrzymał młynarz Mateusz z żoną Łucją w dożywocie. Z kolei prawo kaduka po śmierci Konstancji Krajewskiej⁵⁷ przeszło w ręce Jakuba Żółtowskiego⁵⁸ przywilejem z 18 marca 1601 r.⁵⁹

Potwierdzenie praw do drugiego młyna w Bobrownikach, zwanego Mniszek, otrzymał Adam Uniemierski⁶⁰ 14 marca 1615 r.⁶¹ Tenże Adam według wcześniejszych wizytacji biskupich z 1582 r. i 1584 r. dawał dziesięcinę ze wsi Umierza i części Markuszewic do Raciążka⁶². Ufundował również srebrną lampę wieczną roboty Krzysztofa Lützenbergera, złotnika toruńskiego, do kościoła parafialnego w Nieszawie

⁴⁹ AGAD, MK 163, k. 116v—118v.

⁵⁰ Paweł Orłowski, h. Lubicz (A. Biliński, *Szlachta*, s. 123).

⁵¹ Według Bonieckiego (*Herbarz*, t. 5, s. 159) Michał Działyński zmarł w 1618 r., natomiast w PSB, t. 6, s. 91, odnotowana została data śmierci; 29 IV 1617 r. Sądzymy, że data podana przez A. Bonieckiego jest prawdziwa, ponieważ wątpliwe wydaje się, aby starostwo bobrownickie przez ponad rok nie było obsadzone. W praktyce kancelarii koronnej pod koniec XVI w. każdy „wakans” był obsadzony po 6 miesiącach od chwili dotarcia wiadomości do króla. Natomiast w XVII w. skrócono go do 6 tygodni i było to regulą prawną (J. Matuszewski, *Sprzedawalność urzędów w Polsce*, *Czasopismo Prawno-Historyczne*, t. 16, 1964, z. 2, s. 108—109).

⁵² Andrzej Tolibowski, h. Nałęcz, z woj. brzeskiego (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 9, s. 78).

⁵³ AGAD, MK 159, k. 191v—192.

⁵⁴ AGAD, ASK XLVI nr 104, s. 730.

⁵⁵ *Ibid.*, s. 729.

⁵⁶ AGAD, MK 142, k. 46v—47v.

⁵⁷ Konstancja Krajewska, h. Jasińczyk (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 12, s. 158).

⁵⁸ Jakub Żółtowski, prawdopodobnie z Żółtowskich h. Ogończyk (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 10, s. 189).

⁵⁹ AGAD, MK 147, k. 79v.

⁶⁰ Adam Uniemierski, prawdopodobnie z Uniemierskich h. Rogala (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 9, s. 157).

⁶¹ AGAD, MK 156, k. 394v—395v.

⁶² MHDW, t. 19, Włocławek 1901, s. 56; *ibid.*, t. 22, s. 70.

z inskrypcją poświadczająco-wotywną: A[DAMVS] V[NIMIRSKI] NB [A]VE M[A]R[IA] I[ESUS] H[RISTVS] 63.

Dokładny opis wsi Gnojno i Celiny w starostwie bobrownickim umieszczony został w tekście operatu lustracyjnego z lat 1564—1565 64. Były to frymarki Zofii z Kościelca, żony wspomnianego wcześniej Sebastiana Mieleckiego. Zostały one przez nią zamienione konsensem z 19 sierpnia 1569 r. na wieś Dobre leżącą w województwie brzesko-kujawskim 65.

Wsie Gumowo i Silno po śmierci Pawła Działyńskiego otrzymał w dożywocie Piotr Karnkowski nadaniem z dnia 1 marca 1585 r. 66 W lustracji z 1618 r. przy opisie wsi Gumowo podano: „bywało przed tym kmieci nro 3” 67, mając zapewne na myśli stan z lat 1564—1565 i 1569 r. O stanie majątności chłopów z Silna świadczy drobna uwaga zamieszczona w wizytacji parafii borownickiej w 1598 r.: „Testamentem okazał Jan Łys z Sylina półtorasta złotych długów u chłopów z Sylina i z Osieka co był zadał na [kościół w Bobrownikach]” 68.

Z kolei wójtostwo w tej wsi drogą wykupu otrzymał Bartłomiej Jasiński 69 przywilejem z 28 marca 1595 r. 70 We wsi był także młyn, zgodę na jego cesję dostał Franciszek Wunsch, mieszczanin toruński, na rzecz Heinricha Bosseken i jego żony Agnieszki, także mieszczan toruńskich, 26 kwietnia 1596 r. 71

Wspomniany wcześniej Andrzej Tolibowski, starosta bobrownicki, 18 czerwca 1618 r. otrzymał zgodę króla na wykup wójtostwa w Gumowie 72, a 5 września 1618 r. zgodę na wykup młyna we wsi Silno 73.

W tym czasie do starostwa bobrownickiego, jak wzmiankowano wyżej, należała również Złotoria. Podczas pierwszej lustracji, 20 czerwca 1564 r. 74, Zygmunt August potwierdził przywilej lokacyjny wójtostwa w Złotorii, wystawiony przez Władysława, księcia kujawskiego, 6 stycznia 1463 r., i dokument Mikołaja z Kościelca, wojewody brzeskiego, z 27 lutego 1472 r. W latach osiemdziesiątych XVI stulecia, 24 stycznia 1585 r. 75, Jakub Mioduski konsensem królewskim odstą-

63 CIP, IX, 1985, z. 1, s. 159, poz. 136.

64 LWWK 1565, t. 2, s. 267—268.

65 AGAD, MK 128, k. 50—52.

66 Ibid., MK 131, k. 70—70v.

67 AGAD, ASK XLVI nr 104, s. 730.

68 MHDW, t. 22, s. 70.

69 Bartłomiej Jasiński, prawdopodobnie z Jasińskich z Jasienia w pow. dobrzyńskim (A. Biliński, *Szlachta*, s. 70).

70 AGAD, MK 140, k. 127—127v.

71 Ibid., MK 150, k. 256—256v.

72 Ibid., MK 163, k. 24—24v.

73 Ibid., MK 139, k. 158—159.

74 MRPS, V, nr 2935.

75 AGAD, MK 133, k. 24v—25.

pił wójtostwo w tej wsi swemu bratu Stanisławowi⁷⁶, który z kolei 16 kwietnia 1589 r.⁷⁷ scedował je Wojciechowi Trzepskiemu⁷⁸. W Złotorii był również młyn. Zgodę na jego cesję dostała 24 marca 1589 r.⁷⁹ Zofia ze Stadomina, żona Piotra Strzembosza⁸⁰, na rzecz Adriana Chełmickiego⁸¹ i jego żony Anny de Kuwiczko. Później, 12 grudnia 1603 r., młyn ten w dożywocie dostał Rutcherd a Scholzen z żoną Barbarą, mieszczanie toruńscy⁸².

Starostwo dobrzyńskie

Starostwo niegrodowe dobrzyńskie nie było zbyt rozległe i obejmowało, jak już wcześniej odnotowano, miasto Dobrzyń i początkowo dwie wsie, a w początkach XVII w. już tylko jedną wieś Lenie Wielkie.

Starostwo dobrzyńskie wraz z Rypinem podczas lustracji 1564—1565 trzymał Stanisław Kryski⁸³. W opisie miasta Dobrzyńia podczas tej lustracji nie uwzględniono przywileju Zygmunta I z 5 marca 1519 r., przenoszącego miasto na prawo chełmińskie, a także jego potwierdzenia przez Zygmunta Augusta z 28 maja 1552 r. Wymienione dokumenty znalazły się w spisanej w latach 1564—1565 tzw. „Terminacie przywilejów”⁸⁴. Po lustracji 9 lipca 1566 r.⁸⁵ Andrzej Chełmicki⁸⁶ miał zapisane na wójtostwie w Dobrzyńiu 720 grzywien, a potwierdzenie dożywocia na wójtostwie wraz z żoną Anną z Grabi otrzymał 20 października 1570 r.⁸⁷.

Miastu Dobrzyń 2 grudnia 1579 r.⁸⁸ Stefan Batory potwierdził dokument lokacyjny wójtostwa nadanego przez Kazimierza Jagiellończyka 9 czerwca 1455 r. Po lustracji w 1618 r., 19 października, Zygmunt III potwierdził statuty cechu kuśnierzy dobrzyńskich⁸⁹.

⁷⁶ Jakub Mioduski, prawdopodobnie z Mioduskich h. Radwan (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 6, s. 419).

⁷⁷ AGAD, MK 135, k. 504—504v.

⁷⁸ Wojciech Trzepski, h. Nieczuja (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 9, s. 136).

⁷⁹ AGAD, MK 135, k. 715—715v.

⁸⁰ Piort Strzembosz, h. Jastrzębiec (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 8, s. 547).

⁸¹ Adrian Chełmicki, h. Nałęcz (A. Biliński, *Szlachta*, s. 35).

⁸² AGAD, MK 148, k. 212—212v. W kilka lat później, 19 maja 1608 r., Jan Ekler otrzymał potwierdzenie prawa własności do młyna zwanego „Stachura” w Złotorii (MK 151, k. 284v—285).

⁸³ Stanisław Kryski, h. Prawdzic (PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 484—488, zob. także LWVK 1565, t. 1, s. LVII). Godne podkreślenia jest upamiętnienie na epitafium Kryskich w kościele drobińskim: [...] STANISLAI CRYSKI [...] QVI POST PER LUSTRATAS VARIARVM NATIONVM PROVINTIAS QVANTVM OMNIBVS CORPORIS AC ANIMI DOTIBVS ENTI POTVIT ID TOTVM SECVNDVM PIETATEM. Zob. H. Kozakiewiczowa, *Nagrobki Kryskich w Drobinie około Płocka*, Biuletyn Historii Sztuki, XVIII, 1956, s. 23.

⁸⁴ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 304, k. 1.

⁸⁵ MRPS, V, nr 3326.

⁸⁶ Andrzej Chełmicki, h. Nałęcz (A. Biliński, *Szlachta*, s. 35).

⁸⁷ MRPS, V, nr 4304.

⁸⁸ AGAD, MK 119, k. 392—395v.

dlatego też warto przytoczyć zapis komisji lustracyjnej w całości: „Starostwo dobrzyńskie. Jaśnie Wielmożny Pan Jan Podoski⁹⁰, kasztelan raciański, ciechanowski, dobrzyński etc. starosta, posesor terażniejszy tego starostwa, pokazał sumę starą, dobrą i in revisionem litterarum przysądzoną, starostwo to być onerowane. Produkował przy tym dokumentami autentycznymi, iż in revisione litterarum pp. Szczęsny i Stanisław Kryscy⁹¹, dożywocia ale nie zawarte pokazowali. Których, że konstytucja anni 1565⁹² zastała, tedy żadnego z nich dożywocie nie może być rachowane. Po tej konstytucyjnej pierwsza część dopiero dożywociem paniej Katarzyny Kosińskiej⁹³, małżonki pana Stanisława Kryskiego, druga część JWPana Zbigniewa Ossolińskiego⁹⁴, wojewody sandomierskiego, dożywociem i cesją na pana Szczęsnego Żelskiego⁹⁵, trzecia część sumy tegoż pana Żelskiego dożywociem upadły, a terażniejszy posesor JMPan raciański⁹⁶ w czwartym i ostatnim dożywociu zostawa. Zaczym, iż te dobra lustracyjnej jeszcze nie podlegały, tedy od niej na ten czas supersedowaliśmy”⁹⁷.

Przytoczony tekst lustracji wymaga pewnego wyjaśnienia. Otóż Stanisław Kryski, kasztelan raciański, zmarł 26 czerwca 1595 r. Zbigniew Ossoliński nominację na starostę dobrzyńskiego uzyskał 20 marca 1603 r.⁹⁸ W dniu 23 czerwca 1606 r.⁹⁹ Andrzej Grudziński otrzymał konsens królewski na wykup starostwa dobrzyńskiego z rąk Zbigniewa Ossolińskiego, jednakże nie doszedł on w ostateczności do skutku.¹⁰⁰ W okresie 23 czerwiec 1606 r. — lipiec 1616 miała miejsce powtórna zgoda króla na wykup starostwa drogą cesji przez Szczęsnego Żelskiego, ponieważ właśnie w lipcu 1616 r. nomina-

⁹⁰ Ibid., MK 163, k. 54—57.

⁹¹ Jan Podoski, h. Junosza z Podosia, w chwili otrzymania starostwa dobrzyńskiego w lipcu 1616 r. był kasztelanem raciańskim i starostą ciechanowskim. Starostwo dobrzyńskie było w jego rękach do 9 maja 1627 r., krótko przed śmiercią w 1629 r. został wojewodą mazowieckim (PSB, t. 27, Krocław 1982, s. 161—163, w biogramie nie wspomniano, że posiadał starostwo dobrzyńskie), zob. *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, cz. III, wyd. Z. G u l d o n, Bydgoszcz 1967, s. 64.

⁹² Zob. LWWK 1565, t. 1, s. LVII. Przed 1569 r. wymienione starostwo otrzymał w dożywocie Stanisław Kryski po bracie Wojciechu, ponieważ na sejmie w 1569 r. występował z tytułem starosty dobrzyńskiego (VL, t. 2, f. 680).

⁹³ VL, t. 2, f. 740.

⁹⁴ Katarzyna z Kosińskich Wodyńska była drugą żoną Stanisława Kryskiego od 1577 r. (PSB, t. 15, s. 488).

⁹⁵ Jan Zbigniew Ossoliński, h. Topór, Katarzyna Kosińska była jego trzecią żoną, zmarła w 1607 r. (PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 430).

⁹⁶ Szczęsny Żelski, h. Ogończyk (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 10, Lipsk 1845, s. 154; A. Biliński, *Szlachta*, s. 216).

⁹⁷ Jan Podoski

⁹⁸ AGAD, ASK XLVI nr 104, s. 357—358.

⁹⁹ AGAD, MK 121, k. 399.

¹⁰⁰ AGAD, Bobrownickie grodzkie wieczyste 3, k. 136; nr 4, k. 150.

¹⁰¹ Andrzej Grudziński, starosta nowomiejski w 1602 r., (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 7, s. 136).

cję na starostę dobrzyńskiego dostał wymieniony Jan Podoski¹⁰¹.

W skład starostwa dobrzyńskiego wchodziła także wieś Lenie Wielkie. Podczas pierwszej lustracji lustratorzy dokument Zygmunta I z 9 stycznia 1547 r., wyrażający zgodę na sprzedaż 3 łanów w tej wsi, odnotowali w terminacie, pomijając natomiast w operacie lustracyjnym¹⁰². Po lustracji, 20 sierpnia 1566 r., Stanisław Kryski otrzymał zgodę na wykup wójtostwa w tej wsi z rąk Marcina Rudnika i innych dzierżawców¹⁰³. Później, 1 kwietnia 1588 r.¹⁰⁴, wójtostwo wykupił Melchior Bogusławski¹⁰⁵, który 30 sierpnia tegoż roku otrzymał drogą wykupu trzy łany we wsi po Marcynie Rudniku¹⁰⁶.

Starostwo lipnowskie

Do starostwa niegrodowego lipnowskiego należały wsie Czernikowo Małe i Radomice¹⁰⁷. Od 20 października 1553 r. dożywocie na tej posiadłości trzymał Jan Działyński¹⁰⁸. Podobnie jak i w przypadku Dobrzynia, lustratorzy z lat 1564—1565 niektóre przywileje i nadania odnotowali w „terminacie”. Tak było m.in. z przywilejem lokacyjnym Lipną wystawionym przez Władysława, księcia łęczyckiego i dobrzyńskiego, 15 kwietnia 1349 r., lokującym miasto na prawie chełmińskim¹⁰⁹, a także z nadaniem Władysława Jagiełły z 25 maja 1422 r.¹¹⁰ (miasto otrzymało wówczas 60 łanów ziemi w zamian za roczną opłatę 60 grzywien) oraz przywilejem króla Aleksandra z 6 marca 1504 r.¹¹¹, potwierdzającym przywilej lokacyjny miasta nadaniem Zygmunta I z 23 lutego 1519 r.¹¹² (miasto miało płacić rocznie 28 groszy podatku), wreszcie Zygmunta Augusta z 27 listopada 1558 r.¹¹³ dla Wojciecha Rudnika, mieszkańca Lipna, i z 5 grudnia 1558 r. potwierdzającym wszystkie dotychczasowe przywileje miasta¹¹⁴.

Wójtostwo w Lipnie otrzymał w dożywocie w dniu 16 grudnia 1570 r.¹¹⁵ Stanisław Olszewski, burgrabia krakowski¹¹⁶; na mocy kon-

¹⁰¹ AGAD, ASK LVI, D. 4, k. 1: „Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.”

¹⁰² AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 304, k. 283.

¹⁰³ MRPS, V, nr 3476.

¹⁰⁴ AGAD, MK 134, k. 311—312v.

¹⁰⁵ Melchior Bogusławski, h. Prus I (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 351); AGAD, MK 135, k. 211—212.

¹⁰⁶ AGAD, MK 135, k. 211—212.

¹⁰⁷ Z. G u l d o n, *Mapy ziem dobrzyńskiej*, s. 38.

¹⁰⁸ LWWK 1565, t. 1, s. LVII; Jan Działyński, h. Ogończyk (Dworaczek, tab. 115).

¹⁰⁹ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich, rkps 304, k. 286.

¹¹⁰ *Ibid.*, k. 287v.

¹¹¹ *Ibid.*, k. 288v.

¹¹² *Ibid.*, k. 291—292v.

¹¹³ *Ibid.*, k. 296.

¹¹⁴ *Ibid.*, k. 299v.

¹¹⁵ MRPS, V, nr 4324.

¹¹⁶ Stanisław Olszewski, prawdopodobnie z Olszewskich, h. Prus II (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 7, s. 88).

sensu królewskiego z 9 listopada 1576 r.¹¹⁷ scedował je Mateuszowi Kłokockiemu¹¹⁸.

Jan Działyński 2 stycznia 1583 r.¹¹⁹ otrzymał zgodę na wykup starostwa lipnowskiego przez Jakuba Jankowskiego¹²⁰. Po śmierci Jankowskiego nominację na to starostwo otrzymał w dniu 3 listopada 1591 r.¹²¹ Jan Kostka, starosta świecki¹²². W następstwie śmierci Jana Kostki, który zmarł 15 czerwca 1592 r., wdowa po nim, Zofia, 26 kwietnia 1602 r.¹²³ otrzymała konsens na cesję dzierżawy lipnowskiej na rzecz syna Jana¹²⁴.

Taki sam konsens miała wdowa po Jakubie Jankowskim od 17 grudnia 1607 r.¹²⁵ na przekazanie dzierżawy drogą wykupu Janowi Mikołajowi Boratyńskiemu¹²⁶. Jednakże konsens ten w tym czasie nie został wykonany. Możemy sądzić na tej podstawie, iż 17 marca 1614 r. Jan Kostka za zezwoleniem królewskim zapisał dożywocie na tej dzierżawie swojej żonie Barbarze Rozrażewskiej¹²⁷. Po tym fakcie musiała mieć jednak miejsce cesja tego starostwa na rzecz Jana Mikołaja Boratyńskiego, ponieważ 29 grudnia 1621 r.¹²⁸ przywilejem królewskim Konstanty Plichta, kasztelan sochaczewski, otrzymał nominację na to starostwo właśnie po śmierci Boratyńskiego¹²⁹.

W trakcie trwania lustracji 1616—1620 Jan Gorzechowski¹³⁰ otrzymał zgodę na przekazanie prawa pobierania trzeciej miary z młyna w Lipnie Bartłomiejowi Łążyńskiemu¹³¹ nadaniem z 30 lipca 1618 r.¹³²

Wieś Łąki należąca do starostwa lipnowskiego zastawiona była w starych sumach. Podczas lustracji w 1618 r. komisja lustracyjna opisała jej stan prawny: „Pokazano od urodzonego pana Jana Orłowskiego¹³³ na tej wsi sumy starej primis possessoribus od Władysława¹³⁴

¹¹⁷ AGAD, MK 113, k. 433v—434.

¹¹⁸ Mateusz Kłokocki, h. Nałęcz z Kłokocka (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 10, s. 172).

¹¹⁹ AGAD, MK 129, k. 262—263.

¹²⁰ Jakub Jankowski, h. Junosza z Jankowa (A. Biliński, *Szlachta*, s. 67).

¹²¹ AGAD, MK 136, k. 316v—317v.

¹²² Jan Kostka, h. Dąbrowa (PSB, t. 14, s. 345).

¹²³ AGAD, MK 147, k. 149—149v.

¹²⁴ Zob. przypis 120.

¹²⁵ AGAD, MK 151, k. 250v—251.

¹²⁶ Jan Mikołaj Boratyński, prawdopodobnie z Boratyńskich, h. Korczak (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 2, s. 20).

¹²⁷ AGAD, MK 157, k. 41v—42.

¹²⁸ Ibid., MK 166, k. 529v—530v.

¹²⁹ Konstanty Plichta, h. Połkoźic (PSB, t. 26, s. 736—737).

¹³⁰ Jan Gorzechowski, prawdopodobnie z Gorzechowskich, h. Ogończyk, w ziemi dobrzyńskiej (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 6, Warszawa 1903, s. 297).

¹³¹ Bartłomiej Łążyński, h. Lubicz z Łążyna (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 15, Warszawa 1912, s. 292).

¹³² AGAD, MK 159, k. 233v—239.

¹³³ Jan Orłowski, h. Lubicz z Kisielewa i Orłowa w ziemi dobrzyńskiej (A. Biliński, *Szlachta*, s. 122).

¹³⁴ Dokument Władysława III z 1444 r., zob. Biblioteka Czartoryskich, rkps 1725, f. 389.

i Kazimierza¹³⁵ królów zapisanej i na sejmie revisione litterarum za dobrą uznanej aureorum 79 marcarum 300. Pokazano przy tym przywileje ah anno 1565 usque ad modernum possessorem. Z których znaczy się, iż dopiero dwie części sumy za dwojgiem dożywociem odeszło. Pierwsza dożywociem i cesyją pana Jakuba Orłowskiego in personam Mikołaja Orłowskiego¹³⁶. Druga tegoż pana Mikołaja Orłowskiego in personas generosum Joannis et Annae Bystramowna coniugum upadła¹³⁷. A iż in simul et semel uno eodemque tempore et provolegio cesyja tym Orłowskim służyła, tedy za jedno dożywocie tych Orłowskich rachując w trzecim dożywociu terażniejszego pose-sora być znaleźliśmy”¹³⁸.

Po pierwszej lustracji, 3 sierpnia 1566 r. Jakub Orłowski z bratem Mateuszem otrzymali potwierdzenie zapisu 1/4 sumy ciężącej na tej wsi, a 31 sierpnia 1569 r. Mateusz za zgodą króla scedował na brata Jakuba wraz z zapisem 450 florenów¹³⁹. Następnie Mikołaj Orłowski otrzymał potwierdzenie dożywocia na wsi Łąka mandatem z 8 maja 1591 r.¹⁴⁰

Drobna dzierżawa Kikół wchodząca w skład starostwa lipnowskiego oprócz samej wsi Kikół obejmowała również wieś Kikół Królewski¹⁴¹. W latach 1564—1565 połowa dzierżawy należała do Jerzego Moszczeńskiego¹⁴², natomiast drugą jej część wraz ze wsią Grodzień w latach 1564—1569 miał Jakub Orłowski¹⁴³.

Jerzy Moszczeński, podczaszy inowrocławski, połowę dzierżawy otrzymał na podstawie nadania z 5 maja 1565 r.¹⁴⁴ Potwierdzenie dożywocia dostał 4 marca 1578 r., a 25 lipca 1586 r. dożywocie miała na niej zawarowane jego żona Anna z Żołędowa¹⁴⁵. Konsensem królewskim z 20 kwietnia 1596 r. Jerzy Moszczeński scedował dzierżawę synowi Andrzejowi, który potwierdzenie dożywocia na tej części dostał wraz z żoną Elżbietą Żołędowską nadaniem z 9 sierpnia 1607 r.¹⁴⁶

Druga połowa tej domeny królewskiej znajdowała się w ręku Jakuba Orłowskiego. Po zakończeniu pierwszej lustracji otrzymał on 14 lipca 1566 r. dwa łany należące do karczmy w Kikole w dożywo-

¹³⁵ Dokument Kazimierza Jagiellończyka z 1469 r., zob. Biblioteka Czartoryskich, rkps 1725, f. 333.

¹³⁶ Jakub Orłowski, h. Lubicz.

¹³⁷ Mikołaj z Oleszna, brat Jana (A. Biliński, *Szlachta*, s. 122—123).

¹³⁸ AGAD, ASK XLVI, nr 104, s. 738.

¹³⁹ MRPS, V, nr 3463, 4089.

¹⁴⁰ AGAD, MK 133, k. 503v—504.

¹⁴¹ Z. Guldón, *Mapy ziemi dobrzyńskiej*, s. 38.

¹⁴² LWVK 1565, t. 1, s. LVIII; Jerzy Moszczeński, h. Nałęcz z Moszczonogo koło Kikoła (A. Biliński, *Szlachta*, s. 114).

¹⁴³ Zob. przypis 136.

¹⁴⁴ MRPS, V, nr 3194.

¹⁴⁵ AGAD, MK 118, k. 243—244; 132, k. 145v—146.

¹⁴⁶ AGAD, MK 140, k. 115v—116.

¹⁴⁷ Ibid., MK 151, k. 146—146v.

cie¹⁴⁷. W latach następnych przekazał prawa do dzierżawy synowi Pawłowi¹⁴⁸.

Starostwo rypińskie

W skład starostwa niegrodowego rypińskiego wchodziło miasto Rypin i wieś Starorypin Królewski¹⁴⁹, będące od 1564 r. w posiadaniu Szczęsnego i Stanisława Kryskich¹⁵⁰. Stanisław Kryski przed 1595 r. otrzymał omawianą dzierżawę po bracie Wojciechu. Po jego śmierci w 1595 r. wymienione dobra przeszły w ręce wdowy Katarzyny. W międzyczasie, 22 lipca 1583 r.¹⁵¹, wójtostwo rypińskie otrzymał Stanisław Starorypiński¹⁵². Następnie 17 sierpnia 1589 r.¹⁵³ zgodę na jego wykup dostał Wojciech Sękowski¹⁵⁴.

Połowa wsi Starorypin Królewski od 7 stycznia 1590 r.¹⁵⁵ wraz z młynem zwanym Gniazdko należała do Pawła Balińskiego, który intratę tę przejął w wyniku wykupu jej od Michała Balińskiego¹⁵⁶. Z kolei drugą połowę wsi 15 marca 1595 r. dostała w dożywocie Konstancja ze Ślesina, żona Michała Balińskiego¹⁵⁷.

W związku z powtórny zamążpójściem Katarzyny Kryskiej starostwo rypińskie przeszło w ręce Zbigniewa Ossolińskiego, który scedował je po 1608 r. Michałowi Działyńskiemu¹⁵⁸. Po jego śmierci, 30 maja 1618 r.¹⁵⁹ nominację na starostwo dostał Jan Krosnowski, stolnik koronny¹⁶⁰. Wykupił on 9 lipca 1618 r. młyny w Rypinie¹⁶¹ z rąk spadkobierców Michała Działyńskiego. Dożywocie zaś na starostwie oraz wsi Głowińsk uzyskał wraz z żoną Elżbietą Wituską na podstawie nadania królewskiego z 25 listopada 1619 r.¹⁶²

Starostwo niezawskie

Starostwo niezawskie od 1553 r. było we władaniu Pawła i Mi-

¹⁴⁸ MRPS, V, nr 333.

¹⁴⁹ Z. Guldón, *Mapy ziemi dobrzyńskiej*, s. 46. W Starorypinie Królewskim było niegdyś starostwo niegrodowe na podstawie przywileju z r. 1355, potwierdzonego na sejmnie w 1570 r., zob. A. Sławańko-Sławiński, *Rypin i jego kościoły*, Pamiętnik Religijno-Moralny, R. 15, 1856, s. 122—124.

¹⁵⁰ LWWK 1565, t. 1, s. LVIII.

¹⁵¹ AGAD, MK 129, k. 346—346v.

¹⁵² Stanisław Starorypiński, h. Nałęcz z Starorypina (A. Biliński, *Szlachta*, s. 167).

¹⁵³ AGAD, MK 135, k. 836—836v. 1

¹⁵⁴ Wojciech Sękowski, h. Nałęcz (A. Biliński, *Szlachta*, s. 124).

¹⁵⁵ AGAD, MK 135, k. 696—696v.

¹⁵⁶ Paweł Baliński, h. Przosna z Balina (A. Biliński, *Szlachta*, s. 17).

¹⁵⁷ AGAD, MK 133, k. 598—598v.

¹⁵⁸ Zob. przypis 51.

¹⁵⁹ Zob. przypis 66.

¹⁶⁰ Jan Krosnowski, h. Junosza, zmarł w 1620 r. (A. Boniecki, *Hęrbarz*, t. 12, Warszawa 1908, s. 318).

¹⁶¹ AGAD, MK 159, k. 125v—126v.

¹⁶² Ibid., MK 163, k. 357—358.

chała Działyńskich¹⁶³. Po śmierci Pawła Działyńskiego (nie żył już w 1583 r.) jedynym dzierżawcą został Michał Działyński. Upamiętnił się on tablicą kamienną z herbem Ogończyk wmurowaną w wieżę kościoła parafialnego w Nieszawie. Na tablicy inskrypcja: MICH[AEL] DZIAŁYŃSKI A DZIAŁ[YN]¹⁶⁴.

Po 9 sierpnia 1605 r.¹⁶⁵ uzyskał konsens królewski na cesję starostwa Konstantemu Plichcie, wojewodzie mazowieckiemu. Konstanty Plichta za zgodą króla 15 grudnia 1615 r. przekazał prawa do starostwa synowi Oktawianowi, staroście gostyńskiemu, ze wsiami: Krobia, Złotoria i Nowa Wieś¹⁶⁶.

Wieś Przypust, będąca własnością miasta Nieszawy, w drugiej połowie XVI w. administracyjnie należała do powiatu brzeskiego. Po pierwszej lustracji, 10 lipca 1566 r. wójtostwo w tej wsi otrzymał w dożywocie Jan Piotr Karnkowski¹⁶⁷. Wieś od 2 kwietnia 1596 r.¹⁶⁸ przeszła w ręce Piotra Charbickiego, sędziego ziemskiego łęczyckiego¹⁶⁹. W roku następnym, 1 grudnia 1597 r., Wojciech Baranowski za zgodą króla przekazał prawa do sołectwa w tej wsi synowi Krzysztofowi¹⁷⁰. Konsensem z 12 kwietnia 1604 r. król zezwolił Wojciechowi Kaczkowskiemu wykupić sołectwo z rąk spadkobierców Wojciecha Baranowskiego¹⁷¹. Kolejne cesje sołectwa mamy w latach dwudziestych; w dniu 27 kwietnia 1625 r. Stanisław Namysłowski scedował sołectwo Wojciechowi Kulgowiczowi, mieszczaninowi nieszawskiemu¹⁷². Ten z kolei 13 lipca 1638 r. przekazał prawa do niego Marcinowi Nieszczewskiemu, również mieszczaninowi z Nieszawy¹⁷³.

Dzierżawy inne

Pierwsza drobna dzierżawa w ziemi dobrzyńskiej obejmowała wsie: Strachon, Zbyszewo i Strachunek. W latach 1564—1568 znajdowała się ona w rękach Wincentego Żelskiego i po jego śmierci przeszła na żonę Zofię Lisowską¹⁷⁴. Komisja lustratorska w 1618 r., jak już zaznaczano, pominęła całkowicie tą dzierżawę. Nieco później, 26 maja 1621 r., Stanisław Sulimierski otrzymał zgodę króla na jej

¹⁶³ LWWK 1565, t. 1, s. LVII—LVIII.

¹⁶⁴ CIP, IX, 1985, z. 1, s. 90.

¹⁶⁵ AGAD, Bobrownickie grodzkie wieczyste nr 4, s. 1299.

¹⁶⁶ AGAD, MK 165, k. 67—68.

¹⁶⁷ MRPS, V, nr 977L.

¹⁶⁸ AGAD, MK 141, k. 150v—151v.

¹⁶⁹ Piotr Charbicki, h. Jastrzębiec (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 2, Warszawa 1899, s. 342).

¹⁷⁰ AGAD, MK 148, k. 303v.

¹⁷¹ Wojciech Baranowski, h. Jastrzębiec (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 1, s. 100).

¹⁷² AGAD, MK 172, k. 238—238v.

¹⁷³ Ibid., MK 183, k. 133v—134.

¹⁷⁴ LWWK 1565, t. 1, s. LVII; Wincenty Żelski, h. Ogończyk (A. Billiński, *Szlachta*, s. 122).

cesję Bronisławowi Grabia¹⁷⁵. Tenże 8 stycznia 1624 r. wraz z żoną Felicjaną i córką Marianną przekazali wieś Grzegorzowi Grochowalskiemu i jego żonie Katarzynie Moszczeńskiej¹⁷⁶.

Kolejną dzierżawę składającą się ze wsi: Jankowo, Trzebiegoszcz i Grabów w latach 1564—1567 trzymał Marcin Jankowski¹⁷⁷, a następnie jego żona Anna Lubowska. W dniu 16 kwietnia 1598 r. konsensem królewskim otrzymał ją Jan Jankowski¹⁷⁸. Od 4 lipca 1619 r. dożywocie na niej miała zapisane jego żona Anna Karska¹⁷⁹. Jan Jankowski 27 lutego 1621 r. oblatował w Metryce Koronnej dokument z 1371 r. dotyczący lokacji i granic wsi Jankowo¹⁸⁰.

Przedstawiona problematyka zmian własnościowych, jakie zachodziły w dzierżawach dóbr królewskich ziemi dobrzyńskiej w czasie blisko 60 lat, stanowi w ograniczonym wszak do królewszczyzn zakresie pewne uzupełnienie map ziemi dobrzyńskiej. Sam tylko przegląd stanu posiadania wśród dóbr królewskich potwierdza zapoczątkowaną wcześniej dominację dwóch możliwych rodów: Działyńskich i Karnkowskich. Gniazda rodowe Działyń i Karnkowo w ziemi dobrzyńskiej nie świadczą dziś niczym nadzwyczajnym o minionej potędze.

Stosunki własnościowe w dobrach królewskich ziemi dobrzyńskiej określają w dużym stopniu politykę rozdawniczą króla. Analogicznie jak w sąsiednich województwach stosowane były konsensusy na podział dożywocia pomiędzy małżonków, zezwolenia na cesje rodzinne, jak również na rzecz osób trzecich. Procesy te umożliwiły bogacenie się szlachty. W porównaniu z innymi częściami kraju nie zaobserwowano w tej kwestii żadnych istotnych różnic.

¹⁷⁵ AGAD, MK 165, k. 349v—350; Stanisław Sulimirski, prawdopodobnie z Sulimirskich, h. Lubicz (K. Niesiecki, *Herbarz*, t. 8, Lipsk 1858, s. 565; Bronisław Brabia, h. Grabie (A. Boniecki, *Herbarz*, t. 6, s. 387).

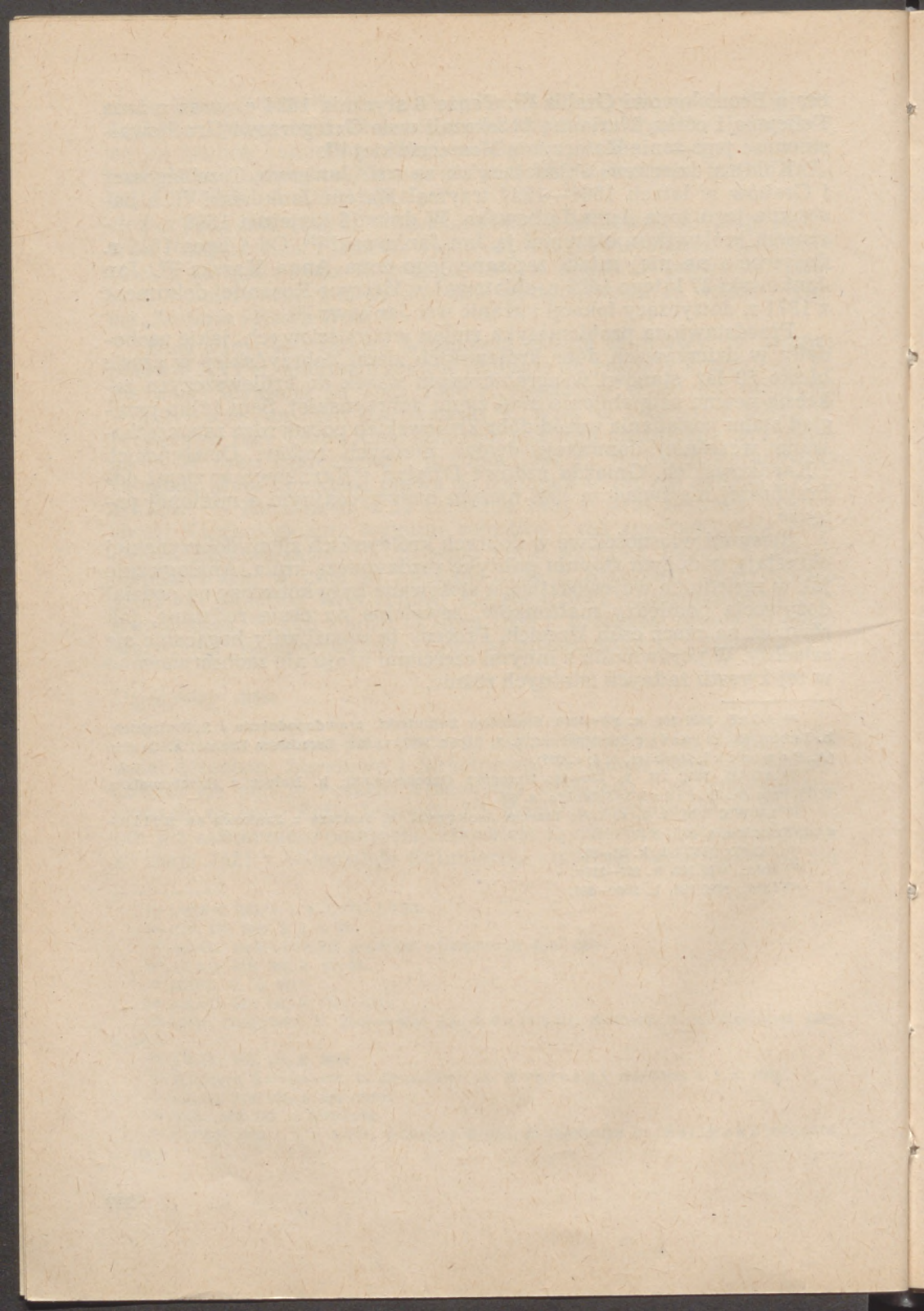
¹⁷⁶ AGAD, MK 171, k. 23v—24; Grzegorz Grochowalski, h. Nałęcz z Grochowalska Wielkiego (A. Biliński, *Szlachta*, s. 63).

¹⁷⁷ LWWK 1565, t. 1, s. LVI; Marcin Jankowski, h. Junosza z Jankowa (A. Biliński, *Szlachta*, s. 63).

¹⁷⁸ AGAD, MK 142, k. 20—21.

¹⁷⁹ *Ibid.*, MK 163, k. 227—227v.

¹⁸⁰ *Ibid.*, MK 165, k. 208v—210.

INWENTARZ STAROSTWA DOBRZYŃSKIEGO Z 1616 ROKU

Zbigniew Górski (Toruń)

Własność królewska w ziemi dobrzyńskiej w początkach XVII w. obejmowała starostwo grodowe bobrownickie, starostwa niegrodowe dobrzyńskie, lipnowskie (obejmujące jedynie samo miasto) i rypińskie oraz dzierżawę nieszawską.

Uchwalona przez sejm w 1616 r. lustracja dóbr królewskich objęła także ziemię dobrzyńską¹. W czasie jej przeprowadzania w latach 1616—1620 większość królewskich ziem w ziemi dobrzyńskiej była zastawiona w starych sumach, wyłączając jedynie starostwo bobrownickie, będące wówczas w rękach Michała Działyńskiego². Natomiast starostwo dobrzyńskie i wieś Łąka zostały odnotowane jako będące w starych sumach³. Pozostałe starostwa, tj. lipnowskie i rypińskie oraz dzierżawa nieszawska, nie były w ogóle lustrwane.

W protokole lustracyjnym komisja odnośnie starostwa dobrzyńskiego stwierdziła co następuje: „JWPan Jan Podoski, kasztelan ra-

¹ *Volumina Legum*, wyd. J. O h r y z k o, t. 3, Petersburg 1859, f. 304.

² Michał Działyński, h. Ogończyk, według A. Bonieckiego, *Herbarz*, t. 5, s. 159, zmarł w 1618 r., natomiast w *Polskim słowniku biograficznym*, t. 6, Wrocław 1958, s. 91, odnotowana została data śmierci 29 IV 1617 r.; AGAD, ASK XLVI, 104, k. 352—356v (Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich z lat 1616—1620 została przygotowana do druku przez Z. Górskiego, R. Kabacińskiego, J. Pakulskiego).

³ AGAD, ASK XLVI, 104, k. 357—358: „Wieś Łąkie. Pokazano od urodzonego pana Jana Orłowskiego na tej wsi sumy starej primis possessoribus od Władysława i Kazimierza, królów zapisaney i na sejmie revisione litterarum za dobrą uznanej aureorum 70 marcarum 300. Pokazano przy tym przywileje ad. anno 1565 usque ad modernum possessorum. Z których znaczy się, iż dopiero dwie części sumy za dwójgiem dożywociem odeszło. Pierwsze dożywociem i cesyją pana Jakuba Orłowskiego in personam pana Mikołaja Orłowskiego. Druga tegoż pana Mikołaja Orłowskiego. in personas generosum Joannis et Annae Bystramowna coniugum upadły. A iż in simul et semel uno eodemque tempore et privilegio cesyja tym Orłowskim służyła, tedy za jedno dożywocie tych Orłowskich rachując w trzecim dożywociu terażniejszego posesora być znaleźliśmy”. Poniżej tego zapisu znajdują się podpisy członków komisji lustracyjnej: Łukasza Sierakowskiego, kasztelana kruszwickiego, Hieronima Miłońskiego, sekretarza królewskiego, Eremiana Zalesskiego i Hieronima Biolobrzeskiego, pisarza Skarbu Koronnego.

ciański, ciechanowski, dobrzyński etc., starosta, posesor terazniejszy tego starostwa, pokazał sumę starą, dobrą i in revisionem litterarum przysądzoną [...] ⁴.

Powyższy zapis wymaga pewnego wyjaśnienia. Jak wiadomo, uchwalona przez sejm w 1565 r. konstytucja w sprawie „dożywocia na starych sumach” postanowiła, iż od tego momentu w dożywociu nie będą oddawane królewskoczyni obciążone starymi sumami „jeno za odpuszczeniem nieco sumy albo za jaką ekstenuacją słuszną” ⁵. W trakcie trwania pierwszej lustracji w latach 1564—1565 starostwo dobrzyńskie było w rękach Szczęsnego i Stanisława Kryskich ⁶ (od 1564 r.). Jednakże już w roku 1569 jako starosta dobrzyński występuje Stanisław Kryski ⁷, było ono w jego posiadaniu aż do śmierci w 1595 r.

Katarzyna Kosińska, wdowa po Stanisławie Kryskim, w 1603 r. wyszła za mąż za Jana Zbigniewa Ossolińskiego ⁸, który przywilejem z 20 marca 1603 r. otrzymał starostwo dobrzyńskie w dożywocie ⁹. Jan Zbigniew Ossoliński 23 czerwca 1606 r. ¹⁰ otrzymał konsens królewski na cesję starostwa Andrzejowi Grudzińskiemu i jego żonie Katarzynie z Lisewa. Jednakże konsens ten nie został wykonany, ponieważ lustratorzy w przytoczonym wyżej fragmencie lustracji wspominają jedynie o cesji i dożywociu starostwa dobrzyńskiego na rzecz Szczęsnego Żelskiego ¹¹. Cesja ta musiała mieć miejsce po 23 czerwca 1606 r., przeprowadzona kwerenda w księgach Metryki Koronnej nie pozwoliła na jej dokładne ustalenie.

Jan Podoski ¹² h. Junosza, z Podosia (ok: 1583—1630) w chwili otrzymania starostwa dobrzyńskiego w lipcu 1616 r. był kasztelanem raciańskim i starostą ciechanowskim. Starostwo dobrzyńskie było w jego ręku do 9 maja 1627 r. ¹³, krótko przed śmiercią w 1629 r. został wojewodą mazowieckim.

⁴ AGAD ASK XLVI, 104, k. 357—358

⁵ *Volumina Legum*, t. 2, Petersburg 1859, f. 682.

⁶ Szczęsny i Stanisław Kryscy, h. Prawdzic (PSB, t. 15, Wrocław 1970, s. 486—488). Przed 1569 r. wymienione starostwo otrzymał w dożywociu Stanisław Kryski, po bracie Wojciechu, ponieważ na sejmie w 1569 r. występuje z tytułem starosty dobrzyńskiego (*Volumina Legum*, t. 2, f. 680). Katarzyna z Kosińskich Wodyńska była drugą żoną Stanisława Kryskiego od 1577 r. (PSB, t. 15, s. 488).

⁷ *Volumina Legum*, t. 2, f. 767.

⁸ Jan Zbigniew Ossoliński, h. Topór, Katarzyna Kosińska była jego trzecią żoną, zmarła w 1607 r. (PSB, t. 24, Wrocław 1979, s. 430).

⁹ AGAD, MK 148, k. 66—66v.

¹⁰ AGAD, MK 151, k. 65v—66v.

¹¹ Szczęsny Żelski, h. Ogończyk (K. Niesiecki, *Herbarz Polski*, wyd. Borowicz, t. 10, Lipsk 1845, s. 154; A. Biliński, *Szlachta ziemi dobrzyńskiej za ostatnich Jagielonów*, Warszawa 1932, s. 216).

¹² PSB, t. 27, Wrocław 1982, s. 161—163, w biografii nic nie wspomniano, że Jan Podoski był starostą dobrzyńskim.

¹³ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1628—1632*, cz. III, wyd. Z. Guldón, Bydgoszcz 1967, s. 64.

Starostwo dobrzyńskie oprócz Dobrzynia obejmowało wsie Lenie Wielkie i Skaszewo. Zachowany oryginalny inwentarz z 1616 r. po raz pierwszy podaje dokładny i szczegółowy opis stanu posiadania starostwa. Warto bowiem przypomnieć, że w czasie lustracji z lat 1564—1565, 1569 i 1616—1620 wspomniane starostwo zawsze pozostawało w starych sumach, a w przypadku lustracji z 1569 r. nie było w ogóle lustrowane.

Inwentarz starostwa dobrzyńskiego, będący przedmiotem niniejszej publikacji, znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zespole Archiwum Skarbu Koronnego pod sygnaturą LVI, D, 4. Rękopis tekstu inwentarza zajmuje cały osobny poszyt papierowy, oprawny w brązową skórę, formatu 31,5×20 cm, zawierający 17 kart liczbowanych (starej folicji k. 183—197, nowej — k. 1—17) i jedną kartę nie foliowaną na początku. Na k. 1 nie foliowanej w lewym górnym rogu, czarnym atramentem: Rok 1616, poniżej: z księgi $\frac{N. 654}{3}$, Nro 47, poniżej na środku: D. 4.

[Inwentarz starostwa dobrzyńskiego z 1616 r.]

[k. 1] Inwentarz starostwa dobrzyńskiego po śmierci nieboszczyka pana Szczęsnego Żeleskiego¹, starosty dobrzyńskiego przez urodzonego Stanisława Poradowskiego² od JWJMP Mikołaja z Żurowa Daniłowicza³, podskarbiego koronnego, chełmskiego, samborskiego, bielskiego, drohobyckiego etc. starosty, na inwentowanie tego starostwa z urzędu JM zesłanego, spisany, wedle którego JMP Janowi Podolskiemu⁴, kasztelanowi raciańskiemu, staroście ciechanowskiemu to starostwo dobrzyńskie jest w posesyją podane die [...] ^a Julii anno 1616.

[k. 3]^b Dwór starostwa dobrzyńskiego

Dwór dobrzyński leży nad samą Wisłą zaraz przy mieście Dobrzyniu. Wrota do tego dworu złe, deseczki w nich niespełna, [s] nad nimi przykrycia nie masz, tylko sam wzrąb stoi i to już zły barzo. Wszedszy do tego dworu po lewej ręce jest kuchnia, nad którą dach z gontów, ale już obleciał. Ściany tej kuchni przy jednej stronie pobutwiały przeto isz poprawować dachów nie dał nieboszczyk⁵

^a W rkp. powyżej podpisu wyciśnięta pieczęć oplatkowa.

^b Karta 2 pusta.

¹ Zob. przypis II wstępu do inwentarza.

² Stanisław Poradowski, h. Korab, dziedzic wójtostwa Sokolnki w starostwie łwowskim (S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, Rodzina, herbarz szlachty polskiej, t. 14, Warszawa 1930, s. 256).

³ Mikołaj Daniłowicz, h. Sas (ok. 1558—1624) w 1610 r. podskarbi nadworny koronny, 1617 r., podskarbi wielki koronny (PSB, t. 4, s. 416—417).

⁴ Zob. przypis 12 wstępu do inwentarza.

⁵ Szczęsny Żelski.

p. starosta. Drzwi w tej kuchni niemasz, gdzie i ognisko popsowane do gruntu, komin gliną lepiony wierzch jednak u tego komina z cegły wymurowany. Z tej kuchni izdebka dla czeladzi kuchennej z komorą, piec w tej izdebce zepsowany, komin jednak z cegieł murowany stoi od tego pieca, tamże ani stołów, drzwi i okien niemasz. Połapu części niemałej w tej izdebce nie masz.

Tamże niedaleko przez podwórze od tej kuchni jest b u d o w a - n i e wielkie, drewniane. W tym budowaniu jest sień niemała, u której drzwi na zawiasach żelaznych, u tychże drzwi wrzeciędz z skoblem, tamże jest okien dwie ku Wiśle z okiennicami bez zawiasów, błon ani ramów w nich nie masz. Pod temi oknami przy ścianie jest ław niemałych nro 3 z drzewa ociesanego.

Z tej sieni jest izdeb [k. 3v] dwie; jedna wielka, druga mniejsza. To jest po lewej ręce wszedszy do sieni jest izba wielka, u której drzwi na zawiasach, zamku u nich niemasz tylko wrzeciędz z skoblem. Wszedszy do izby jest okien szklanych w ołów oprawnych ośm, u tych okien niedostaje kwater i z rombikami 7. W drugich oknach jest szyb po części powybijanych. U tych okien jest okiennic siedm, jednak nie wszystkie na zawiasach, tych co z zawiasami jest 6, a drugie okiennice poprzywierutowane. Stołów ani żydłów nie masz w tej izbie, ławy jednak są pod oknami roboty stolarskiej po dwóch stronach, a po trzeciej stronie jest ława prosta z drzewa ociesanego. Przy drzwiach jest szafa dobra bez zamku na zawieskach, na której służba z drzewa robiona stawała, ale ją potomkowie przeszłego p. starosty wzięli przy drugich rzeczach. Tamże jest piec niemały, z kaflów zielonych pod którym się fundament porysował, dla czego i piec się pochylił ku zapieckowi. Przy tym piecu u drzwi jest komin dobry do palenia murowany. Ta izba posadzką z cegieł kwadratowych położona.

Na przeciwko tej wielkiej izbie jest i z b a m n i e j s z a, u której są drzwi na zawiasach żelaznych, bez zamku i bez wrzeciędza. W tej izbie okna są pojrzeniem na Wisłę, których jest dwie; w jednym kwatery jednej [k. 4] i z ramą nie dostaje, drugie kwatery są w których szyb dziewięci nie dostaje, u tych okien okiennic nie masz. W tej izbie jest piec z kaflów zielonych na fundamencie dobrym, murowanym z cegieł, za piecem kaflów siła złych jest, z izby jednak lepsze. Przy tym piecu komin murowany w izbie, u tegoż pieca jest komin w sieni murowany. Ta izba cegłą położona kwadratową, jednak ode drzwi posadzki części niewielki niemasz. Tamże ławy są po trzech stronach roboty stolarskiej. Z tej izby jest kownata u której drzwi na zawiasach bez zamku i wrzeciędza, położona tarcicami, żydłów ani stołów niemasz tak w izbie jako i w kownacie.

Pod budowaniem-siennym jest piwnica z drzewa budowana do której z sieni wchodzenie, do której drzwi ani schodów niemasz. Nad tym budowaniem jest dach zły barzo, dla czego i połap budowania tego począł się psować, nowego pobicia potrzeba.

Przy tym budowaniu pobok jest budowanie małe do którego wchodząc jest sionka mała, z niej izdepka niewielka, piec wszystek w niej popsowany, przy którym piecu jest kominek murowany, a w siance przy piecu jest komin z drzewa gliną oblepiony. Ta izdepka deszczkami pobłożona, tamże stołów niemasz, tylko dwie ławie z des[k. 4v] czek prostych. U tej izdebki okien niemasz ani okiennic. Z tej izdepki jest kownata deszczkami przegrodzona, u której drzwi na zawiasach z klamką i skoblikiem. W tej kownacie połapu zgniła część niewielka, przeto, że dach zły nad tym budowaniem jako i na inszych.

Na przeciwko budowaniu wielkiemu jest stajnia przy której pod jednym przykryciem jest izba z sienią niewielką. Ta stajnia jest wiązana z drzewa, a gliną oblepiona, u tej stajniej wrot niemasz. Tamże jest żłobów dobrych z drabinami 2. Na tymże rzędzie jest sionka także oblepiona jako i stajnia gliną, u której drzwi niemasz, z tej sionki izba w której drzewo już spróchniało, tamże okien, pieca, drzwi ani komina niemasz, co za przeszłego⁶ p. starosty spustoszało. Pod tą izbą była piwnica z drzewa budowana, która się zawaliła. Przykrycie nad tą izbą i stajnią jest ze słomy po jednej stronie, a po drugiej niemasz poszycia nic od miasta.

Parcka około tego dworu jest we trzy strony, a czwartą niemasz go od miasta.

[k. 5]

Miasto Dobrzyń

Mieszczanie dobrzyńscy płacą czynsz doroczny do dworu panu staroście, który dwiema ratami wypłacają. Pierwszą ratę dawają na św. Wojciecha [23 IV] fl. 40, a drugą ratę na dzień św. Marcina [11 XI] także fl. 40, czego suma uczyni fl. 80.

Rzeźnicy powinni dawać do dworu od każdego bydłęcia łopatkę.

Targowe jest też w tym mieście, które panu staroście należeć ma.

Przewóz pod miastem na Wiśle, który także ku dworowi dobrzyńskiemu należy.

[k. 5v]

Młyny

Jest młynów cztery łodziastych na Wiśle, z których młynarze ten podatek dawali każdy z nich żyta korcy 34, pszenicę po korcy nro 6.

Jest piąty młyn o dwu kół niedaleko miasta na strudze⁷, zowią go Krupą między garami. Ten młyn miele więc najlepiej na wiosnę albo więc w jesieni kiedy dysce częste bywają. Z tego młyna powinien młynarz dawać żyta korcy 27, pszenice korcy 3.

⁶ Szczęsnego Zelskiego.

⁷ Struga na mapie 1: 100 000 bez nazwy.

Pod samym dworem w Dobrzyniu przy mieście jest też młyn koński gdzie słody miejskie miela. Od każdego słodu dawają po groszy 20. W którym młynie zostało po nieboszczyku panu staroście para koni do roboty.

[k. 6] Powinności i podatki rybaków przy Dobrzyniu mieszkających

Czynszu każdy z nich powinien dawać po groszy 10 na św. Wojciech [23 IV] pierwszą ratą. A drugą ratą także mają płacić na św. Marcin [11 XI] każdy z nich po groszy 10.

A tych rybaków in numero jest 8, od których przychodzi rachując od każdego na rok po groszy 20 fl. [5] ^a.

Ciż rybacy kiedy robią wierzchownikiem na Wiśle powinni dawać na każdy tydzień po ryb 8 od każdego wierzchowiska, to jest po cztery klecsze i po cztery certy.

Tymże rybakom za każdego jesiotra gdy go jeno dostaną powinien dać im pan starosta fl. 1, za łososia groszy 15, za karpia groszy 12, za klecsza groszy 1^{1/2}, za rapę groszy 3, za certę groszy 0/9.

Nad który szacunek nie powinien im drożej pan starosta płacić, ani oni też bez woli jego nie mają nikomu ani jesiotra ano łososia [k. 6v] przedawać i każdą inszą wielgą [s] rybę powinni we dworze opowiedzieć kiedy jej jeno dostaną.

Drogi ciż rybacy powinni wodne odprawować swym kosztem do Wrocławka [s] i do Nieszewej, a do Torunia gdyby jechać im rozkazano tedy na drogę powinno im dać 4 grosze, to jest od onych czterech mil z Nieszewy po groszu.

Weźniwa ciż rybacy powinni 3 dni odrabiać sierpem do roku, a czwarty dzień grabić na folwarku Linieckim.

Na Ostrów z bydłem tak z krowami jako i świniami wolność mają, a od wgajenia nie mają nic brać od nich.

A gdy się żołądź zrodzi powinni do dworu po dwu korcu żołądź oddać, a potem sobie poki go stawa zbierać tym rybakom wolno. A to według powieści rybaków czemi pan starosta kontradykował także i ich robotom, powiadając że więcej powinni.

[Wsie do starostwa dobrzyńskiego należące]

[k. 7]

Wieś Linie

Poddanych tej wsi jest nro 12 pociężnych i osiadłych, z tych jeno jeden konia jednego ma. Tamże jest pustych wiók 3, a to w ludzi jako poddani powiadali za pana podczaszego dobrzyńskiego⁸, ojca nieboszczyka pana starosty, spustoszały, a to z tej miary iż bez żadnej

^a W rkp. nie wliczono.

⁸ Stanisław Zelski, h. Ogończyk (K. Niesiecki, Herbarz, t. 10, s. 154; A. Billiński, Szlachta, s. 216).

przyczyny pobrał tym poddanym spustoszałym po parze wołów, do tego i koni dwu jednemu z tych wziął.

Powinności robót i inszych podatków od tych poddanych. — Powinni rabiać sprzężajem po 3 dni w tydzień, a lecie do żniewa powinni co dzień na robotę wychodzić. Do tego każdy z nich czynszu powinni dawać po groszy 22, owsa po korcy nro 3, kapłunów po nro 4, jajec po nro 15. A te powinności i roboty według powiści poddanych pisano.

Zagrodników w tej wsi było 6, z tych spustoszało 3, których chałup dwie pan podczaszy zabrał, a jedna została pusta. Tych trzech zagrodników powinni rabiać po 2 dni w tydzień pieszo, a trzeci dzień odrabiają za strawą dworską.

[k. 7v]

Folwark liniecki

Wjeżdżając do tego folwarku są wrota dobre na biegunach drewnianych, przykrycia nad temi wrotami niemasz. Wszedszy w dwór po prawej stronie jest budowanie pod słońcą, do którego wchodząc jest sień, w tej sieni jest dwoje drzwi na zawiasach żelaznych; jedne na podwórze, a drugie na przeciwko tym do jeziora. Z tej sieni po prawej ręce jest izba gospodarska nie mała. Wchodząc do tej izby są drzwi na zawiasach żelaznych z wrzeciędzmem i skoblem. W tej izbie jest okien szklanych w ołowie dobrych cztery. Tamże jest stół sosnowy roboty stolarskiej, w tejże izbie jest piec dobry z kaflów białych, przy niem kominiek murowany.

Po drugiej stronie jest miśnik, w którym półek jest trzy. Tamże jest listew dwie stolarskiej roboty, ławy po dwóch stronach z drzewa ociesanego.

W sieni jest kuchnia gdzie komin jest gliniany przy tymże piec od izby. Z tej izby kownata w niej drzwi na zawiasach ze skoblem i wrzeciędzmem. W tej kownacie jest okno jedne niewielkie szklane w drzewo oprawne. Z tej kownaty są drugie drzwi na podwórze, na zawiasach żelaznych ze wrzeciędzmem i skoblem. [k. 8] Naprzeciwko tej izby jest izba dla folwarkowej czeladzi gdzie jest piec z kaflów prostych. Tamże okno jedno szklane w drzewo oprawne, w którym szyb trzech nie dostaje. W tej izbie są drzwi na zawiasach żelaznych. Przy tej izbie komora niewielka u niej drzwi na zawiasach ze wrzeciędzmem i skoblem. W tejże izbie ława prosta z drzewa ociesanego. Tamże stolik niewielki stolarskiej roboty. Na wierzchu tego budowania jest komora desczkami zapierzona dla schowania, do której komory są schody. Pobok izby jest stajenka z dylów budowana bez połapu u tej stajenki drzwi na zawiasach z wrzeciędzmem i skoblem.

Na przeciwko tego budowania jest spichlerz z drzewa pod słońcą u którego drzwi na zawiasach z wrzeciędzmem i skoblem. Za tym spichlerzem obora dylami ogrodzona, w której oborze szop dwie; w jednej szopie jest żłób niewielki dla karmienia wołów.

Niedaleko obory jest sernik gdzie dwie komorze; jedna na górze, druga na dole, u których komór są drzwi z zawiasami.

Za tą oborą jest s t o d ó ł dwie, u których jedna się obaliła, a druga dobra wielka o dwu sąsiękach, a o 4 sochach, słomą poszyta. U tej stodoły są dwoje wrota dobre; jedno z pola, drugie z podwórza na biegunach [k. 8v] drzewianych. U jednych wrót co od podwórza jest kuna żelazna do zawierania tych wrót ze skoblem, a u drugich od pola skobel długi żelazny także do zamykania tych wrót.

Nad jeziorem⁹ przy tym folwarku jest b r o w a r z drzewa budowany, słomą poszyty, u którego drzwi na biegunach z wrzeczadzem i skoblem. Naczynia w tym browarze żadnego niemasz.

Ten folwark chrustem równo z ogrodami opleciony. Pod tym folwarkiem jest j e z i o r o niemałe nad którym i wieś siedzi, w tym jeziorze ławiają na potrzeby dworskie.

[k. 9]

Wieś Skaszewo

W tej wsi jest włók ośm, na których chłopci ciągle siedzieli jednak teraz nie masz włók osiadłych tylko 3 i to jeno jeden z nich ma sprzężaj, a drudzy nie mają. Na tych pustych włókach zostało domów co od nich poddani pouciekali 4, a piąty [s] pan podczaszy dobrzyński¹⁰, ociec przeszłego pana starosty, zabrał do Dobrzynia i na swoim gruncie co ma go w Dobrzyniu, postawił.

Za tegoż pana podczaszego jako poddani tej wsi zeznawali, chłopci od tych pustych ról pouciekali dla ciężej, którą na nich kładziono niewyzcajną.

Powiadali też to ci poddani, że po jednym chłopie co precz poszedł z włóki pobrał tenże pan podczaszy wołów robotnych 4, krów dojnych dwie, czego teraz przy tym inwentowaniu nie oddał. Wprawdzie pozakładał był pozostałe chłopcy temi wołami, ale teraz po śmierci syna swego, przeszłego starosty, znowu od tych poddanych te woły pobrał.

Był też wybraniec jeden w tej wsi, którego tenże pan podczaszy spędził każąc mu roboty [k. 9v] odprawować, których on nie powinien był. Tenże wybraniec na takiej włóce siedział jako i drudzy poddani.

Powinności robót i podatków tej wsi poddanych. — Robotę takąż powinni ci poddani odprawować jako i w Liniech, to jest; po 3 dni sprzężajem do tygodnia, a skoro żniewa nastąpią tedy co dzień z sierpem wychodzą na robotę. Nadto każdy z nich ma dawać czynszu na św. Marcin gr 40, kapłunów nro 2, owsa korcy nro 7, jajec nro 10.

[k. 10]

Dwór skaszewski

Do tego dworu wjeżdżając nie masz wrót ani żadnego oparkania od wsi. Wchodząc do samego budowania jest sień, u tej sieni są drzwi

⁹ Wieś Lente Wielkie leży nad jeziorem Lente.

¹⁰ Stanisław Zelski.

na zawiasach żelaznych z wrzeczadzem i skoblem. Po lewej ręce z tej sieni jest izba, w której są dwie szklane w ołów oprawne w każdym oknie po kwater cztery. Tamże są ławy dwie przy ścianie roboty stolarskiej, także i listwy po dwu stronach tej izby. W tejże izbie jest piec z kaflów zielonych, w którym kilka kaflów zepsowanych, na fundamencie murowanym, przy tym piecu w izbie jest kominek, a w sieni drugi komin przy kuchni i piecu gliną oblepiony. Pobok okien w tej izbie są drzwi ku oborze, u nich zawiasy. Z tej izby jest druga izba pomierna, u niej drzwi na zawiasach. W tejże izbie są błony w ołów oprawne, tamże jest piec niedobry na fundamencie murowanym, stamtąd jest komora u której drzwi na zawiasach z zamkiem. Po prawej ręce wszedszy do sieni tego budowania jest komora u której komory drzwi na zawiasach z klamką i z wrzeczadzem. [k. 10] Podłe tej kownaty jest izba czeladna z sienią, drzewo w niej popruchniało. W tejże izbie jest okien trzy, ale w dwu błon niemasz tylko w jednym. Nad izbą i sienią tego budowania jest dach dobry, a połowica drugiego budowania słomą poszyta.

Podłe tegoż budowania jest s t a j n i a z dylów zbudowana, u tej stajniej są dwoje wrota, tamże jest żłobów dwa z drabinami.

W tymże dworze jest o b o r a chrustem ogrodzona gdzie jest szop dwie. Niedaleko tej obory jest s t o d o ł a u której są dwoje wrota na biegunach; jedne od pola, drugie od podwórza.

Lasy

Lasów do tegoż starostwa należących niemasz oprócz dwóch zapustów, jeden zapust brzozowy niewielki, niedaleko folwarku linieckiego, a drugi dębowy pod samym dworem dobrzyńskim, który nadpustoszał za nieboszczyka pana starosty.

^a Stanisław Paradowski
manu propria.

[k.]^b Summariusz prowentów starostwa
dobrzyńskiego anni 1616

Miasto czynszu daje annuatim	fl. 80
Targowe z rzeźnikami per arendam dawano	fl. 80
Przewóz pod miastem	fl. 30
Z młynów czterech łodziastych na Wiśle z każdego żyta po korcy 34 per gr 20, facit	fl. 90/20
Z tychże młynów dawają pszenice po korcy nro 6, facit korcy 24 per fl. 1, facit	fl. 24
Z młyna na strudze dawa młynarz do roku żyta po korcy 27, pszenice po korcy 3, co rachując ut surpa czyni	fl. 21
Z młyna konnego dawano per arendam	fl. 300

^a W rkp. powyżej podpisu wyciśnięta piczć opłatkowa.

^b Karty 11—14 puste.

Rybaków nro 8 dawa każdy z nich do roku po gr 20, facit	fl. 5
Czynszu od poddanych z Linia od każdego po groszy 22, których jest 12, facit	fl. 8/24
Ciż owsa każdy z nich daje po korcy 3, czyni korcy 36 po gr 10 każdy korzec, facit	fl. 12
Ciż kapłunów po 4 dawają, czyni kapłunów 48 po gr 3 ¹ / ₂ , facit	fl. 5/18
[k. 15v] Czynszu od poddanych z Skaszewa trzech po gr 40, facit	fl. 4
Ciż kapłunów każdy dawa po 2, facitkapłunów 6 po gr 3 ¹ / ₂ facit	fl. 0/24
Owsa każdy z nich dawa po korcy 7, czyni korcy 21 po gr 10, facit	fl. 8

Summa się tu nie kładzie przeto iż te dwie wiosce po różnych rękach chodziły dlategoż i poddani sami sprawy nie umieli dać wiele by się na którym z tych folwarków zboża uradzało.

Summa z czynszów i młynów starostwa dobrzyńskiego facit fl. 669/
/26.

Zbigniew Górski (Toruń)

INWENTARZ STAROSTWA RADZIEJOWSKIEGO Z 1767 ROKU

W kancelarii królewskiej w drugiej połowie XV w. spotykamy pierwsze spisane inwentarze dóbr królewskich. Termin „inwentarz” był wówczas równorzędnie używany z terminami „regestrum et conscripto”, „regestrum seu inventarium” albo „summarius rationis perceptorum proventuum bonorum”¹. Wszystkie wymienione formy oznaczały określenie wysokości dochodu z dóbr. Wydana przez Zygmunta Augusta w dniu 16 listopada 1560 r. ordynacja² potwierdziła jedynie istniejący już za Zygmunta Starego stan rzeczy, po raz pierwszy jednakże urzędowo regulowała zasady sporządzania inwentarzy.

Konstytucje sejmowe z lat 1562 i 1569 zobowiązywały podskarbich królewskich do spisywania inwentarzy w wypadku przejścia dóbr z rąk jednego właściciela w ręce innego oraz do tzw. „Opatrzania dóbr” na wypadek śmierci ich dotychczasowego tenentariusza. W konstytucji z 1562 r. zastrzeżono, że po śmierci dzierżawcy królewszczyzny należy spisać inwentarz³. Natomiast konstytucja z 1569 r. stwierdzała, że podskarbi koronny musi: „posłać dla uczynienia inwentarza i dla opatrzania prowentów, aż My [tzn. król] wakancyją tę komu oddamy”⁴.

Inwentarze spisywane były przez osoby specjalnie do tego delegowane przez kół lub podskarbiego koronnego, następnie przechowywane w kancelarii podskarbiego, a później przekazywane były do archiwum podskarbiego⁵.

¹ *Katalog inwentarzy dóbr ziemskich XVI—XVIII w., sporządzony na podstawie ksiąg grodzkich i ziemskich*, opr. H. Karczowa, W. Maciejewska, R. Piechota, Warszawa 1959, s. V.

² J. Senkowski, *Lustracje, rewizje oraz inwentarze dóbr królewskich*, [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych. Przewodnik po zespołach. I Archiwa dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1975, s. 98 — „*Ordinatio et modus insusciendis rationibus de proventibus mensae SRM in thesauro observandus. Vilnae 16 XI 1560*”.

³ *Volumina Legum*, t. II, wyd. I. O h r y z k o, Petersburg 1859, k. 618.

⁴ *Ibid.*, k. 782.

⁵ *Die Handschriften des Finanzarchivs zu Warschau zur Geschichte der Ostprovinzen des preussischen Staates*, Warszawa 1971, s. 5—8; J. Senkowski, *op. cit.*, s. 98.

W czasie pierwszej lustracji dóbr królewskich w latach 1564—1565 oraz następnej w 1569 r. starostwo radziejowskie (częściowo w starych sumach) trzymał Rafał Leszczyński, h. Wieniawa z Leszna w ziemi wschowskiej⁶. Rafał Leszczyński w 1579 r. zrzekł się starostwa na rzecz syna Jana⁷. Jan Leszczyński z powodu choroby dostał w 1580 r. surrogatora w starostwie w osobie bliżej nieznanego Pstrońskiego, zmarł w końcu 1588 r. lub na początku 1589 r.⁸

Lustracja z lat 1616—1620 zastaje starostwo radziejowskie nadal będące w starych sumach. Starostą był wówczas Jarosław Sokołowski, h. Pomian, kasztelan brzesko-kujawski⁹. Lustratorzy w protokole lustracyjnym zaznaczyli, że pomimo ciężących sum na tym starostwie, Jarosław Sokołowski zezwolił na przeprowadzenie lustracji, która miała miejsce w 1619 r.¹⁰ Król Zygmunt III zezwolił Jarosławowi Sokołowskiemu na ustąpienie starostwa synowi Janowi konsensem z 9 grudnia 1620 r.¹¹, który z kolei otrzymuje 26 listopada 1629 r. konsens na cesję na rzecz Macieja Sokołowskiego.

Kolejna lustracja 1628—1632 po raz pierwszy opisuje starostwo radziejowskie jako nie będące już w starych sumach¹². Starostami byli wówczas Jan Sokołowski i Maciej Sokołowski. Podczas ostatniej w XVII w. lustracji w latach 1659—1665 starostwo radziejowskie trzymał (od 20 VI 1657 r.)¹³ Stanisław Oleśnicki¹⁴.

W XVI i XVII w. starostwo radziejowskie obejmowało miasta: Radziejów i Skulsk oraz wsie Stary Radziejów, Skotniki, Ostrówek, Płowce i Czołowie, a także folwarki w Starym Radziejowie, Pruchnowie i Czołowie.

Następna lustracja dóbr królewskich została przeprowadzona dopiero w 1765 r., tekst lustracji nie zachował się. W pewnej mierze zastępuje ją „Kwarta ze wszystkich starostw i królewszczyzn wszelakich z lustracji 1765 r. na mocy prawa odprawionych przez województwa summariatum wypisane”, a pochodząca z końca XVIII w.¹⁵

W czasie przeprowadzania lustracji w 1765 r. starostą radziejowskim był Maciej Mielżyński, h. Nowina, z Brudzewa¹⁶. W skład sta-

⁶ Rafał Leszczyński w 1580 r. kasztelan śremski, zmarł w 1592 r. (*Polski słownik biograficzny*, t. 17, Wrocław 1972, s. 132—134).

⁷ A. Boniecki, *Herbarz polski*, t. 14, Warszawa 1911, s. 157.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Lustracja województw wielkopolskich i kujawskich 1616—1620* (przygotowali do druku Z. Górski, R. Kabaciński, J. Pakulski), k. 348v.

¹⁰ *Ibid.*, k. 526—538v.

¹¹ AGAD, Metryka Koronna 165, k. 266v—368.

¹² AGAD, MK 117, k. 431—431v.

¹³ AGAD, Archiwum Skarbu Koronnego XVIII/64, s. 315.

¹⁴ Stanisław Oleśnicki, h. Dębno (syn Jana, podkomorzego sandomierskiego), rotmistrz królewski, żonaty z Joanną Oleńską, kasztelaną zakroczymską (S. Uruski, A. Kosiński, A. Włodarski, *Rodzina, herbarz szlachty polskiej*, t. 12, Warszawa 1915, s. 298).

¹⁵ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich 85, s. 20.

¹⁶ Maciej Mielżyński żył w latach 1738—1793, był również podkomorzym wschowskim, żonaty z Seweryną z Lipskich, starościanką śremską (PSB, t. 20, s. 780).

rostwa wchodziły miasta Radziejów, Skulsk, wieś Czołowo, Stary Radziejów, Płowce, Skotniki, Ostrówek, Pęcinko i Boguszyce oraz folwarki Próchnowo i Rokitki¹⁷. Wspomniany Maciej Mielżyński w 1766 r. otrzymał także starostwo waleckie na podstawie cesji ze strony Antoniego Kossowskiego, h. Dołęga, z Głogowy¹⁸. W zamian 26 sierpnia 1767 r. Maciej Mielżyński dostał konsens królewski na przekazanie starostwa radziejowskiego Ignacemu Kossowskiemu, synowi Antoniego Kossowskiego¹⁹.

Inwentarz starostwa radziejowskiego, będący przedmiotem niniejszej publikacji, znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie w zespole Archiwum Skarbu Koronnego pod sygnaturą LVI, R, 14²⁰.

Inwentarze z reguły były spisywane według następującego schematu: opis dworu, zabudowań dworskich, inwentarz dworski żywy i martwy, chałupy wiejskie, mieszkańcy wsi, inwentarz dany chłopom ze dworu, powinności poddanych, opis pól i lasów dworskich oraz ról chłopskich. Publikowany inwentarz nie odbiega od tego wzoru.

Przygotowując do druku niniejszy inwentarz kierowano się zasadami instrukcji dla źródeł nowożytnych oraz instrukcji wydawniczej dla publikacji lustracji dóbr królewskich²¹.

¹⁷ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich 85, s. 13—14.

¹⁸ Zob. s. Antoni Kossowski w 1744 r., podskarbi nadworny koronny, w latach 1764—1766 sekretarz kancelarii koronnej, zmarł w 1771 r. (A. Boniecki, t. 11, s. 338; *Dzieje ziemi kujawskiej*, t. 5, *Lauda i instrukcje 1733—1795*, wyd. A. Pawiński, Warszawa 1888, s. 204, 237).

¹⁹ AGAD, Księgi Kancelarskie 31, k. 197. Ignacy Kossowski, h. Dołęga, z Głogowy, elektor Stanisława Augusta Poniatowskiego (A. Boniecki, t. 11, s. 339—340). W 1768 r., konsensem królewskim otrzymał starostwo kłodawskie od ojca Antoniego (AGAD, MK 234, k. 454), w 1771 r. otrzymał zgodę króla na odstąpienie starostwa radziejowskiego Ignacemu Zakrzewskiemu (A. Boniecki, t. 11, s. 340).

²⁰ W poszycie tym znajdują się również inwentarze: dóbr skulskich z 1620 r. (k. 1—10), wójtostwa w Starym Radziejowie z 1771 r. (k. 29—30v) oraz starostwa radziejowskiego z 1777 r. (k. 31—33v).

²¹ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w.*, Wrocław 1953; *Instrukcja wydawnicza dla publikacji lustracji dóbr królewskich od XVI do XVIII w.* (maszynopis powielany).

Wykaz skrótów

JMP	— Jego Mość Pan
p.	— pan
ś.	— święty
WJMP	— Wielmożny Jego Mość Pan
zl. pol.	— złoty polski

[k. 11]. Inwentarz starostwa radziejowskiego w województwie brzeskim kujawskim leżącego, vigore listu podawczego z Komisji Rzeczypospolitej Skarbu Koronnego, prawem konfederacji sejmu convocationis postanowionej, w interesach ekonomicznych dnia 6 miesiąca sierpnia roku Pańskiego 1766 w Warszawie agitowanej, w protokół ekonomiczny zapisanego i z tegoż protokołu autentycznie wydanego, pieczęcią tejże Komisji Skarbu Koronnego stwierdzonego, a potem do ksiąg grodu radziejowskiego do oblaty w piątek po święcie Oczyszczenia Najświętszej Panny Maryji [6 II] roku teraz bieżącego 1767 podanego.

Zjehawszy niżej wyrażony na grunt pomienionego starostwa wyznaczony dworzaniń w osiadłości poddanych, ich powinnościach i robociznach, budynkach każdego z osobna folwarku, porządnie opisałem. Podług którego opisanie mocą konsensu Najjaśniejszego Stanisława Augusta, króla polskiego szczęśliwie nam panującego w imię NJMP Maciejowi z Brudzewa [k. 11v] Mielżyńskiemu w Warszawie danego¹ i vigore tegoż konsensu wlewku, czyli transfuzji urzędowanie przed aktami kruszwickiego przez wspomnionego JMP Macieja z Brudzewa Mielżyńskiego na osobę WJMP Ignacego z Głogowy Kossowskiego zeznanej i uczynionej².

Toż starostwo wprzód na dyspozycją Skarbu Koronnego odebrawszy wspomniane[mu] JMP Ignacemu z Głogowy Kossowskiemu, jako aktualnemu przez konsens i transfuzją starości dopuszczeniem intromisyji officiose wziętej, w spokojną oddałem posesyją. Której jednak plenarie używać nie miał, poki arendowanego kontraktu JMP Bardzkiemu³, dzierżawcy, od WJMP Macieja z Brudzewa Mielżyńskiego, przeszłego starosty radziejowskiego, a terażniejszego waleckiego danego w roku terażniejszym 1767, w czasie zwyczajnym ś. Jana Chrzciciela [24 VI], ekspiracja nie zakończyła się. Ta, gdy realiter nastąpiła, do generalnego spisania inwentarza w roku niniejszym 1767 dnia 24 [k. 12] miesiąca czerwca w mieście Radziejowie i po wszystkich do tego starostwa należących z przewizk folwarkach przystąpiłem, które opisanie jest w niżej opisanych słowach.

Zamek radziejowski

Lustracja a. 1765⁴ na fundamencie konstytucji sejmu convocationis a. 1764⁵ przez lustratorów na gruncie miasta Radziejowa eks-

¹ Z 26 sierpnia 1767 rr. (AGAD, KK 22, s. 776—777).

² Data nie ustalona.

³ Jan Bardzki, zapewne z Bardzkich, h. Orła, ze wsi Bardo w pow. pyzarskim (A. B o n i e c k i, op. cit., t. 1, s. 113).

⁴ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich 85, s. 20.

⁵ Volumina Legum, t. 7, Petersburg 1859, s. 37—44.

pediowana. Dochodzi z lustracji a. 1661⁶, że cały ogień przez nieprzyjaciela spalony i zniesiony. Którego wieża dotąd na gruncie zamkowym w kwadrat murowana, nie wysoka z górną i dolną izbą stoi. W niej przedtym bywało archiwum ksiąg grodu radziejowskiego, ale gdy teraz dużo i coraz więcej rujnuje się dla bezpieczeństwa i lepszego zachowania tych ksiąg, fortuny i całość imion obywatelów w sobie mające województw tutejszych do kościoła farnego oo. pijarów⁷ są przeniesione. Które porządna z zamkiem szafą, za kluczem przytomnego regenta lub vicesregenta [k. 12v] bezpieczniejsz Conservantur.

W tej wieży okien nie masz, tarcicami tylko pozabijane. Nad dolną izbą sklepienie upada, czego przyczyną zły dach, na którym dachówka, że dawno wapnem niepodrzucana, miejscami pospadała. Cała ta wieża, jako zrujnowana w śród i ze dworu, z gruntu reparacji potrzebuje.

Domek przy tej wieży przybudowany, w którym kancelaria do przyjmowania transakcji. Ten, jako z starego budynku przestawiony, tak też drzewo penitus w nim spruchniałe. Wchodząc do tego domku, drzwi do sieni na zawiasach z kłamką żelazną. W tej sieni drzwi drugie przechodnie na zawiasach i hakach z kłamką żelazną i zaporą do zamykania drewnianą. Kuchenka, w której komin w brożyny wywiedziony, gliną wylepiony. Wychodząc z kuchenki, na prawej ręce drzwi do izby, w której przyjmują transakcje, posowa i podłoga pogniła, wszędzie ciecze, belka jedna złamana, która drągiem niegrubym podstemplowana, okna 2 [k. 13] w drewno, stół długi do pisania z tarcic osowych na krokwiach; za stołem do siedzenia ława, komin z kapturem prosty, piec z kachli zielonych, zły. Na prawej ręce drzwi na zawiasach do alkierzyka, który grzeje piec wraz z izbą, komin prosty z kapturem, okno w drewno, stolik z szufladą do papierów. Cały ten budynek obala się, wystawienie nowego na kancelarją koniecznie potrzebne.

Budynki zamkowe

Domek, w którym mieszka p. Krzeszewski⁸, płaci rocznego czynszu do zamku zł pol. nr 20.

Domek drugi, w którym mieszka Żyd, cyrulik, płaci czynszu od pomieszkania na rok zł pol. nr 40 i podług kontraktu kamień łoju.

Te dwa budynki stare prędkiego leczenia przycieśi i poszycia, naprawy potrzebują.

⁶ Pełny tekst lustracji starostwa radziejowskiego z 1661 r. nie zachował się, dysponujemy jedynie sumariuszem dochodów tego starostwa, pochodzącym z XVIII w. (AGAD, ASK XVIII/64, s. 315).

⁷ Pijarzy osiedlili się w Radziejowie w 1720 r. (Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, pod red. F. Sulimirskiego, B. Chlebowskiego i W. Walewskiego, t. 9, Warszawa 1889, s. 465).

⁸ Krzewski, zapewne z Krzewskich, h. Kroje, z Krzeszewa w pow. łączyckim. W 1775 r. występuje Jan Krzewski regent ziemski wschowski (A. Boniecki, op. cit., t. 13, s. 5).

Austerja w rynku wjezdna starościńska niedaleko parowy. Ten budynek stary, drzewo w nim spróchniałe, wjazd do stajni środkiem [k. 13v] tego budynku. Po lewej ręce izba szynkowna, ziemia wysypana, posowa z tarcic, komin prosty z kapturem, piec z kamieni rozpadniony, w którym niebezpieczeństwo palić. Okien 3, częścią w ołów, częścią w drewno opravne. Stół długi z tarcic trzechcalowych na krokwiach, stary, ławy za stołem i pod oknami, które są na rynek, z tarcic. Z tej izby komora do schowania, z komory drzwi na podwórze. Wszystkie drzwi u tej austerji na zawiasach żelaznych z wrzeciądzami. Wychodząc z tej izby szynkowej, naprzeciwko druga połowa austerji po prawej ręce wjazdu, która jest częścią z drzewa starego, częścią [z] nowego przestawiona. Okien w tej połowie nie masz, deskami tylko pozabijane, nikt w niej nie mieszka. Cały ten budynek snopkami pokryty.

Stajnia przy tej austerji w rygle pobudowana, gliną w strychulce ściany wylepione dokoła, a najszczególniej od fali poodpadała. Dach na tej stajni od okapu tarcicami, u góry dranicami pobity. [k. 14] Wrota do tej austerji z tarcic z szpągami na kule drewniane zamykające się, posporządzane. Gościenny kontraktowy, trunki zamkowe szynkujący.

Browar na dole za kancelarią starościński, pod tarcicami w szachulec rznięty, w węgiel stawiany, w którym jest sień. Z sieni izba, w niej koryto do zalewania murowane, piec z kamieni, kominek z kapturem prosty, posowa z tarcic. Z tej izby ozd, w którym piec murowany do suszenia siodu, lasy^a dobre. Powracając się do sieni wzwyż wyrażonej, w której stoją statki browarne, jako to: kocieł w kotlinę wlepiony, stary, już sporządzany, w którym i teraz są dziury. Tak, że robiąc piwo, miejsca te, któremi ciecze gliną zalepiają. Nad kotliną komin w brożyny wywiedziony, gliną wylepiony, u góry dziurawy. Kadzi dwie, z których jedna ciecze watorą gliną w tym miejscu zalepiają. Drybusów 2, beczek piwnych 20 i 4, lij jeden, wybierka, kosz do chmielu, rynny do wody, koryto pod kadziami do [k. 14v] brzeczki, lasze do kadzi pod zacier sztuki piwnej.

Przy tym browarze była przedtym gorzalniana przebudowana, ale teraz spustoszała, dachu na niej nie masz. Za gorzalnianą przybudowana stajnia z podłogą pod tarcicami.

Karczma pod dranicami niedaleko tego browaru o 3 izdebkach, z których jedna obszerniejsza do szynku, okna w tym budynku powytkane. Ten budynek niedawno postawiony, gliną wokół oblepiony.

^a Tak w rękopisie.

⁹ Inwentarz nie wymienia gruntów i wólk: Popiłowskie, Powęzkowskie i Woźwodzińskie, należących do Radziejowa, wymienionych w nadaniu z 26 VIII 1767 r. (AGAD, KK 22, s. 776—777).

Młyn koński z balików rzniętych, z wystawką do melenia słodów postawiony, od okapu i nad wystawką gontami pobity. Nad kołem, od wierzchu snopkami przykryty. W śród młynu tego koło, które konie obracają nowo przyzute, dokładniejszej jednak potrzebuje reparacji. Kamień spodni dobry, zwierzchni z boku spękany dla mocy żelazną obręczą zbity. Kosz nad kamieniem do słodu dobry.

Wiatrak na górach za collegium oo. pijarów¹⁰ przed lat kilka postawiony [k. 15], w przyciesiach zmocnienia potrzebuje. Wał, w którym smigi wprawione, zmocowany, kamienie wraz z wiatrakiem dotąd melą. Żelastwo, które jest do potrzeby wiatraka, wszystko dobre. Liny 2 konopne dobre, trzecia do windowania miechów z zbożem porwana, czwarta do podnoszenia kamienia dla nakucia słaba i porwana.

[Wsie do starostwa należące]

Wieś stary Radziejów

Tej wsi jest dzierzawcą JMP Jan Bardzik¹¹, któremu wychodzi posesyja na ś. Jan Chrzyciel w roku terazniejszym 1767 przypadający.

Folwark, którego podworze płotem chrościanym ogrodzone, wrota na podworze między dwiema słupami na biegunie z płatków zrobione. Zbliżywszy się ku folwarkowi cały ten budynek w blochy, w węgiel postawiony, do którego z podworza wchodząc, drzwi do sieni na zawiasach żelaznych, z klamką do zamykania drewnianą. Na prawą rękę drzwi do izby stołowej na zawiasach z zamkiem, kluczem i antabą. W izbie podłoga i posowa z tarcic, okien 3 w ołów oprawne, z okiennicami na zawiasach i z prętem żelaznym przechodzącym do zamykania. Z izby kominek z kapturem, prosty, wybielony, piec z kachli zielonych, na ziemię przestawiony. Kredens za szkłem w kącie, z szafką dolną, u której drzwiczki na zawiasach z skoblem i wrzęciadzem do zamykania kłótką. Stół składany, podwójny. Stołków z poręczami kilka, bez poręczy kilka drewnianych. Z tej izby alkierz z posadzką z cegły, do którego drzwi na zawiasach, z skoblem i wrzęciadzem żelaznym, posowa nad tym alkierzem z tarcic, piec obydwu pokoje grzeje; kominek z kapturem wybielony. Okno w ołów oprawne, z okiennicą na zawiasach, z prętem żelaznym z dwora do zamykania do alkierza przechodzącym. Drzwi czwarte na prawą rękę do komory na zawiasach z zamknięciem do kłótki żelaznym. Z tych drzwi wychodząc, na przeciwko drzwi piąte do sianki w tyle folwarku będącej, na zawiasach z haczykiem żelaznym. Drzwi szóste na zawiasach z zaporą [k. 16] drewnianą. Na drugą stronę folwarku prze-

¹⁰ Collegium pijarzy założyli w 1727 r. (Słownik Geograficzny..., t. 9, s. 465).

¹¹ Zob. przypis 3.

chodząc przez kuchenkę do pierwszej sieni z podwórza drzwi siódme; na zawiasach, w której kuchence ognisko i brandmury murowane, na których komin w brożyny wywiedziony, u góry nadmurowany. Do sieni pierwszej z kuchenki wszedłszy, na lewej ręce izba czeladna, do której wchodząc drzwi na zawiasach z klamką żelazną. Nad tą izbą posowa z tarcic, gliną nie polepiona, okna 2 powytłukane, deszczkami tylko pozaprawiane, piec z kamieni, kominek z kapturem prosty. Z tej izby drzwi do komory na zawiasach z wrzeciędzem do kłotki. Na prawej ręce drzwi do izdebki na zawiasach, w której okno jedno w drewno, kominek prosty z kapturem, piec izby czeladnej grzejący tę izdebkę. Posowa na niej z tarcic, która gliną nie polepiona. Na tym budynku dach gontami pobity, ściany wokół oblepione od fali miejscami glina poodpadała. Za folwarkiem kurnik, w dele, pod snopkami, o kilku przegrodach. [k. 16v] Studnia w tymże folwarku cembrowana z żorawiem na sworzniu żelaznym, u którego drąg na żelaznej wici wiszący, przy nim kubeł do wody dwiema żelaznemi obręczami zbity. Przy studni do pojenia wyrębione koryto.

Budynki folwarczne. Gumna naprzeciwko folwarku płotem chrościanym ogrodzone.

Stodoła szczytem ku folwarkowi o dwóch bojewiskach, na sześciu sochach stojąca, w słupy w ziemię wkopane, w przęsla z balików rzniętych postawiona, dach snopkami dobrze przykryty. Wrót tej stodoły czworo z szpagami, od pała na kulę drewnianą, z gumna na kulę żelazną, kłódką zamykających się.

Stodoła druga od rogu tej stodoły pierwszej ciągnąca się o jednym bojewisku, na sześciu także sochach w śród zastrzałami dwiema wspartych pobudowana, w słupy w ziemię wkopane i ściany w baliki rznięte, stara. Wrot z tarcic dwoje, z szpagami podobnie zamykające się, jako u pierwszej.

[k. 17] Spichlerz w pośród gumna z wystawką, stary, dużo nadrujnowany, od przyciesi ku górze w węgiel łamany, w okrąg z drzewa kostkowego budowany. Wraz z dachem coraz ku górze z tegoż samego drzewa zwężonym, na którym przykrycie z snopków. Drzewo w tym spichrze penitus spróchniałe, a miejscami pogniło, z węglów wypada i coraz bardziej rujnuje się. Drzwi do tego spichlerza na zawiasach, z skoblem i wrzeciędzem, do zamykania na kłótkę, żelaznym. Podłoga na dole i posowa na górnym sypaniu z tarcic, schody na górę tarcicami podbite.

Obora w słupy w ziemię wkopane, w bloszki rznięte, niedawno postawiona, szczytem do folwarku dranicami wybitym, stojąca. W której wołownia żerdziami przegrodzona, dach snopkami przykryty. Wrota do tej obory w szczycie, na biegunach z tarcic z szpagą na kulę drewnianą, zamykające się.

Od tej obory ciągną się w przek stajnie fornalskie, stykające się szczytami obiema, obory i owczarnie, w słupy i dele budowane, [k. 17v] stare, w których są przegrody na luge fornalskie.

Owczarnia w słupy w ziemię wkopane, w dele postawiona, pod snopkami, stara. Owczarz, z swemi owcami, kontraktowy.

Stodółka o jednym bojewisku na trzech sochach, której połowa na stajnię obrócona. Od tej stajni druga przybudowana gościenna stajnia, pod jednym dachem snopkami przykrytym.

Chlewy stare w słupy i dele o trzech przegrodach pobudowane, dach snopkami przykryty, drzwi do nich na biegunach z zamknięciem drewnianym. Przy tych chlewach podworek zerdziami ogrodzony.

Karmik do tuczenia wieprzy na słupach czterech o dwóch przegrodach stojący, snopkami przykryty.

Inwentarz folwarczny w tej wsi, za pieniądze przeszłego starosty i dzierzawcy¹², do potrzeby gruntowej był skupiony. Który przy ekspiracji kontraktu arendownego przez Ichmościów zabrany i wyędzony¹³.

Poddani i ich powinności. — [k. 18] Pó ł r o l n i c y.

1. Mateusz Jałocha sieje roli w każde pole po zagonów 160; do tego ma ogród. Robi zacięgu w każdy tydzień dni ciągłych 2, dni pieszych 2. Tłukę jak się żniwo zacznie poki się nie sprzątną wszystkie zboża z pola. Za dni zaś ciągle 2, gdy ich nie robi pieszo, dni 4 na zaciąg iść ma; wywózka ze zbożem do Toronia za zaciąg ciągly rachować mu się powinna. Powinności bez zacięgu, kądzieli do oprzędzania bierze po jednej sztuce, tłuczenie kaszy i na olej. Głąby, korzenie warzywne sadzić, kapustę wyciąć, obrać i usiekać, trzodę kolejami podpasać.

2. Szymon Konwenta, zięć ma roli tyleż, ogród 1 i tenże sam zasiąg robi co pierwszy.

3. Jan Skonieczny tyleż roli sieje, ogród 1 i zaciąg ten sam odra-bia.

4. Grzegorz Kozielek zarówno z pierwszymi ma rolę i zaciąg z powinnościami odbywa.

[k. 18v] 5. Bartłomi Pach, sieje roli tyleż i zaciąg tenże sam, robi jako i pierwszy.

6. Mateusz stary Konwent, roli tyleż sieje, zaciąg ten sam odra-bia.

Ci półrolnicy, daje każdy z nich czynszu zł 1 i gr 6, kapłonów 2 i jajec pół kopy na rok.

Z a g r o d n i c y.

1. Kazimierz Duszka ma w każde pole zagonów roli po 80 i ogród. Robi w tydzień zacięgu dzień ciągły jeden i dzień pieszy, a gdy byłem nie robi, pieszo dni 3 odbywa. W żniwa tłukę poki nie sprzątną

¹² Macieja Mielżyńskiego.

¹³ Macieja Mielżyńskiego i Jana Bardzkiego.

zboża z pola dzień czwarty. Powinności też same co i półrolnicy czynić mają.

2. Wawrzyniec Smagała sieje roli tyleż i ogród, robi zacięgu tyleż z powinnościami.

3. Mateusz Gbur ma roli tyleż, zaciąg robi ten sam jako wyżej.

4. Szczepan, syn Konwenta, tyleż roli sieje i ten sam zaciąg robi. [k. 19] 5. Mikołaj Strozum nie więcej roli sieje jak drudzy i ten sam zaciąg robi.

6. Mateusz, syn Konwenta, zarówno z drugimi rolą sieje i zaciąg odrabia.

Ci zagrodnicy, daje każdy z nich czynszu rocznego po gr 18, kapłona jednego, jajec 15. Zakładanego inwentarza wraz z półrolnikami żadnego nie mają, swój tylko własny.

7. Kazimierz Karczmarz ma roli karczmejnej w każdej pole zagonów 40. Robi w tydzień zacięgu dzień jeden pieszo. Piwo beczkami do karczmy na szynk swym pocięciem z browaru radziejowskiego przywozi.

K o m o r n i k i.

1. Łukasz Ładunek bierze przysiewku z folwarku pańskiego zagonów 6. Żyta, jęczmienia, zagonów tyleż, grochu składów 2. Na chleb ordynarji miary starej żyta korcy [k. 19v] 3. Robi zacięgu w tydzień dni 2 pieszo. Trzecią tłukę w żniwa.

2. Wojciech Gracz robi tyleż zacięgu i przysiewek ten sam bierze.

K o m o r n i c e.

1. Janowa Włodarka, bierze z folwarku żyta korcy starej miary 8, jęczmienia korcy 4, grochu składów 2, na len, proso, rzepik po zagonów 2, na rzepę składów 2, soli garcy 2, na okrasę zł 2, robi w tydzień dni 2 pieszo, w żniwa dzień trzeci tłuکی. Do sadzenia głąbów, korzeni warzywnych, rosady, wycięcia kapusty i onej obierania i usiekania równo z drugimi chodzi. Oprócz zacięgu trzodę po kolei odpasać powinna.

2. Żona Walentego Parobka, ze dworu bierze tyleż, zaciąg ten sam robi i powinności.

C h a ł u p w tej wsi starościńskich oprócz wójtostwa, szolectwa i części [k. 20] szlacheckiej, liczy się 16, siedemnasta kuźnia, w której kowal Luzny, statki grontowe mający.

Na pół wsi k a p l i c a pod tytułem świętego Rocha.

Wieś Płowki

W tej wsi żadnych budynków ani ról zamkowych nie masz. Sami tylko chłopci mieszkają, którzy własnym swoim kosztem pilną około pobudowania do pomieszkania i podworzowych budynków ku wygodzie swej mają baczość i staranie.

Osiadłość tej wsi. Łukasz Pańka, sołtys, Jan Pańka, Stanisław Frąckiewicz, Bartłomi Banaszak, Ignacy Stanny, Wawrzyniec Stanny, Wincenty Podleski, Józef Krolik, Franciszek Gorzycki, Paweł Kosmider [k. 20v], Michał Pis, Pawłowa Banaszka, wdowa, Andrzej Podleski.

Ci wszyscy mieszkańcy role sieją, o wielości zagonów upewnić dostatecznie nie mogli, wyrażenie potrzebne być uznają, że ta wieś i w niej mieszkańcy posiadają włók 15, jako świadczy lustracja, która rozmiar uczyniła in a. 1765¹⁴.

Z tych tedy ról płacą ogólną hibernę i czynszu do zamku radziejowskiego zł pol. nro 350. Czas wypłacenia tego czynszu zamkowi zawsze przypada na święty Marcin [11 XI]. Przy którym wypłaceniu dawać powinni kapłonów nro 18. Bywał zwyczaj płacenia zamkowi zł pol. nro 50 wraz z czynszem zł nro 350 za nieszynkowanie piwa¹⁵, ale gdy teraz punktualna propinacja zamkowa dając piwo, każdy mieszkaniec kolei zachowując, od płacenia tego quantum są uwolnieni.

[k. 21] Powinności tych mieszkańców. Dwa razy do roku posyłają pługów wszyscy gospodarze do Starego Radziejowa do wywożenia mierzwy z wozami, raz z kosami do trawy lub zboża na 2 dni, raz z grabiami na dni tyleż raz. Ile zaś kiedy jarmark bywa w mieście Radziejowie¹⁶, tyle razy wysyłać mają ludzi dwonastu (jak się często przytrafia) dla poskromienia tomoltu.

Wieś Skotniki

F o l w a r k starościński stary, snopkami pokryty, drzewo w nim z gruntu spróchniałe i zgniłe tak dalece, że podczas nawałności i wicheru zawsze się obawiać mieszkającym należy.

Wchodząc do tego folwarku drzwi do sieni na zawiasach, z sieni udawszy się na prawą rękę mała izdebka, do której drzwi na zawiasach żelaznych Z tej izdebki drzwi do komory na zawiasach z wrzeczędzmem do zamykania że [k. 21v] laznym. Powracając przez wspomnianą izdebkę, na prawej ręce kuchenka, w której komin w brożyny wywiedziony, gliną wylepiony. Naprzeciwko izdebce, czeladna izba pusta, w której ściany się wałą, gliną oblepiona. W niej na prawej ręce komórka z chrostu upleciona, gliną oblepiona, drzwi na biegunach. Posowa na tej izbie i komórce z desek słabych i spróchniałych, balka jedna słupem podparta, okno w drewno oprawne małe, piec z kamieni, kominek z kapturem prosty.

¹⁴ AGAD, Archiwum Publiczne Potockich 85, s. 13.

¹⁵ Tak np. w lustracji z 1661 r. (AGAD, ASK XVIII) 64, s. 316.

¹⁶ Jarmarki w Radziejowie odbywały się w dniu św. Marka i św. Piotra i trwały dwa tygodnie. Z kolei terminy targów w tym mieście pokrywały się z targami odbywającymi się w Brześciu. Kazimierz Jagiellończyk dekretem z 3 maja 1450 wydanym w Nieszawie rozszczał spór w tej kwestii pomiędzy Brześciem a Radziejowem (MRPS I, nr 105).

Przy tym folwarku przygrodzone kórniki i chlewik z chrostu, snopkami przykryty z dachem folwarcznym zrównany.

O b o r a, wyszedłszy z folwarku na prawej ręce częścią z deli, częścią z chrostu przeszła ugrodzona, stara, zła, prawie się obala. Przy tej oborze owczarnia także stara, ściany z chrostu ugrodzona. Te dwa budynki w śród sochy będące w ziemię wkopane [k. 22] bronią od obalenia.

S t a j e n k a o dwóch przegrodach jeszcze nie dokończona, zrab tylko dopiero stoi, przesł kilku brakuje, które na zimę chrostem brzotowym pozagradzane od słoty i wichru były.

S t o d o ł a jedna o dwóch sochach w słupy w ziemię wkopane, między którymi ściany z chrostu rokitowego ugrodzona. Wrota do tej stodoły na biegunach jedne od pola tarcicami założone.

O s i a d ł o ś ć. Półrolnik Paweł Choynacki mieszka w budzie, która się obala. Sieje roli w każde pole mniej lub więcej 150 [zagonów]. Robi zaciągu w tydzień dzień 1 bydlęm i ręczną robotę dzień 1. Od święta zaś ś. Jakuba [25 VII] do ś. Michała [29 IX] dzień drugi pieszo, tłuki.

Mikołaj komornik Luzny za kontraktem. Robi w tydzień ręczną robotę dni 3 i tłukę. Od czasu tego jako półrolnik bierze przysiewku z folwarku; żyta zagonów 9, jęczmienia tyleż i roli do przysiania [k. 22v] lnu, rzepiku po zagonów 2, do rzepy składów 2. Na chleb ordynaryji bierze na rok starej miary korey toronskich nro 4^{1/2}.

Miasteczko Skolsk

To miasteczko między borami i błotami na suchej kępie leży. Do którego idąc, tam ab oriente, quam occidente, na trzęsawiskach i płach groble nie wysokie, wykopaniem rowów z obojej strony, ziemią w śród wyrzucone, na których miejscami dele łupane dla lepszego przejazdu są na płask kładzone. Długość tych grobli mniej lub więcej na 2 staja, rowy zaś mułem pozałożyły, wyrzucenia potrzebują.

Na samej kępie miasteczko, lecz mieszczan żadnych nie masz. Chałup tylko dwie folwarcznych, z których jedna stara z grontu spróchniała bez komory. Druga niezbyt stara w dele, z sienią, z dwiema izbami i komorą.

G o ś c i e n i e c, wchodząc do sieni drzwi na zawiasach żelaznych, sień na podłodze. [k. 23] Kuchenka, w której komin wyprowadzony w brożyny, gliną wylepiony. Z tej sieni na prawą rękę idąc, izba szynkowna, do której drzwi także na zawiasach, podłoga i posowa z tarcic, piec z kachli zielonych, kominek z kapturem prosty, okna 2 w ołów. Z tej izby izdebka na podłodze i posowa z tarcic, okno w ołów, kominek prosty z kapturem. Z tej izdebki sianka, z sianki na podwórek drzwi. Przeciwno izby wwyż wyrażonej szynkowej izba z podłoga, w której posowa z tarcic, piec zielony, kominek prosty,

okna w ołów 2. Z tej izby idebka, w której podłoga i posowa z tarcic, okno jedno w ołów, piec zielony z lisztekami i gałkami białymi, kominek z kapturem. Drzwi tak do tej izdebki jak do izby wyrażonej także z izdebki do sianki, z sianki na podwórek, na zawiasach żelaznych.

Budynek ten w szachulec stawiany. Przy tym gościńcu stajnia wjezdna, w któ[k. 23v]rej koni stać może mniej lub więcej 30. Ta stajnia w słupy, dele obrabiahe pobudowana. Na gościńcu i stajni poszycie naprawy potrzebuje.

Za groblą, która jesst ad orientem jadąc ku Lisowu¹⁷ folwark przez JMP Machczyńskiego¹⁸, terażniejszego posesora wystawiony, przezwiska żadnego nie mający. Do którego wchodząc, drzwi na zawiasach do sieni, sień na podłodze i posowa z tarcic. Do izby wchodząc, na prawą rękę drzwi także na zawiasach, w tej izbie podłoga i posowa z tarcic, okna 2 w ołów z okiennicami, kominek z kapturem, piec z kachli zielonych, lisztekami i gałki u niego białe. Z tej izby alkierzyk, drzwi na zawiasach z klamką żelazną, podłoga i posowa z tarcic, kominek z kapturem, piec tenże zielony obydwie izby grzejący, okno w ołów. Z tego alkierzyku drzwi do kuchenki, z której są drzwi na dwor na zawiasach. Naprzeciwko [k. 24] pierwszej izby wwyż wyrażonej izba czeladna w niej podłoga i posowa z tarcic, kominek z kapturem, piec zielony z kachli, okna 2 w ołów, potłuczone. Z tej izby komora, drzwi tak do izby jak do komory na zawiasach żelaznych z wrzeczadkami żelaznymi. Na komorze posowa z tarcic, z komory drzwi do kuchenki wyżej wyrażonej na zawiasach.

Cały ten budynek stawiany w szachulec, dach dobry, snopkami posyty.

Przy tym folwarku ogródek, w którym kwatery małe ligustrem wysadzone. W nim drzewka młode, owocu jeszcze nie wydające, różne. W koło ogrodzony płotem chrościanym, od wierzchu czerniem na sztachetach z żerdzi obłożony.

Gorzelnia, do której wchodząc drzwi do sieni na zawiasach. Z tej sieni na prawą rękę izdebka, w której pieca nie masz, tylko kominek. Drzwi do niej na zawiasach, okno w [k. 24v] drewno jedno, posowa z deli. Przeciwko tej izdebki drzwi do brantuzu na zawiasach, okna 3 w drewno, posowa z deli.

Pompa w studni do ciągnięcia wody. Komin w tej gorzelnii w brożyny wywiedziony, gliną wylepiony.

Przy tej gorzelnii przybudowany o z d, w którym suszenie prosto z kamieni na glinę postawione. Cały ten budynek w strychulce pobudowany, gliną dokoła polepiony.

Za gorzalnią kub dla wieprzy na wywarze będących, w dole postawiony.

¹⁷ Wieś Lisowo, ok. 2 km na pld. wschód od Skulska.

¹⁸ Machczyński, zapewne z Machczyńskich, h. Dołęga, z Machczyzna w pow. płockim (A. Boniecki, op. cit., t. 16, s. 205).

Stodółka mała na dwóch sochach w słupy w ziemię wkopane, przesła z deli, poszycie naprawy potrzebuje, wrota z tarcic z szpagami na biegunach na kulę drewnianą, z tyłu z podwórza kuną żelazną, na kołatkę zamykającą się.

Obora wraz z stajenką pod jednym dachem w dele i słupy w ziemię wkopane pobudowana, w^a ścianach w niektórych [k. 25] przesłach od góry delów brakuje.

Kurniki i chlew także pod jednym dachem stawione o pięciu przegrodach; poszycie, siodła i naprawy potrzebuje.

Wiatrak niedaleko drogi od Skolska ku Lisowu idącej stojący ze wszystkim. Kamienie do melienia czerwone, które się zowią mazury. Żelazno wszystko do potrzeby wiatraka dobre, jako to: socha, pa-przyca, drąg do wyważenia kamienia, lina do podnoszenia kamienia stara, zła, druga lina do windowania miechów ze zbożem, dobra.

Poddanych w tym miasteczku nie masz. W tych tylko dwóch chałupach na kępie, które są wyżej wyrażone w jednej mieszka szewc Stanisław, w drugiej chłop luźny Szymon, ogrody do tych chałup siejają. W żniwa po dni 12 od pomieszkania i ogrodów na folwarku odrabiają.

Wieś Ostrowek

Połowa tej wsi do starostwa należąca¹⁹, na kępie między wodami²⁰ sytuowana [k. 25v], do której gront środkiem granicą rozdzielony, wraz z łąkami aż do rowu nazwanego Jedniakow graniczącego Łuszczewo²¹ i Ostrowek rozciągającymi się. Na tej połowie stoi folwark, do którego wchodząc drzwi do sieni na zawiasach. Na prawej ręce izba, do której drzwi na zawiasach z klamką do zamykania żelazną. W tej izbie posowa z tarcic, kominek z kapturem prosty, piec stary z kachli zielonych. Okna 2 w drewno, w rogu tej izby, na lewej ręce z tarcic mała izdebka do sypiania, wybita, do której drzwi na zawiasach z skobłów i wrzeciędzem żelaznym. Cały ten budynek w blochy w węgiel stawiony, dach snopkami pokryty.

Na podwórzu stajenka w słupy i dele, snopkami poszyta. W niej przegrów 3 dla koni roboczych [k. 26]. Za tą stajenką obórka na sochach trzech w słupy w ziemię wkopane w dele, postawiona, snopkami dach przykryty. Na przeciw obórki, stodółka, której tylko połowa stoi, a drugą połowę wiatr obalił. Szczyt połowy stojącej nie zaszyty, wrota od pola z desek łupanych z szpagą; z podwórza ich nie masz.

Druga stodółka o 4 sochach, w dele łupane i słupy w ziemię wkopane stawiana, u której wrót dwoje z szpagami; jedno na kulę drewnianą, drugie na kunę żelazną, zamykające się.

^a W rkp. nadpisane.

¹⁹ Druga połowa wsi Ostrówek była zapewne szlachecka.

²⁰ Wieś Ostrówek leży nad jedną z odnóg jeziora Gopto.

²¹ Wieś Łuszczewo, ok. 2 km na płn. wschód od Skulska.

Trzecia stodółka ku kapustnikowi na dwóch sochach podobnie stawiana i zamykająca się.

Ogrodów folwarcznych do warzywa trzy, z których jeden za obórką płatami, drugi przed folwarkiem żerdziami, trzeci w polu kapustnik płotem chrościanym [k. 26v], miejscami żerdziami, ogrodzony.

Niedaleko folwarku chałupa stara, drzewo w niej spróchniałe, poszycie złe, wszędzie ciecze. W niej mieszka karczmarz Antoni Luzny.

Stodółka do tej chałupy na 2 sochach w słupy od połowy przeszła z deli, połowa z chrostu rokotowego, ściany ugrodzone. Wrót u tej stodołki nie masz, poszycie na niej z snopków naprawy potrzebuje.

Karczemka prosto w Mielnicę²² nad jeziorem Gopłem stojąca, w słupy i dele darte z sienią i izbą niewielką, przez teraźniejszego posesora JMP Wuykowskiego²³ postawiona, w której piwo szynkują. Ta karczemka nie nad żadną drogą, tylko dla przewożących się od Mielnicy na drugą stronę Gopła dla bliższej drogi niż na przewóz mały [k. 27] objeżdżając. W niej karczmarz Luzny za kontraktem.

Co wszystko, jak realiter przeze mnie w tym inwentarzu wyrażono, tak dla lepszej wiary i wagi ręką go własną podpisuję.

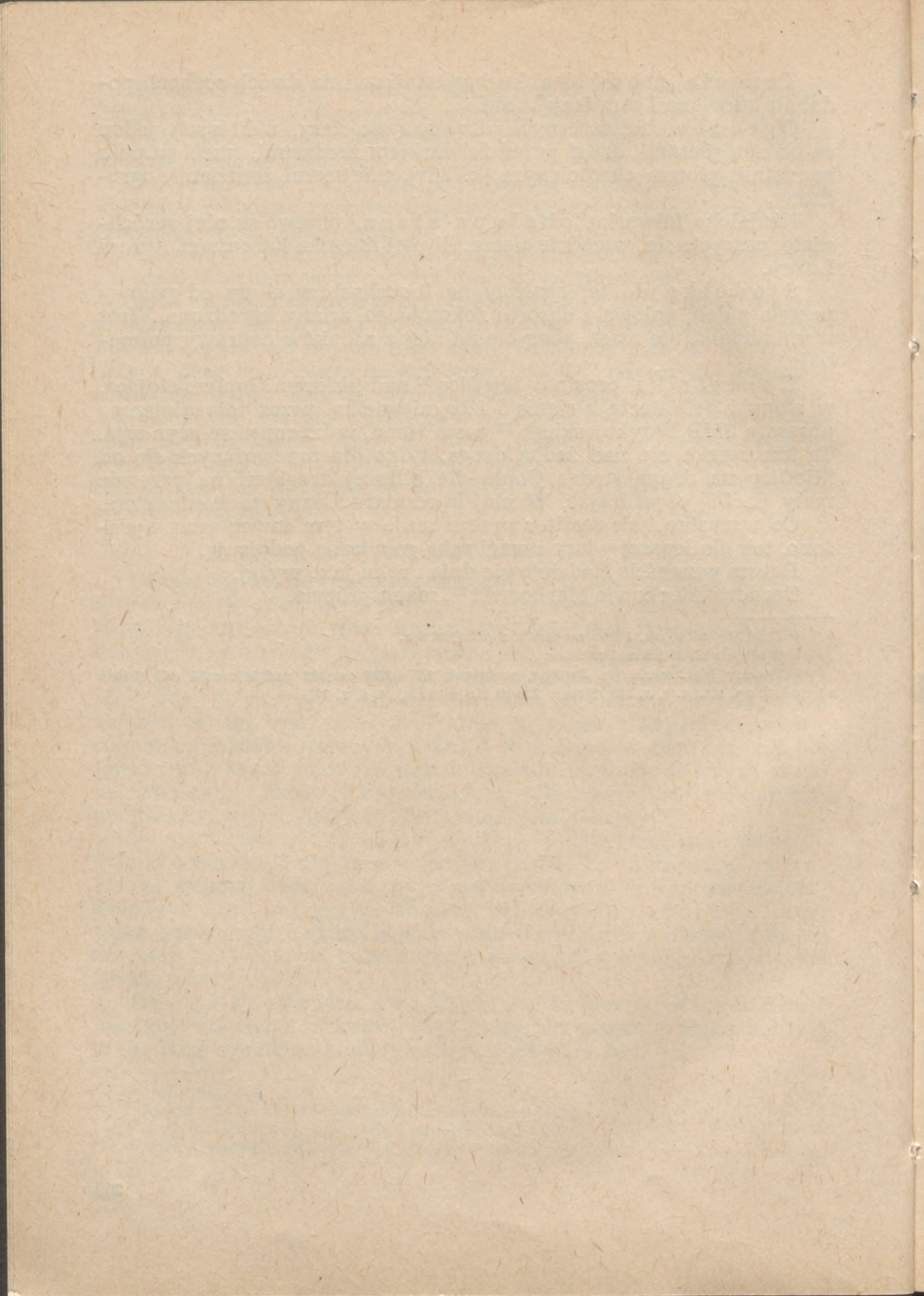
Datum w mieście Radziejowie dnia i roku jako wyżej.

Teodor z Markowic Markowski²⁴, manu propria.

²² Dziś Mielnica, ok. 1 km na wschód od Skulska.

²³ Wójkowski, skądinąd nieznan.

²⁴ Teodor Markowski, h. Szeliga, w latach 1777—1778 wojski radziejowski (K. Niesiecki, op. cit., t. 6, s. 348; Dzieje Ziemi Kujawskiej, t. 5, s. 297).

Leszek Kajzer (Łódź)

KUJAWY BRZESKIE W XVII-WIECZNYM OPISIE ANDREASA CELLARIUSA

Dzieło Andreasa Cellariusa pod długim barokowym tytułem *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae, omniumque regionum iuri Polonico subiectorum novissima descriptio...*, wydane w 1659 r. w znanej niderlandzkiej oficynie wydawniczej Janssonów, przez długi czas było w literaturze polskiej gruntownie zapomniane. Przypomniano je w 1978 r. przy okazji dyskusji nad nową, tłumaczoną na język polski przez A. Piskadłę, edycją książeczki Szymona Starowolskiego *Polonia, albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*¹. Dzieło S. Starowolskiego było bowiem przez holenderskiego autora obficie wykorzystywane i spora garść informacji zawartych w jego *Polonii* dostała się do pracy A. Cellariusa *Regni Poloniae, Magnique Ducatus Lithuaniae... novissima descriptio*. Omawiane książki są do siebie bardzo podobne. I nic dziwnego, gdyż obie wypełniają pewien literacki schemat, ukształtowany jeszcze w wiekach średnich, obejmujący krótki geograficzny opis danego kraju, zwany niekiedy typem „descriptio”. Zaspokajał on podstawową ciekawość czytelnika albo o własnym państwie, albo o ziemiach odległych, lecz z różnych przyczyn interesujących. Za pierwsze polskie dzieło wypełniające schemat „descriptio” uznaje się *Chorographia Regni Poloniae* Jana Długosza. W wieku XV dla Europejczyka zainteresowanego Polską i Polakami podstawowe źródło o kraju stanowiły, nie całkiem dla nas korzystne, opisy Eneasza Sylwiusza Piccolominiego, a szczególnie rozwój dzieł typu „descriptio” przyniósł wiek XVI i I połowa wieku XVII. Z autorów polskich, lub z Polską związanych, wymienić tu trzeba przede wszystkim *Tractatus de duabus Sarmatiis...* Macieja Miechowity z 1517 r., *Kronikę wszystkiego świata* Marcina Bielskiego z 1551 r., *Polonię* J. Krasińskiego z 1574 r., *Polonię* Marcina Kromera z 1575 r.,

¹ J. Danka, L. Kajzer, *Poprzednicy i następcy Szymona Starowolskiego (Uwagi na marginesie nowego wydania „Polonii”)*, Biuletyn Historii Sztuki, R. XL, Warszawa 1978, nr 2, s. 133–141; por. S. Starowolski, *Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego*, przekład, wstęp i komentarze A. Piskadło, Kraków 1976 (w dalszym ciągu będzie cytowane to tłumaczenie).

Sarmatiae Europaeae decriptio Aleksandra Gwagnina z 1578 r., *Descriptio veteris et novae Poloniae* Stanisława Sarnickiego z 1585 r., a z dzieł wydanych w wieku XVII *Polonię* Stanisława Krzyszczanowicza z 1606 r. i wreszcie wspomnianą już *Polonię* Szymona Starowolskiego, wydaną w 1632 r. (wydanie następne 1652 r.).

Wspomniane tu dzieła miały na celu nie tylko informowanie czytelnika o Polsce, jej położeniu, ludziach, obyczajach, ustroju politycznym, charakterystyce poszczególnych prowincji i miast (wraz z najwybitniejszymi budowlami), lecz pełniły także, określone potrzebą chwili, funkcje propagandowe. Ponieważ w literaturze europejskiej, szczególnie na początku XVII w., pojawiło się kilka wydawnictw przedstawiających dość „czarny” (czy może świadomie przyczeriony) obraz Polski i Polaków, *Polonia* S. Starowolskiego w znacznej mierze poświęcona była polemikom z tymi, nieprzychylnymi dla nas, sądami².

Dzieło A. Cellariusza zaspokajać miało zainteresowanie europejskiego czytelnika problematyką polską. Autor wykorzystał w nim podstawową literaturę dotyczącą Polski (korzystając tak z prac autorów zagranicznych, jak i polskich), starając się stworzyć rodzaj wyważonego „bedekera” czy turystycznego „vademecum” o naszym kraju. Podzielił swą pracę na dwie części. W pierwszej (krótszej) scharakteryzował historię Polski, a także jej problematykę współczesną (ustrój, organizację państwa, siły zbrojne, religię, język itp.). Obszerniejsza część druga zawiera dokładny opis poszczególnych prowincji, miast i osobliwości w nich zachowanych, przy czym sporo uwagi poświęcił autor problematyce budowli monumentalnych (zamków, pałaców, świątyń itp.). Ta sama partia była zresztą rozbudowana w *Polonii* S. Starowolskiego, którą wydawca nazwał „atlasem architektonicznym Polski”³.

W niniejszym artykule pragniemy przedstawić tylko krótki fragment drugiej części dzieła: opis województwa brzesko-kujawskiego. Porównamy dane zebrane przez A. Cellariusza z wcześniejszymi informacjami M. Kromera i S. Starowolskiego, a także ze współczesnym stanem wiedzy na temat poruszanych przez niego problemów. Komentarz ten będzie miał na celu krytyczne ustosunkowanie się do wartości informacji podawanych przez autora. Nie przesądzając sprawy, już teraz powiedzieć należy, że dzieło to jest wartościową relacją o XVII-wiecznej Polsce, zasługującą na szersze udostępnienie.

W ostatnich latach w czasopiśmie polskich pojawiło się zresztą

² Problem obszernie omawia A. Piskadło, we wstępie do *Polonii*, tytułując jego podrozdział „Prawdziwy obraz Rzeczypospolitej”, s. 16 n.; por. J. Danka, L. Kajzer, *Poprzednicy...*, s. 134 n.

³ A. Piskadło, *Obraz architektury polskiej do połowy XVII w. w Polonii Szymona Starowolskiego*, [w:] *Sztuka okolo roku 1600, Materiały Sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki, Lublin, listopad 1972, Warszawa 1974*, s. 137–152; por. tenże, *Polonia atlasem architektonicznym Rzeczypospolitej*, podrozdział wstępu do *Polonii...*, s. 35 n.

<p>Frugum copia.</p> <p>Caput.</p> <p>Palatinus et Castellani.</p> <p>Territoria.</p> <p>Templum.</p> <p>Situs.</p> <p>Matthias Golanzovius 12 filii uno partu enixi.</p> <p>Racianzum.</p>	<p>kilka fragmentów drugiej części pracy A. Cellariususa, dotyczących opisów poszczególnych prowincji i ziem (Mazowsze, ziemia białostocka, przemyska, lubelska)⁴. Prace te zawierają także krótkie informacje o autorze i jego dziele, jak również próby ocen. Przeważa opinia o niezwyklej dokładności opisów A. Cellariususa, choć np. J. Kuczyńska dokonała obszerniejszego krytycznego omówienia publikowanego opisu Mazowsza, zawierającego także spory komentarz. (s. 240) BRESTENSIS PALATINATUS Vistula Mazoviae termino, Ravensi, Lanciensi, et Ivniuladislaviensi Palatinatibus determinantur. Regio agris fertilibus abundans omnium frugum copia affluit, non modo ad domesticam necessitatem suppetentium, verum etiam ea multitudine [s. 241] provenientium, ut etiam secundis omnibus Dantiscum debebantur. Caput ejus est Vladislavia urbs ad Vistulam apposita. Palatinum unum, et tres Castellanos, Brestensem, Crusviensensem et Covaliensem in Comitiorum Publicorum concessu habet. Territoris autem quatuor distinguitur, quae sunt Brestense, Crusviense, Covaliense, et Praedecense. Vladislavia, Wladislaw, Cujaviae primaria urbs, et Episcoporum Cujaviae, et Pomerelliae sedes, templo catedra[!]i veteris quidem fabricae, sed varię[!] suppellectilis, ac precipue vasorum argenteorum divite conspicua. Hoc cingitus Canonicorum aedibus, et schola juventuti erudiendae destinata. Urbs ipsa cum arce ripam Vistulae in palustri loco infidens, ac ideo lignorum penuria laborans, domus latericias complectitur. Huc anno 1173. Honoldus Italus Episcopus Episcopalem sedes Crusvicia transtulit. Post annum 1259. Pomerelliae Dux Suantopolcus hanc urbem, tunc temporis a Conrado Masoviae Duce possessam, delevit, et arcem Nackel occupatam munivit Micralius lib. 2. pomer. pag. [s. 242] 278. Anno 1328. Ordinis Teutonici in Prussia exercitus, Dobrina arce capta, Vistulam transmisit, et primo mox impetu hanc urbem sui juris factam incendit. Sacerdotum vitae quidem parcitum, sed ipsis mandatum est, ut nulla imposterum ibidem loci aedificia excitarent. Episcopatu tunc pręerat[!] Matthias-Golanzovius Paluca cognominatus, Schlauunici Burggravii Naerloensis filius, ex Tapororum prosapia, cujus mater uno parte 12. filios enixa fertur ex quibus omnibus ille solus superstet fuit, caeteris mox post partum vita functis. Cromerus lib. II. fol. 288. Postea tamen novum templum in has urbe priori Cathedrali simile subarte, ut et aliud in S. Martyris Vitalis honorem erexit, ac praeterea arcem hujus urbis, ut et Racianzenam ex lateribus construxit, et munivit sunt autem duo Racianzi nomine loco nota, hic in Cujavia, et alter in Masovia,</p>
---	--

⁴ J. Kuczyńska, *Mazowsze w łacińskim dziele A. Cellariususa Regni Poloniae... descriptio z 1659 roku*, Notatki Płockie, nr 4—97, Płock 1978, s. 11—17; H. Kasprzakówna, *Ziemia białostocka w łacińskim dziele A. Cellariususa, „Regni Poloniae... descriptio” z 1659 roku*, Rocznik Białostocki, t. XV, Warszawa 1981, s. 245—251; J. Kuczyńska, *Ziemia przemyska w łacińskim dziele A. Cellariususa „Regni Poloniae... descriptio” z 1659 r.*, Rocznik Przemyski, t. XXI, 1979, Przemyśl 1982, s. 29—35.

sicut Cromerus lib. 9, scribit. Suntqui hac urbem Cujaviam nominent, regionem cum sua metropoli confundendo hallucinantes. Bohemos eandem anno 1300. atiam occupasse tradit Boregk in Bohemi [s. 243] Chronicis.

Arces pulcherrimae. Nisavia muro circumdatum oppidum in margine fluvii Vistulę [!]. Raciensum, Raczianzum, haud procul Nisavia arce pulcherrima superbians oppidulum.

Radziejovia Palatini Lanciensis arx pulcherrima, hortis, fontibus et pomariis amoenissimis decorata.

Sluzewia oppidulum.

Covaliense territorium. Cowale, Cowalow oppidulum Vistulae proximum supra Plotzkoviam, cui Covaliensis Castellanus dominantur. Ab eo circumjacens territorium, unum ex quatuor hujus Palatinatus, Covaliense nuncupatum est.

Breste hujus Palatinatus et territorii sui circumjacentis, ac Castellanus a se denominati caput vallo, moenibus, et fossa circumseptum est oppidum, quod in hunc locum paludibus, et aquis munitiorem translatum est a Teutonico Ordine, qui post trimestrem obsidionem antiquum Breste anno 1332. deditone acquisitum destruxit.

Tłumaczenie

Województwo brzeskie, od Mazowsza Wisłą oddzielone, graniczy z województwami rawskim, łęczyckim i inowrocławskim. Okolica obfitująca w żyzne pola ma pod dostatkiem wszelkich płodów, nie tylko wystarczających dla potrzeb własnych, ale także w tak wielkiej ilości występujących, że płynęły dla innych do Gdańska. Stolicą jego jest Włocławek, miasto położone nad Wisłą. Posiada to województwo jednego wojewodę i trzech kasztelanów: brzeskiego, kruszwickiego i kowalskiego. Dzieli się na cztery powiaty: brzeski, kruszwicki, kowalski i przedecki.

Włocławek to główne miasto Kujaw, siedziba biskupów kujawskich i pomorskich, wpadająca w oczy dzięki kościołowi katedralnemu zbudowanemu wprawdzie w stylu starym, ale bogatemu w różne przedmioty, a zwłaszcza srebrne naczynia. Katedrę otaczają domy kanoników i szkoła dla kształcenia młodzieży. Samo miasto, wraz z zamkiem, leży nad brzegiem Wisły, na niepewnym bagnistym gruncie i dlatego mając kłopoty z powodu braku drzew, posiada domy ceglane. W roku 1173 Włoch, biskup Honoldus przeniósł tu stolicę biskupią z Kruszwicy. W 1259 r. książę pomorski Świętopełk to miasto w tych czasach przez Konrada, księcia mazowieckiego, umocnione zniszczył i zamek Nakło (wraz z nim) zawładnięty umocnił. W 1328 roku wojsko zakonu krzyżackiego w Prusach, zajawszy zamek Dobrzyń, przeszło Wisłę i pierwszym atakiem to miasto spaliło, używając to za rzecz słuszną. Kapłanom oszczędzono życie, lecz polecono im, aby w przyszłości nie były wznoszone na tym miejscu

zadne budowle. Na czele biskupstwa stał wtedy Maciej z Gołańczy, z rodu Pałuków, Sławnika kasztelana nakielskiego syn, z Toporczyków rodziny, którego matka w jednym porodzie 12 synów wydała, z których jednak ów tylko został przy życiu, pozostali wkrótce po urodzeniu zmarli. Następnie jednak nową świątynię w tym mieście, podobną do poprzedniej katedralnej, jak i inną na cześć św. Witalisa męczennika wznosił, a prócz tego zamek tego miasta [Włocławka] jak i Raciąski z cegły zbudował i umocnił. Są zatem dwie miejscowości o nazwie Raciąż, ten na Kujawach i inny na Mazowszu, jak podaje Kromer. Są ludzie, którzy to miasto [Włocławek] zwą Kujawią, mieszając w bezmyślny sposób krainę ze swą metropolią. Boregk podaje w Kronice Czechów, że Czesi zajęli je w 1300 roku.

Nieszawa miasto murem opasane na krawędzi rzeki Wisły.

Raciąż [Raciążek] miasteczko niedaleko Nieszawy, z zamkiem przepięknie wyniesionym.

Radziejów, własność wojewody łęczyckiego, ma bardzo piękny zamek, ozdobiony ogrodami, fontannami i uroczo położonymi sadami. Służewo miasteczko.

Kowal miasteczko najbliższe Wisły, powyżej Płocka, rządzi nim kasztelan kowalski. Od niego leżący dookoła teren, jeden z czterech tego województwa, został nazwany kowalskim.

Brześć, tego województwa i ziemi leżących dookoła stolica, otoczony wałem, murem i fosą jest miastem, które ze względu na położenie wśród bagien i wód zakon krzyżacki uważał za trudniejsze do zdobycia, tenże [Zakon] po trzyletnim oblężeniu zniszczył Stary Brześć w 1332 r., zdobyty na skutek poddania się⁵.

Opis jest jak widzimy krótki i dość lakoniczny, zawierający informacje całkowicie podstawowe. Walor ich, wartość źródłowa, a także pochodzenie są natomiast bardzo różne i wymagają, jak sądzę, pewnych komentarzy. Wspominając o granicach województwa brzeskiego nie sposób pominąć, że oprócz granic z województwami: rawskim, łęczyckim i inowrocławskim sąsiadowało ono od zachodu z woj. kaliskim. Akapit o żyzności okolicy i przeznaczaniu nadwyżek żywnościowych na eksport jest wzięty prawie dosłownie z tekstu *Polonii S. Starowolskiego*, który w tłumaczeniu A. Piskadły brzmi: „Kraina to urodzajnych pól, obfitująca we wszelkie zboża, które nie tylko na własne potrzeby starczą, lecz także Wisłą do Gdańska, na sławne tamtejsze targi, są spławiane”⁶. Choć zwrot „caput ejus est Vladislavia” przetłumaczono jako „stolicą jego jest Włocławek”, wiemy, że administracyjną stolicą województwa był zawsze Brześć Kujawski; ale rola tego miasta, nie będącego siedzibą biskupów, pozbawionego komory wiślanej i nie stanowiącego tak ważnego organizmu handlowego i gospodarczo-demograficznego; była mniejsza. W tym też za-

⁵ Korzystano z egzemplarza znajdującego się w dziale cimełłów Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi (nr 1007965). Za pomoc w przekładzie i adiustację tekstu tłumaczenia łacińskiego dziękuję Pani mgr M. Dębińskiej z UŁ.

pewne znaczeniu określenie to pojawia się w tekście. Województwo brzeskie w świetle uchwały sejmu lubelskiego z 1569 r. posiadało jednego wojewodę i rzeczywiście trzech kasztelanów, przy czym tylko brzesko-kujawski był kasztelanem większym, natomiast kruszwicki i kowalski wchodzili w skład liczącej 49 senatorów grupy tzw. kasztelanów mniejszych, zwanych popularnie „drażkowymi”. Zdecydowanie nieprawdziwa jest wiadomość o podziale województwa na 4 powiaty. W rzeczywistości, oprócz wymienionych, istniał jeszcze piąty powiat ze stolicą w Radziejowie, zwany radziejowskim. Co ciekawe, Radziejów nie jest w ogóle wymieniony jako miejscowość w *Polonii* S. Starowolskiego. Natomiast w *Polonii* M. Kromera autor ten nie notuje Radziejowa ani w wykazie starostw „jest brzeskie, które ma przyłączone powiaty kruszwicki, kowalski oraz przedecki”⁷, ani siedzib sądów ziemskich⁸. To ostatnie jest szczególnie dziwne, gdyż, jak wiadomo, do dziś zachowały się księgi ziemskie radziejowskie oraz relacje i oblaty grodu radziejowskiego⁹. Radziejów wymieniony jest natomiast u M. Kromera jako stolica sejmikowa, gdzie gromadziła się tak szlachta woj. brzesko-kujawskiego, jak i inowrocławskiego¹⁰.

Przejdźmy teraz do opisu poszczególnych miejscowości. U M. Kromera jest on bardzo krótki. „Na Kujawach mamy Brześć i Włocławek, siedzibę i miasto biskupa, razem z zamkiem, który niedawno uporządkował i zagospodarował biskup Stanisław Karnkowski”¹¹, zasiadający na stolcu biskupim w latach 1567—1581. Natomiast przedstawiony tu opis A. Cellariususa jest w znacznej mierze powtórzeniem notatki z *Polonii* S. Starowolskiego, przy czym dodać trzeba, że wspominał on także o bogactwie skarbcza biskupiego, zawierającego liczne naczynia srebrne. Skądinąd wiemy jednak, że liczni biskupi np. Hieronim Rozdrażewski czy Paweł Wołucki zaopatrywali katedrę w srebrne aparaty, prezentujące wysoką rangę artystyczną¹². Brak natomiast w tekście S. Starowolskiego krótkiego „zarysu” historii miasta,

⁶ S. Starowolski, *Polonia...*, tłum. A. Piskadły..., s. 68.

⁷ Posługiwano się najnowszym tłumaczeniem i ono będzie tu cytowane: M. Kromer, *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, tłum. S. Kozikowski, wstęp i opracowanie R. Marchwiński, Olsztyn 1977, s. 122.

⁸ M. Kromer, *Polonia...*, s. 141.

⁹ Przechowywane w zbiorze akt Rzeczypospolitej Szlacheckiej w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie.

¹⁰ M. Kromer, *Polonia...*, s. 157.

¹¹ M. Kromer, *Polonia...*, s. 53. Obraz zamku po pracach budowlanych S. Karnkowskiego przekazuje rycina z Dziennika Abrahama Boota z 1632 r., por. E. Guerquin, *Zamki w Polsce*, Warszawa 1984 (wyd. II), s. 322.

¹² S. Chodyński, *Z dziejów diecezji włocławskiej, Kroniką diecezji, 1908*, s. 331 n. i *Kronika... 1909*, s. 4 n. oraz w *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, z. X, s. 19 n. i z. XVII, s. 53 n., gdzie najobszerniejsze dane o stanie skarbcza biskupiego. Por. S. Librowski, *Biskup Hieronim Rozdrażewski jako humanista i mecenasz*, Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne, t. 11, Lublin 1965, s. 229 n., a także A. Mietz, *Komunikat w sprawie kielicha biskupa Pawła Wołuckiego*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria D, Włocławek 1981, s. 369—370.

choć i ten u A. Cellariususa nie jest wolny od błędów. Obecnie uważa się, że powstanie biskupstwa włocławskiego związane jest z legacją do Polski legata Idziego z Tusculum, który przebywał u nas w latach 1123—1125. Jest więc biskupstwo starsze o 50 lat niż sądzi A. Cellarius¹³. Wojna o Nakło między Świętopelkiem pomorskim i Kazimierzem Konradowicem miała w rzeczywistości miejsce w latach 1252—1253, lecz zniszczenie przy tej okazji Włocławka jest dość wątpliwe, choć wzmianki o tym pojawiają się w starszej literaturze¹⁴. Ostrożności wymagają podane przez autora daty zdobycia Włocławka (a także i Brześcia) przez Krzyżaków. Najpełniej chronologię wydarzeń z lat 1327—1332 rekonstruuje J. Karwasińska¹⁵; problem wymaga jednak dalszych badań. Natomiast o poleceniu wydanym przez Krzyżaków (Wernera von Orselen) po zdobyciu miasta, dotyczącym zakazu budowania na jego miejscu nowych domów, pisał w 9-tej księdze swych *Roczników...* J. Długosz. Uwagi wymaga obszerny akapit o pochodzeniu Macieja z Gołańczy. Urodził się on rzeczywiście jako syn Sławnika († 1302), będącego około 1296 r. kasztelanem nakielskim, a także bliskim współpracownikiem Władysława Łokietka¹⁶. Legendę, że Maciej z Gołańczy, syn Małgorzaty, córki sędziego brzeskiego Macieja z Ostrowa, herbu Laska, urodził się jako jeden z 12 braci-bliźniąt „dwunastoraczków” upowszechnił w literaturze już J. Długosz. Dla mniej zorientowanego czytelnika nie jest całkowicie jasny także związek między rodem (herbem) Pałuka i Topór. Ród Pałuków z Gołańczy, znany z przekazów przedheraldycznych już od połowy XIII w., pieczętował się „zwróconą w lewo siekierą, z obuchem wyciętym w dwa języczki”. W ciągu życia omawianego Macieja, a także jego następcy na stolcu biskupim Zbiluta z Gołańczy, herb Pałuka upodobnił się stopniowo do herbu Topór, co stało się być może dzięki koligacjom z małopolskim rodem Starzów-Toporczyków. Proces ten ilustrują przekazy ikonograficzne związane ze Zbilutem z Gołańczy, który na

¹³ G. Labuda, *Początki diecezjalnej organizacji kościelnej na Pomorzu i na Kujawach w XI i XII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 23, 1968, z. 3, s. 19—60. Problem ten nieco inaczej ujął obecnie H. Łowmiański, *Początki Polski*, t. VI, cz. 1, Warszawa 1985, s. 370 n., który sądzi, że w 1124 r. powstały równolegle dwie stolice biskupie: oficjalna, lecz nominalna we Włocławku i faktyczna w Kruszwicy. Natomiast emancypacja gospodarcza i organizacyjna nastąpiła za biskupa Onolda, który dopiero po uływie około 40 lat przeniósł ostatecznie siedzibę biskupią do Włocławka.

¹⁴ Np. u J. W. Smoniewskiego, por. L. Kajzer, *Nieznaný opis Włocławka Jana Wincentego Smoniewskiego*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie* t. 6. Natomiast o zniszczeniu w 1329 r. przez Krzyżaków Wyszogrodu, Nakła i Raciążka pisze tenże autor przy opisie Mazowsza. Por. J. Kuczyńska, *Mazowsze...*, s. 13.

¹⁵ J. Karwasińska, *Sędziostwo kujawsko-krzyżackie 1235—1343*, Warszawa 1927.

¹⁶ J. Bieniak, biogram Macieja z Gołańczy w *Polskim słowniku biograficznym*, t. XIX, Wrocław—Warszawa—Kraków 1974, s. 15—18; tenże, *Maciej z Gołańczy*, [w:] *Ludzie pomorskiego średniowiecza. Szkice historyczne*, Gdańsk 1981, s. 66 n.; por. tenże, *Krąg rodzinny biskupa kujawskiego Macieja Pałuki (Korekta do Rodu Pałuków Władysława Semkowicza)*, *Zapiski Historyczne*, t. 50, 1985, z. 3, s. 85 n.

pieczęci z 1365 r. używał jeszcze herbu Pałuka, na jego zaś płycie nagrobnej († 1383) występował już herb Topór¹⁷.

Trudno zgodzić się także z informacją A. Cellariusza o dwóch miejscowościach noszących nazwę Raciąż, podaną z powołaniem się na M. Kromera. Autor ten co prawda rzeczywiście wspomina Raciąż, jako „zamek warowny” położony nad Wisłą, między Dobrzyniem i Bobrownikami a Służewem i Dybowem, oraz Raciąż na Mazowszu, będący miasteczkiem powiatowym, a także miejscem sejmików dla szlachty województwa płockiego¹⁸. Jest jednak i trzeci Raciąż, położony na Pomorzu, koło Tucholi, ze starym grodem kasztelańskim, który przestał funkcjonować na przełomie XIII i XIV w., a obecnie zszedł do roli wsi¹⁹. Tylko miejscowości położone na Pomorzu i na Mazowszu noszą nadal nazwę Raciąż, a osada z zamkiem na Kujawach, nad Wisłą, nazywa się Raciążkiem. Ciekawa jest także podana przez M. Kromera lokalizacja tego kujawskiego Raciąża (Raciążka) między czterema wymienionymi zamkami. Po Dobrzyniu, Bobrownikach i Dybowie (obecnie w granicach administracyjnych Torunia) zachowały się bowiem ruiny lub inne pozostałości, nie znamy natomiast reliktyw zamku w Służewie, określonym przez A. Cellariusza jednym słowem „miasteczko”. Jednakże obecność jego w tym ośrodku dużej włości rodu Doliwitów-Służewskich, jednej z najznakomitszych rodzin kujawskich, jest bardzo prawdopodobna. O obecności w Służewie siedziby obronnej świadczy zresztą pośrednio przekaz Janka z Czarnkowa, który pod 1376 r. zanotował zdobywanie w Służewie drewnianej wieży Jarosława, wchodzącej w skład większej średnio-wiecznej fortalicji²⁰. Natomiast jeszcze do początków XX w. zachowały się w Służewie relikty murowanego dworu, może o cechach obronnych, powstałego co najmniej w XVII w.²¹ Problem siedziby obronnej — zamku w Służewie wymaga jednak badań archiwalnych i penetracji archeologicznej.

¹⁷ J. Łojko, *Mały leksykon herbów średnowiecznych*, [w:] *Wszystko o herbach i heraldyce*, Jednodniówka, Poznań 1985, s. 9; por. J. Bierniak, *Krąg rodzinny...*, s. 114 n., gdzie obszernie poruszona sprawa linii małopolskiej i posiadanej przez nich Chrobrza.

¹⁸ M. Kromer, *Polonia...*, s. 33—34, 142, 157.

¹⁹ Grodzisko w Raciążu koło Tucholi było przez wiele lat badane przez archeologów z Katedry Archeologii UŁ. Pełne opracowanie, pióra M. Kowalczyk, znajduje się obecnie w druku.

²⁰ *Kronika Janka z Czarnkowa*, wyd. J. Szlachetowskiego, *Monumenta Poloniae Historica*, t. II, Warszawa 1961 (reedycja), s. 658.

²¹ Przytoczyć tu warto opis Służewa, pomieszczony w tzw. Albumach Stronczyńskiego, s. 348—351, „...zamek a raczej pałac tutejszy, choć ma nowszą formę, zdaje się atoli pomnikiem 17st[ulecia]. Na chorągiewkach, przynajmniej które się obracają, na jego 4 narożnych wieżyczkach widać rok 1683. Wystawiony na 1-no piętro miał dawniej dolne pokoje niskie...”, notujący także 18—19-wieczną przebudowę, *Opisy Zabytków Starożytności w Guberni Warszawskiej... w latach 1844 i 46 zebrane...*, Warszawa 1851, Gabinet Rycin Uniwersytetu Warszawskiego, nr inw. 1122. Por. także *Katalog Zabytków Sztuki w Polsce* (dalej KZS), t. XI, woj. bydgoskie, z. 1, pow. aleksandrowski, opr. J. Frycz, T. Chrzanowski, M. Kornecki, Warszawa 1963, s. 38.

Niepokoi także zamieszczony u A. Cellariusza opis Nieszawy, która w świetle tej relacji miała być miastem otoczonym murami. Jednakże o murach obronnych Nieszawy nic nie wiemy, a skromność struktury urbanistycznej tego miasteczka teoretycznie przemawia przeciwko istnieniu tu murów miejskich. Czy jednak wzmiankę A. Cellariusza traktować możemy jako sygnał o istnieniu w Nieszawie zapomnianych i rozebranych już murów? Wydaje się, że nie, a świadczy o tym także porównanie tego opisu z relacją S. Starowskiego o Nieszawie. Autor ten podał bowiem, że Nieszawa jest „tota murata”, co A. Piskadło słusznie tłumaczył jako „cała murowana”²². Z tekstu S. Starowskiego nie wynika więc informacja o otoczeniu miasta murami, lecz raczej tylko w obecności w Nieszawie murowanych domów; choć na pewno nie wszystkich, co widać zresztą jeszcze dziś. Przekaz ten można więc ocenić jako pomyłkę A. Cellariusza, wynikającą z nie dość dokładnego korzystania ze zgromadzonych materiałów.

Nie budzi natomiast zasadniczych wątpliwości *passus* o Raciążku, który to zamek doczekał się wysokiej oceny także u S. Starowskiego. Oceniając przekaz z pozycji badacza tego zamku, mam jednak i tu pewne uwagi dotyczące wiarygodności tej relacji. Po roku 1600 nie prowadzono na zamku większych prac budowlanych i jeśli w okresie przygotowywania *Polonii* przez S. Starowskiego (lata 20—30. XVII w.) mógł on być jeszcze w stanie upoważniającym do pozytywnej oceny, to około połowy (czy po połowie) tego wieku popadał już wyraźnie w ruinę. Dla czasów A. Cellariusza opis ten był więc już znacznie zdezaktualizowany.

Obszerniejszego komentarza wymaga też bardzo wysoka ocena zamku w Radziejowie, a także informacja, że należał do „wojewody łęczyckiego”. Choć w powiatowym Radziejowie znajdowała się zapewne siedziba obronna (w której przechowywano akta sądowe), jej dokładniejsza identyfikacja i charakterystyka czeka jeszcze na swego monografistę, a także na terenowe badania archeologiczne. Natomiast przy porównaniu relacji A. Cellariusza i S. Starowskiego okazuje się, że ten sam akapit pojawia się u drugiego autora — jednakże przy opisie województwa rawskiego i dotyczy leżących rzeczywiście na terenie tego województwa Radziejowic koło Grodziska Mazowieckiego²³. I tu mamy więc do czynienia z oczywistą pomyłką A. Cellariusza; relacja dotyczy bowiem murowanego dworu wzniesionego na przełomie XVI—XVII w. przez wojewodę łęczyckiego Stanisława Radziejowskiego, obiektu dobrze znanego w literaturze, zachowanego do dziś²⁴. Natomiast bez specjalnych komentarzy zostawić można

²² S. Starowski, *Polonia...*, s. 68.

²³ S. Starowski, *Polonia...*, s. 67.

²⁴ Podstawowe informacje o Radziejowicach zbiera KZS, t. X, woj. warszawskie, z. 4, pow. Grodzisko-Mazowiecki, opr. I. Galicka i H. Sygetyńska, Warszawa 1967, s. 29—32. Natomiast w Albumach K. Stronczyńskiego (por. przypis 21) znajdujemy notatkę o zamku radziejowskim (w Radziejowie Kujawskim), położonym pod miastem

akapity dotyczące Kowala i stołecznego Brześcia, choć np. to pierwsze miasto nie było wzmiankowane w *Polonii* S. Starowskiego.

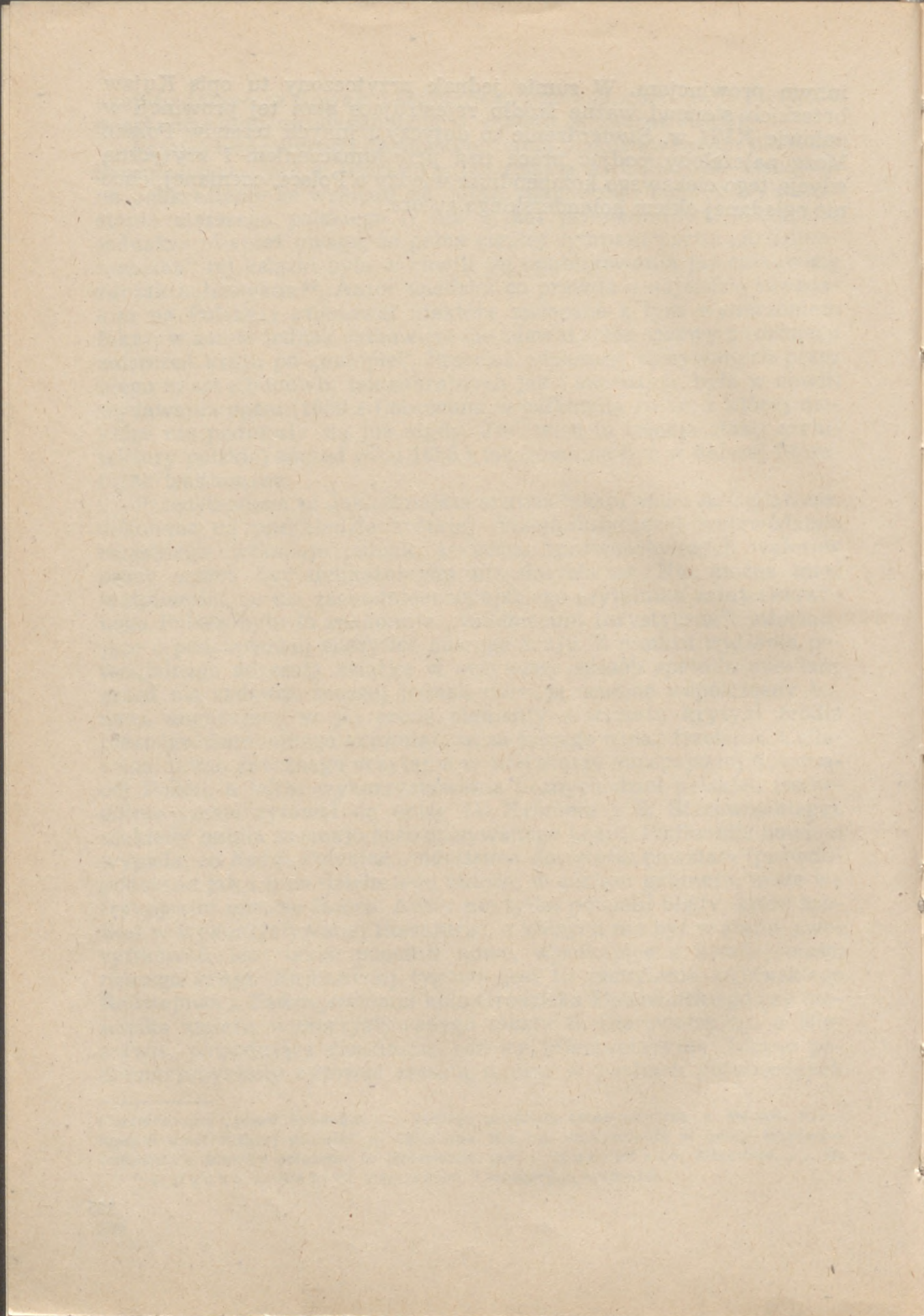
Przejszć teraz wypada do podsumowania przedstawionych tu uwag. Sygnalizowano już w literaturze, że relacja A. Cellariusza zasługuje na podkreślenie ze względu na dobrą znajomość i stopień wykorzystania starszego polskiego (i nie tylko) piśmiennictwa. Zwracano jednakże również uwagę, że pełna ciepłej sympatii partia „architektoniczna” tej książki była w chwili jej opublikowania już całkowicie zdezaktualizowana²⁵. Autor wiedział co prawda o najeździe szwedzkim na Polskę i zanotował niektóre związane z tym wydarzeniem fakty, w sumie jednak całkowicie nie zdawał sobie sprawy z rozmiaru zniszczeń kraju po „potopie”. Przecież większość opisywanych przez niego miast i budowli, tak sakralnych jak i świeckich, była w chwili wydawania opisu (1659 r.) obrócona w całkowitą ruinę, z której niektóre nie podniosły się już nigdy. Jest więc to relacja stanu architektury polskiej sprzed roku 1655 i tak powinna być w dalszej literaturze traktowana.

Przedstawiona tu dokładniejsza analiza tekstu opisu A. Cellariusza, dokonana na przykładzie krótkiej relacji dotyczącej województwa brzeskiego, wskazuje jednak, że ocena sprawozdawczych walorów pracy winna być delikatniejsza niż dotychczas. Nie można mieć wątpliwości, że dla zachodnioeuropejskiego czytelnika zainteresowanego Polską było to znakomite „vademecum turystyczne”, informujące o podstawowej specyfice naszego kraju. Z punktu widzenia potencjalnego adresata książka w oczywisty sposób spełniła stawiane przed nią zadania. Inaczej jednak musi ją oceniać współczesny badacz, angażujący w jej ocenę elementy warsztatu krytyki źródła pisanego. Sumiennego kompilatora, za jakiego uznać trzeba A. Cellariusza, mimo znacznego odczytania w literaturze europejskiej dotyczącej Polski, a także wykorzystywania licznych dzieł polskich (szczególnie często cytował on opisy M. Kromera i S. Starowskiego), niekiedy gubiła nieznajomość opisywanego kraju. Podkreślić bowiem wypada, że *Regni Poloniae... novissima descriptio* powstała (prawdopodobnie jak i inne dzieła tego autora) w zaciszu gabinetu, może we fryzjijskim mieście Hoorn. Autor nie tylko powielił błędy, które spotkał w wykorzystywanej literaturze, a których nie był w stanie zweryfikować, lecz także popełnił nowe, wynikające z nieznajomości naszego kraju. Najbardziej typowe jest tu pomylenie kujawskiego Radziejowa z Radziejowicami koło Grodziska Mazowieckiego czy niewielka zmiana wykorzystywanego tekstu S. Starowskiego o Nieszawie, powodująca zasadnicze różnice interpretacyjne. Liczne podobne przykłady cytować zresztą można w partiach poświęconych

1 zniszczonym „przed Szwedami”, z którego pozostało tylko wzgórze, s. 329–330. Przykładem innej rażącej pomyłki A. Cellariusza jest np. umieszczenie w opisie Mazowsza wzmianki o Stężycy położonej w Małopolsce, por. J. Kuczyńska, *Mazowsze...*, s. 13.

²⁵ J. Danka, L. Kąjzer, *Poprzednicy i następcy...*, s. 139–140.

innym prowincjom. W sumie jednak przytoczony tu opis Kujaw brzeskich stanowi ważne źródło rejestrujące stan tej prowincji w połowie XVII w. Stwierdzenie to dotyczy i innych terenów Polski. Może należałoby podjąć prace nad przetłumaczeniem i krytyczną edycją tego ciekawego kompendium wiedzy o Polsce, ocenianej, choć nie oglądanej okiem holenderskiego autora.

Marian Kallas (Toruń)

OPIS SKULSKA Z 1820 ROKU *

Niewielka miejscowość Skulsk (Skulsko, Skólsk, Skólsko) kilkakrotnie zmieniała swą przynależność w obrębie kolejnych podziałów polityczno-administracyjnych Kujaw i Wielkopolski. W wyniku licznych nadań między synami Kazimierza Konradowica powstały trzy dzielnice: inowrocławska, brzesko-kujawska i dobrzyńska, które weszły ostatecznie w skład Królestwa Polskiego. Podziały terytorialno-administracyjne były rezultatem długotrwałego procesu o charakterze ewolucyjnym, w wyniku którego wyodrębniły się kasztelanie, starostwa oraz województwa, ziemie i powiaty. Zasadniczo ukształtowany podział stosunkowo niewielkiego terytorium Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w wieku XIII—XV na województwa: brzesko-kujawskie, inowrocławskie oraz ziemię dobrzyńską przetrwał do czasów zaborów. W obrębie województwa brzesko-kujawskiego znajdowało się pięć powiatów: brzeski, radziejowski, kowalski, kruszwicki oraz przedecki. Głównym ośrodkiem polityczno-administracyjnym województwa od końca XIII w. do roku 1815 był Brześć Kujawski. Usytuowanie powiatu kruszwickiego dodatkowo wpłynęło na częste zmiany przynależności administracyjnej wielu jego miejscowości, co wyraźnie widać na przykładzie Skulska.

Fragmentaryczne i często nie w pełni wiarygodne wiadomości dotyczące Skulska rozproszone są w najróżnorodniejszych publika-

* We wstępie do *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku* zapowiedziano wydanie drukiem wszystkich zachowanych „Opisów” miast kujawskich i ziemi dobrzyńskiej. Znajduje się tam (*Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie. Seria B — Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, 1979, s. 194—195*) zestawienie miast, dla których zachowały się „Opisy”. Od tego czasu odnaleziono dwa dalsze „Opisy”. W „Aktach miasta Chodcza” (sygn. 697 — vol. niefol. — znajdujących się w zespole Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego) Andrzej Mietz odszukał w 1985 r. „Opis” miasta Chodcza z 1822, którego tekst przygotował do publikacji w *Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich*. W 1986 r. natrafiłem w „Aktach miasta Skulska” (z lat 1811—1826) na „Opis” miasta Skulska z 1820 r.

cjach¹. Ze wzmianek źródłowych wynika, że Skulsk stanowił posiadłość norbertanek w Strzelnie przed 24 VI 1249 r. Parafia w Skulsku (pierwszy raz wymieniona w 1250 r.) należała do diecezji włocławskiej. W XIV w. Skulsk stanowił własność kościelną. W 1315 r. prepozyt strzeleński sprzedał osadę biskupowi kujawskiemu Gerwardowi². W XVI w. Skulsk stanowił dobra należące do starostwa kruszwickiego. Od XVII w. do schyłku XVIII stulecia był osobną dzierżawą królewską³. Zgodnie z tradycją przyjmuje się, że Skulsk już w 1384 r. uzyskał prawo magdeburskie. Jednakże dopiero z 1409 r. pochodzi zachowany kontrakt lokacyjny Skulska na prawie magdeburskim⁴. Z przeprowadzonych przez Z. Guldona badań nad rozmieszczeniem własności ziemskiej na Kujawach w drugiej poł. XVI w. wynika, że wówczas miasto Skulsk leżące w powiecie kruszwickim należało do starostwa radziejowskiego. Parafia Skulsk wchodziła w skład dekanatu kruszwickiego⁵.

Skulsk podzielił los większości miast w kraju, ulegając zniszczeniom podczas wojen szwedzkich w poł. XVII w. Całkowicie sporadyczne są wiadomości o życiu i położeniu mieszkańców Skulska do schyłku XVIII w. Od tego czasu (do lat dwudziestych XIX w.) zwiększa się liczba mieszkańców tego miasta. W końcu XVIII w. było w Skulsku 160⁶, a w czasach Księstwa Warszawskiego, według spisu z 1808 r., 410 mieszkańców (w tym 176 Żydów)⁷.

W odróżnieniu od Kruszwicy (znajdującej się pod okupacją pruską od 1772 r.) Skulsk wraz z województwem brzesko-kujawskim oraz pozostałą częścią województwa inowrocławskiego i ziemią dobrzyń-

¹ Zob. np. *Encyklopedia Powszechna*, t. 23, Warszawa 1966 s. 568; *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 10, Warszawa 1889 s. 736—737; *Miasta polskie w tysiącleciu*, t. 2, Warszawa 1967, s. 297; por. M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, geograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882; E. Callier, *Kruszwica, Inowrocław 1895*, s. 116—117.

² Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII—XIV wieku*, Warszawa—Poznań 1974, s. 8, 28, 100; J. Mitkowski, *Kancelaria Kazimierza Kondradowicza księcia kujawsko-łeczyckiego (1233—1297)*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968, s. 214; R. Kozłowski, *Uposażenie klasztoru norbertanek w Strzelnie do końca XV w.*, Prace Komisji Historii BTN, Bydgoszcz 1967, nr 4, s. 97—98.

³ *Ibid.*, s. 100, por. s. 106—107.

⁴ Z. Guldón, *Lokacje miast kujawskich i dobrzyńskich w XIII—XIV w.*, Ziemia Kujawska, t. 2: 1968, s. 20, 28—30.

⁵ Z. Guldón, *Rozmieszczenie własności ziemskiej na Kujawach w II poł. XVI w.*, Toruń 1964, s. 66—67; por. E. Callier, *op. cit.*, s. 116—117.

⁶ E. Callier, *op. cit.*, s. 116—117.

⁷ H. Grossman, *Struktura społeczna i gospodarcza Księstwa Warszawskiego na podstawie spisów ludności 1808 i 1810 r.*, *Kwartalnik Statystyczny*, t. 2: 1925, z. 1, s. 95; por. zamieszczone dane uzyskane podczas spisu ludności w 1810 r., częściowo zbieżne z treścią publikacji J. B. Flatta, *Opis Księstwa Warszawskiego*, Poznań 1809, s. 83. Według „Opisu” z 1820 r. w Skulsku w 52 domach zamieszkiwało 457 osób (w tym 147 Żydów). Stan ten utrzymywał się niemal bez zmian w ciągu najbliższych kilkunastu lat. Według *Tabeł miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona*, t. 2, Warszawa 1827, s. 175, w Skulsku znajdowały się 463 osoby (w 56 domach).

ską wszedł w 1793 r. w skład nowej prowincji pruskiej pod nazwą Prusy Południowe. Prowincja ta początkowo dzieliła się na dwa departamenty. Jednym z nich był departament piotrkowski (łęczycki), do którego włączono większość dawnego województwa brzesko-kujawskiego wraz z ziemią dobrzyńską. Skulsk znalazł się w granicach powiatu powidzkiego, należącego do departamentu poznańskiego⁸. Kolejne zmiany podziałów administracyjnych po dokonaniu III rozbioru i po utworzeniu następnej prowincji pruskiej pod nazwą Prusy Nowoschodnie⁹ nie dotyczyły Skulsk, który pozostał w obrębie departamentu poznańskiego do roku 1815. Zmiany przynależności administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej dokonane podczas kampanii 1806/1807 i po utworzeniu Księstwa Warszawskiego nie dotyczyły Skulsk. Dekret Fryderyka Augusta z 19 XII 1807 r.¹⁰ o tymczasowym podziale departamentów Księstwa Warszawskiego na powiaty utrzymał przynależność Skulsk do powiatu powidzkiego (w departamencie poznańskim). Stan ten nie uległ zmianie podczas rosyjskiej okupacji terytorium Księstwa Warszawskiego w latach 1813—1815. Jednakże traktat prusko-rosyjski z 3 V 1815 r. zawarty w Wiedniu m.in. przekazał na powrót Królestwu Pruskiemu niemal cały departament poznański, znaczną część departamentu bydgoskiego oraz skrawki departamentu kaliskiego i płockiego. W granicach nowo utworzonego w 1815 r. Królestwa Polskiego z departamentu poznańskiego znalazła się jedynie część powiatu pyzdrowskiego i powidzkiego (wraz ze Skulskim), które podporządkowano prefektowi kaliskiemu¹¹. Rząd Tymczasowy Królestwa Polskiego utrzymał dotychczasowy podział administracyjny. Ograniczono się do wprowadzenia zmian wynikających z przebiegu nowych granic państwowych. Jednocześnie przystąpiono do prac nad reformą istniejącego podziału administracyjnego. Konstytucja Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r. wprowadziła (w art. 83) podział kraju na województwa¹². Na podstawie tego aktu Namiestnik oznaczył osiem województw (16 I 1816 r.¹³) odpowiadających pod względem obszaru — poza pewnymi wyjątkami — departamentom z czasów Księstwa Warszawskiego. Ostatecznie Kujawy wraz z ziemią dobrzyńską weszły w skład województw: mazowieckiego, płockiego i kaliskiego. W Królestwie Polskim powiaty utrzymano głównie dla potrzeb wyborczych. Natomiast akt Namie-

⁸ J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793—1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957, s. 130; por. s. 297.

⁹ M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiórów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria A, Historia, Włocławek 1978, s. 197—198.

¹⁰ *Dziennik Praw (Księstwa Warszawskiego)*, t. 1, s. 24.

¹¹ *Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815—1918 (Zarys historyczny)*, oprac. W. Trzebiński, Dokumentacja Geograficzna, Warszawa 1956, z. 4, s. 5.

¹² *Dziennik Praw (Królestwa Polskiego)*, t. 1, s. 50.

¹³ *Ibid.*, t. 1, s. 115—120.

stnika z 16 I 1816 r. wprowadził obwody jako nową jednostkę podziału administracyjnego (obejmującą od jednego do trzech istniejących powiatów). Zarazem na mocy tego aktu prawnego (art. 4¹⁴) połączono części dotychczasowych powiatów (znajdujących się w granicach Królestwa Polskiego) pyzdrowskiego i powidzkiego w nowy powiat pyzdrowski, w obrębie którego znalazł się Skulsk. Powiat pyzdrowski znajdował się w obrębie obwodu konińskiego w województwie kaliskim. Stan taki utrzymał się przez kilkadziesiąt lat.

„Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-Statystyczne miasta Skulska w województwie kaliskim obwodzie konińskim położonego” obejmuje 5 kart grubego, czerpanego papieru, koloru szaroniebieskiego, o wymiarach 46,5×29,5 cm. Jest to drukowany formularz obejmujący 20 pytań skierowanych do władz miejskich Skulska. „Opis” miasta Skulska został sporządzony w 1820 r. przez Józefa Narkiewskiego, burmistrza tego miasta i przesłany przez niego w 1821 r. do Komisji Województwa Kaliskiego. Na formularzu brak podpisu Kawczyńskiego, dozorca miast obwodu konińskiego. Organ ten przesłał z urzędu (4 II 1822) „Opis” miasta Skulska do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji Królestwa Polskiego (KRSW), „... do dalszej decyzji z uwagą, że nadto co jest tymże opisem objęte Komisja Wojewódzka nie ma nic do nadmienienia”. Pismo to podpisał Powalski, zastępca prezesa Komisji Województwa Kaliskiego i jej sekretarz generalny. W odróżnieniu od większości pozostałych „Opisów” nie sporządzono pisma zawierającego dodatkowe wyjaśnienia odnoszące się do treści „Opisu” miasta Skulska. KRSW przekazała tekst „Opisu” miasta Skulska do Komisji Miast (tekst ten wpłynął 19 II 1822). Dokument „wciągniono w ogólny wykaz, zresztą nie pozostaje nic do zarządzenia, przeto do akt”. W przeciwieństwie do pozostałych miast Kujaw i ziemi dobrzyńskiej „Opis” miasta Skulska nie znajduje się w zbiorze „Opisów historyczno-topograficzno-statystycznych” miast guberni Królestwa Polskiego. Jedyny znany egzemplarz „Opisu” miasta Skulska zachował się w „Aktach miasta Skulska” (w poszycie z lat 1811—1826)¹⁵ przechowywanych w zespole akt KRSW i stanowi on podstawę obecnej publikacji.

Przy opracowaniu edytorskim tekstu kierowano się w szczególności — poza pewnymi wyjątkami — zasadami ustalonymi w *Instrukcji wydawniczej* z 1953 r.¹⁶ Jednocześnie zmodernizowano pisownię, zachowując zarazem formy charakterystyczne dla ówczesnego języka.

¹⁴ Ibid., t. 1, s. 119—120; por. s. 117.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Akta KRSW, sygn. 1774 (vol. nefol.).

¹⁶ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XX wieku*, Wrocław 1953.

OPISANIE HISTORYCZNE ORAZ TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE MIASTA SKULSKA Z 1820 ROKU

(1) Przez kogo i kiedy przywileje miasta, począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów udzielone zostały?, którzy królowie takowe stwierdzili? i jakie nadania miasto otrzymało?

Podług twierdzenia mieszkańców miał być przywilej pierwszej lokacji wydany przez Władysława króla polskiego feria tertria Sancte Maria Magdalena 22 VII w roku 1409. Ze wszystkimi prerogatywami jak miasto Radziejew i Inowrocławowi służy[sic!]. Konfirmowany tenże przywilej przez Zygmunta Króla dnia 31ª sierpnia 1623 roku w Warszawie. Potwierdzony na koniec został [przez] Stanisława Augusta króla polskiego w Warszawie 12 października 1790 [roku] we wszystkich punktach i artykułach w pierwiastkowym przywileju opisanych i ze wszystkimi do tegoż miasta należnościami jak jest wszcz, wzdłuż i na dół ograniczone; lecz żaden dokument w ręku mieszkańców nie znajduje się, który, jak twierdzą, ma się znajdować w Prokuratorii Jeneralnej w Warszawie.

(2) Jakie jest położenie geograficzne miasta?, czyli ma jeziora, rzekę spławną lub inną?

Miasto Skulsk leży na gruncie piaszczystym. Jezior, ani rzek żadnych nie posiada. Jest wprawdzie jezioro, lecz to wyłącznie w użytku dominialnym zostaje.

(3) Jaka była rozległość przy jego założeniu?, czyli granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone, z jakich przyczyn i kiedy?

Rozległość miasta przy jego założeniu była bardzo mała, gdyż w miejscu gdzie dziś stoją budynki były zarośle i dopiero powiększyło się przez zabudowanie. Graniczyło z Wielkim Borem Kobylańskim i.t.d. i dotąd w tym samym ograniczeniu się znajduje.

(4) Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle, pastwiska, robociznę, cegielnie, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie?

Folwarków ani wsiów miasto nie posiada żadnych. Grunty, role, łąki oraz place, ogrody, domy posiada te, które każdemu, w szczególności przy zabudowaniu miasta, przez właściciela dóbr nadane zostały.

(5) Jakie były instytucje przy założeniu, i jakie gmachy publiczne?, które z nich upadły i dlaczego?, jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się? oraz w jakowym stanie?

Oprócz kościoła parafialnego w stanie dosyć dobrym, żadnych innych nie było i nie masz gruntów ani instytucji publicznych.

(6) Jakie były i są fabryki i rękodzielnie, i w jakim stanie?

Żadnych nie masz i nie było, prócz garbarni i farbierni mało znacznych.

(7) Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy lub też czyli inne dominia mają równe propinowania prawo?

Propinacja^a używało miasto wspólnie z dziedzicem, lecz dziedzic pokłada dowody, że wyłącznie do niego należy i [ol to jest proces.

^a W rękopisie: 31-go.

^a Poprawione z: propinacje.

(8) Czy są jakie procesy o propinacje, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne?, z kim?, kiedy są rozpoczęte, i do jakiego doprowadzone stopnia?

Pozwało miasto dziedzica o oddanie gruntów, zniesienie danin i innych a oraz o udział [w] propinacji. Wygrana padła na dziedzica, od której miasto przy pomocy Prokuratury Jeneralnej udało się do Sądu Najwyższej Instancji.

(9) Jaka jest ludność miasta?

chrześcijan	340
Zydów	147
innych wyznań	—
w ogóle głów	487

(10) Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców, czy rzemiosła, handel lub też rolnictwo?

Częścią z rzemiosła, handlu i rolnictwa utrzymują się.

(11) Jaka jest ilość domów?

murowanych	—
drewnianych	52
w ogóle	52

(12) Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniowym?

94.800 zł

(13) Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Wcale nie brukowane. Materiałów wiele nie masz i biedny stan mieszkańców nie pozwala przyprowadzenia tego do skutku.

(14) Wiele miewa i kiedy jarmarków?

Zadne nie bywają jarmarki, oprócz kilku odpustów.

(15) Co za szczególny przedmiot handlu podczas tych jarmarków?

Podczas odpustów miejscowi kramarze swe towary w małej ilości przedadają.

(16) Wiele ma targów tygodniowych?

Zadnych nie masz.

(17) Jakie dochody miasto miało w roku 180[6], 1819, oraz dla jakich przyczyn powiększone lub pomniejszone?

180[6] — 296 zł 15 gr

1819 — 1113 zł

Dochód podwyższony ze składek miejskich.

(18) Czyli miasto w ogóle wzrasta lub upada, i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Miasto to upada. Przyczyną tego jest od kilkunastu lat proces.

(19) Wiadomości historyczne lub statystyczne jakie poprzedniczymi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsce mieć mogą?¹

(20) Uwagi dozorczy miast.

¹ W rękopisie: następuje wyraz trudny do odczytania.

¹ Pytania 19 i 20 pozostały bez odpowiedzi.

Marian Kallas (Toruń)

OPIS WŁOCŁAWKA Z 1820 ROKU *

Dzieje Włocławka stały się przedmiotem zainteresowania licznych badaczy. Powstało kilka monografii poświęconych temu miastu¹. Jednakże jego losy w okresie od schyłku XVIII w., jak i pierwsze dziesięciolecie XIX w. nadal oczekują na wszechstronne, oparte na materiałach dokumentacyjnych ujęcie, mimo znacznej już liczby rozpraw i studiów dotyczących różnych dziedzin stosunków miejskich². Pozostawały one w ścisłym związku z rozgrywającymi się na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej wydarzeniami politycznymi i wojskowymi. Spośród wielu zagadnień na uwagę zasługują przemiany w zakresie podziałów polityczno-administracyjnych Kujaw i ziemi dobrzyńskiej wywierające bezpośredni wpływ na położenie Włocławka.

Ukształtowany w okresie XIII—XV w. podział Kujaw i ziemi dobrzyńskiej na województwo i ziemie pozostał w zasadzie bez zmian do rozbiorów. Województwo brzesko-kujawskie dzieliło się na pięć powiatów: brzeski (w obrębie którego leżał Włocławek), radziejowski, kowalski, kruszewicki i przedecki. Do województwa inowrocławskiego należały powiaty: inowrocławski i bydgoski. Z województwem inowrocławskim ostatecznie została związana ziemia dobrzyńska dzieląca

* Tekst ten stanowi kolejną publikację „Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego miast Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1820—1824”, których wydanie zapowiedziano przy druku *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku w „Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich”*, Seria B — Stosunki polityczne i społeczne w XX wieku, 1979.

¹ M. Morawski, *Monografia Włocławka (Włocławata), Włocławek 1933*; Z. Arentowicz, *Włocławek, Włocławek 1937*; A. Ginsbert, *Włocławek. Studium monograficzne*, Warszawa 1968; por. nadto opracowania popularne oraz informacyjne, jak m.in. W. Strojny, *Włocławek*, Warszawa 1970; Z. Karczewski, W. Kubiak, *Dzieje Włocławka. Kronika ważniejszych wydarzeń*, Bydgoszcz 1971.

² Zob. np. M. Borucki, *Ziemia kujawska pod względem historycznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882, s. 191—195, 274—275, 281—289, 295—304; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa włocławskiego)*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, Seria A — Historia, Włocławek 1978, s. 193—213.

się na trzy powiaty: dobrzyński, rypiński i lipnowski. W wyniku I rozbioru w 1772 r. pod okupacją pruską obok Prus Królewskich i Warmii znalazł się pas ziemi wielkopolskiej i kujawskiej, które włączono do obwodu nadnoteckiego przyłączonego w 1775 r. do nowo powstałych Prus Zachodnich. Włocławek wraz z większością Kujaw i ziemią dobrzyńską oraz resztą województwa inowrocławskiego został zagarnięty przez Prusy w 1793 r. Nowo utworzona prowincja pod nazwą Prusy Południowe dzieliła się początkowo na dwa departamenty: poznański oraz piotrkowski (łęczycki). Włocławek wraz z przeważającą częścią województwa brzesko-kujawskiego oraz z ziemią dobrzyńską został wcielony do departamentu piotrkowskiego (łęczyckiego). Wkrótce po dokonaniu III rozbioru w 1795 r. doszło do kolejnego rozczłonkowania Kujaw i ziemi dobrzyńskiej pomiędzy różnymi jednostkami podziału administracyjnego. Ziemia dobrzyńska została wówczas przyłączona do nowo utworzonej prowincji pod nazwą Prusy Nowoschodnie. Jednocześnie zwiększono liczbę departamentów w granicach Prus Południowych. W wyniku zmian z 1795 r. Włocławek wraz z powiatem brzeskim oraz kowalskim i radziejowskim zostały przyłączone do departamentu poznańskiego. Kolejne ważne zmiany polityczne, wojskowe i administracyjne nastąpiły w wyniku kampanii 1806/1807 r. W utworzonym wówczas Księstwie Warszawskim utrzymano w zasadzie dotychczasowy, pruski podział administracyjny. Jednakże wprowadzone zmiany (powstanie departamentu bydgoskiego w 1806 r.) dotyczyły w znacznej mierze właśnie ziem kujawskich (i pomorskich). Dekret Fryderyka Augusta z 19 XII 1807 r.³ o tymczasowym podziale departamentów na powiaty odłączył Włocławek z powiatem brzeskim oraz kowalskim i radziejowskim od departamentu poznańskiego i przyłączył do departamentu bydgoskiego, co nastąpiło z dniem 1 IV 1808 r. W wyniku tego w granicach departamentu bydgoskiego połączono większość dawnego województwa brzesko-kujawskiego i województwa inowrocławskiego. To tymczasowe rozwiązanie utrzymało się do 1815 r. (także podczas rosyjskiej, wojskowej okupacji terytorium Księstwa Warszawskiego).

W 1815 r. na mocy traktatu prusko-rosyjskiego z 3 maja nastąpiło dalsze rozczłonkowanie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej pomiędzy Królestwem Polskim a Wielkim Księstwem Poznańskim. W granicach Królestwa Polskiego pozostała większość Kujaw wraz z ziemią dobrzyńską. Dotyczyło to w całości powiatu brzeskiego (z Włocławkiem) i kowalskiego oraz przeważającej części powiatu radziejowskiego. Zgodnie z zasadą podziału Królestwa Polskiego na województwa, zawartą w konstytucji z 27 XI 1825 r. (art. 83), akt Namiestnika z 16 I 1816 oznaczył osiem województw odpowiadających — poza niektórymi zmianami — obszarowi departamentów z czasów Księstwa Warszawskiego⁴. Włocławek z powiatem brzeskim oraz kowalskim

³ Dziennik Praw (Księstwa Warszawskiego), t. 1, Warszawa 1810, s. 24.

⁴ Dziennik Praw (Królestwa Polskiego), t. 1, s. 50, 115—120.

i radziejowskim został przyłączony do województwa mazowieckiego. Jednocześnie wprowadzono obwody (na czele z komisarzami) jako nowe jednostki podziału administracyjnego, utrzymując powiaty przede wszystkim dla celów wyborczych. Obwód obejmował obszar od jednego do trzech dotychczasowych powiatów. W województwie mazowieckim w wyniku połączenia powiatów: brzeskiego, kowalskiego i radziejowskiego powstał obwód kujawski. Siedzibą obwodu od 1816 r. stał się Włocławek, przejmując funkcję ośrodka polityczno-administracyjnego od Brześcia Kujawskiego⁵. Stan ten utrzymał się do chwili wydania dekretu z 12 I 1830 r., na podstawie którego siedzibą komisarza obwodowego stał się Brześć Kujawski, co okazało się w tym wypadku rozwiązaniem przejściowym, gdyż na mocy postanowienia z 15 VIII 1836 r. siedzibę obwodu kujawskiego umieszczono ponownie we Włocławku⁶.

Intencją wydawcy przystępującego do publikacji „Opisów” miast kujawskich i ziemi dobrzyńskiej było opublikowanie wszystkich zachowanych tekstów tych źródeł opisowych i statystycznych. Obecnie, gdy zbliża się ku końcowi druk „Opisów” miast kujawskich, wydawca zdecydował się na ponowne ogłoszenie „Opisu Włocławka z roku 1820”. Pierwszy raz źródło to opublikował Paweł Czarnecki w „Życiu Włocławka i Okolicy” w 1929 r.⁷ Czasopismo to, wychodzące w niewielkim nakładzie, stało się obecnie w istocie niedostępne dla szerszych kręgów czytelników. Jest to najważniejszy wzgląd przemawiający za wznowieniem „Opisu Włocławka z roku 1820”. Tekst ten wraz z już ogłoszonymi oraz będącymi w przygotowaniu (z terenu ziemi dobrzyńskiej) wejdzie w skład zbioru stanowiącego podstawę do badań nad ewolucją stosunków miejskich Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego. Opublikowanie tych „Opisów” wraz z „Opisem Włocławka” oznaczać będzie zrealizowanie zapowiedzi ogłoszonej przy wydaniu *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku*.

Można uznać, że „Opis” miasta Włocławka powstał w identyczny sposób jak pozostałe tego rodzaju dokumenty. Stan zachowania materiałów dokumentacyjnych umożliwia jedynie częściowe odtworzenie okoliczności powstania „Opisu” miasta Włocławka. W odróżnieniu od większości pozostałych miast kujawskich nie zachował się do naszych czasów „Opis” miasta Włocławka znajdujący się uprzednio w aktach

⁵ Ibid., t. 1, s. 118.

⁶ Podziały administracyjne Królestwa Polskiego w okresie 1815—1918 (*Zarys historyczny*), oprac. W. Trzebiński [w:] Dokumentacja Geograficzna, Warszawa 1956, z. 4, s. 13, 52, 54.

⁷ *Opis Włocławka z r. 1820* został ogłoszony w dwóch częściach na łamach „Życia Włocławka i Okolicy” (Miesięcznik poświęcony sprawom regionalnym powiatów: włocławskiego, nieszawskiego i lipnowskiego — cyt. dalej ZW), R. 4: 1929, nr 3 (maj), s. 1—4, nr 6—7—8 (czerwiec, lipiec, sierpień), s. 1—3.

KRSW⁸. Brak tego tekstu także w „Aktach miasta Włocławka” przechowywanych w zespole KRSW. Pierwszy wydawca „Opisu” miasta Włocławka z 1820 r. P. Czarnecki korzystał jeszcze z egzemplarza tego źródła znajdującego się w aktach KRSW, stanowiącego formularz obejmujący 20 pytań skierowanych do władz miejskich. Na polecenie Komisji Województwa Mazowieckiego burmistrz Włocławka Jan Nejjart sporządził „Opisanie historyczne oraz topograficzno-statystyczne miasta Włocławka w województwie mazowieckim obwodu kujawskiego położonego”. Tak samo jak w większości innych miast „Opis” Włocławka obejmował cztery karty grubego papieru koloru szaroniebieskiego, o wymiarach 46,5×29,5 cm. Należy przyjąć, że tekst „Opisu” został zaakceptowany przez dozorcę miast we Włocławku. Powstanie i losy „Opisu” Łodzi z 1820 r.⁹ pozwalają uznać, że sporządzono trzy egzemplarze „Opisu” miasta Włocławka. Dwa z nich przesłano do Komisji Województwa Mazowieckiego, która z kolei jeden egzemplarz przekazała do Komisji Miast utworzonej przy KRSW. Wzorem pozostałych miejscowości „Opis” miasta Włocławka został wciągnięty do „ogólnego wykazu” Akt Komisji Miast. Ten właśnie egzemplarz miał w swych rękach P. Czarnecki. Nie zachował się tekst „Opisu” złożony w Komisji Województwa Mazowieckiego. Natomiast w piśmie Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego do KRSW znajdowała się — jak stwierdza P. Czarnecki — adnotacja burmistrza Włocławka o złożeniu jednego egzemplarza „Opisu” w archiwum miejskim. Jednakże inwentarz archiwum miejskiego nie wymieniał już tej pozycji podczas przygotowań do publikacji „Opisu” miasta Włocławka przez P. Czarneckiego. Należy więc stwierdzić, że obecnie dysponujemy jedynie tekstem „Opisu” Włocławka w wersji opracowanej przez P. Czarneckiego. Zawartość tej publikacji nie odpowiadała już ówczesnym wymogom stosowanym przy wydawaniu źródeł historycznych. Wydawca nie zamieścił w swej publikacji wielu ważnych informacji dotyczących między innymi powstania i opisu źródła. Zabrakło także oceny zawartości publikowanego tekstu pozbawionego, poza nielicznymi wyjątkami, jakichkolwiek objaśnień i przypisów. Najistotniejszą cechą tego wydawnictwa jest to, że P. Czarnecki dokonał streszczenia i omówienia „Opisu” miasta Włocławka. Tak więc publikacja ta nie zawiera — poza niewielkimi fragmentami — oryginalnego tekstu „Opisu” miasta Włocławka. Czytelnik otrzymał zatem spreparowaną publikację, która z winy wydawcy została pozbawiona wartości naukowej. Niemniej, wobec zaginięcia bądź zniszczenia wszystkich egzemplarzy „Opisu” miasta Włocławka, publikacja P. Czarneckiego nabrała cech źródła historycznego i ona stanowi podstawę obecnego wydania.

Współczesny wydawca „Opisu Włocławka z 1820 roku” podjął czę-

⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych — Warszawa, Akta KRSW, sygn. 459, Opisy historyczno-statystyczne miast w guberni warszawskiej.

⁹ M. R. Witkowski, *Łódź w 1820 r.*, Rocznik Łódzki, R. 2: 1931, s. 389—396.

ściową próbę rekonstrukcji jego zawartości. Pociąga to za sobą konieczność wprowadzenia pewnych zmian do wersji ogłoszonej przez P. Czarneckiego. Do obecnej publikacji, zachowującej w istocie tytuł nadany przez P. Czarneckiego, dodano pytania zawarte w formularzu skierowanym do władz miejskich. W odpowiedziach na te pytania fragmenty tekstu będące streszczeniem dokonany przez P. Czarneckiego wyróżnia się kursywą. Obecna publikacja składa się z dwóch części. Pierwszą z nich jest „Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-statystyczne” Włocławka. Druga obejmuje pismo Komisji Województwa Mazowieckiego z 1820 r., zawierające uwagi do „Opisu” miasta Włocławka. Tej części publikacji wydawca nadał tytuł „Uwagi Komisji Województwa Mazowieckiego do opisu Włocławka z 1820 roku”. Odnośnie do treści uwag należy stwierdzić, że nie sposób przywrócić pierwotnego brzmienia tego tekstu. Drukuje się więc go w wersji ogłoszonej przez P. Czarneckiego.

Przy opracowaniu edytorskim kierowano się zasadami ustalonymi w *Instrukcji wydawniczej* z 1953 r.¹⁰ Zmodernizowano pisownię, zachowując jednocześnie formy charakterystyczne dla ówczesnego języka.

¹⁰ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX wieku*, Wrocław 1953.

OPISANIE HISTORYCZNE ORAZ TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE MIASTA WŁOCŁAWKA Z 1820 ROKU

(1) Przez kogo i kiedy przywileje miasta począwszy od pierwszego założenia aż ostatecznych czasów udzielone zostały? Którzy królowie takowe zatwierdzili i jakie nadania miasto otrzymało?

Stwierdzono tu brak przywileju lokacyjnego oraz — na podstawie śladów w aktach Kapituły tutejszej — że Włocławek fundowany przez księcia Władysława, tenże książę darował biskupom z Kruszwicy. Po dewastacji tego miasta Kazimierz, książę kujawski przeniósł katedrę do Włocławka, a biskupowi Wolimierowi nadał niektóre dobra. O uposażeniach księcia Władysława z czasów założenia wiadomości się nie dochowały, z przywilejów zaś wyliczone są tylko ważniejsze, a mianowicie:

Z przywilejów królewskich:

1) R. 1519. Zygmunt I do targów tygodniowych i 2 jarmarków od dawna egzystujących, jarmark trzeci nadał;

2) R. 1530. Tenże nadał wolność obywatelom spławiania towarów wszelkiego rodzaju aż do morza i na morze Wisłą bądź łądem bez opłaty cła;

3) R. 1549. Zygmunt August potwierdza przeszłe przywileje i uwalnia od opłaty ceł na lądzie i wodzie;

4) R. 1549. Tenże król potwierdza wszystkie przywileje dla biskupów, duchowieństwa i obywateli, pozwalając używać prerogatyw miastu Gnieznu służących, uwalniając od ceł, tudzież grobelnego i mostowego i przydając jarmark jeden;

5) R. 1559. Tenże król uwalnia od wszelkich ceł, tudzież grobelnego i targowego;

6) R. 1646. Jan, król polski, potwierdza uwolnienie od ceł i jarmarki;

7) R. 1713. Król August Wtóry nadaje nowych jarmarków osiem;

Przywileje biskupie:

1) R. 1339. Maciej biskup siedem włók gruntu wójtom włocławskim bez opłaty czynszu nadał; młyn na rzece Zgłowiączce pozwolił i jednego rybaka trzymać do łowienia ryb na Wiśle;

2) R. 1577. Stanisław Karnkowski uroczyście zezwala wolnego wrębu w lasach biskupich na rury do utrzymywania wody w mieście. Przedmieście Nowe Miasto nadaje i przyłącza do miasta cegielnię, kosztem miasta wystawioną, z wolnym do borów biskupich wrębem wieczyście darował;

3) R. 1690. Bonawentura Machaliński aprobuje przywilej Stan[isława] Karnkowskiego, stanowiący bractwo strzeleckie;

4) R. 1764. Antoni Ostrowski bractwo piwowarów do strzeleckiego i literackiego przyłącza, dawniejsze ich wolności i przywileje aprobuje.

(2) Jakie jest położenie geograficzne miasta? czyli ma jeziora, rzekę spławną lub inną?

W r. 1820 otoczone jest Włocławek od wschodu do zachodu borami które także pokrywają wyniosły brzeg Wisły. Położenie geograficzne określa burmistrz odległością Włocławka od okolicznych miasteczek.

Użytki z Wisły i Zgłowiączki, więc: za rybołówstwo z Wisły i lądowe za wprowadzane na zimę do Zgłowiączki statki, pobierały ekonomie rządowe. Na dochód miasta służyło lądowe od statków przybijających do brzegów Wisły. Miasto pobierało również dochód z rybołówstwa na jeziorze Grzybnie, będącym własnością miejską.

(3) Jaka była rozległość miasta przy jego założeniu? z jakimi graniczyło wiościami? czy granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone? z jakich przyczyn i kiedy?

Brak przywileju lokacyjnego nie pozwala ustalić obszaru na którym miasto powstało. Gdy biskup w r. 1787 wyznaczył Komisję Dobrego Porządku, miasto udowodniło przywilejem biskupa Karnkowskiego z r. 1534 i biskupa Rozdrażewskiego z r. 1598, że dokonane było na 42 włókich. Niezależnie od tego wójtowie posiadali 7 włók przez Macieja Golanczewskiego im nadanych bez opłaty czynszu, a 12 włók zajmowały pastwiska dla bydła dworskiego (biskupiego) i mieszczęńskiego. Do tego Komisja Dobrego Porządku dodała na żądanie mieszczan 3 włóki na przedmieście Nowe Miasto, które Karnkowski do miasta przywilejem (1577 r.) przyłączył. Ogółem zatem Komisja ustaliła terytorium miasta na 64 włóki chełmińskie i ten stan posiadania w r. 1820 nie uległ żadnej zmianie, nie uległy więc zmianie i granice. Miasto stykało się posiadłościami swymi z biskupią, a w r. 1820 już „narodową” wsią Łęgiem, z borami biskupimi od wschodu i południa, od zachodu zaś i północy granicę znaczyły Zgłowiączka i Wista.

(4) Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle, pastwiska, robociznę, cegielnię, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie?

W posiadaniu miasta znajdowały się dwa folwarki. Papieżka, dawniej do wójtów należąca (o której burmistrz Nejgart prowadził proces z Nostyczową) posiadała 6 włók i rumunki o obszarze 4 włók.

Nadto własności miasta były pastwiska i lasy, lecz z lasów tych żadnego prawie nie było profitu, ponieważ nie pozostawały w ochronie, w zarządzaniu nimi żadnego się nie trzymało prawidła.

Oprócz rynku innych placów gminnych nie było. Za władz pruskich wzniesiono dwa domy, w których mieszcili się obwody wojskowe, „łęcki” (od Łęgu) i „brzeski”. Domy te miasto puszczało w dzierżawę.

Aż do czasów pruskich na środku rynku stał stary ratusz, który potem dla starości spustoszał. Na jego miejscu pobudowano nowy¹.

Rzeźnicy i piekarze posiadali własne jatki, placili tylko w kasie miejskiej od placu rynkowego, na którym owe jatki stały. Gorzelnie i browary w prywatnym znajdowały się ręku. Dwa browary, które dawniej należały do bractwa piwowarów, w r. 1820 stały się nieużyteczne, gdyż bractwo w tym czasie już nie istniało, a jeszcze za swej egzystencji ofiarowało je było na fundusz szpitalny. Upadła także (jeszcze w r. 1807) cegielnia, którą Karnkowski (1577 r.) darował miastu z wolnym urębem do lasów dworskich. Nie prowadzono również w tym czasie młynów ni tartaków. Z fabryk egzystowała tylko jedna fabryka oleju².

(5) Jakie były instytuta przy założeniu i jakie gmachy publiczne? które z nich upadły i dlaczego? jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się oraz w jakim stanie?

Przy kościele katedralnym istniał szpital na utrzymanie 8 ubogich³. Drugi szpital przy kościele farnym, założony przez kanonika Floriana Lachowicza w 1753 r. utrzymywał także zaledwie kilkoro ubóstwa. Fundusze czerpano częścią z legat i darowizn osób prywatnych.

Do szeregu budynków przybył zamek, darowany rządowi przez biskupa. Po odrestaurowaniu przeznaczono go na użytek szkół i umieszczenie władz obwodowych. Na terenach za Zgłowiączką, należących dawniej do biskupów i odłączonych od miasta jeszcze od czasów lokacji, rząd pruski, zagarnąwszy to terytorium, wymurował magazyn do sypania zboża, postawił żupy solne i domy mieszkalne dla urzędników skarbowych.

(6) Jakie były i są fabryki i rękodzielnie i w jakim stanie?⁴

(7) Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy lub też czyli inne dominia mają równe propinowania prawo?

(8) Czy są jakie procesy o propinacje, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne? Z kim, kiedy są rozpoczęte i do jakiego doprowadzone stopnia?

(9) Jaka jest ludność miasta?

chrześcijan	2821
Żydów	218 ⁵
innych wyznań	239
w ogóle głów	3278 ⁶

¹ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił następujące objaśnienie: Tego właśnie ratusza fotografię przesłał prof. Noakowski [Towarzystwu] Krajoznawczemu. Wiadomość powyższa prostuje mylne mniemanie, że zachowana fotografia jest obrazem kilkowiekowego ratusza, o którym dotąd nic prawie nie wiadomo, czy był kilkowiekowym, a który, stojąc jakiś czas pustką (jeżeli brać dosłownie słowa Najgarta, iż „dla starości spustoszał”) ostatecznie za Prusaków rozebrano. ŻW, R. 4: 1929, nr 3, s. 3.

² P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił następujące objaśnienie: (o fabryce cykorii Bohma nie ma wzmianki, leżała bowiem poza granicami miasta). Włocławek więc nie był w tym czasie, jak dziś miastem przemysłowym i jego „siłą żywotną” był wówczas handel, respective handel zbożem. ŻW, R. 4: 1929, nr 3, s. 3.

³ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił następujące objaśnienie: (nazwisko fundatora nieznane). ŻW, R. 4: 1929, nr 3, s. 3.

⁴ P. Czarnecki w swoim wydawnictwie opisał odpowiedzi na rubryki: 6, 7 i 8 zawarte w „Opisie” miasta Włocławka.

⁵ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił objaśnienie: (liczba ta z roku na rok szybko wzrastała). ŻW, R. 4: 1929, nr 3, s. 3.

⁶ W wydawnictwie P. Czarneckiego błędnie 3378.

(10) Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców, czy rzemiosła, handel lub też rolnictwo?

Zajmowali się mieszczenie rzemiosłem, gorzelnictwem, kupiectwem, handlem zbożem (Żydzi zwłaszcza, odebrawszy ten handel kilku kupcom Niemcom) i na wigacją⁷. Posiadali też mieszczenie po trosze roli, która przy powyższych pryncypialnych zarobkach dawała im pewien dochód.

(11) Jaka jest ilość domów?

mürowanych	44
drewnianych	301
w ogółe	345

(12) Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniwym?

2659 zł 75 gr

(13) Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Ulice w większości były zabrukowane. Z braku materiału brukowego w pobliżu musiano go sprowadzać wodą i ładem z odleglejszych miejsc.

(14) Wiele miewa i kiedy jarmarków?

Jarmarki, których było dwanaście, odbywały się w następujących terminach:

- 1) na Wszystkich Świętych],
- 2) na Trzech Króli, [6 I]
- 3) na ś. Wojciech, [23 IV]
- 4) na ś. Jana Chrzyciciela, [24 VI]
- 5) na ś. Łukasza, [18 X]
- 6) na ś. Marcina, [11 XI]
- 7) na ś. Michała, [29 IX]
- 8) w Niedzielę Przewodnią, [tydzień po Wielkanocy]
- 9) na Przemienienie Pańskie, [6 VIII]
- 10) Zwiastowanie] N[ajświętszej] M[arii] P[anny], [25 III]
- 11) Wniebowstąpienie] N[ajświętszej] M[arii] P[anny], [15 VIII]
- 12) na ś. Walenty, [7 I]

(15) Co za szczególny przedmiot handlu podczas tych jarmarków?

Szczególny przedmiot handlu na owych jarmarkach przedstawiały towary łokciowe, sukna, płótna, perkale i materie; w porze z mowej przybywali również kupcy z futrami różnego gatunku. Nie zgłaszali się natomiast kupcy na bydło i konie, jakkolwiek jarmarki na te obiekty także służyły.

(16) Wiele ma targów tygodniowych?

Poza jarmarkami raz w tygodniu odbywał się targ, na który dowożono wiktuały.

(17) Jakie dochody miasto miało w roku 1806, 1819 oraz dla jakich przyczyn powiększone lub zmniejszone?

[1806] — 9 906 zł 21 gr

[1819] — 16 048 zł 19 gr

Powodem wzrostu dochodów było powiększenie kanonów (czynszów wieczystych) od coraz liczniejszych kupców, którzy z mocy przywilejów i później-

⁷ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa umieścił przypis: Ci nawigatorzy — po prostu flisacy i berlinkarze zamieszkiwali w pobliżu portu, stąd nazwa ulicy „Matenbuchy” (niemieckie Matenbuden — domy marynarzy). Tej nazwy ulica znajduje się też w Gdańsku. ZW, R. 4: 1929, nr 3, s. 3.

szych ustaw rządowych opłacali dzierżawę pertynencji gruntowych wyżej niż dawniej. Pertynencje owe były dwojakiego rodzaju:

1) te, które w posiadaniu mieszczan znajdowały się od niepamiętnych czasów. Opłacano z nich wprowadzone dawnym zwyczajem prętowe (od placów w ulicach pryncypialnych gr 3 od pręta, od ogrodu ornego od pręta pół szeląga i.t.d.).

2) Drugi rodzaj pertynencji stanowiły te, które za rządu pruskiego na kanon wpuszczone zostały. W ten sposób wydzierżawiono wieczyście 5 placów: na czterech stały domy starozakonnych, a na piątym bóżnica. Z pertynencji cztery łąki, pozostające w posiadaniu kasy miejskiej od dawnych czasów (przywilej biskupa Hieronima Rozdrażewskiego z r. 1591), znajdowały się za obrębem miasta we wsi Korabnikach.

Do wzrostu dochodów przyczyniły się także świeżo wprowadzone opłaty: łądowe od statków po towary — głównie zboże — przybijających do brzegów,

oraz opłata konsensowa (pozwolenie na prowadzenie przedsiębiorstwa) od szynkarzy.

(18) Czyli miasto w ogóle wzrasta lub upada i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Rozwój miasta rozpoczął się od r. 1817, w którym — jak i w r. 1818 — koniunktury dla handlu zbożowego były szczególnie pomyślne. Istniało naówczas we Włocławku 28 spichrzów: 25 większych i 3 mniejsze.

W rozwoju pewną rolę odegrało wprowadzenie do miasta Komisji i Kasy Obwodowej⁸.

(19) Wiadomości historyczne lub statystyczne jakie poprzedniczymi rubrykami objęte nie są, a które jednakże miejsce mieć mogą?⁹

(20) Uwagi dozorczy miast.

Miasto Włocławek jako portowe, bardzo kwalifikowane do ulepszenia stanu jego i gdyby tylko negocjacje z Anglią na płody kraju naszego nie podlegały zmianom, a negocjanci na stratę nie byli wystawieni, można się spodziewać z pewnością, że miasto znacznieby w domy i spichrza murowane postąpiło, zwłaszcza, że w niem wiele familij wiejskich osiada.

[UWAGI KOMISJI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO DO OPISU WŁOCŁAWKA Z 1820 ROKU¹⁰]

[Komisja Województwa Mazowieckiego — M.K.] objawszy administrację w celu zapewnienia dochodu kasie miejskiej oraz przyszłego uregulowania boru najprzód wszelką sprzedaż drzewa wzbronila, następnie pomiar boru i podzielenie go na pręty geometrycznie skutecznie poleciła.

⁸ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił następujące objaśnienie: Burmistrz Nejjgart upatrywał jednak możność dalszego wzrostu głównie w pomyślności handlu zbożowego. ŻW, R. 4: 1929, nr 6—7—8, s. 2.

⁹ P. Czarnecki w tej części swego wydawnictwa zamieszcza następujące objaśnienie: Wobec braku tekstu „Opisów” nie sposób stwierdzić, czy mamy do czynienia z dowolnością wydawcy, czy też burmistrz Włocławka nie zamieścił tam żadnych danych.

¹⁰ P. Czarnecki w tej części swego wydawnictwa zamieszcza następujące objaśnienie: Komisja Województwa Mazowieckiego wystosowała w r. 1820 raport do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji, do którego załączyła opis. W raporcie tym Komisja dopełnia wiadomości podane w opisie oraz czyni uwagi o gospodarce miejskiej. ŻW, R. 4: 1929, nr 6—7—8, s. 2, por. nr 3, s. 2—3.

[Komisja Województwa Mazowieckiego — M.K.] jako źródła dochodów miasta wylicza się między innymi:

Polowanie, które już za rządu pruskiego bywało dzierżawione. Dzierżawca mógł polować na gruntach miejskich i w lasach. Targowe jarmarczne i łopatkowe ustanowiła, ustalając taryfę, Komisja Dobrego Porządku. Nie było natomiast opłat od fur, któreby mogły służyć na naprawę i budowę bruków. O wprowadzeniu brukowego Komisja Wojewódzka wystosowała odpowiedni wniosek. Miarowe zaprowadzono niedawno przed r. 1820. Była to opłata od miar zbożowych pobierana w następujący sposób: dzierżawca otrzymywał od kasy miejskiej miary zbożowe sprawdzone i ostemplowane. Kupiec zgłaszał się do dzierżawcy po owe miary, płacąc mu za półkorzec na godzinę po gr 8. Wspomniana już opłata ładowego, uchwalona przez Radę Miejską w r. 1817, pobierana była w zależności od pojemności statków: statki największe, od 20—25 łasztów biorące, płaciły po 8 zł za każdorazowe przybicie do ład, jedno i pięćdziesiątowe płaciły po złotemu. Opłata rzeczowa tamowała handel i dlatego, jako zbyt uciążliwa, zdaniem Komisji Wojewódzkiej winna być zniesiona.

Propinacja przysługiwała wyłącznie miastu, zwolnione jednak od niej zostały przez Kom[isję] Dobr[ego] Porządku: browar Seminarium, browar księży Reformatów i karczma „Wydmuchowo” należąca do ekonomii brzeskiej. Także zgodnie z nakazem Kom[isji] Dobr[ego] Porządku liczba piwowarów w mieście nie mogła przekroczyć trzydziestu. Rada Miejska uchwałą z 15 X 1816 r. na mocy przywilejów, służących miastu, podwoiła pobory od trunków, sprowadzanych do Włocławka z innych miejscowości. Wreszcie z polecenia Księcia Namiestnika pobierano po 1 gr 1 szelagu od garnca piwa lub portera ^a.

Chociaż burmistrz wylicza 12 jarmarków na podstawie przywilejów, Komisja ¹¹ [podaje — M.K.], że przywilejami ma sobie miasto [nadano — M.K.] 10 jarmarków. W czasach wojen jarmarki podupadły. Komisja przeto w celu ich ożywienia, a nawet przywrócenia niektórych, ogłosiła je w 1817 r. w Dzienniku Wojewódzkim.

Ciężary pod rozbiarami ponosili mieszczenie na rzecz skarbu biskupiego w postaci opłat pod różnymi tytułami, odrabiając także biskupom szczególne powinności: opłacać byli winni 66 zł czynszu rocznego, płacić po 4 zł od każdej sprzedanej beczki wódki, każdy zdun winien rocznie 3 tuziny polerowanych garnków i bezpłatnie piecne na zamku naprawiać, każdy szewc — corocznie parę butów i parę trzewików itp. Od ciężarów tych uwolniła mieszczańską Komisja Dobr[ego] Porządku, podnosząc jednak czynsz do zł 738 rocznie. Czynsz opłacało miasto, ściągając opłaty od mieszczan. Dochody biskupie zagarnął potem rząd pruski i domagał się 738 złotych, które uważał za czynsz z gruntów mieszczańskich. Obywatele jednakowoż dowiedli aktem Komisji Dobr[ego] Porządku, że to kancelaria miejska winna opłatę rzeczową skutecznie. Wskutek decyzji ministerialnej Kamera pruska pobierała więc, jak dawniej zł 66 od ekonomii brzeskiej, co obowiązywało miasto także w r. 1820.

Do pertynencji rządowych należały trzy realności, dawniej biskupie, a przez Prusaków na skarb zajęte: cegielnia, zwana biskupią, karczma na przedmieściu przy trakcie kowalskim („Wydmuchowo”) i młyn słodowy przy rzece Zgłowiączce.

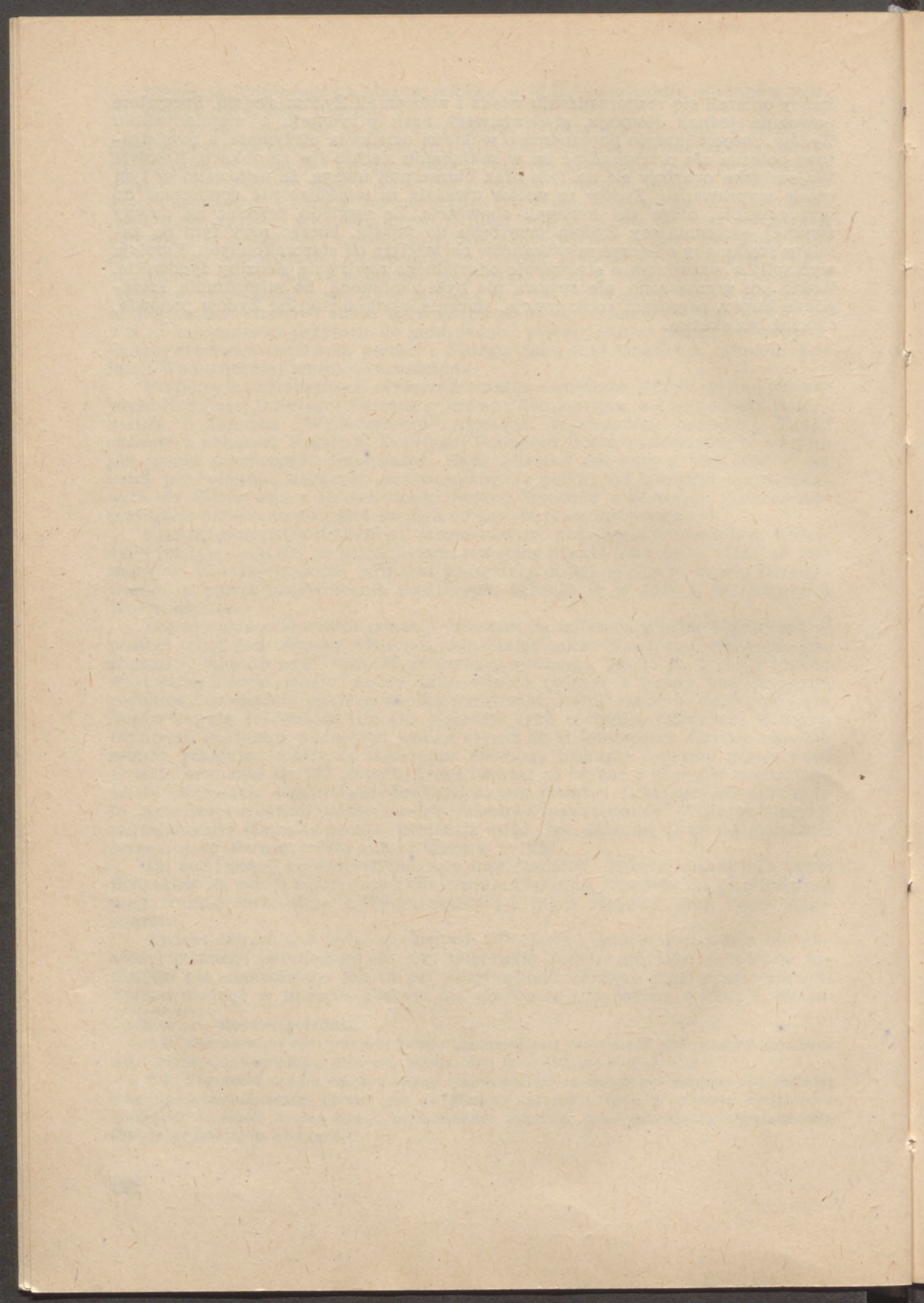
Zydom zabronione było osiadać we Włocławku, który wprawdzie nie posiadał pisanego privilegium de non tolerandis Judeis, ale jako w mieście biskupim nie dopuszczano ich tu per observatone. Dopiero rząd pruski zezwolił Zydom osiadać w mieście. Pierwsi też przybysze przychodzą z Prus ¹². Miesz-

a W druku błędnie: portretu.

¹¹ P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieszcza następujące objaśnienie: Komisja, nie wiadomo dlaczego nowi... ŻW, R. 4: 1929, nr 6—7—8, s. 2.

¹² P. Czarnecki w tym miejscu swego wydawnictwa zamieścił następujące objaśnienie: (tak np. kwestionowano potem, już za Moskali, prawo pobytu w mieście niejakiemu Ungrowi, kupcowi zbożowemu i właścicielowi spichrza, jako pruskiemu obywatelowi). ŻW, R. 4: 1929, nr 6—7—8, s. 3.

kańcy opierali się rozporządzeniu władz i wzbraniali Żydom siedzib. Specjalnie powołana jednak Komisja, stwierdziwszy brak przywileju o nietolerowaniu Żydów, rozporządzenie poprzednie o wolności osiadania utrzymała, a magistratowi poleciła nie przeszkadzać im w zakładaniu siedzib i w zarobkach. Komisja Wojewódzka oparłszy się na tym oraz biorąc pod uwagę, że usiłowano w tym czasie wyprowadzić Żydów ze wsiów uważała za właściwe nie dopuszczać do wyrugowania, czego się domagali obawatele. Ze względu przecież na dawny zwyczaj, wzbraniający Żydom przystępu do miasta, bacząc przy tym na zamiary rządu, aby odłączyć mieszkańców chrześcijan od starozakonnych, Komisja wystąpiła z wnioskiem o stworzenie oddzielnego rewiru na siedziby żydowskie. Rewir ten wyznaczono, ale sprawa nie była skończoną, bo mieszczenie, szczególnie kupcy, zagrożeni konkurencją, starania swoje o rugi na Żydów ponowią, chociaż bez skutku.

Andrzej Mietz (Toruń)

OPIS CHODCZA Z 1822 ROKU*

Chodecz, wieś parafialna, musiał już istnieć w drugiej połowie XIII w. Wskazuje na to wezwanie kościoła parafialnego św. Dominika, które występuje na naszych ziemiach najwcześniej właśnie w tym okresie¹. Nazwa wsi — Chodecz, wieś Chodka² — pojawia się w dokumentach dopiero w 1325 r.: plebanus ecclesie de Chodcza³. Zamiany wsi na miasto dokonał na prośbę Jana Kretkowskiego, podstolego dobrzyńskiego i starosty brzesko-kujawskiego, Władysław III dokumentem wydanym w Budzie 2 listopada 1442 r.⁴ Chodecz lokowany został na prawie chełmińskim. Okres świetności miasta przypada na XV i XVI wiek. W 1461 r. z nadania Andrzeja Kretkowskiego powstała przy kościele parafialnym fundacja mansjonarzy⁵. W 1520 r. Zygmunt Stary uwolnił mieszczan na lat osiem od wszystkich podatków z wyjątkiem podatku od piwa i ceł⁶, a Zygmunt August w 1545 r. zwolnił miasto od różnych ciężarów⁷. Tenże za staraniem Jerzego i Andrzeja Kretkowskich nadał miastu w 1563 r. prawo odbywania jednego jarmarku w roku, obok istniejących już z nadań wcześniejszych dwóch jarmarków i jednego nadanego w 1544 r.⁸ W miejsce spalonego przywileju lokacyjnego Zygmunt III

* Tekst ten stanowi kolejną publikację „Opisania historycznego oraz topograficzno-statystycznego” miast Kujaw i ziemi dobrzyńskiej z lat 1820—1824, których wydanie zapowiedziane zostało przy druku *Opisu Brześcia Kujawskiego z 1820 roku* w Zapiskach Kujawsko-Dobrzyńskich seria B, Włocławek 1979, s. 187—207.

¹ Z. Guldón, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII—XIV wieku*, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych BTN, seria C, nr 15, Warszawa—Poznań 1974, s. 43.

² Zob. S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk—Łódź 1984, s. 53.

³ *Monumenta Poloniae Vaticana*, 1, *Acta camerae apostolicae*, vol. 1, 1207—1344, Kraków 1913, s. 266.

⁴ *Codex Diplomaticus Poloniae*, t. 2, Warszawa 1852, cz. 2 nr 587, s. 881—883.

⁵ *Monumenta Historica Dioeceseos Wladislaviensis*, t. 20, Włocławek 1901, s. 76.

⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych (AGAD), Metryka Koronna (MK), 34, k. 343.

⁷ AGAD, Księgi grodzkie przeddeckie recogn., 7, k. 233v.

⁸ *Ibid.*, MK 96, k. 92.

nadał w 1592 r. (10 XII) nowy przywilej, w którym miasto otrzymało prawo magdeburskie⁹. Przywilej ponadto potwierdzał prawo do odbywania czterech jarmarków w roku, przydając targi w sobotę oraz prawo zakładania cechów rzemieślniczych.

W XVII stuleciu w wyniku wojen szwedzkich miasto zaczęło podupadać. Juraament z 1659 r. wykazuje: „iż w miasteczku Chodczu nie masz tylko 18 chałup [...] rzemieślników 4”¹⁰. Próbę dźwignięcia miasta z upadku podjął jego właściciel Ludwik Kretkowski. Ufundował przy kościele parafialnym kaplicę Matki Boskiej Różańcowej¹¹ i upoosażył ją 1 łanem na dobrach kubłowskich¹². Za jego staraniem Jan Kazimierz dokumentem z 1666 r. dodał do czterech przyznanych wcześniej jarmarków jeszcze trzy¹³. Według rejestru pogłównego z 1674 r. w mieście mieszkało 104 mieszczan i 4 Żydów.¹⁴ Podjęte przez Ludwika Kretkowskiego wysiłki miały znaczenie doraźne i nie zapobiegły dalszemu upadkowi miasta. Zniszczenia dopełniały epidemie i pożary. W 1733 r. na skutek pożaru miasto zostało uwolnione od opłaty czopowego od piwa¹⁵.

Pewne ożywienie w życiu miasta można zaobserwować w ostatniej ćwierci XVIII stulecia. Ówczesny właściciel Chodcza, stolnik inowrocławski Stanisław Jarnowski uzyskał u króla Stanisława Augusta odnowienie przywilejów. Dokumentem z 1776 r. król nadał miastu prawo odbywania sześciu jarmarków rocznie, ustalając je na następujące dni: 19 III, 1 V, 29 VI, 26 VII, 15 X, 21 XII¹⁶. W końcu XVIII w. Chodecz otrzymał połączenie pocztowe przez Krośniewice z Łęczycą i przez Brześć Kujawski z Toruniem¹⁷. Miasto po przejściu go przez Jakuba Zygmunta Kretkowskiego stało się centrum administracyjno-gospodarczym dominium chodeckiego¹⁸.

W wyniku drugiego rozbioru Chodecz znalazł się w obrębie prowincji Prusy Południowe. Według obowiązującego do 1795 r. podziału prowincji miasto należało do departamentu piotrkowskiego (łęczyckiego) w granicach powiatu kowalskiego.¹⁹ Po trzecim rozbiore na-

⁹ Ibid., MK 137, k. 353.

¹⁰ Ibid., Księgi grodzkie radziejowskie prothocollon relatio. 1, k. 70—71.

¹¹ Archiwum Diecezji Włocławskiej (ADW), Akta Biskupów Kujawsko-Pomorskich 58, f. 36.

¹² AGAD, Księgi grodzkie przedeckie prothocollon relatio. 16, k. 186—186v.

¹³ Por.: Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, t. 1, Warszawa 1880, s. 605.

¹⁴ Rejestr pogłównego województwa brzesko-kujawskiego z 1674 roku, wyd. R. i Z. Guldnowie, Prace Komisji Historii BTN, t. 12, 1976, s. 164, 175.

¹⁵ Dzieje ziemi kujawskiej oraz akta historyczne do nich służące, wyd. A. Pawiński, t. 5, Warszawa 1888, nr 5, s. 27.

¹⁶ AGAD, Księgi grodzkie przedeckie recogn. 94, k. 103v.

¹⁷ Por.: Trasy pocztowe z 1794 r. Przedruk z Berlinischen Nachrichten, nr 24, 1794, zamieszcza R. Prümers, Das Jahr 1793, Posen 1895, s. 589—590 oraz Plan Poczty Królestwa Polskiego ułożony i wydany w r. 1838 przez K. Jankiewicza.

¹⁸ A. Mież, Późnobarokowy zespół sakralno-cmentarny w Chodczu. Studium historyczno-architektoniczne fundacji szlacheckiej z końca XVIII wieku.

¹⁹ J. Wąsicki, Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793—1806. Studium historyczno-prawne, Wrocław 1957, s. 130.

stąpiły zmiany w podziale administracyjnym Prus Południowych. W ich następstwie powiat kowalski wraz z radziejowskim i brzeskim przeszedł do departamentu poznańskiego. Chodecz jako miasto prywatne początkowo nie zmienił swego statusu prawnego. Niemniej właściciel miasta Jakub Zygmunt Kretkowski, starosta przedecki, w zmienionej sytuacji prawno-finansowej sprzyjał planom pruskim zamiany miasta na osadę wiejską. Pozbawiony dochodów i intrat, zwłaszcza po lipcu 1796 r., kiedy to starostwo przedeckie jako Domänenämter Przedeck zostało ostatecznie podporządkowane administracji skarbu królewskiego, nie było zainteresowane w dalszym utrzymaniu nierentownego, według pruskiego prawa fiskalnego, statusu miasta²⁰. Na przeszkodzie zamiarom stanęły wydarzenia lat 1794 i 1795, najpierw insurekcja kościuszkowska, a następnie ostateczny rozbiór Polski. Zamiany miasta na osadę wiejską dokonano dopiero na początku XIX w.²¹ Do tego czasu funkcję wójta w Chodczu pełnił Stanisław Stępczyński.²²

Po utworzeniu Księstwa Warszawskiego, na mocy dekretu Fryderyka Augusta z 19 XII 1807 r.²³ powiat kowalski znalazł się w departamencie bydgoskim²⁴. Nowy podział administracyjny przetrwał do czasu upadku Księstwa Warszawskiego. W dobie ponapoleońskiej, w wyniku decyzji podjętych na Kongresie Wiedeńskim południowo-wschodnia część Kujaw weszła w skład terytorium Królestwa Polskiego²⁵. W Ustawie Konstytucyjnej Królestwa Polskiego z 27 XI 1815 r. (art. 83, 119, 135) dokonano podziału całego terytorium na osiem województw. Wspomniana część Kujaw znalazła się w obrębie granic województwa mazowieckiego. Na podstawie konstytucji wydany został 16 I 1816 r. Akt Namiestnika Królestwa Polskiego, w którym ustanowiono nową, niższego szczebla jednostkę podziału administracyjnego, obwód²⁶. Powiatom pozostawiono uprawnienia wyborcze i władzę sądowniczą. Obwód kujawski tworzyły powiaty: brzeski, kowalski i radziejowski. Te z kolei dzieliły się na gminy.

Od 1816 r. władze obwodu kujawskiego mieściły się we Włocławku²⁷. Przeniesienie siedziby obwodu w latach 1830—1836 do Brze-

²⁰ Ibid., s. 226, 298.

²¹ L. J. de Verdmou. *Krótką monografią wszystkich miast, miasteczek i osad w Królestwie Polskim*, Warszawa 1902, s. 31.

²² Nazwisko jego jako Stemperisky błędnie odnotowano w opisie miasta z 1793 r., zob.: *Opisy miast polskich z lat 1793—1794*, cz. 1, wyd. J. Wąsicki, Poznań 1962, s. 53.

²³ *Dziennik Praw* (Księstwa Warszawskiego), t. 1, s. 24.

²⁴ Zob.: M. Kallas, *Opis Brześca Kujawskiego*, s. 188.

²⁵ M. Handelman, *Rokowania delimitacyjne polsko-pruskie 1815—1823*, [w:] *Pomędzy Prusami a Rosją*, Studia Historyczne, seria 3, Warszawa 1922, s. 103 n.; M. Kallas, *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej*, *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria A, Włocławek 1978, s. 201—202.

²⁶ *Dziennik Praw* (Królestwa Polskiego), t. 1, s. 118.

²⁷ Ibid., t. 13, s. 63—65.

ścia Kujawskiego nie miało większego znaczenia. Pierwszym komisarzem obwodu kujawskiego został Stamirowski²⁸.

Akt Namiestnika z 3 II 1816 r. wprowadzał nową organizację miast w Królestwie Polskim²⁹. Władza administracyjna w miastach należała do burmistrzów. W tym okresie Chodecz był osadą wiejską i siedzibą gminy, w której władzę administracyjną sprawował wójt. Po przywróceniu praw miejskich w 1822 r. nie od razu wprowadzono funkcję burmistrza. W 1867 r. Chodecz ponownie pozbawiony został praw miejskich³⁰. Najdłużej, bo około 40 lat, był wójtem, a od 1845 r. również burmistrzem Wawrzyniec Szalkowski, bogaty mieszczanin, profesor wielu nieruchomości w Chodczu³¹.

Rola miast uległa istotnym zmianom w czasach Sejmu Wielkiego, zwłaszcza po ogłoszeniu ustawy z 17 IV 1791 r. „Miasta nasze królewskie wolne w państwach Rzeczypospolitej”. Mimo iż regulacja prawna dotyczyła miast królewskich, jednak w ustępie szóstym artykułu pierwszego była mowa również o miastach dziedzicznych, do których zaliczał się także Chodecz³². W miastach tych wewnętrzny porządek określały drobiazgowo ordynacje i zarządzenia dziedziców. Niemniej uwagom i ostrzeżeniom Komisji Policji Obojga Narodów podlegały wszystkie obiekty publiczne, jak, karczmy, traktierne, poczty itd.³³

W dobie Sejmu Czteroletniego duże uznanie zdobyły sobie informacje statystyczne. Zbieranie ich kontynuowały po trzecim rozbiore władze zaborcze. W zaborze pruskim podstawą zainteresowania się miastami były sprawy fiskalne³⁴. W tym celu powołano specjalne komisje, do pracy w których zaangażowano głównie radców podatkowych i urzędników kamer. Administracji miast przedłożono jednolicie opracowaną „indagandę” z 82 pytaniami³⁵. W miastach prywatnych odpowiedzi na pytanie udzielał właściciel. Dawały one ogólną orientację o liczbie i strukturze zawodowej oraz wyznaniowej mieszkańców, potencjale gospodarczym i stanie architektoniczno-urbanistycznym miast. Na ich podstawie opracowano później stan miast Prowincji Prus Południowych oraz określono dla nich wymiar podatkowy. Na

²⁸ Ibid., t. 2, s. 27.

²⁹ Ibid., t. 2, s. 61 i n.

³⁰ Archiwum Państwowe we Włocławku (APW), Naczelnik Powiatu Włocławskiego, Wójtostwo Chodecz 1817–1861, 156, niefoliowane.

³¹ Ibid., Kościół parafialny w Chodczu, 116, niefoliowane.

³² *Volamina Legum*, t. 9, Kraków 1889, s. 215.

³³ Ibid., s. 278, 281–282. Szeroko problematykę tę omawiają: A. Z a h o r s k i, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959, s. 83; T. O p a s, *Miasta prywatne a Rzeczpospolita*, Kwartalnik Historyczny, R. 78, 1971, nr 1, s. 28–48.

³⁴ J. W a s i c k i, *Pruska literatura urzędnicza z końca XVIII i początku XIX wieku, opisująca ziemie polskie zaboru pruskiego*, Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 4, 1958, z. 2, s. 264.

³⁵ R. P r ü m e r s, op. cit., s. 460. Zestaw pytań zamieszcza J. W a s i c k i w: *Opisy*, s. 1–8.

nich oparli również swoje opisy historyczne i geograficzno-statystyczne Sirisa i A. C. Holsche³⁶.

W czasach Księstwa Warszawskiego kontynuowano zbieranie informacji statystycznych aż do 1813 r.³⁷ Do praktyki tej powrócono ponownie w 1817 r.³⁸ w Królestwie Polskim wzmocniono również prace nad opracowaniem stanu miast. W 1815 r. powołana została Komisja Nadzwyczajna, a w 1818 r. Deputacja do interesów miejskich przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji³⁹. W celu uzupełnienia Deputacji utworzono w 1820 r. Komisję Miast, której przewodził A. Sumiński, Dyrektor Centralny Policji i Poczty, a jej członkiem był A. Groffe, Budowniczy Generalny. Głównym zadaniem Komisji było zebranie funduszy na regulację miast⁴⁰. Prace prowadzone były z wielkim rozmachem. Na podstawie raportów dozorców miast przesyłanych do Komisji Wojewódzkich opracowywano projekty techniczne i kosztorysy przebudowy i rozbudowy miast. Na szczeblu centralnym pracami tymi zajmowała się działająca od 1817 r. Rada Ogólna Budownictwa, Miernictwa, Dróg i Spławów⁴¹.

W Obwodzie Kujawskim pracami porządkującymi zabudowę miejską kierował Rajmund Rembieliński, prezes Komisji Wojewódzkiej. Był on autorem projektu urządzenia na tym terenie osad sukienicznych⁴². Począwszy od 1821 r. Komisja Województwa Mazowieckiego rozpoczęła określać tereny pod nowe osadnictwo. Wytypowane zostały następujące miasteczka: Zgierz, Łódź, Dąbie nad Nerem, Przedecz, Gostynin, Kłodawa. Centrum ośrodka sukienicznego miało się mieścić w Łęczycy. Jeszcze w 1821 r. otrzymał R. Rembieliński od Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego pełnomocnictwo do osadzania rękodzielników pruskich. Tak szybki proces powstawania osadnictwa sukienicznego możliwy był dzięki wcześniejszym pracom przygotowawczym, które rozpoczęto już w 1818 r.⁴³ Z tych lat zacho-

³⁶ Sirisa, *Polens Ende, historisch, statistisch und geographisch, topographische Beschreibung von Südproussen und Neu-Ostproussen oder der Königlich-Preussischen Besitznehmungen von Polen in den Jahren 1793 und 1795 entworfen*, Leipzig 1798; A. C. Holsche, *Geographie und Statistik West- Süd und Neuost-Preussen*, Bd. 1-2, Berlin 1804.

³⁷ Zob.: *Statystyka departamentu bydgoskiego ułożona w miesiącu kwietniu 1812 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, Warszawa-Poznań 1972; *Raport wojskowo-statystyczny departamentu bydgoskiego z 1813 roku*, wyd. M. Kallas, J. Wojciak, [w] *Dokumenty do dziejów Kujaw i ziemi dobrzyńskiej XIV-XIX w.*, Warszawa-Poznań 1974, s. 61-87.

³⁸ Zob.: M. Kallas, *Opis Brzeźcia Kujawskiego*, s. 192.

³⁹ *Zródła do historii miast łódzkiego okręgu przemysłowego w XIX w.*, wyd. R. Karczmarek, Warszawa 1958, s. VII.

⁴⁰ AGAD, KRSW, Deputacja do urządzenia funduszy miast i ulepszenia ich stanu, 36.

⁴¹ A. Bartczakowa, *Ratusze klasycystyczne na Mazowszu*, *Biuletyn Historii Sztuki*, R. 25, 1963, nr 2, s. 171.

⁴² W. Ostrowski, *Świetna karta z dziejów planowania w Polsce 1815-1830*, Warszawa 1949.

⁴³ A. Bartczakowa, op. cit., s. 172.

wały się akta, projekty, anszagi i plany regulacyjne Brdowa, Brześcia Kujawskiego, Chodcza, Izbicy i Przedcza, a także nowej osady sukienniczej w Babiaku⁴⁴. Dla geometrów (m.in. Dornsteina, Knetzlera, Sitza, Wańkowskiego i innych) prowadzących pomiary miast opracowano specjalną instrukcję, która została rozesłana do dozorców miast⁴⁵. Prace regulacyjne trwały aż do 1831 r.

W tym okresie Chodecz również zmienił swoje granice i kształt. Poza granicami starej zabudowy wytyczono projekt przestrzenny nowego miasta z kwadratowym rynkiem pośrodku⁴⁶. Zabudowa w rynku została ujednolicona. W bliskiej odległości od rynku, przy trakcie wiodącym do Włocławka, wybudowano kościół ewangelicki⁴⁷. Układ przestrzenny nowego miasta wyraźnie dominował swą okazałością nad ścieśnioną, drewnianą zabudową starego Chodcza. Przeprowadzono wówczas również częściową regulację starego miasta. Obydwa rynki połączone zostały ulicą (dzisiejsza ulica Warszawska). Prawie całą przestrzeń starego rynku zajął nowo wzniesiony kościół parafialny. Zlikwidowano i zabudowano fragment traktu brzeskiego na odcinku od plebanii do nowego rynku. Na obrzeżu starego miasta tuż przy ogrodach wytyczono nową ulicę łączącą rynek nowego miasta z traktem łączącym. Rozwój Chodcza związany z osadnictwem sukienniczym nie trwał jednak zbyt długo⁴⁸. Stopniowy upadek miasta dał się już zaobserwować w końcu połowy XIX stulecia.

Komisja Miast w celu przeprowadzenia regulacji miast opracowała z początkiem 1820 r. kwestionariusz zawierający 19 pytań i uwagi dozorców miasta. Kwestionariusz zatytułowany „Opisanie Historyczne oraz Topograficzno-statystyczne Miasta” był ostateczną wersją wcześniejszych ankiet wzorowanych na pruskich „indagandach”⁴⁹. Uzupełniony on został przez komisję wojewódzką częścią opisową. Prace nad zebraniem opisów miast ukończone zostały w 1824 r. Dane statystyczne zebrane w opisach wykorzystano później w opracowaniach obejmujących województwo⁵⁰ lub cały obszar Królestwa Polskiego⁵¹. Ponadto niektóre jednostkowe opisy miast wydane zostały jeszcze w trakcie trwania urzędowej akcji związanej z opisami miast⁵².

Opisy miast sporządzane były w trzech egzemplarzach. Jeden pozostawał w aktach miejskich, pozostałe dwa wysyłano do komisji

⁴⁴ APW, Naczelnik Powiatu Włocławskiego, Akta pomiaru i regulacji miast powiatu włocławskiego 1821, 1865, 427, niefoliowane; AGAD, Zbiór Kartograficzny, 48-3, 225-229.

⁴⁵ APW, Naczelnik Powiatu Włocławskiego 427, w załączeniu „Instrukcja dla mierniczych trudniących się pomiarem Siedlisk i Realności miast w Królestwie Polskim”.

⁴⁶ Na temat nowej zabudowy Chodcza po 1820 r. zob.: A. Mietz, op. cit.

⁴⁷ *Unsere Gemeinden, Hausfreund Evangelischer Volks-Kalender*, J. 28, 1907, s. 55-61.

⁴⁸ APW, Naczelnik Powiatu Włocławskiego, Kataster Chodcza 1829-1845, 126, niefoliowane.

⁴⁹ Zob., *Zródła do historii miast*, s. 1-6.

⁵⁰ Problematykę tę omawia M. Kallas, *Opis Brześcia Kujawskiego*, s. 193.

⁵¹ *Ibid.*, s. 193 n.

⁵² *Ibid.*

wojewódzkich, z czego jeden komisje przesyłały do Komisji Miast. Opisy miast obwodu kujawskiego zachowały się w komplecie poza opisem Włocławka, który zaginął podczas ostatniej wojny⁵³. Opisy Kowala i Włocławka wydane zostały drukiem jeszcze przed drugą wojną światową⁵⁴. Niektóre z opisów posłużyły ponadto wcześniej do opracowania monografii miast kujawskich: Radziejowa, Sompolna, Włocławka⁵⁵.

Opis miasta Chodecza uważany był dotąd za zaginiony. W spisie miast, których dotyczyą „Opisy historyczne i topograficzno-statysty-

⁵³ Ibid., s. 194 n.

⁵⁴ A. Jędrzejewski, *Historia miasta Kowala*, Włocławek 1921; P. Czarnecki, *Opis Włocławka z r. 1820*, *Życie Włocławka i Okolicy*, R. IV, 1929, nr 5, s. 1–4; nr 6–8, s. 1–3.

⁵⁵ *Kościół i klasztor w Radziejowie*, Rolnik Nieszawski, R. II, 1931, nr 33, s. 3–4; nr 34, s. 3; nr 35, s. 3; M. Morawski, *Monografia Włocławka*, Włocławek 1933; J. Przędzki, *Radziejów. Z dziejów miasteczek i osad kujawskich*, *Głos Nieszawski*, R. VI, 1935, nr 37, s. 4–5; nr 38, s. 3; nr 39, s. 2–3; A. Gajda, *Monografia Sompolna z dodatkiem o Lubstowie i okolicy*, Koło 1936.

⁵⁶ AGAD, KRSW, *Opisy historyczne i topograficzno-statystyczne miast w Guberni Warszawskiej*, 457.

czne miast w Guberni Warszawskiej”, znalazła się nawet adnotacja dopisana ołówkiem o zaginięciu opisu Chodcza⁵⁶. Opis odnaleziony został przypadkowo. Z niewiadomych powodów znalazł się on w woluminie zawierającym akta Chodcza z 1811—1846⁵⁷. Opis obejmuje 6 kart niefoliowanych grubego niebieskofioletowego papieru. Formularz opisowy sporządzony został w rękopisie i obejmuje wraz z uwagami dozorczy miasta 20 pytań wpisanych w rubryki. Opis sporządził komisarz obwodu kujawskiego Rzeszotarski. Jego podpis widnieje w prawym dolnym narożniku strony tytułowej. W górnym prawym narożniku tej samej strony dopisana została adnotacja inną ręką „dla Kas Miejskich...”, która w pewnym stopniu wyjaśnia umieszczenie opisu we wskazanej teczce. Spośród sporządzonych opisów Chodcza jest to jedyny zachowany egzemplarz.

Do opisu dołączono pismo Wydziału Administracyjnego Komisji Województwa Mazowieckiego z 13 III 1822 r., skierowane do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji (KRSW). Na stronie tytułowej w prawym górnym narożniku odnotowany został wpływ pisma do Komisji Miast, z lewej zaś strony data wpływu: 14 marca 1822. Ponadto w dolnym lewym narożniku dokonano adnotacji archiwalnej „Wciągnięto do ogólnego wykazu Akt A.S.” i poniżej „opisu województwa mazowieckiego miasta Chodcza”. Adnotacja ta naniesiona została prawdopodobnie po analizie tekstu opisu w Komisji Miast.

Podstawę Wydawnictwa stanowi egzemplarz „Opisu” Chodcza złożony w Komisji Miast. Publikacja obejmuje „Opisanie Historyczne i Topograficzno-Statystyczne miasta szlacheckiego Chodcza”, a następnie pismo Komisji Województwa Mazowieckiego z 13 III 1822 r., któremu wydawca nadał tytuł „Uwagi Komisji Województwa Mazowieckiego do opisu Chodcza z 1822 r.” „Opis” Chodcza przechowywany jest w aktach „Miasta Chodcza w województwie mazowieckim 1811—1846”, znajdujących się w zespole KRSW w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie. Tekst przygotowano do druku zgodnie z zasadami (poza pewnymi wyjątkami) ustalonymi w *Instrukcji wydawniczej* z 1953 r.⁵⁸ Pisownia została nieznacznie zmodernizowana. Pozostawiono formy charakterystyczne dla ówczesnego języka, ograniczając jednak pisownię dużą literą. Skrótów rozwiązano w nawiasie kwadratowym.

Do publikacji załączono w aneksie opis Chodcza z 1793 r. Opis ten, obok pozostałych 250 opisów miast ówczesnej Prowincji Prus Południowych, znalazł się w grupie akt zaboru pruskiego z lat 1793—1806, które przeszły w posiadanie Księstwa Warszawskiego. Akta te zostały w 1944 r. wywiezione w głąb Rzeszy i po wojnie trafiły do archiwum w Merseburgu. Opisy miast przechowywane są dzisiaj w zespole akt Generalnego Dyrektorium w odrębnym dziale zatytu-

⁵⁷ Ibid., Miasto Chodecz w województwie mazowieckim 1811—1846, 697.

⁵⁸ *Instrukcja wydawnicza dla źródeł historycznych od połowy XVI do połowy XIX w.*, Wrocław 1953.

łowanym „Miejscowości”. Opisy miast byłej Prowincji Prusy Południowe zostały w 1962 r. wydane drukiem przez J. Wąsickiego w dwóch odrębnych zeszytach z podziałem na część pierwszą i drugą⁵⁹. Opis Chodcza znalazł się w części pierwszej. Technika powielaczowa druku i niski nakład sprawiły, że „Opisy” są trudno dostępne. Ponowne ich wydanie, przynajmniej w najbliższej przyszłości, nie jest przewidziane. W przeciwieństwie do dotychczasowych edycji „Opisów” miast kujawskich z lat 1820—1824 w seryjnej publikacji zbiorowej „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie” opis Chodcza z 1822 r. ukaże się również jako publikacja samoistna. Ten zamiar wydawcy wpłynął na odstąpienie od przyjętych zasad i dokonanie reedycji opisu Chodcza z 1793 r. Podstawą publikacji opisu z 1793 r. jest wydanie pierwsze.

OPISANIE HISTORYCZNE ORAZ TOPOGRAFICZNO-STATYSTYCZNE MIASTA SZLACHECKIEGO CHODCZA

(1) Przez kogo i kiedy przywileje miasta począwszy od pierwszego założenia aż do ostatnich czasów udzielone zostały? Którzy królowie takowe zatwierdzili i jakie nadania miasto otrzymało?

Lokacyjnego przywileju miasto ani jego dziedzic nie posiada — ma jednak następujące:

1 Naj[jaśniejszy] król Zygmunt w roku 1544 przydał jarmark jeden do dawniejszych dwóch, na które przywileju nie ma.

2 Zygmunt August w roku 1563 nadał jarmark jeden.

3 Zygmunt III w roku 1592 w miejsce spalonego przywileju nadał inny z prawem teutońskim. Oznaczył jarmarki cztery z których trzy w te same dni jak już przywilejem ad 1 były nadane, a czwarty jak ad 2 udzielony.

Przydał targi co sobota i rzemiosła prowadzić dozwolił.

4 Jan Kazimierz przywilejem dnia 7 grudnia 1666 r. nadał jarmarki trzy oprócz dawnych z wolną negocjacją na bydło i konie (dniem przed jarmarkiem, na które wszelkiego rodzaju towary i rzeczy sprowadzać wolno.

5 Oblata z akt grodzkich przedeckich przywileju Naj[jaśniejszego] Stanisława Augusta 1776 na jarmarków sześć.

(2) Jakie jest położenie geograficzne miasta? Czyli ma jeziora, rzekę splawną lub inną?

Położenie jest wzgórzyste, na około borami opasane. Ma jezioro wielkie, którego użytki do dziedzica należą. Leży na trakcie z obwodu łączyckiego do Włocławka idącym.

(3) Jaka była rozległość miasta przy jego założeniu? Z jakimi graniczyło włościami? Czyli granice miasta są tego czasu zmniejszone lub powiększone? Z jakich przyczyn i kiedy?

Rozległość przy założeniu dla braku przywileju lokacyjnego nie jest pamiętna, graniczyło z wsiami Chodczek, Kromszewice, Chotel i Lubieniec do dziedzica miasta należącymi, tudzież z wsią Sobieszewo Szlacheckie i dotąd tak graniczy; granice zaś jego ani zmniejszone ani zwiększone nie zostały.

(4) Czyli i jakie miasto posiada folwarki, wsie, grunta i role, łąki, ogrody, place, domy, szynki i karczmy, jatki, gorzelnie, browary, młyny, tartaki, stawy, lasy, zarośle,

⁵⁹ Zob.: *Opisy miast polskich...*, opis Chodcza zamieszczony jest na s. 51—54.

pastwiska, robociznę, cegielnię, wapiarnie, łamanie kamieni i kopalnie?

Zadnych gminnych pertynencji nie ma, wszystkie albowiem podobne własności i użytki dziedzicowi służą.

(5) Jakie były instytuta przy założeniu i jakie gmachy publiczne? Które z nich upadły i dlaczego? Jakie później przybyły i jakie w obecnym czasie znajdują się oraz w jakim stanie?

Zadnych oprócz kościoła parafialnego, przybył kościół ewangelicki, obydwa murowane i w dobrym stanie; szpital murowany przez zmarłego dziedzica JW. Kretkowskiego fundowany na utrzymanie sześciu ubogich w dobrach jego wysłużonych lecz fundusze na utrzymanie tych ubogich dla zaszczytnej śmierci fundatora ustalone nie zostały. W roku atoli 1811 sukcesorowie urzędowny zawarli układ składania ordynarii, odzieży i opału na sześciu ubogich z dóbr swych wybrać ich winnych, tudzież utrzymywania rzeczzonego szpitala.

Przy tym szpitalu jest kościółek św. Jakuba, katakumby i cmentarz do chowania ciał zmarłych. Wszystko masiw murowane.

Budowla ta jest cechą ozdoby i porządku miasta Chodcza.

(6) Jakie były i są fabryki i rękodzielnie i w jakim stanie?

Jest sukienników 8-u

garbarnia

farbarz

postrzygacze.

Znajdują się cieśle, krawcy, kuśnierze, bednarze, rzeźnicy, szewcy, tkacze.

(7) Propinacja czyli wyłącznie do miasta należy, lub też czyli inne dominia mają równe propinowania praw o?

Propinacja służy wyłącznie dziedzicowi.

(8) Czy są jakie procesy o propinacje, o przywileje i fundusze miastu służące, o granice lub tym podobne? Z kim? Kiedy są rozpoczęte i do jakiego doprowadzone stopnia?

Zadnych nie ma procesów.

(9) Jaka jest ludność miasta?

a) Chrześcijan — 376,

b) Żydów — 126,

c) Innych wyznań — 95,

d) W ogóle głów — 597.

(10) Jaki jest sposób utrzymania się mieszkańców, czy rzemiosła, handel lub też rolnictwo?

Rzemiosła i rolnictwo.

(11) Jaka jest ilość domów?

a) murowanych — 7,

b) drewnianych — 51,

c) w ogóle — 58.

(12) Wiele wynosi suma asekuracyjna ogółem w Towarzystwie Ogniomym?

100 375 złp.

(13) Czy miasto jest całkowicie lub w części brukowane i czyli w bliskości potrzebne znajdują się do bruku materiały?

Bruków wcale nie ma; materiał znajduje się na polach dominalnych o 1/4 mili kamienie, a piasek zaraz pod miastem.

(14) Wiele miewa i kiedy jarmarków?

trzyńście

1. na św. Józef,

2. na św. Filip,

3. na pierwszy poniedziałek po Wniebowstąpieniu Pańskim,
4. na Piotr i Paweł,
5. na ś. Anne,
6. na ś. Dominik,
7. na Bartłomieju,
8. na Narodzenie Panny Maryi,
9. na ś. Jadwigę,
10. na ś. Tomasz,
11. Pierwsza niedziela Postu Wielkiego,
12. na ś. Elżbietę,
13. na ś. Fabiana i Sebastiana.

(15) Co za szczególnie przedmiot handlu podczas tych jarmarków?

Konie i bydło, towary łokciowe i produkta krajowych rzemiosł, szczególnie zaś na len i konopie.

(16) Wiele ma targów tygodniowych?

W każdym tygodniu jeden co sobota.

(17) Jakie dochody miasto miało w roku 1806, 1819 oraz dla jakich przyczyn powiększone lub zmniejszone?

(1806) — 958 złp.; (1819) — —.

Ponieważ rząd uchylił dodatek ze skarbu za rządu pruskiego w kwocie złp. 528 udzielony, miasto więc przeszło pod administrację wójta gminy i dotąd tak zostaje. Zbliża się jednak terazniejszy dziedzic do oznaczenia funduszu.

(18) Czyli miasto w ogóle wzrasta lub upada i jakie są powody wzrostu lub upadku?

Utrzymuje się miernie, kilka nowych domów drewnianych pod dachówką wystawiono w tych latach.

(19) Wiadomości historyczne lub statystyczne, jakie poprzedniczymi rubrykami objęte nie są, aktóre jednakże miejsce mieć mogą?

Oprócz w poprzednich rubrykach umieszczonych nie ma żadnych.

(20) Uwagi dozorczy miast.

Wzniesienie się miasta tego zależy od zwiększenia liczby sukienników i sprowadzenia więcej rzemieślników.

[UWAGI KOMISJI WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO DO OPISU CHODCZA Z 1822 R.]

W dopełnieniu poleceń Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji ma honor przesłać w załączeniu opis historyczny oraz topograficzno-statystyczny miasta szlacheckiego Chodcza z następującymi uwagami.

1) Co do terytorium.

Oprócz siedzib miasta i gruntów przez dziedzica i obywateli posiadanych, gmina miasta Chodecz żadnych wspólnych gruntowych własności nie posiada.

2) Co do pomiaru i uregulowania siedzib miasta.

Miasto Chodecz jako mniej znaczne i nie posiadające żadnych funduszy, w swoim czasie po uregulowaniu innych ważniejszych miast przemierzone zostanie.

3) Co do odłączenia Żydów.

Miasto Chodecz żadnych nie posiada przywilejów zabraniających mieszkania w mieście starozakonnym, których na teraz w mieście 126 głów znajduje się. Ze zaś oddzielenie Żydów tylko w miastach wolnych narodowych ma miejsce przeto co do wyznaczenia dla nich oddzielnego rewiru nic tu przedsięwziąć nie można.

4) Co do budowli gminnych.

Żadnych nigdy miasto nie posiadało i nie posiada.

5) Co do pertynencji gminnych.

Tych żadnych miasto nie posiada.

p. 116-118
 Warszawa
 dnia 15 Kwie. 1842

KOMMISSYA

WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO.

Kommissya i Komisarzy
 Spraw Wnioskowanych i Sądowy

z siedzibą
 w Warszawie przy historycznym miejscu
 Sądowego Prokuratorskiego
 d. 116-118

+ 304

097

Wzrostu 62
12,1

1) Acta notarialna -

Wszystkie pisma Komisarzy
 Sądowych i Spraw Wnioskowanych
 wchodzące w skład nowo bieżącej sprawy
 w załączeniu. Sprawy historyczne oraz
 topograficzne udzieleny przez
 Sądowego Prokuratorskiego
 przedmiot uwagami -

Opisy i listy parafian i granic
 parafian i parafian i obywateli parafian
 w parafian, parafian, parafian
 w parafian, parafian, parafian
 w parafian, parafian, parafian

2) Acta parafian i parafian
na temat parafian -

Wszystkie parafian i parafian
 na temat parafian i parafian
 w parafian, parafian, parafian
 w parafian, parafian, parafian
 w parafian, parafian, parafian

3) Acta parafian i parafian -

Wszystkie parafian i parafian
 na temat parafian i parafian

Wzrostu 62
 12,1

Wzrostu 62
 12,1

- 6) Co do jarmarków.
Jarmarków miewa do roku 13 w dnie w opisie wyszczególnione.
- 7) Co do targów.
Co tydzień jeden targ w dzień sobotni odbywa się.
- 8) Co do ciężarów przez mieszczan ponoszonych.
Oprócz zwyczajnych podatków i ciężarów publicznych żadnych szczególnych obywatele miasta Chodcza nie ponoczą wyjąwszy opłaty dominalne ^a.
- 9) Co do własności rządowych w terytorium miasta położonych.
Tych żadnych nie ma.
- 10) Co do procesów.
Miasto żadnych nie miało i nie ma.
- 11) Co do przyszłego przeznaczenia tego miasta.
Miasto Chodcz nie mając etatu ani burmistrza, będąc tylko przez wójta gminnego administrowane jako mniej znaczne, bez funduszków na utrzymanie administracji miejskiej i przeszkadzające wzrostu innych miast podług zdania Komisji Wojewódzkiej na wolną osadę zamienione być powinno, ile że jak Komisja Rządowa z raportu Komisji w [ojewól] dzkiej z dnia 2 maja r [oku] z [eszłego] przekonać się raczy, dziedzie odmawia płacenia składki na utrzymanie burmistrza.

ANEKS

[OPIS MIASTA CHODCZA Z 1793 R.]

- (1) Name der Stad. (Wenn es ausser dem polnischen Namen auch einen deutschen hat, sind beide anzuführen).
Die Stadt heisst Chodcz und führet keinen anderen Namen.
- (2) Ist sie eine Immediat — oder Mediat—Stadt?
Ist eine Mediat Stadt.
- (3) Liegt sie an einem Fluss? und führt eine Brücke, Fähre darüber?
Liegt an einem See woraus ein Fluss in den Mühlen—Teich fliesset und hat eine Brücke darüber.
- (4) Wie heissen die nächsten andern Städte? und wie weit ist sie von einer jeden entfernt?
Kowal, Lubieñ ^a, Dombrowice, Klodawa, Przedecz, Izbica, Lubraniec, Brześć.
- (5) Wie heisst die Grundherrschaft? und wopfleget die se sich gewöhnlich aufzuhalten?
Starost Jacob v. Kretkowsky, hält die Starostei Przedecz und hält sich dortselbst auf.
- (6) Ist die Stadt mit Mauern oder Thoren versehen, oder offen?
Weder Mauern noch Tore, sondern ganz offen.
- (7) Sind die strassen der Stadt gepflastert?
Isnur hin und wieder gepflastert.
- (8) Wie viele Feuerstellen hat a. die Stadt? und b. die Vorstadt?
a. 32; b. keine.
- (9) Wie viele sind davon: a. in der Stadt? b. in der Vorstadt?
I. Massiv — mit Schiefer oder Ziegel? II. Nicht massiv — mit Schindeln, mit Stroh gedeckt?
II. mit Schindeln 1, mit Stroh 31 in der Stadt ; in der Vorstadt keine.

^a W rkps. domialne.

^a W rkps. Lubin.

- (10) Wie viele Wohnhäuser stehen ledig a. in der Stadt?
b. in der Vorstadt?
Keine.
- (11) Wie viele wüste Baustellen giebt es: a. in der Stadt?
b. in der Vorstadt? I. mit Pertinenzien, II. ohne Pertinenzien.
a. 10 mit Pertinenzien.
- (12) Sind ausserdem noch Bauplätze vorhanden?
12.
- (13) Wie viele Scheunen hat die Stadt?
18.
- (14) Wie viele liegen davon: a. in der Stadt? b. in der Vorstadt?
Liegen sämtliche ausser der Stadt.
- (15) Anzahl der Pfarr—Kirchen: a. Reformirte, b. Lutherische,
c. Katholische.
c. eine katholische Pfarrkirche.
- (16) Ausser den Pfarr—Kirchen sind darin: a. Stifts—Kirchen,
Kloster—Kirchen, b. Hospitals—Kirchen, c. Kapellen.
—
- (17) Anzahl der Prediger und Pfarrer: a. Reformirte, b. Lutherische,
c. Katholische.
c. 1 Probst.
- (18) Giebt es daselbst besondere christliche Seckten
z. B. Mennoniten, Sozinianer und halten diese gottesdienstliche
Versammlungen?
Nein.
- (19) Sind öffentliche Schulen daselbst, und wie viele
sind davon: a. Gymnasien, b. Lateinische Schulen, c. Trivial—Schulen?
c. ein kleine unbedeutende Schule.
- (20) Anzahl der Lehrer: a. beim Gymnasium, b. bei der Lateinischen
Schule, c. bei der Trivial—Schule.
c. ein Schulmeister namens Grekowsky.
- (21) Sind in der Stadt Klöster, wie viel von Mönchen,
von Nonnen? und wie heisst der Orden von jedem Kloster,
wozu es gehört?
Nein.
- (22) Wie viel Mönche, Nonnen, Novicien, Layenbrüder,
Layenschwestern sind in jedem Kloster?
—
- (23) Sind öffentliche Gebäude vorhanden, und werden
sie jetzt noch zu ihrer eigentlichen Bestimmung gebraucht?
Nein.
- (24) Anzahl der Brunnen in der Stadt: a. Wie viel öffentliche?
b. Wie viel Privatbrunnen?
Es sind keine Brunnen vorhanden, sondern die Einwohner holen sich das
Wasser aus dem dicht dabei gelegenen See.
- (25) Die Stadt hat an Feuer-Instrumenten: a. Metall-
-Sprützen, b. Holz-Sprützen, c. Feuer-Eimer, d. Feuer-Hacken, e. Feuer-Kufen
und f. Feuerleitern.
Keine.
- (26) Der Viehstand der Stadt: an Pferden, an Ochsen, an Kü-
he, an Schaaf, an Schweine, an Ziegen.
An Pferden 2, an Ochsen 70, an Kühe 30, an Schaaf 90, an Schweine 40,
an Ziegen 15.
- (27) Die Stadt-Flur enthält: an Acker, an Wiesen, an Holzung,
an Teichen, an Gemein-Hüthung.
An Acker 11 Huben 22 Morgen 150 Ruthen.

(28) Ob diese Grundstücke vermessen, und nach welchem Feldmass solches geschehen?

Nein.

(29) Anzahl der Einwohner mit Einschluss der Eximierten und mit Ausschluss des jetzt in der Stadt liegenden Militaris. Männer oder Wittwer, Frauen oder Wittwen, Unverheiratete Söhne über 10 Jahr, unter 10 Jahr, Unverheiratete Töchter über 10 Jahr, unter 10 Jahr, Gesellen, Lehrjungen, Männliche Domesticken, Weibliche Domesticken. Fremde, die nicht Ungessenen sind, und die nicht unter vorhin benannten Klassen zu rechnen stehen. Summa.

Männer oder Witwer 48, Frauen oder Witwen 51, Unverheiratete Söhne über 10 J. 10, unter 10 J. 11, Unverheiratete Töchter über 10 Jahre 12, unter 10 Jahre 11, Gesellen 3, Lehrjungen —, Männliche Domesticken 8, Weibliche Domesticken 5, Fremde 1. Summa 160.

(30) Darunter befinden sich nach der Seelen-Zahl: Reformirte, Lutheraner, Katolicken, Juden, Griechen, Mennoniten, Sozinianer u.a. 152 Katholiken, 8 Juden.

(31) In der Stadt sind folgende Fabriken: in Seide, in Wollen, in Leinen, in Leder, Andere Fabriken.

Keine.

(32) Wem diese eigenthümlich gehören, und wieviel Stühle in jeder vorhanden?

Keine.

(33) In der Stadt sind folgende Handwerks-Zünfte; davon sind: Christliche Meister, Jüdische Meister. Bäcker, Böttcher, Buchbinder, Büchsenmacher, Bandmacher, Büchschäfter, Bürstenbinder, Kannefassweber, Kattun- und Zitz-Fabrikanten, Kattun- und Zitzweber, Kattundrucker, Korduanmacher, Dratzieher, Drechsler, Färber, Feilenhauer, Fischbeinreisser, Fischer, Fleischer, Formenschnaider, Gelbgiesser, Gipsgiesser, Gipsbrenner, Glaser, Glockengiesser, Goldschmiede, Gürtler, Fanschubmacher, Haarsiebmacher, Huf- und Waffen-Schniede, Hutmacher, Kamm-macher, Kartenmacher, Kaufleute, Kleinbinder, Klempner, Knopfmacher, Korbmacher, Krugmacher, Kupferschmiede, Kürschner, Leinen Damastmacher, Leinen Zeugdrucker, Leinenwerber und Deckenmacher, Lein- und Garnweber, Lohgärber, Mahler, Manchestermacher, Materialisten, Maurer, Messerschmiede, Müller, Münzarbeiter, Nadler, Nagelschiede, Nehenadelfabrikanten, Orgelbauer, Ortschaftsmiede, Pantoffelmacher, Papiermacher, Papierhändler, Parchentmacher, Pergamentmacher, Parkenmacher, Peruquenmacher, Petschierstecher, Pfefferkuchenbacker, Pfeifenmacher, Plüschmacher, Porzellanmacher, Posamentirer, Potaschbrenner, Raschmacher, Riemer, Rothgiesser, Röbroder Brunnenmacher, Sammetmacher, Sammt- und Plüschruthenmacher, Sattlermacher, Sägenschniede, auch Bohr- und Zeugschmiede, Segelmacher, Seifensieder, Seidenhalbwürker, Sedenwürker, Seiler, Scheerschleifer, Schieferdecker, Schiffbauer, Schlösser, Schneider, Schneidemüller, Schornsteinfeger, Schuster, Schwedfeger, Siebmacher, Sporer, Stuhl-Methall-Arbeiter und Fabrikanten, Stärk- und Rademacher, Strumpfstriker, Strumpfalcker, Strumpfweber, Stuhlmacher, Pudermacher, Steinschnieder, Steinmetzer, Stein- und Dammsetzer, Stell- und Stuccaturarbeiter, Tabackspinner, Tapetenmacher, Tapezierer, Täschner, Tischler, Töpfer, Trippmacher, Tuchbereiter, Tuchhändler, und Gewandschneider, Tuchmacher, Tuchscheerer, Uhrgehäusmacher, Uhrmacher, Vergolder, Wachsbleicher, Wachsleinwandmacher, Walkmüller, Weissgärber, Weissnagelschmiede, Wollkämmer, Wollkratzer, Wollspinner, Zeltschnieder, Zeugfabrikanten, Zeugdrucker, Zeugmacher, Ziegelbrenner, Zimmerleute, Zinngiesser, Zinnen-Knopfmacher.

Christliche (Jüdische) Meister: Bäcker 3 (1), Fischer 1, Fleischer 3 (1), Schmied 1, Kaufleute (1), Lein u. Garnweber 1, Maurer 1, Müller 1, Schuster 4, Stellmacher 1, Tischler 1, Ziegelbrenner 1, Zimmerleute 1.

(34) Weiche von vorhinbenannten Zünften ist geschlossen?

Keine.

(35) Ausserdem giebt es noch folgende Künstler oder Handwerker, die keine eigene Zunft haben: Apothecker, Bader, Barbier und Chirurgi, Baumwollen, Zeugmacher, Beckenschläger; Bildhauer und zwar: Figuristen, Zierateurs, Bilderhändler, Bieberhaarne Strumpfweber, Blechereisungs-Fabrikanten, Bleicher, Bleiweismacher, Bleistiftmacher, Bortenwürken, Brandtweimbrenner, Brandtweinschenker, Brauer, Braumeister, Brillenmacher, Briefträger, Brenn und Bauholz-Händler, Buchdrucker, Buchhändler, Beuteltuchmacher, Koffetiers, Kannefass-Bleicher, Cefelieurs und Graveurs, Conditor, Confituriers, Diamantschleiffer, Distillateurs, Eisenhändler, Elfenbein-Fabrikanten, Estoffsmacher (Seiden), Eisen-Faktors, Eisen-Distributeurs, Concedirte Fabrikanten, Federschmücker, Federschmiede, Federvieh-Händler, Fährleute, Fechtmeister, Felloder Leder-Händler, Flussieder zum Alaunenwerke, Fuhrleute, Fustapeten-Macher und türkische Deckenweber, Galanterie-Händler, Garnmeister, Gastwirth, Gärtner, Gewehr-Fabrikanten, Glashändler, Glasschneider, Gold- und Silber-Sticker, Grützmacher, Hausschlächter, Hebammen, Hechelmacher, Hechtreisser, Holzhändler, Hopfenmeister, Häcker, Juvelierer, Italiäner, Kahnführer, Kalkbrenner, Kantenmacher, Kaufleute in Manufaktur- und Fabricken-Waaren, Körner, Kellenmacher, Kesselflicker, Kleiderhändler oder Trödler, Kohlenbrenner, Kohlenmesser, Kornhändler, Kornmesser, Kornmäckler, Köche, Krämer, Kupferstecher, Künstler der Mechanique und Mechanici, Küstler, Laboranten in Scheidewasser, Lackmacher, Lackirer, Lederhändler, Lederhauer, Leinewandhändler, Leisten- und Bohlenschneider, Lehmentirer, Liseurs bey den Seiden Fabricken, Loth-Schlösser-Fabrikanten, Maillons-Macher, Marmor-Arbeter, Mäckler, Medailleurs, Medicina Doktores, Mehlhändler, Milchwändler, Mollenhauer, Mouliniers bey Seiden-Fabricken, Musikanten und Kunstpfeiffer, Musikalische Instrumentenmacher, Mühlenbescheider, Mühlenreißer, Mühlenbereuter, Mützenmacher, Marktmeister, Nachtwächter, Obsthändler, Oehlmüller und Oehlschläger; Officianten bei den Armenhäusern, Imgleichen Armen-Rendanten; Officianten bei den Hospitalern, Ordonnanz-Wirthe, Organisten, Pastetenbäcker, Pfortner, Planteurs, Plattenmacher, Popzelainmacher, Riethmacher, Saffian-Fabrickanten, Sackträger, Seidenzeug-Fabrickanten, Seiden-Strumpfwürcker, Scharfrichter und Abdecker, Schembelmacher, Schiffer, Schiffknechte, Schriebelmacher, Schriftgiesser, Schrootgiesser, Schulhalter (approbirte), Schweine Schneider [prawdopodobnie Feine Schneider], Spinner, Splettreisser, Steinhändler, Steuerleute, Strohhutmacher, Strumpf-Fabrikanten, Tabacks-Fabrikanten: a) Rauchtaback, b) Schnupftaback. Tabuletkrämmer, Tagelöner, Tanzmeister, Todtengräber, Viehhändler, Viehmäster, Wachspoussirer, Weissigbrauer, Weinhändler, Weinmeister, Wildhändler, Windenmacher, Woll-Sortierer, Zeichenmeister, Zuckersieder, Zwirnmacher.

Brandtweinschenker 1 jüdischer, Brauer 1, Hebamme 1, Organist 1, Totengräber 1.

(36) Was für Professionisten würden noch angesetzt werden können und Nahrung finden?

Noch könnten folgende Professionisten angesetzt werden, die ihre Nahrung finden durften:

1 Schlösser, 1 Zimmermann, 1 Stellmacher, 1 Töpfer, 1 Schneider, 2 Tuchmacher, 1 Glaser.

(37) Worin besteht die vorzüglichste Nahrung der Stadt?

Die vorzüglichste Nahrung besteht im Ackerbau u. der Profession.

(38) Wie könnte solche noch vermehrt werden?

Durch Vermehrung der Jahrmärkte und Einführung von Wochenmärkten, auch Anziehung mahrerer Leute könnte die Nahrung vermehrt werden.

(39) Hat die Stadt ein Brau- oder Brandtwein-Urbar? Nein, sondern die Brau- und Brandtweimbrennerei gehört der Grundherrschaft.

(40) Wie wird jedes jetzt exercirt? und von wem? von Christen oder Juden?

Wird von der Grundherrschaft exercirt.

(41) Giebt es öffentliche oder private Brauhäuser, öffentliche oder private Brennereien und wie viele? auch, wie viel Brandtwien-Blasen?

Nein.

(42) Müssen gewisse Dörfer, und welche? ihren Bedarf an Bier oder Brandtwein aus der Stadt nehmen?

Nein.

(43) Oder verlegt sie gewisse Schenken und Krüge und welche?

Nein.

(44) Wie viel ist an Bier und Brandtwein im letzten Jahr debitirt worden? und wie viel Malz und Brandtwieunschroot ist dazu verbraucht?

136 Tonnen Bier a 40 Garniec, 6 Tonnen 27 Garniec Brandtwein, a 40 Garniec, 136 Scheffel Malz, 80 Scheffel Brandtwieuschroot a 16 Garniec pro Jahr.

(45) Hat bisher auch auswärtiger Brandtwein eingehen dürfen? und ist davon eine Abgabe, wieviel und an wen, entrichtet worden?

Nein.

(46) Wie viel Schank-Krüge sind in der Stadt?

2 Schank-Krüge sind vorhanden.

(47) Hat die Stadt Dörfer? Wie heissen sie? wie viel Feuerstellen hat jedes? und wie weit ist jedes von der Stadt entlegen?

Keine.

(48) Was für Abgaben und Dienste prästiren diese Dörfer an der Stadt?

Keine.

(49) Hat die Stadt Vorwerke?

Keine.

(50) Oder Viehöfe?

Keine.

(51) Oder Ziegel-Oefen?

1.

(52) Oder Theer-Oefen?

1.

(53) Oder Kalkbrennereien?

Nein.

(54) Wie viel Wasser-Mahl-Mühlen und Windmühlen gehören zur Stadt?

Eine Wassermühle mit einem Gang unterschlächtig.

(55) Gehören auch Papiermühlen dazu?

Nein.

(56) Oder Sägemühlen?

1 mit einer Säge.

(57) Oder Walckmühlen?

Nein.

(58) Sind Holz, Steine, Kalk und Lehm in der Nähe zu habend?

Holz, Stein und Lehm vorrätig und Kalk ist auch in der Nähe zu haben.

(59) Sind die Einwohner oder gewisse Dörfer gezwungen in den zur Stadt gehörigen Mühlen zu mahlen und zu schrooten?

Die Einwohner sind keinem Mühlenzwange unterworfen und können daher ihr Getreide vermahlen wo sie wollen.

(60) Hat die Stadt einem Zoll, oder wird darum ein Fuhr- oder Weg-Geld erhoben? und wohin fließt solches?
Nein.

(61) Wie viele Kaufleute und wie viel Krämer sind in der Stadt? Sind sie auf Concessionen angesetzt, und hat einer oder der andere ein Monopol?

Es befindet sich ein jüdischer Kaufmann, hat aber weder Concession noch Monopol.

(62) Aus welchen Gliedern Besteht der Magistrat, wie heisst jedes Glied, welche Stelle bekleidet er, ist er deutschen Sprache mächtig, und wie viel beträgt seine Fixes-Gehalt?

Bei dieser Stadt besteht gar kein Magistrat sondern nur ein Vogit, der die städtischen Angelegenheiten besorget, selbiger heisst Stanislaus Stemperinsky^a und bekommt kein fixes Gehalt, in der deutschen Sprache garnicht mächtig.

(63) Auf welche Art ist die Besetzung der Magistrats-Stellen bisher geschehen?

Die Grundherrschaft hat den Voigt angesetzt.

(64) Wie viel und welche Art von Unterbedienten sind beim Magistrats?

Nein.

(65) Was für Jurisdiction hat der Magistrat?

Die Jurisdiction gehört der Grundherrschaft sowohl Polizei als Justiz-Sachen.

(66) Wie sind die Stadtgefängnisse beschaffen?

Keine vorhanden.

(67) Bei der Kämmererei war im letzten Rechnungs-Jahre: die Einnahme, die Ausgabe. Bestand.

Existiert nicht.

(68) Die Kämmererei hat: Activa, Passiva.

Existiert nicht.

(69) Bei der Servis-Kasse war im letzten Rechnungs-Jahre die Einnahme, die Ausgabe, Bestand.

Existiert nicht.

(70) Giebt es noch andere Stadt-Kassen z.B. die Unterhaltung eines Röhrenstranges, der Nachwächter u.s.w. und wie ist der Zustand dieser Kassen?

Nein.

(71) Was für Abgaben hat die Stadt bisher jährlich an die Krone Polen entrichtet, und wie viel haben solche im letzten Jahre betragen?

Die Stadt hat folgende Abgaben jährlich zu entrichten: an Tranksteuer 433 fl 3 gr, Schlachtaccise 300 fl, Rauchfanggeld 104 fl. Zehnten Groschen 174 fl 1 gr 6. [Summa] 1011 fl 4 gr 6 polnisch.

(72) Was und wie viel hat die Stadt ausserdem an die Grundherrschaft bezahlen müssen?

Die Einwohner der Stadt bezahlen an die Grundherrschaft jährlich 1620 fl polisch und liefern 90 Capaune und 90 Mandel Eier. Ausserdem muss ein jeder 3 Morgen pflügen und 10 Tage Handarbeit verrichten, auch 2 Tage Mist fahren und 2 Getreidefahren nach Wloclawek stellen.

^a Stępczyński.

(73) Existirt dort eine Armen-Kasse, und wie ist der Zustand derselben?

Nein.

(74) Ist ein Krankenhospital oder Armenhaus in der Stadt? Wie ist es fundirt? Auf wie viel Personen ist es eingerichtet? und wer disponirt darüber?

Es befindet sich ein Hospital, welches die Kirche erbauet, selbiges ist auf 8 Pedsonen eingerichtet, werden aber nicht verpflegt, sodern selbige nahren sich vom Betteln.

(75) Wohnt daselbst ein practicirender Arzt oder Chirurgus?

Nein.

(76) Ist eine Apothecke im Orte oder wie weit ist die nächste entfernt?

Hier befindet sich keine Apotheke und die nächste ist in Lubraniec 2 1/2 Meilen entfernt.

(77) Wie viele Wirtshäuser sind vorhanden, wie sind sie beschaffen, sind die Wirte Christen oder Juden?

Ist kein Wirtshaus vorhanden.

(78) Existiren dort Polizei-Taxen?

Nein.

(79) Ist das Maas und Gewicht von der Polizei geeicht oder gestempelt?

Das Maas und Gewicht ist von der Gross-Schatz-Commission geeicht und gestempelt.

(80) Werden daselbst Jahrmärkte gehalten, sind es Kram oder Viehmärkte und sind sie von einiger Bedeutung?

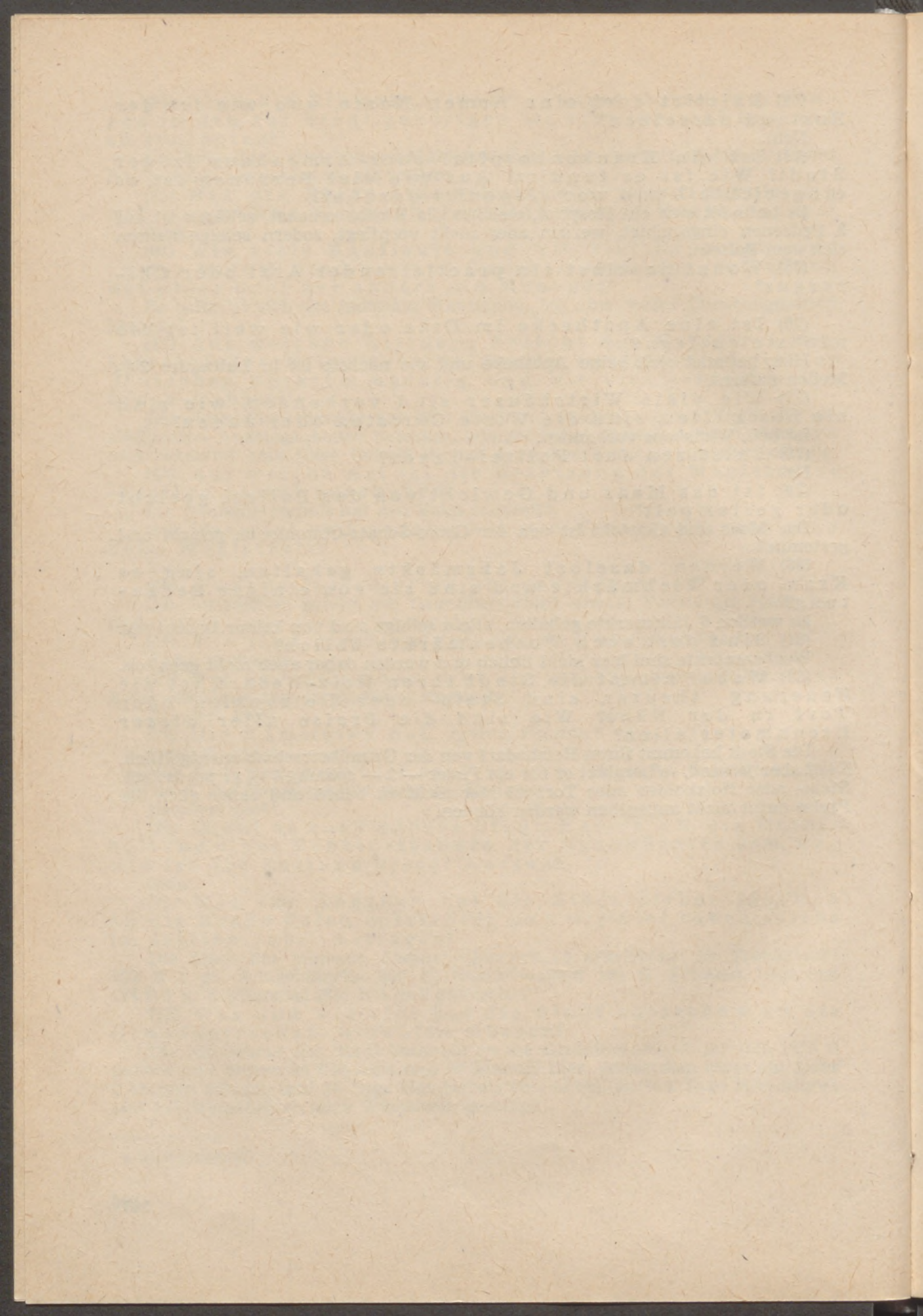
Es werden 6 Jahrmärkte gehalten, allein selbige sind von keiner Bedeutung.

(81) Sind dort auch Wochenmärkte üblich?

Wochenmärkte sind hier nicht üblich und werden daher auch nicht gehalten.

(82) Woher nimmt die Stadt ihren Holz-Bedarf, ist die Feuerung theurer, sind Stein- oder Holzkohlen oder Torf in der Nähe? Wie sind die Preise aller dieser Brennmaterialien?

Die Stadt bekommt ihren Holzbedarf von der Grundherrschaft unentgeltlich. Kauf aber jemand, so bezahlet er für ein Fuder — 2 — spännig 7 1/2 gr preussisch. Stein- oder Holzkohlen oder Torf ist hier nicht zu haben und daher auch die Preise dafür nicht angegeben werden können.

Olga Nikonowiczowa (Toruń)

WYBÓR MATERIAŁÓW ŹRÓDŁOWYCH DO DZIEJÓW STOSUNKÓW POLITYCZNYCH WE WŁOCŁAWKU W OKRESIE II RZECZYPOSPOLITEJ

Decydując się na przedstawienie w obecnej publikacji archiwaliów dotyczących związków zawodowych, stowarzyszeń, radnych miejskich oraz obwieszczenia o wyborach do Gminy Żydowskiej miałam na uwadze ich znaczenie dla znajomości polskich i żydowskich stosunków polityczno-społecznych we Włocławku w latach 1919—1939. Zawartość obecnego wydawnictwa była fragmentarycznie wykorzystana w artykułach: *Przemiany polityczne we Włocławku w okresie II Rzeczypospolitej*¹ i *Niektóre problemy życia politycznego we Włocławku w latach 1918—1926*². Ponadto teksty te znajdują się w obszernym aneksie w dysertacji omawiającej stosunki polityczne we Włocławku w okresie II Rzeczypospolitej³.

Włocławek, liczący u progu II Rzeczypospolitej około 40 000 mieszkańców, był miastem przemysłowym i handlowym o silnie rozwiniętym rzemiośle. W mieście tym, będącym stolicą powiatu, miały siedzibę liczne urzędy i instytucje państwowe. Cechą charakterystyczną Włocławka, jak i wielu innych miast było znaczne różnicowanie postaw i orientacji politycznych. Stan ten był rezultatem działalności licznych partii i stosunków politycznych. Ta różnorodność postaw politycznych była w dużej mierze wynikiem konfliktów społecznych, u podstaw których legły przede wszystkim warunki życia mieszkańców miasta. Przywódcy poszczególnych partii polskich i żydowskich walczyli o prymat w życiu politycznym Włocławka w celu realizacji swych programów, a nierzadko i ambicji osobistych. Poszczególne organizacje polityczne opierały swą działalność w dużej

¹ O. Nikonowicz, *Przemiany polityczne we Włocławku w pierwszym okresie dyktatury sanacyjnej 1926—1930*, Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, Seria A, Włocławek 1978, s. 165—192.

² O. Nikonowicz, *Niektóre problemy życia politycznego we Włocławku w latach 1918—1926*, Ziemia Kujawska, t. V, s. 59—87.

³ O. Nikonowicz, *Stosunki polityczne we Włocławku w latach 1918—1939*, Toruń 1973, maszynopis rozprawy doktorskiej przechowywany w Bibliotece Głównej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.

mierze na związkach zawodowych i stowarzyszeniach. A zatem od liczby związków i stowarzyszeń ulegających wpływowi danej partii czy stronnictwa zależała ich siła polityczna. Forum, na którym rozgrywały się walki i zabiegi o realizację programów politycznych, była przede wszystkim Rada Miejska Włocławka.

W pierwszych latach niepodległości najpoważniejszym obozem politycznym we Włocławku była Narodowa Demokracja. Jej rola była wynikiem składu socjalno-społecznego członków, jak i tradycji długoletniej działalności politycznej, a także powiązań z duchowieństwem. Wreszcie bardzo ważną rolę odegrały hasła zawarte w programie partii, tak bliskie ówczesnemu pokoleniu polskiej inteligencji, wywodzącej się w dużej mierze z kultury szlacheckiej.

Program endecji zakładał nienaruszalność prywatnej własności, prymat kościoła katolickiego w sprawach publicznych oraz popularne również we Włocławku hasło unarodowienia przemysłu, rzemiosła i handlu. Program ten był kontynuacją zadań nakreślonych przez endecję na początku XX w. Pozytywny stosunek większości obywateli miasta do treści programu spowodował, że pierwsze wybory w 1919 r. do Rady Miejskiej Włocławka wygrała prawica, uzyskując aż 15 mandatów na ogólną liczbę 33. W trzy lata później w wyborach do sejmu 1922 r. głosy swoje na endecję oddało aż 10 428 osób na ogólną liczbę 23 356 uprawnionych do głosowania.

W tym samym czasie główną partią polskiej lewicy była Polska Partia Socjalistyczna (PPS). W Radzie Miejskiej uzyskała w 1919 r. osiem mandatów, a w wyborach do sejmu 1922 r. głosowało na nią 2118 osób. Tak więc, po grupie narodowej, miała PPS największą liczbę radnych. Z zachowanych protokołów posiedzeń Rady Miejskiej, jak i z treści wniosków nagłych i interpelacji składanych przez członków PPS na forum Rady wynika, że bronili interesów klasy robotniczej z autentycznym zaangażowaniem. Łączyli się w tej walce bardzo często z radnymi Bundu, których było czterech. Bundowcy, jeśli nie występowali wspólnie z PPS (nie tylko w Radzie Miejskiej), to urzeczywistniali swe zadania programowe sami, rzadko jednocząc się z króćkolwiek partią żydowską. Żydzi stanowili we Włocławku zwartą kulturowo, ale nie politycznie, grupę mniejszości narodowej, liczącą około 24% ogółu ludności miasta. Programy żydowskich partii politycznych cechowała różnorodność haseł, począwszy od prawicowych, głoszonych przez syjonistów, poprzez umiarkowane Bundu aż po komunistyczne, prezentowane przez odpowiednią sekcję Komunistycznej Partii Polski (KPP).

Komunistyczna Partia Polski, działająca w podziemiu, miała duży wpływ na kształtowanie świadomości szerokich rzesz robotników i bezrobotnych, m.in. poprzez klasowe związki zawodowe. Wpływy jej rosły stopniowo, ale trwale. Jak wynika z zacytowanych danych, u zarania Polski Niepodległej oblicze polityczne Włocławka miało charakter zachowawczy. W ciągu dwudziestolecia międzywojennego

prawica traciła powoli, ale systematycznie swe wpływy na rzecz lewicy. Potwierdzają to ostatnie wybory do Rady Miejskiej, które odbyły się w kwietniu 1939 r. I tak z listy Obozu Zjednoczenia Narodowego nie wszedł do Rady ani jeden kandydat, z listy Stronnictwa Narodowego weszły cztery osoby; Narodowe Chrześcijańskie Zjednoczenie Pracy reprezentowało w Radzie pięć osób, a Chrześcijańskie Zjednoczenie Pracy — dziesięć osób; Zjednoczony Blok Żydowski — trzy osoby; Bund reprezentowało dwóch radnych. Natomiast Polska Partia Socjalistyczna i Klasowe Związki Zawodowe zdobyły 16 mandatów. A więc sytuacja, w stosunku do roku 1919, odwróciła się. I właśnie poszczególne kadencje radnych obrazują pozycję danej partii poprzez liczebność swych członków w Radzie Miejskiej.

Całokształt stosunków politycznych we Włocławku w okresie II Rzeczypospolitej nie doczekał się jak dotąd swej monografii. Sporo prac poświęcono natomiast, z pominięciem wielu ważnych spraw politycznych, ruchowi robotniczemu. Jedyne częściowo problematyka ta znalazła odbicie w nielicznych studiach i artykułach. Równie skromnie przedstawia się dorobek w zakresie publikacji źródłowych. Próba częściowego uzupełnienia tej luki jest ogłoszenie obecnego wyboru materiałów źródłowych. Obejmują one 9 tekstów i dotyczą problematyki społeczno-politycznej Włocławka okresu II Rzeczypospolitej.

Pierwszą grupę tych źródeł stanowią wykazy związków zawodowych i stowarzyszeń z lat 1919, 1921, 1923 i 1929. Sporządzone zostały na polecenie kolejnych starostów włocławskich, którzy z urzędu byli zainteresowani informacjami na temat oblicza politycznego tych związków. Materiały te w całości znajdują się w Archiwum Państwowym w Toruniu, Oddział we Włocławku (APToW)⁴. Stanowią część Akt Starostwa Powiatowego we Włocławku w podzespole „Referat Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego”, dawna sygnatura 69, obecna 322. Materiałom tym nadano nazwę „Związki i stowarzyszenia we Włocławku i powiecie”. W obecnym wydawnictwie publikuje się teksty na podstawie wypisów sporządzonych przez wydawcę w latach 1965—1968. Wykazy związków zawodowych i stowarzyszeń z 1919 r.; 1921 r. i 1923 r. są kopiami maszynopisu na zwykłym papierze o formacie 32×20 cm. Natomiast wykaz z 1929 r. zachował się w rękopisie sporządzonym na zwykłym papierze o formacie 32×20 cm.

Drugą grupę tekstów stanowią wykazy radnych we wszystkich czterech kadencjach. Zawierają one adnotacje, z jakiej listy wyborczej radny został wybrany. Wykaz członków I kadencji Rady Miej-

⁴ Wielokrotnie ulegała zmianie nazwa Archiwum we Włocławku. W okresie sporządzania przez wydawcę odpisów stosowano nazwą Powiatowe Archiwum Państwowe we Włocławku. Obecnie wprowadzono nazwę: Archiwum Państwowe w Toruniu, Oddział we

skiej został zamieszczony w odrębnej publikacji wydanej w 1926 r.⁵ Praca ta jest obecnie trudno dostępna. Zdecydowano się na przedruk tego wykazu, który wraz z pozostałymi źródłami obecnego wydawnictwa stanowi organiczną całość. Dzięki temu Czytelnik może prześledzić zmiany personalne w składzie Rady Miejskiej, a przede wszystkim wzrost lub spadek popularności danych partii politycznych, której Rada Miejska była odzwierciedleniem w całym dwudziestoleciu międzywojennym. Pozostałe teksty źródłowe znajdują się również w APToW w Zespole Akt Magistratu miasta Włocławka, w teczkach zatytułowanych „Posiedzenia i funkcjonowanie Rady Miejskiej”. Ostatnie z tych źródeł obejmujących wykaz radnych IV kadencji jest zamieszczone w nr 4 Dziennika Zarządu Miejskiego we Włocławku z dnia 15 kwietnia 1939 r. (s. 264—279).

Dziewiąty z publikowanych tekstów to obwieszczenie w formie afisza o wynikach wyborów do Gminy Żydowskiej z 20 maja 1931 r. Tekst z 21 maja 1931 r. wydrukowano na zwykłym papierze gazetowym o formacie 47×37 cm. Podstawę publikacji stanowi afisz znajdujący się w posiadaniu wydawcy.

Wydawnictwo źródłowe obejmuje ważne dokumenty dotyczące składu różnych organizacji miejskich Włocławka w okresie II Rzeczypospolitej (związki zawodowe, stowarzyszenia, Rada Miejska, Gmina Żydowska). Zawartość wydawnictwa stanowi pewną podstawę do podjęcia badań nad niektórymi przejawami stosunków społecznych, politycznych i narodowościowych Włocławka.

W toku opracowania edytorskiego zmodernizowano pisownię z zachowaniem form charakterystycznych dla ówczesnego języka.

Włocławku.

⁵ *Rozwój Samorządu m[ia]sta Włocławka w Polsce Odrodzonej*, Praca zbiorowa pod redakcją S. Krzewskiego, Włocławek 1926, Wydawnictwo Magistratu miasta Włocławka, s. 6.

WYKAZ ZWIĄZKÓW I STOWARZYSZEŃ WE WŁOCŁAWKU

Dokument nr 1

ZWIĄZKI I STOWARZYSZENIA WE WŁOCŁAWKU¹

(ROK 1919 a)

1. Kujawskie Stowarzyszenie Techników Żabia 7, przewodniczący Olszanowski Antoni.
2. „Nadzieja” kooperatywa skór, Cyganka 13, przewodniczący Olszanowski Antoni.
3. Polskie Towarzystwo Krajoznawcze, Oddział Kujawski, Kaliska 1, przewodniczący Antoni Byszewski.
4. Polski Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Metalowego, Wspólna 12, przewodniczący Suski Stanisław.
5. Polski Związek Zawodowy Przemysłu Żelaznego, Plac Dąbrowskiego 19, przewodniczący Jan Konopczyński.
6. Polski Związek Gimnastyczny, Gęsia 13, przewodniczący K. Goliński.
7. Straż Ogniowa Ochotnicza, Żabia 8, przewodniczący J. Lewiński.
8. Towarzystwo Higieniczne, Oddział Kujawski, Kaliska 1, przewodniczący H. Mühsam.
9. Towarzystwo Robotników Chrześcijańskich, Szeroka 12, przewodniczący Antoni Postolski.
10. Towarzystwo Rzemieślnicze, Stary Rynek 13, przewodniczący Tadeusz Gutowski.
11. Towarzystwo Wioślarskie, Nowa 7, Dr Alex. Sawicki.
12. Towarzystwo Właścicieli Nieruchomości, Kaliska 1, M. Bojańczyk.
13. Włocławskie Towarzystwo Wspomagania Biednych, Przedmiejska 1—2, p. Ks. kan. Mikneski.
14. Polska Macierz Szkolna, Szkolna 6, Dr Olszewski.
15. Związek b. Wojskowych, Wspólna 12, W. Skiermowski.
16. Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Rzemieślników Włocławskich, Stary Rynek 13, p. T. Gusowski.
17. Towarzystwo Żydowskie Gmin, Nowy Rynek 12, p. Żelachowski.
18. Towarzystwo „Makabi”, Królewiecka 35, Zausznica Jakob.
- 19.
20. „Samoobrona” Stowarzyszenie Spożywcze, Ceglana 1, Plonkowski J.
21. Stowarzyszenie Spożywcze Robotników, Ferd. Bohum, przewodniczący I. Pułstolski.
22. Syndykat Rolniczy, ul. Rolnicza 10, p. Rutkowski Zdzisław.
23. Związek Młodzieży Sjonistycznej, Nowa 22, Charkiel Projsztaj.
24. Koło Spółdzielcze przy Towarzystwie Wzajemnej Pomocy Pracowników

a W tekście dopisano ołówkiem: rok 1919.

¹ APTOW, Akta Referatu Bezpieczeństwa i Porządku Publicznego, sygn. 322 (dawna sygn. 69), Związki i Stowarzyszenia we Włocławku i powiecie, k. 1—2. Kopia maszynopisu została podpisana przez sekretarza Sadowskiego i szefa Komisariatu Policji Państwowej na miasto Włocławek ppłk. Maciejewicza.

- Handlu w Warszawie Oddział we Włocławku, Żabia 9, przewodniczący Jakubowski Wacław.
25. Towarzystwo „Spójnia” Spichlernia, p. Wincenty Rosiński.
 26. „Jedność” kooperatywa, ul. Kowalska 12, przewodniczący Joachimowicz.
 27. Towarzystwo Wzajemnej Pomocy Pracowników Handlu, Żabia 9 — Turowski.
 28. Towarzystwo „Przyszłość”, ul. Łęgska 77, M. Baum.
 29. Tuecha? (S) Robotnicza, Łęgska 44, przew. Eug. Żelachowski.
 30. Związek Lokatorów, Cyganka 21, M. Lubowski.
 31. Towarzystwo Chrześcijańskie Obrony Kobiet, ul. Kościuszki 5, Felicja Zuchmentowicz.
 32. Związek Kupców, ul. Kościuszki 2, H. Mühsam.
 33. Tani Sklep Kupców Żydowskich, Brzeska 23, P. Gulde.
 34. Związek Kupców Żydów, Buczka 23, Paweł Gulde.
 35. Kropla Mleka, Buczka 7, Alex Górski.
 36. „KATECHIJO” Towarzystwo Niesienia Pomocy, Kościuszki-9, przewodniczący St. Kino.
 37. Związek Stróżów, Wspólna 12, Olba Maciej.
 38. Związek Przemysłowców, Wspólna 12, Muszalik Au.
 39. Komisariat Żydowskiego Funduszu Narodowego, Nowa 22, M. Baum.
 40. Związek Mularzy i Zdunów, Nowy Rynek 15, Au. Dąbrowski.
 41. Stowarzyszenie Nauczycieli, ul. Warszawska 15, Gacki Wł.

ZWIĄZKI I STOWARZYSZENIA WE WŁOCŁAWKU

 Dokument nr 2 [ROK 1921 a]²

Lp.	Rodzaj stowarzyszenia lub związku	Ilość członków Zarządu	Ogólna ilość członków	Siedziba Związku lub Stowarzyszenia	U w a g i
1	Zrzeszenie Urzędników Państwowych	2	300	Kaliska 1	
2	Spółdzielnie Stow. Koleji „Przyszłość”	2	640	Kaliska 34	
3	Zw. Pol. Stow. Spożywców Oddz. we Włocławku	2	40 000	Kaliska 37	
4	Polski Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Żelaznego	3	210	Kaliska 12	
5	Polski Związek Piekarzy	2	47	Kaliska 12	
6	Polski Związek Zawodowy Pracowników Młynarskich	3	103	Kaliska 12	
7	Związek Robotników Niefachowych	2	640	Plac Dąbrowskiego 19	
8	Związek Skórzany	2	86	”	
9	Związek Porcelanowo-Fajansowy	2	Odmówiono informacji	”	
10	Związek Kuchmistrzów	2	”	”	
11	Związek Zawodowy Przemysłu Metalowego filia we Włocławku	3	250	”	
12	Związek Kelnerów	2	28	”	
13	Związek Drukarzy	3	Odmówiono informacji	”	
14	Towarzystwo Pożyczkowo-Oszczędnościowe Rzemieślników i Drobnych Kupców	Odmówiono informacji		”	
15	Stowarzyszenie Spożywców „Praca”	—	?	Dąbrowskiego 8	

Lp.	Rodzaj stowarzyszenia lub związku	Ilość członków Zarządu	Ogólna ilość członków	Siedziba Związku lub Stowarzyszenia	U w a g i
16	Stowarzyszenie Kobiet Wspólnej Pracy	2	23	O ś l a 3	
17	Związek Robotników Przemysłu Drzewnego	2	42	Kilińskiego 12	
18	Związek Robotników Rolnych	2	3 882	"	
19	Związek Dozorców Domowych	1	170	"	
20	Klub P.P.S.	Odmó- wiono infor- macji			
21	Towarzystwo Gim. „SOKÓŁ”	5	200	Kościuszki 6	
22	Związek Murarzy	3	240	G ę s i a 13	
23	Związek Cieśli	4	120	Nowy Rynek 16	
24	Związek Ziemian	3	133	Przechodnia 1/3	
25	Związek Kółek Rolniczych na Okręg Włocł.	4	3 300	Przechodnia 1/3	
26	Żydowskie Towarzystwo Gmin Makabi	4	180	Królewiecka 35	
27	Związek Rękodzielników Żydowskich	4	380	Królewiecka 14	
28	Towarzystwo Wspomagania Biednych	4	—	Przedmiejska 2	
29	Związek Kupców	2	300	Cyganka 19	
30	Związek Lokatorów	2	350	Cyganka 19	
31	Organ Sjonistyczny, Sekcja Żydowska Fund. Narodowej	2	1 500	ul. 3 Maja 22	
32	Chrześcijańskie Towarzystwo Rzemieślników i Przemysłowców	4	300	Stary Rynek 13	
33	Związek Zawodowy Felczerów	4	22	Toruńska 2	

Lp.	Rodzaj stowarzyszenia lub Związku	Ilość członków Zarządu	Ogólna ilość członków	Siedziba Związku lub Stowarzyszenia	Uwagi
34	Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich Zw. Zaw. Robotników Papieru i Związek Zawodowy Robotników Niewykwalifikowanych	6	840	Maślana 2	
35	Polskie Towarzystwo Wioślarzy	6	190	Łęska 77	
36	Związek Młodzieżowy Pracowników „Spójnia”	4	50	Spichlarna 28	
37	Stowarzyszenie Sług im. św. Zyty	4	30	Maślana 2	
38	Towarzystwo Robotników Żydowskich „Przyszłość”			Łęska 77	Z braku lokalu zawieszono w czynnościach J.w. nie rejestrowane
39	Towarzystwo Robotników Żydowskich „Strzecha”			Łęska 44	
40	Towarzystwo Przyjaciół Gim. Realnego	brak			
41	Związek Żeńskiej Młodzieży Pracującej „Spójnia”	3	30	Maślana 2	

^a Nawias od wydawcy.

² Ibid., sygn. 322, k. 10—11. Wykaz sporządzono we Włocławku w dniu 5 I 1921 r. Kopia maszynopisu została podpisana przez sekretarza Komendy Powiatowej Wiśniewskiego. Wykaz sporządził Komendant Policji Państwowej we Włocławku. Na egzemplarzu kopii stanowiącej podstawę publikacji brak jego podpisu.

Dokument nr 3
 WYKAZ ZRZESZEŃ I ZWIĄZKÓW PRZEMYSŁOWO-HANDLOWYCH
 ROK 1923³

Lp.	Data ewidencji	Nazwa	Adres	Zakres działania	Obszar działania	Prezes	
1	Za czasów rosyjskich	Towarzystwo Rolne Okręg Włocławek	Włocławek	Zaopatrywanie rolników	pow. Włocławek	Byszewski	Związek Ludowo-Narodowy
2	Star. Wr. 23/8. 1919	„Wyzwolenie”	Włocławek	Kooperatywa	Włocławek		Poalej Syjon Prawica
3	Woj. W. 1920 r.	Spół. Prac. Państw.	Włocławek	Kooperatywa	Włocławek	Wysznowski	Zw. Ludowo-Narodowy
4	w Warszawie	Oddział warszawskiego Syndykatu Rolniczego	Włocławek	Handel maszyn i produktami rolniczymi	pow. Włocławek i miasto	Dłużewski	Zw. Ludowo-Narodowy
5	10.III. Min. Spraw Wewnętrzz.	Robotnicze Stowarzyszenie Spożywcze „Praca”	Włocławek	Zaopatryw. w art. pierwszej potrzeby	Włocławek?	Suski St.	Komunizm
6	24.III.1909 Warszawa	Stowarzyszenie Spożyców „Samobrona”	Włocławek	Zaopatrzenie członków w art. spożywcze	Włocławek	Bojańczyk Michał i Maria	Z. Ludowo-Narodowy
7	24.III.1909 Warszawa	Stow. Spoż. Robotników Fabryki Ferd. Bohma	Włocławek	Zaopatrzenie członków w art. spożywcze	Włocławek	Postolski Ig. Postolski Ant.	Chrześcijańsko Demokr.
8	31.XII.1909	Stow. Kobiet Wspólnej Pracy	Włocławek	Utrzymywanie starszych osób i badania dzieci	Włocławek	Kakowska	Chrześcijańsko Demokr.

Lp.	Data ewidencji	Nazwa	Adres	Zakres działania	Obszar działania	Prezes	
9	9.III.20 MSW	Stowarzyszenie Robotników Chrześcijańskich „Nasz Sklep”	Włocławek	Zaopatrzenie Włocławka w art. spożywcze	Włocławek	Ks. Petrykowski	Chrześcijańsko Demokr.
10	Sąd. Okręg. Włocł.	Spółka „Oszczędność”	Włocławek	Komisowo-handlowy	Włocławek	Janiewicz Kocianowicz	Zw. Ludowo-Narodowy
11	17.X.1919 Star. Wł.	Samopomoc Rzemieślnicza	Włocławek	Ułatwienie otrzymywania dla członków surowców, narzędzi	Włocławek	Chorowitz Sieroszewicz	Zydowskie Sjoniści
12	2.V.1920	A. Chadus-Młot, Solidarność	Włocławek	—	Włocławek	Żydzi	
13	Sąd Okr. Włocł.	„Jedność”	Włocławek	Kooperatywa robotniczo chrześcijańska	Włocławek	Ks. Petrykowski	Chrześcij. Demokr.
14	Zarejestrowanie w okupacji niemieckiej	Koło Spółdzielcze	Włocławek	Kooperatywa robotniczo chrześcijańska	Włocławek	Purowski	Chrześcij. Demokr.
15	MSM 31/3 1920	Kooperatywa Kolejowa „Jedność”	Włocławek	Apro wizacja w art. pierwszej potrzeby	Od stacji Nieszawa do stacji Chodecz	Kodzia Nowakowski	NPR i PPS

³ Ibid., sygn. 322. Obecnie karta z wykazem z 1923 r. nie znajduje się w poszycie. Wykaz został sporządzony na polecenie wojewody warszawskiego z 21 IV 1923 r.

WYKAZ ZWIĄZKÓW I STOWARZYSZEŃ ZNAJDUJĄCYCH SIĘ NA TERENIE KOMISARIATU POLICJI PAŃSTWOWEJ M. WŁOCŁAWKA [ROK 1929 a] 4

Lp.	Nazwa związku	Mężczyzn	Kobiet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
1	Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe w Rzeczypospolitej, Włocławek, ul. Karnkowskiego nr 13	1 388	198	Duże wpływy wśród inteligencji, robotników, rzemieślników. Grupuje 8 związków zawodowych	Miasto Włocławek, powiat włocławski, niezawski lipnowski	Stronnictwa Chrześcijańsko Demokratycznego
2	Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Papierniczego. Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe, Włocławek, ul. Karnkowskiego 13	522	25	Dość duży wpływ wśród robotników fabrycznych przemysłu papierniczego	Miasto Włocławek	„
3	Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Porcelanowo-Fajansowego Chrześcijańskie Zjednoczenie Zawodowe w Rzeczypospolitej Polskiej, Włocławek, Karnkowskiego 13	88	48	Dość duży wpływ wśród robotników fabrycznych przemysłu fajansowego	Miasto Włocławek	„
4	Związek Pracowników Drogowo-Kolejowych Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego, Włocławek, ul. Karnkowskiego 13	22	—	Związek ma małe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Zarządu dotychczas nie posiada

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
5	Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Spożywczego Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku ul. Karnkowskiego 13	214	51	Związek dużych wpływów wśród społeczeństwa nie ma	Miasto Włocławek	Pod wpływem Stron. Chrześcijańsko-Demokr.
6	Związek Zawodowy Dozorców Domowych Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego Rzeczypospolitej Polskiej we Włocławku, ul. Karnkowskiego 13	169	75	Wpływ jedynie wśród dozorców domowych	Miasto Włocławek	„
7	Związek Zawodowy Robotników Drzewno-Budowlanych Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku, ul. Karnkowskiego 13	150	30	Związek ma wpływ wśród robotników budowlanych	Miasto Włocławek	„
8	Związek Zawodowy Przemysłu Metalowego Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku, Karnkowskiego 13	101	—	Ma wpływ wśród rzemieślników metalowych	Miasto Włocławek	„
9	Związek Robotników Niefachowych Chrześcijańskiego Zjednoczenia Zawodowego Rzeczypospolitej Pol-	344	47	Ma wpływ wśród robotników niewykwalifikowanych fabr.	Miasto Włocławek	Pod wpływem Stronnictwa Chrześcijańsko-Demokr.

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
10	skiej, Oddział we Włocławku ul. Karnkowskiego 13 Stowarzyszenie Kupców Polskich	200	50	Ma wpływ wśród kupców polskich i inteligencji polskiej	Miasto Włocławek	Stronnictwo Narodowe
11	Związek Zawodowy Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej we Włocławku, ul. Kościuszki 6	1 882	54	Ma małe wpływy wśród służby folwarcznej, bezrolnych i małorolnych rolników — wpływy ich w ostatnich czasach słabną	Teren działania pow. włocławski, nieszawski i lipnowski	PPS CKW Komisję rewizyjną sprawuje Zarząd Główny w Warszawie
12	Związek Stowarzyszeń Zawodowych w Polsce (Rada Zawodowa) Kościuszki 6	2 035	54	Ma wpływ wśród robotników miejskich rolnych oraz rzemieślników różnych gałęzi pracy. Wpływy ich w ostatnich czasach maleją.	Powiat włocławski, nieszawski, lipnowski	Wpływy PPS CKW
13	Związek Pracowników Komunalnych i Instytucji Użyteczności Publicznych w Polsce Oddział we Włocławku Kościuszki 6	68	—	Ma wpływy słabe wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	PPS CKW

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
14	Centralny Związek Robotników Przemysłu Skórzanego w Polsce Oddział we Włocławku	26	—	Ma wpływy — jedynie wśród szweców i ich rodzin	Miasto Włocławek	PPS CKW
15	Związek Zawodowy Murarzy „Łączność” we Włocławku Plac Wolności 16	32	—	Związek traci swe wpływy wśród społeczeństwa i murarzy	Powiat włocławski, nie-szawski, lipnowski, m. Włocławek	Jest pod wpływem KPP
16	Związek Zawodowy Pracowników Miejskich w Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku ul. Kościuszki nr 12	124	31	Związek ma wpływy wśród pracowników miejskich	Miasto Włocławek	Jest pod wpływem BBWR
17	Związek Rzemieślników Żydów miasta Włocławka, ul. Królewiecka nr 16	431	20	Związek ma wpływ wśród rzemieślników, przemysłowców i inteligencji żydowskiej	Miasto Włocławek Powiat włocławski	Jest pod wpływem syjonistów
18	Centralna Rada Drobnych Kupców i Handl. w Polsce Oddział we Włocławku ul. Cyganka nr 18	239	20	Związek ma duże wpływy wśród kupiectwa żydowskiego	Miasto Włocławek	„
19	Stowarzyszenie Urzędników Państwowych Oddział we Włocławku, ul. Kościuszki 5	60	10	Stowarzyszenie ma duże wpływy	Miasto Włocławek	BBWR

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
20	Związek Nauczycielstwa Polskiego Oddział we Włocławku, Kościusz- ki 5	108	121	Związek ma duży wpływ wśród spo- łeczeństwa, a zna- czenie wśród na- uczycieli	Miasto Wło- c.awek i po- wiat	BBWR
21	Związek Nauczycielstwa Polskiego „OGNIWO” we Włocławku, Koś- ciuszki 5	32	58	„	Miasto Wło- cławek	„
22	Związek Pracowników Poczty Tele- f. i Telegr. Koło Miejsce we Włocławku, ul. Kościuszki 5	90	30	Związek ma duży wpływ wśród u- rzędników Kas Chorych	Miasto Wło- cławek i po- wiat włocła- wski i nie- szawski	„
23	Związek Zawodowy Pracowników Ubezpieczalni Społecznej w Polsce Oddział we Włocławku, Kościusz- ki 5	53	32	Związek ma duży wpływ wśród Kas Chorych	Miasto Włocławek	„
24	Związek Zawodowy Transportow- ców Sekcja Automobilistów Od- dział we Włocławku, ul. Kościusz- ki 6	59		Związek nie ma wpływu wśród spo- łeczeństwa	Miasto Włocławek	PPS CKW
25	Włocławska Miejsce Rada Za- wodowa Związku — Związków Za- wodowych w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Żabia 27	103	3	Związek ma słabe wpływy wśród spo- łeczeństwa	Miasto Włocławek	BBWR

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
26	Związek Związków Zawodowych Pracowników Samorządowych i Użyteczności Publicznej w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Żabia 27	37	1	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Komisję Rewizyjną sprawuje Rada Zawodowa. Wpływ BBWR
27	Związek Związków Zawodowych Pracowników Przemysłu Tytoniowego i Spirytusowego Oddział we Włocławku, ul. Żabia 27	21	1	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Komisję Rewizyjną sprawuje Rada Zawodowa. Związek jest pod wpływem BBWR
23	Związek Związków Zawodowych Przemysłu Drzewno-Budowlanego w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Żabia 27	18	—	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Związek jest pod wpływem BBWR
29	Związek Związków Zawodowych Robotników Przemysłu Chemicznego i Pokrewnych w Polsce — Oddział we Włocławku, ul. Żabia 27	24	1	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Komisję Rewizyjną sprawuje Rada Zawodowa. Związek jest pod wpływem BBWR
30	Związek Mięsnarzy Polskich w Warszawie Oddział we Włocławku, Pl. Wolności 7	11	2	Związek ma słaby wpływ i znaczenie wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek powiat włocławski i nie- szawski	Wpływów politycznych Związku nie ujawniono

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
31	Zrzeszenie Urzędników Banku Gospodarstwa Krajowego we Włocławku, ul. Żabia 2	11	2	Związek znaczenia nie ma, działa jedynie na terenie banku	Bank Gospodarstwa Krajowego we Włocławku	Związek jest pod wpływem Chrześcijańskiej Demokracji
32	Stowarzyszenie Absolwentów Państwowej Szkoły Handlowej i byłej Kupieckiej „Handlowiec”, Włocławek, Kościuszki 5	32	24	Stowarzyszenie ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek	Stowarzyszenie jest pod wpływem Chrześcij. Demokr.
33	Polski Związek Zawodowy Chrześcijańskiej Służby Domowej	—	96	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa, a ma znaczenie narad służby domowej	Miasto Włocławek	Wpływy Chrześcijańskiej Demokracji
34	Chrześcijańskie Towarzystwo Rzemieślników i Przemysłowców Polskich we Włocławku, ul. Kościuszki 6	350	—	Znaczenie ma dość duże i wpływy wśród przemysłowców i rzemieślników	Miasto Włocławek powiat nie-szawski i lipnowski	Towarzystwo jest pod wpływem Stronnictwa Narodowego
35	Zrzeszenie Właścicieli Nieruchomości we Włocławku, ul. Kościuszki 5	310	54	Znaczenie dość duże, wpływy wśród właścicieli nieruchomości jak również duże znaczenie	Miasto Włocławek	Zrzeszenie jest pod wpływem Stronnictwa Demokratycznego

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
36	Zgromadzenie Kupców miasta Włocławka ul. Kościuszki 7	139	1	Zgromadzenie ma wpływy dość duże wśród bogatszego kupiectwa żydowskiego	Miasto Włocławek	Zgromadzenie jest pod wpływem Sjonistów
37	Związek Niższych Pracowników Poczty i Telegrafu — Koło Miejskowe we Włocławku, ul. Kościuszki 21	50	—	Związek ma dość duży wpływ wśród niższych pracowników pocztowych	M. Włocławek p. włocławski p. nieszawski i kolski	Związek jest pod wpływem BBWR
38	Związek Ziemian — Oddział we Włocławku ul. Przechodnia 3/5	148	5	Związek ma dość duże wpływy wśród ziemian	p. włocławski p. nieszawski	Wpływy Stronnictwa Demokr.
39	Związek Zawodowy Drukarzy i Pokrewnych Zawodów w Polsce — Oddział we Włocławku, ul. Karnkowskiego 13	30		Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa, jest zorganizowany z Żydami drukarzami	Miasto Włocławek	Wpływ Chrześcijańskiej Demokr.
40	Kujawskie Stowarzyszenie Techników we Włocławku, ul. Kościuszki 5	60		Związek ma duży wpływ i znaczenie wśród inteligencji	p. włocławski p. nieszawski p. lipnowski M. Włocławek	Wpływ Stronnictwa Narodowego
41	Związek Rzemieślników w Rzeczypospolitej Polskiej we Włocławku, Kowalska 12	80		Związek ma duży wpływ i znaczenie wśród rzemieślników żydowskich	M. Włocławek	Wpływ Bundu

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
42	Związek Zawodowy Robotników Przemysłu Odzieżowego w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Kowalska nr 12	60	50	Związek ma duży wpływ i znaczenie wśród robotników żydowskich	Miasto Włocławek	Bundu
43	Związek Zawodowy Robotników Transportowych w Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku, ul. Piekarska nr 11	27	—	Związek ma wpływ i znaczenie wśród najuboższych Żydów	Miasto Włocławek	Bundu
44	Powiatowy Związek Zawodowy Pracowników Handlowych i Biurowych w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Piekarska nr 11	35	35	Związek ma duży wpływ wśród społeczeństwa żydowskiego i pracowników biurowych	Miasto Włocławek	Bundu
45	Polski Związek Energetyków Państw. Rzeczypospolitej Polskiej w Warszawie Oddział we Włocławku, ul. Słowackiego 1	36	24	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Miasto Włocławek i po- wiat wło- cławski	B.B.W.R.
46	Kujawski Związek Weteranów 1863 r. Włocławek, ul. Cyganka 26	24	—	Związek wpływów wśród społeczeństwa nie ma	Miasto Włocławek i powiat włocławski, nieszawski, rypiński, kolski, lipnowski	B.B.W.R.
47	Związek Zawodowy Żydowski Szkół Średnich w Polsce Oddział we Włocławku, ul. Kościuszki 9	12	5	Słabe wpływy	Miasto Włocławek	syjonistów

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
48	Stowarzyszenie Urzędników Sądowych Okręgu Włocławskiego we Włocławku, Stary Rynek nr 1	53	13	Ma dość duże wpływy i znaczenie wśród urzędników Sądu		BBWR
49	Związek Niższych Funkcjonariuszy i Pracowników Państwowych Koło m. Włocławka, Stary Rynek nr 1	35	—	Związek ma słabe wpływy wśród społeczeństwa	Teren działalności m. Włocławek p. włocławski p. nieszawski p. lipnowski	BBWR
50	Związek Robotników Niefachowych w Rzeczypospolitej Polskiej Oddział we Włocławku, ul. Przedmiejska nr 17	59	25	Związek ma słabe wpływy i słabo prosperuje	Miasto Włocławek	Poalej Syjon Pra- wica
51	Zawodowe Zrzeszenie Nauczycieli Szkół Powszechnych Rzeczypospolitej Polskiej „Ognisko”	2	18	Słabe wpływy	Miasto Włocławek	Wpływ Mizracki
52	Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych w Warszawie, Oddział we Włocławku, pl. Kopernika 9	28	2	Towarzystwo ma duże wpływy wśród inteligencji polskiej	Miasto Włocławek Cała Rzeczy- pospolita	Stronnictwo Naro- dowe

Lp.	Nazwa związku	Męż- czyzn	Ko- biet	Wpływy wśród społeczeństwa	Teren działania	Wpływy polityczne
53	Stowarzyszenie Kobiet Wspólnej Pracy Rzymsko-Katolickiego Wyznania pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Marii Panny Włocławek, ul. Orła nr 9	—	85	Związek ma dość duże wpływy i znaczenie wśród społeczeństwa katolickiego	Cała Rzeczpospolita	

^a Od wydawcy pochodzi nawias kwadratowy ze zwrotem: Rok 1929.

⁴ Ibid., sygn. 322, k. 52—64. Na końcu rękopiśmiennego tekstu znajduje się nieczytelny podpis kierownika Komisarjatu Policji Państwowej i aspiranta.

Dokument nr 5

[PIERWSZA KADENCJA RADNYCH MIASTA WŁOCŁAWKA WYBRANYCH
9 III 1919 R.]^a

Lp.	Nazwiska radnych	(z listy 2 grupy) przynależność partyjna	
1	Ajchler	z listy nr 1 N.K.W. Grupa Narodowa	
2	Tęsiorowski		
3	T. Gutowski		
4	Ks. Pruski		
5	A. Górnikiewicz		
6	J. Kochanowicz		
7	E. Nell		
8	F. Dowmontowa		
9	A. Grąbczewski		
10	A. Postalski		
11	W. Piasecki		
12	L. Opoczyński		
13	M. Biesiadziński		
14	A. Wawrzyniecki		
15	J. Pawłowski		z listy nr 2 Rolników na przedmieściach
16	S. Hiller	Bund Lista nr 3	
17	Gluzman		
18	P. Gluzmanowa		
19	A. Toruńczyk		
20	L. Jarlachowicz	Lista nr 4 Grupa Pracy P.P.S.	
21	C. Kossobudzki		
22	S. Dubalski		
23	W. Hibner		
24	J. Ćwierciakiewicz		P.P.S.
25	A. Mańkowski		"
26	W. Nowak		"
27	K. Zale[w]ska	"	
28	H. Kin	Poalej — Syjon	
29	J. Bornsztajn		„ (1.5).

a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

^b Zestawienie zostało przedrukowane z pracy *Rozwój Samorządu m[iejska] Włocławka w Polsce Odrodzonej*. Praca zbiorowa pod redakcją S. Krzewskiego, Włocławek 1926, s. 6. Zestawienie to znajduje się także w zbiorach APTOW w poszycie pod nazwą „*Posiedzenia i funkcjonowanie Rady Miejskiej [w] 1919 r.*” teczka 83. Podczas sporządzania odpisu w latach 1965—1968 rok niefoliowany. Okres I kadencji Rady Miejskiej trwał od 1919 r. do 1927 r.

Lp.	Nazwisko i imię	Przynależność partyjna
30	P. Golde	Grupa Narodowa Żydowska (1,8+10)
31	J. Szubiński	
32	H. Kino	
33	F. Haufman	

[WYBORY DODATKOWE DO RADY MIEJSKIEJ Z 5 III 1922 R.]⁶

Lp.	Nazwisko i imię	Partia polityczna
1	A. Michałowski — zastęp.	Grupa Pracy — PPS
2	W. Gęszczyński „	
3	J. Kuźmiński „	
4	K. Krzywkowska „	
5	F. Wiśniewski „	
6	F. Kujawa „	
7	St. Suski — radny	

Dokument nr 6
[DRUGA KADENCJA RADNYCH MIASTA WŁOCŁAWKA
WYBRANYCH 3 IX 1927 R.]⁷

Lp.	Nazwisko i imię	Przynależność partyjna
1	J. Bojańczyk	NPR
2	W. Hibner	
3	F. Nell	
4	W. Gąsiorowski	Grupa Narodowa
5	W. Filipiak	
6	St. Mirewicz	
7	L. Mańkowski	
8	J. Kochanowicz	

^a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

⁶ Ibid., Akta Magistratu miasta Włocławka (cyt. dalej AMmW), niesygnowany poszyt „Posiedzenia Rady Miejskiej i funkcjonowanie 1922”. Podczas sporządzania odpisu rok niefoliowany.

^a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

⁷ Ibid., AMmW, niesygnowany poszyt „Posiedzenia Rady Miejskiej i funkcjonowanie 1927 r.”. Podczas sporządzania odpisu rok niefoliowany. Okres II kadencji Rady Miejskiej trwał od 1927 r. do 1933 r.

Lp.	Nazwisko i Imię	Przynależność partyjna
9	J. Pawłowski	"
10	F. Dowmantowa	"
11	A. Grąbczewski	"
12	L. Boczęcki	"
13	W. Piasecki — prezes	"
14	L. Opoczyński	"
15	M. Biesiadziński (Z. Słosarski)	"
16	Ks. A. Bogdański (Ks. Kan. St. Pruski)	"
17	Sz. Hiller	Bund
18	H. Wyszegradzki	"
19	I. Hajmowicz	"
20	B. Jabłoński	Grupa pracy PPS
21	W. Geszczyński	"
22	J. Kuźmiński	"
23	K. Krzywkowska	Grupa Pracy PPS
24	F. Kujawa	"
25	A. Michałowski	"
26	K. Zalewska	"
27	A. Sztolcman	Grupa Narodowa Żydowska
28	J. Zausznica	"
29	D. Ersler	"
30	F. Haufman	"
31	J. Horn	P. S. Prawica
32	W. Płoszkier	"
33	Zemelman	"

Dokument nr 7
[TRZECIA KADENCJA RADNYCH MIASTA WŁOCŁAWKA
WYBRANYCH W 1933 a R.]⁸

Lp.	Imię i Nazwisko	Przynależność partyjna
1	Z. Arentowicz	Grupa gospodarcza (18)
2	J. Chmura	"

a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

⁸ Ibid., AMmW, niesygnowany poszyt „Posiedzenia i funkcjonowanie Rady Miejskiej 1938 r.". Podczas sporządzania odpisu rok niefoliowany. Zestawienie sporządzono na posiedzeniu w dniu 11 V 1938 r. Okres III kadencji Rady Miejskiej trwał od 1933 r. do 1938 r.

Lp.	Imię i Nazwisko	Przynależność partyjna
3	F. Ciarkowski	"
4	W. Gliniecki	"
5	J. Doroszewski	"
6	Z. Dubalska	Grupa Narodowa (9)
7	L. Górnikiewicz	"
8	J. Hibner	Grupa Gospodarcza
9	K. Krzywkowa	"
10	J. Kozmiński	"
11	A. Kwiatkowski	Grupa Narodowa
12	A. Latos	Grupa Gospodarcza
13	Wawrzyniecki	"
14	Michler	Grupa Narodowa
15	F. Wapniarski	Grupa Gospodarcza
16	K. Walecka	Grupa Narodowa
17	Fr. Urbański	Grupa Gospodarcza
18	W. Münsam	"
19	Z. Mohr	Grupa Narodowa
20	F. Piętnak	"
21	A. Przybysz	"
22	K. Racinowski	Grupa Narodowa
23	M. Rózycki	Grupa Gospodarcza
24	A. Siemkowski	"
25	H. Tusiewicz	Zjedn. Narodowe Żydowskie
26	L. Fuks	"
27	A. Kranster	Zjedn. Blok Żydowski
28	J. Miedziński	Zjedn. Narodowe Żydowskie
29	Sz. Roht	Chrześcijańskie Zjedn. Pracy
30	W. Filipiak	"
31	A. Aichler	"
32	J. Stolarz	"
33	A. Radziejowski	"
34	K. Kamiński	"
35	A. Witkowski	Grupa Gospodarcza
36	J. Zabiegała	Chrz. Zjedn. Pracy
37	W. Zabłocki	Grupa Gospodarcza
38	J. Ziółkowski	Chrz. Zjedn. Pracy

Dokument nr 8
[CZWARTA KADENCJA RADNYCH MIASTA WŁOCŁAWKA
WYBRANYCH W KWIETNIU 1939 R.]⁹

- Okr. nr 1 1. Lejb Fuks
2. Jakub Lessing
- Okr. nr 2 3. Zygmunt Błędowski — Chrześcijańskie Zjedn. Narodowe
4. Mojżesz Alman — „Bund” i Klasowe Związki Zawodowe
5. Józef Miedziński — Zjedn. Blok Żydowski
- Okr. nr 3 6. Jan Konarski — P.P.S. i Klasowe Zw. Zawodowe
7. Szlama Gedalia Hiller — „Bund” i Klasowe Zw. Zaw.
8. Władysław Skubiński — Chrześcijańskie Zjedn. Pracy
- Okr. nr 4 9. Walerian Gliniecki — Chrześcijańskie Zjedn. Narodowe.
10. Stanisław Szotacki — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
11. Wincenty Gabryelski —
12. Antoni Radziejowski — Chrześcijańskie Zjedn. Pracy
- Okr. nr 5 13. Andrzej Pietrzak — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
14. Feliksa Dowmontowa — Stronnictwo Narodowe
15. dr Karol Masłowski — Chrześcijańskie Zjedn. Pracy
- Okr. nr 6 16. Jan Koźmiński — Chrześc. Zjedn. Narodowe
17. Wiktor Domeradzki — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
18. Romuald Bogdanowicz —
19. Mieczysław Różycki — Stronnictwo Narodowe
20. Wacław Filipiak — Chrześc. Zjedn. Pracy
21. Henryk Adamkiewicz
- Okr. nr 7 22. Jan Borsuk — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
23. Stefan Rybski
24. Stanisław Strempski — Chrześc. Zjedn. Pracy
- Okr. nr 8 25. Marcei Ryniec — Chrześc. Zjedn. Narodowe
26. Leon Pawłowski — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
27. Roman Jąkowski —
28. Michał Kamiński — Chrześc. Zjedn. Pracy
- Okr. nr 9 29. Jan Suchorzewski — Chrześc. Zjedn. Narodowe
30. Jan Kujawa
31. Telesfor Pracki — P.P.S. i Kl. Zw. Zawodowe
32. Wiktor Domalin
33. Antoni Krajewski — Stronnictwo Narodowe
34. Ignacy Zabiegała — Chrześc. Zjedn. Pracy

^a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

⁹ Zestawienie zostało przedrukowane z „Dziennika Zarządu Miejskiego we Włocławku”, nr 4 z 15 IV 1939 r., s. 264—279.

Okr. nr 10 35. Zygmunt Wiśniewski —

36. Józef Wódecki — P.P.S. i Kl. Zw. Zaw.

37. Józef Krajewski

38. Witold Szczapiński — Stronnictwo Narodowe

39. Henryk Siemieński — Chrześc. Zjedn. Pracy

40. Wojciech Kąkiel

Przynależność — „Dziennik Zarządu Miejskiego we Włocławku”
nr 4 z dnia 15.IV.1939 r. od 264—279.

Wynik wyborów — jw. nr 5 z dnia 20.V.1939 r. str. 340—356.

Dokument nr 9

OBWIESZCZENIE Z 21.V.1931 R. [O WYNIKACH WYBORÓW W DNIU
20 V 1939 R. DO GMINY ŻYDOWSKIEJ WE WŁOCŁAWKU a]¹⁰

Zgodnie z § 6 Regulaminu Wyborczego z dn. 24 października 1930, wydanego przez Ministra Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego (Dz.Ust. Nr 75 poz. 592 z dn. 5.XI.1930) Zarząd Gminy Wyznaniowej Żydowskiej m. Włocławka podaje niniejszym do publicznej wiadomości, że po przeliczeniu oddanych głosów w dniu 20 maja r.b. na 12 członków Rady Gminy Wyznan. Żydowskiej m. Włocławka okazały się następujące wyniki:

ODDANO GŁOSÓW OGÓLEM 1.629 Z KTÓRYCH UNIEWAŻNIONO 7
A ZA WAŻNE UZNANO 1.622

Z TEGO PADŁO:

Na listę Nr 1 ¹¹	265 GŁOSÓW	Na listę Nr 6	155 GŁOSÓW
„ „ 2	210 „	„ „ 7	284 „
„ „ 3	200 „	„ „ 8	41 „
„ „ 4	98 „	„ „ 10	215 „
„ „ 5	109 „	„ „ 11	45 „

a Określenie zawarte w nawiasie kwadratowym pochodzi od wydawcy.

¹⁰ Podstawę publikacji stanowi druk wystawcy (znajdujący się w posiadaniu wydawcy). Obwieszczenie wydało Prezydium Zarządu Gminy Wyznaniowej Żydowskiej miasta Włocławka w składzie: Henołch Janower, Jakub Kruszyński, Szmul Srebrnik i członkowie Zarządu: M. Baum, W. Bok, L. Kohn, M. Lubowski, S. Szulc, M. Zausznica, M. Zyger

¹¹ Wydawca uznał za celowe dodać objaśnienia zawierające nazwy organizacji zgłaszających listy wyborcze: nr 1 — organizacja syjonistyczna, 2 — Żydowska Socjalistyczna Partia Robotnicza Poalej Syjon-Prawica, 3 — Bezpartyjny Blok Żydów (kucpy, przemysłowcy), 4 — Grupa Wyborców Bezpartyjnych dla Realnej Pracy w Gminie Żydowskiej, 5 — Żydowski Komitet Wyborczy Poalej Syjon (komunizująca, właściwie lista Poalej Syjon-Lewicy), 6 — Zjednoczenie Rzemieślników Żydów (odchylenie syjonistyczne), 7 — Zjednoczony Blok Żydów Religijnych „Mizrachi”, 8 — Komitet Wyborczy Religijnych Żydów i Mas Ludowych Poalej-Agudas Israel (ortodoksi-robotnicy), 10 — Zjednoczony Religijny Blok Wyborczy przy Organizacji Agudas Israel (ortodoksi), 11 — Centralny Związek Rzemieślników Żydów w Polsce, Oddział we Włocławku (lista prorządowa). Listy 1, 6 i 7 (syjoniści) zblokowały się, skutkiem czego otrzymały 704 głosy, co dało im 6 mandatów. Zblokowały się także listy 3, 4, 8 i 10 (ortodoksi), uzyskując 554 głosy i 5 mandatów. Lista 2 otrzymała jeden mandat. Listy 5 i 11 nie otrzymały żadnego mandatu.

WYBRANI ZOSTALI:

Z LISTY Nr 1

a) kandydaci

- 1) Samuel D. Ersler
 - 2) Izaak Goldman
- b) zastępcy
- 1) Mendel Lidzbarski
 - 2) Gutkind Altman

Z LISTY Nr 2

a) kandydat:

- 1) Josef Horn
- b) zastępca
- 1) Mojsze Zygiel

Z LISTY Nr 3

a) kandydaci:

- 1) Jakób Kruszyński
 - 2) Bernard Gombinski
- b) zastępcy:

- 1) Natan Krupka
- 2) Abram Parszos

Z LISTY Nr 4

a) kandydat

- 1) Izrael Gutowski
- b) zastępca
- 1) Icek Manowicz
-

Z LISTY Nr 6

a) kandydat

- 1) Icek Kowalski
- b) zastępca
- 1) Abram Łaski

Z LISTY Nr 7

a) kandydaci:

- 1) Szmul Srebrnik
- 2) Kasryel Tchórz
- 3) Pinkus Kolski

b) zastępcy:

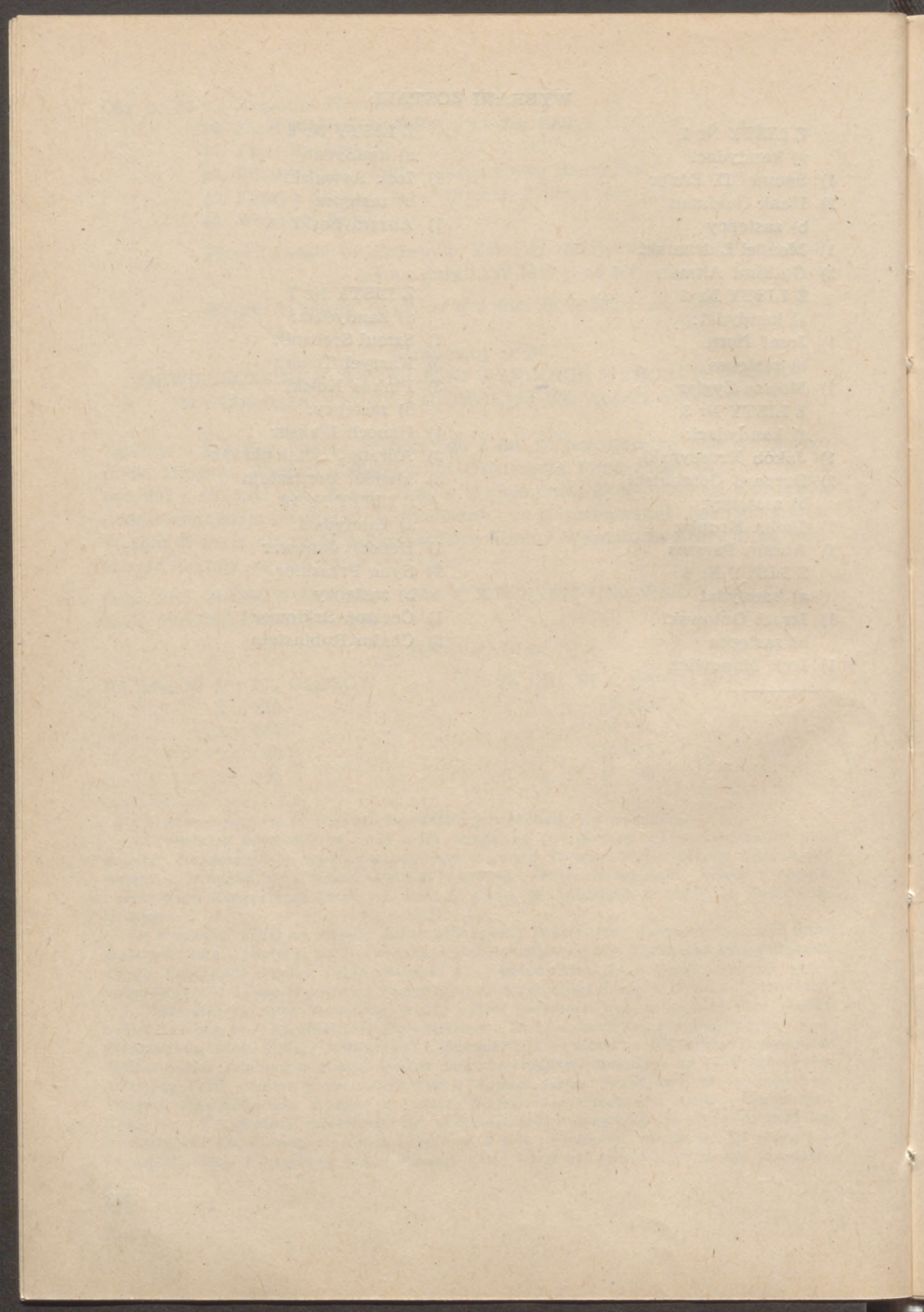
- 1) Henoch Flakser
- 2) Abram J. Białogłowski
- 3) Mendel Breitsztejn

Z LISTY Nr 10

a) kandydaci:

- 1) Henoch Janower
 - 2) Syne Praszkiec
- b) zastępcy

- 1) Cerszon Szklower
- 2) Chaim Rubinstejn

Leszek Kajzer (Łódź)

ZAKOŃCZENIE BADAŃ ZAMKU W RACIAŻKU

Zamek w Raciażku to obecnie malownicza ruina położona na wysokim brzegu Wisły, górującym nad Ciechocinkiem. Duże walory krajobrazowe i historyczne obiektu stały się podstawą decyzji o przeprowadzeniu badań archeologiczno-architektonicznych, a następnie adaptacji wzgórza zamkowego dla celów turystycznych. Wzmianki o badaniach i ich wynikach pojawiały się często w czasopismach fachowych, także regionalnych (Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie i Ziemia Kujawska) oraz w wrocławskiej prasie codziennej. Staraniem Włocławskiego Towarzystwa Naukowego wydano także (w 1985 r.) folder turystyczny zbierający w dostępnej formie podstawowe dane o zamku. W sumie więc uznać można, że społeczeństwo Kujaw było dobrze informowane o postępach prac terenowych.

Okazję do powstania tego krótkiego komunikatu stworzyło zakończenie działań badawczych. Przypomnijmy więc raz jeszcze, że badania zamku w Raciażku rozpoczęły się na zlecenie Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku — Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków i prowadzone były w latach 1978—1985 przez ekipę Katedry Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego. Pracami, będącymi działaniem zbiorowym, angażującymi pracowników i studentów Katedry, kierował autor niniejszego sprawozdania.

Dla porządku podsumujmy krótko wyniki badań. Okazało się, że murowany zamek, wznoszony od lat czterdziestych XIV w., powstał na miejscu starszego osadnictwa, które podzielić można ogólnie na 3 fazy. Od wieku IX na nadwiślańskim cyplu wysoczyzny funkcjonowała osada plemienna, a na jej miejscu w początku XIII w. powstał drewniano-ziemny gród. Po zniszczeniu w połowie XIII w. został odbudowany i funkcjonował aż do lipca 1330 r., kiedy to na Kujawy najechali Krzyżacy. Po zniszczeniach biskup wrocławski Maciej z Gołańczy rozpoczął budowę nowej, murowanej rezydencji obronnej, a prace kontynuowali także jego następcy. W sumie pełną formę, na którą składał się duży dom mieszkalny, wieża i południowy od-

ciniek muru obronnego (oraz drewniana zabudowa towarzysząca), uzyskał zamek dopiero w latach trzydziestych XVI w. Natomiast schyłek tego wieku przyniósł jego adaptację, przeprowadzoną przez znanego biskupa, polityka i humanistę Hieronima Rozdrażewskiego. Zakończył on otaczanie dziedzińca murem, zbudował pomocniczy dom mieszkalny, wzniesiony w konstrukcji szachulcowej, oraz murowaną wieżę bramną, ulokowaną na miejscu dawnego obronnego wjazdu do zamku. Zakres prac budowlanych H. Rozdrażewskiego jest już trudny do określenia, wydaje się jednak, że obiekt utracił wtedy walory obronne, stając się wygodną podwrocławską rezydencją. Niepokoje wieku XVII nie sprzyjały pracom budowlanym ani codziennej trosce o siedzibę. Na początku XVIII w. była ona już znacznie zniszczona i nie nadawała się do zamieszkania. Spowodowało to podjęcie decyzji o rozbiórce „starego” gotyckiego zamku. Roboty wykonano starannie, tak że z dawnych budowli zachowały się tylko mury magistralne głównego domu zamkowego. Tak skończył się drugi etap funkcjonowania Raciążka, nazwany umownie „fazą zamkową”. W drugiej ćwierci XVIII w. Krzysztof Szembek, późniejszy arcybiskup gnieźnieński, zajął się starymi murami, gruntownie przemurowując relikty gotyckiego domu, tak że stał się on teraz barokowym pałacem. Biały, otynkowany pałac otoczono zabudową towarzyszącą, a cały zespół pełnił nie tylko funkcję rezydencji, lecz także siedziby zarządców klucza majątków. Ostateczny kres fazy „pałacowej” przyniosły rozbiory i przełom XVIII—XIX w. Mury rozebrano na cegłę, a oglądający ruiny w połowie XIX w. Kazimierz Stronczyński zanotował stan niewiele odbiegający od tego, który w 1978 r. zastali badacze. W trakcie prac nie tylko zbadano układ stratygraficzny wzgórza zamkowego i zarejestrowano niewidoczne przebiegi rozebranych murów, lecz także zgromadzono spory zbiór ułamków naczyń glinianych, kafli piecowych i innych przedmiotów stanowiących resztki wyposażenia siedziby w poszczególnych fazach jej użytkowania. Nie dokonano tu odkryć specjalnie rewelacyjnych, pamiętań jednak trzeba o ciągłych przebudowach, wreszcie o dwukrotnej rozbiórce zamku.

Zakończenie prac badawczych nie stanowi jednak celu samego w sobie i jest tylko warunkiem umożliwiającym dalsze działania na wzgórzu zamkowym. Trudno bowiem przypuścić, aby przygotowywana obecnie publikacja wyników prac naukowych, która ukaże się w niewielkim nakładzie i będzie adresowana raczej do specjalistów, zaspokoiła ciekawość ciechocińskich kuracjuszy, a także wymagania inwestorów prac. Świadomość tę mieli wszyscy uczestnicy planowanych i wykonywanych działań terenowych. Dlatego też już w trakcie prowadzenia badań naukowych na wzgórzu zamkowym pojawili się murarze-konserwatorzy, którzy sukcesywnie zabezpieczali mury odkrywane w trakcie prac archeologiczno-architektonicznych. W 1983 r. ostatecznie ustalono zakres niezbędnych prac murarskich, podporząd-

kowanych tak wymogom konstrukcyjnym, jak i ekspozycyjnym. Nie było to łatwe, co najmniej z dwóch względów. Pierwszy dotyczył zbyt optymistycznych i nie zasadnych merytorycznie ciągów do odbudowy zamku. Nie pozwalały na to nie tylko realia finansowe, lecz przede wszystkim skromność zachowanych murów zabytkowych i niepełność naszej wiedzy o wyglądzie tej, srodze doświadczonej przez los, siedziby. Drugi wynikał z konieczności dokonania zabezpieczeń podyktowanych wymogami statyki budowli, przy równoczesnym „pokazaniu” murów ukrytych dotychczas pod pokrywającym je płaszczem ziemnym. Ostatecznie zdecydowano, że zakres działań konserwatorsko-zabezpieczających obejmie przede wszystkim „połatanie” i wzmocnienie murów głównego domu zamkowego, pokazanie podziałów wewnętrznych tego budynku z zachowaniem murów gotyckich i barokowych, uczytelnienie południowego ciągu muru obronnego, wraz z wieżą wzniesioną w latach 1531—1538, a także zaznaczenie, za pomocą niskiego chodnika, przebiegu murów obwodowych. Oprócz tego stwierdzono konieczność usunięcia z północnej partii skarpy wzgórza zamkowego roślinności, gruntownie zasłaniającej mury, zasadzenie na jej miejscu niskiej i dobrze trzymającej zbrocze tarniny, przez co malownicze ruiny zostaną chociaż częściowo odsłonięte i widoczne od strony Ciechocinka. Oznacza to powrót do naturalnego otoczenia zamku, zatartego w czasie ostatniego półwiecza. Harmonogram prac, a także obserwacja realnych ich postępów wskazują, że prace zabezpieczająco-konserwatorskie zostaną ukończone w 1986 r. Wymaga to mocnego podkreślenia, gdyż nieczęsto zdarza się, aby w rok po ukończeniu badań naukowych także kończono zabezpieczenia murarskie.

I tu dochodzimy do ostatniego etapu działań na wzgórzu zamkowym w Raciążku. Tak jak postępy badań umożliwiły sukcesywne podejmowanie zabezpieczeń, tak te ostatnie stworzyły bazę dla projektantów, opracowujących plan zagospodarowania adaptacji obiektu do celów turystycznych. A nie jest to sprawa prosta. Niedawno (por. nr 3—4 z 1985 r. znanego popularnonaukowego kwartalnika „Spotkania z Zabytkami”) omówiłem dwie dotychczasowe próby zagospodarowania zamku. Pierwsza miała miejsce jeszcze przed pierwszą wojną światową i została sprowadzona do rozsądnych rozmiarów przez miejscowych opiekunów zamku i działaczy Towarzystwa Opieki nad Zabytkami Przeszłości, bardzo zasłużonej, lecz trochę już zapomnianej instytucji. Druga narodziła się niedawno w jednym z miast uniwersyteckich, zyskała sporo entuzjastów, lecz wyglądała bardzo groźnie. Projekt przewidywał między innymi wprowadzenie ruchu turystycznego do zamku „od tyłu”, co kłóci się, nie tylko dla konserwatora, ze zdrowym rozsądkiem. Planowano także wzniesienie na dziedzińcu zamkowym „pawilonu gastronomiczno-rekreacyjnego”, zlokalizowanego tuż obok wątlutkich już ruin, a także zniszczenie

poziomów kulturowych, poprzez umieszczenie tzw. szamba. Zagrożenie wiszące nad zamkiem udało się jednak oddalić.

Nowy projekt zagospodarowania wzgórza zamkowego powstał w oparciu o wyniki prac badawczych i murarsko-zabezpieczających, a także realnie ocenione potrzeby i zadania stawiane przed obiektem. Jest to bowiem nie tylko miejsce reakcyjne dla miejscowej ludności, lecz także cel licznych wycieczek, ciągnących na zamek z pobliskiego Ciechocinka. Znaczna frekwencja turystów, szczególnie w okresie letnim, sprawia, że stan wzgórza i działania zmierzające do jego dobrego pokazania są dla tysięcy zwiedzających najlepszą wizytówką określającą poziom troski władz województwa wrocławskiego o swe zabytki.

Realizowany obecnie projekt docenia dyskretny urok wzgórza zamkowego, bardzo łatwy do popsucia zbyt zdecydowanymi ingerencjami. Pamiętając o wycieczkach pieszych i turystach zmotoryzowanych zdecydowano, że pierwsi wchodzić będą na zamek ciągami spacerowymi, a parking zlokalizowano pod ruinami, u południowej nasady wzgórza zamkowego. Niedaleko parkingu zaprojektowano także pole namiotowe, położone obok niewielkiego cieką wodnego. Oprócz zasad ruchu i kierunków ciągów spacerowych zdecydowano, że na wzgórzu zamkowym nie powstaną żadne obiekty „kubaturowe”, a nawet podstawowa plansza informacyjna odsunięta została od ruin i ulokowana na pierzei rynku, przy drodze na zamek. Dla celów biwakowo-rekreacyjnych zarezerwowano natomiast wzgórze zwane Serce, położone za przepokiem zamkowym. Powstanie tam tzw. mała architektura, na którą złożą się palenisko z niewielkim kominkiem, tworzącym zarazem podstawę dla zawieszania sezonowego zadaszennia — „pajaka”, pod którym pomieszczone będą stoły i siedziska. W planach perspektywicznych przewiduje się także funkcjonalny związek żywego wzgórza zamkowego z zagospodarowaniem wschodniej, obecnie praktycznie nie istniejącej, pierzei starego rynku tego średniowiecznego miasteczka. Tam, przy drodze na zamek, przewiduje się wzniesienie pawilonu, który pomieściłby obiekt gastronomiczny i salę muzealną, miejsce eksponowania zabytków zgromadzonych w trakcie badań, a także plansz i tekstów obrazujących historię i przemiany obiektu. Jest to jednak sprawa dalszej przyszłości, trudno dziś przewidzieć, czy zostanie zrealizowana, a luźniej dotyczy wąsko pojętych problemów konserwacji i adaptacji wzgórza zamkowego. Jeśli władzom gminy uda się jednak zrealizować tę inwestycję, stanowiłaby ona logiczne przedłużenie prac rozpoczętych na zamku w 1978 r.

Przedstawiona tu informacja dotycząca losów wzgórza zamkowego w Raciążku i działań prowadzonych na nim w ciągu ostatnich kilku lat w sumie nastraja optymistycznie. Jeśli badania naukowe już się w 1985 r. zakończyły, a prace konserwatorsko-zabezpieczające doprowadzone zostaną w 1986 r. do szczęśliwego finału, to teore-

tycznie rok 1987 powinien być poświęcony na realizację planu zagospodarowania. Jest już więc „bliżej niż dalej”. Już teraz widać jednak, że badania naukowe średniowiecznego zamku mają swój pełny sens tylko wtedy, gdy w ślad za nimi podejmowane są działania zmierzające do zabezpieczenia murów i adaptacji turystycznej obiektu.

Dość długi cykl wydawniczy naszych czasopism sprawi zapewne, że uwagi te, pisane na początku 1986 r., dotrą do czytelników dopiero za kilka lat. Będą Oni mieli wtedy okazję weryfikacji przedstawionych tu prognoz i porównania ich ze stanem faktycznym. Teraz życzyć tylko należy konserwatorom, projektantom, miejscowym władzom i wszystkim innym osobom zaangażowanym w opisywane tu prace wytrwałości i konsekwencji w realizacji zamierzonych planów.

Faint, illegible text at the top of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Tadeusz Jaszowski, *Gestapo w walce z ruchem oporu nad Wisłą i Brdą*, współpraca autorska W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1985, ss. 172+4 nłb.

Literatura dotycząca drugiej wojny światowej jest już dziś dość rozległa i obszerna. Dotyczy to przede wszystkim zagadnień martyrologii narodu polskiego. Stwierdzenie to odnosi się także do okręgów Rzeszy: Gdańsk—Prusy Zachodnie i Kraju Warty. W całości piśmiennictwa dotyczącego tego okresu mniej uwagi poświęcono walce z przemocą hitlerowską, nazywaną potocznie ruchem oporu. Dopiero ostatnie lata przyniosły korzystną zmianę w tej mierze. Do rzędu tych pozycji zaliczyć trzeba ogłoszoną ostatnio pracę Tadeusza Jaszowskiego. Autor książki należy do rocznika Polaków, którzy w czynnej walce przeciwko okupantowi przetrwali ostatnią wojnę. Od wielu lat interesuje się okresem okupacji hitlerowskiej na Pomorzu Gdańskim. Swoje badania ogłaszał na łamach „Wojskowego Przeglądu Historycznego”, „Przeglądu Prawniczego”, a także w prasie publicystycznej i codziennej. Jest także autorem kilku oddzielnych prac¹.

Prezentowana praca, wydana przez powstałe zaledwie przed kilku laty wydawnictwo „Pomorze”, ma charakter popularnonaukowy. Po wstępie pióra T. Jaszowskiego i W. Jastrzębskiego² czytelnik dotyka

¹ T. Jaszowski, T. Kuta, Werner Kampe — *amator zbrodni*, Bydgoszcz 1967; T. Jaszowski, Cz. Sobiecki, *Niemcy świadek. Zbrodnie hitlerowskie w toruńskim Forcie VII i w lesie Barbarka*, Bydgoszcz 1971; T. Jaszowski, *Konspiratorzy z Włocławka. Kujawski Związek Polityczno-Literacki 1940*, WTK 1977, nr 21; T. Jaszowski, *Młodzi konspiratorzy z Włocławka*, *Za Wolność i Lud* 1980, nr 28. Ponadto w pracy zbiorowej *Zastużeni Pomorzanie w latach II wojny światowej. Szkice biograficzne*, Wrocław 1984, zamieścił biogramy Leszka Białego, Józefa Grussa, Stefana Gussa i Zygmunta Koźlikowskiego.

² Włodzimierz Jastrzębski jest znanym historykiem drugiej wojny światowej. Ogłosił kilkanaście znaczących prac dotyczących okupacji na Pomorzu Gdańskim, m.in. *Obóz niemieckiego w Jabłonowie-Zamku*, *Przegląd Zachodni* 1964, nr 5—6; *Z problematyki niemieckiej listy narodowej w Okręgu Rzeszy Gdańsk—Prusy Zachodnie w latach 1939—1945*, *Zeszyty Naukowe UMK. Nauki humanistyczno-społeczne*, Toruń 1965; *Potulice — hitlerowski obóz przesiedleńczy i pracy*, Bydgoszcz 1967; *Hitlerowskie wysiedlenia z ziem polskich wcielonych do Rzeszy w latach 1939—1945*, Poznań 1968; *Terror i zbrodnia. Eksterminacja ludności polskiej i żydowskiej w rejencji bydgoskiej w latach 1939—1945*, Warszawa 1974; *Polityka narodowościowa w Okręgu Rzeszy Gdańsk—Prusy Zachodnie 1939—*

materiału o walce społeczeństwa Pomorza Gdańskiego w różnych organizacjach politycznych i zbrojnych przeciwko hitlerowskiemu okupantowi. Po charakterystyce bydgoskiego Gestapo i jego ekspozytur autor omawia działalność organizacji ruchu oporu, w tym m.in. Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”. Organizacja ta została założona już wiosną 1940 r. w powiecie kartuskim przez nauczyciela szkoły powszechnej we wsi Kobyle Józefa Dambka. W ciągu kilku miesięcy TOW zbudowała własną strukturę konspiracyjną, opartą na przedwojennym podziale administracyjnym, od komórki i komendy gminnej do powiatowej. Ta ostatnia podporządkowana była komendzie narodowej. Najwyższą władzą w TOW była rada naczelna, której prezesem został ks. płk. Józef Wrycza, ps. „Rawicz”, a jego zastępcą J. Dambek, ps. „Jur”, „Lech”, „Adam Kil”, „Falski”. W połowie 1942 r. organizacja zmieniła nazwę z TOW „Gryf Kaszubski” na „Gryf Pomorski”, co było podyktowane wpływami organizacji poza terenem Kaszub. Szczytowy okres działalności „Gryfa” przypada na przełom lat 1942—1943. Na przełomie lat 1943—1944 „Gryf Pomorski” został osłabiony aresztowaniami, a śmierć czołowego działacza i przywódcy J. Dambka dopełniła reszty³.

W latach 1939—1942 na terenie Pomorza Gdańskiego rozwijały działalność różne organizacje o charakterze regionalnym. Do nich zaliczyć trzeba Korpus Obrońców Polski, Związek Jaszczurczy i Polską Organizację Zbrojną „Znak”. Część członków tej ostatniej w latach 1942—1943 przeszła do ZWZ-AK. Wymienione organizacje nie zamykają oczywiście szerokiego wachlarza różnych ugrupowań ruchu oporu w Okręgu Gdańsk—Prusy Zachodnie. Do nich zaliczyć także trzeba „Rotę” grudziądzką i tucholską, Polską Armię Powstania, tożański „Batalion Śmierci”, Grunwald i inne.

Konspiracyjne organizacje oporu od początku okupacji podlegały systematycznym inwigilacjom ze strony Gestapo. Spośród trzech urzędów tej policji w Gdańsku, Bydgoszczy i Grudziądzu, działających na terenie Okręgu Gdańsk—Prusy Zachodnie, szczególnie to ostatnie odnotowało wiele sukcesów w walce z polskimi organizacjami ruchu oporu. Funkcjonariusze Gestapo w Grudziądzu zlikwidowali m.in. „Rotę” Tadeusza Kaubego, „Batalion Śmierci”, a nawet ustalili powiązania wyższego rzędu i natrafili na centralę ZWZ i KOP. W lutym 1941 r. w Grudziądzu aresztowano wielu członków organizacji „Orzeł Biały”.

—1945, Bydgoszcz 1977; oraz wspólnie z J. Szilingem, *Okupacja hitlerowska na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, Gdańsk 1979.

³ Szerzej o działalności TOW „Gryf Pomorski” zob.: T. Bolduan, *Porucznik Dambek*, Kaszëbë 1960, nr 6; E. Jakubiak, *Zarys działalności Tajnej Organizacji Wojskowej „Gryf Pomorski”*, *Najnowsze Dziaje Polski*, t. 5: 1961; M. Wańkowiec, *Walczący Gryf*, Warszawa 1963; L. Lubecki, *Niektóre walki partyzantów kaszubskich z okupantem hitlerowskim*, *Gdańskie Zeszyty Humanistyczne*, 1965, nr 13; K. Ciechanowski, *Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim w latach 1939—1945*, Warszawa 1972, s. 149—195.

Rozpracowując polski ruch oporu Gestapo korzystało w swej działalności z różnych metod. W wielu przypadkach organizacje podziemia rozpracowywane były przez agentów Gestapo — Polaków, którzy za cenę wolności przekazywali wiarygodne informacje do niemieckiej policji. Tak było z likwidacją patriotycznej organizacji młodzieżowej Tajny Związek Młodzieży Wiejskiej „Młody Las”. Korzenie tej organizacji (o czym nie pisze T. Jaszowski) sięgają utworzonej w październiku 1939 r. w Rojewie k. Rypina organizacji pod nazwą „Młody Las”. Jej założycielem był m.in. późniejszy czołowy aktywista TZMW Narcyz Kozłowski, ps. „Szary”. TZMW „Młody Las” odrodził się w następnych latach okupacji na terenie Prus Wschodnich wśród polskiej młodzieży masowo wywiezionej m.in. z powiatów lipnowskiego i rypińskiego na przemusowe roboty⁴. W styczniu 1942 r. został aresztowany 32-letni członek organizacji Bernard Czołba z Brodnicy, który po kilku dniach został zwolniony już jako agent Gestapo. Zeznania złożone przez niego przed polskim sądem w 1948 r. ujawniły inne sposoby, jakimi posługiwała się niemiecka tajna policja państwowa w walce z polskim ruchem oporu. Gestapowiec Hennig wręczył Czołbie maszynę do pisania, aby ten dostarczył ją członkom „Młodego Lasu”. Niebawem ten ostatni sprzedał maszynę A. Janowiczowi, czołowemu przywódcy organizacji. Miała ona oczywiście służyć do pisania ulotek i komunikatów radiowych. Wróciła niebawem do Gestapo po aresztowaniu Janowicza. Kiedy indziej tej samej maszyny użył inny agent Jan K. z Grudziądza, który zawiózł ją do Tczewa, gdzie użyta była przez członków ZWZ-AK. I tym razem wróciła do grudziądzkiej policji.

Grudziądzkie Gestapo aktywnie zwalczając ruch oporu ściśle współpracowało z obozem koncentracyjnym w Stutthofie. Funkcjonariusze tej placówki, w odróżnieniu np. od bydgoskiej, w czasie pobytu więźnia w obozie prowadziło intensywne śledztwo i często spośród więźniów angażowało przyszłych konfidentów. W KL Stutthof notowano częste przypadki zwolnień więźniów pod warunkiem współpracy z Gestapo. Równie często dokonywano egzekucji więźniów, którzy takiej współpracy odmawiali i zostali skazani przez dożalne sądy policyjne. Tak było m.in. w Księżym koło Świdziebni w powiecie rypińskim (a nie, jak podaje Jaszowski, w Świdziebni), gdzie 20 stycznia 1942 r. grudziądzkie Gestapo publicznie rozstrzelało 8 osób przywiezionych ze Stutthofu — członków konspiracyjnej organizacji „Orzeł Biały”⁵.

⁴ Szerzej o działalność TZMW „Młody Las”. zob. m.in. N. Kozłowski, *Tajna działalność oświatowa wśród Polaków na przymusowych robotach w latach II wojny światowej 1939—1945*, Przegląd Historyczno-Oświatowy 1976, nr 2, s. 219—228. Zob. także: *Ze znakiem „P”. Relacje i wspomnienia z robót przymusowych w Prusach Wschodnich w latach II wojny światowej*, wybór i oprac. B. Koziełło-Poklewski, B. Łukasiewicz, Olsztyn 1985.

⁵ Por. K. Leszczyński, *Eksterminacja ludności na ziemiach polskich wcielonych do Rzeszy*, [w:] *Eksterminacja ludności Polski w czasie okupacji niemieckiej 1939—1945*,

Nie wszystkie zabiegi podejmowane przez Gestapo kończyły się sukcesami. Przykładem tego mogą być losy Wandy Cybulskiej z domu Pawelec, aresztowanej za powiązania z grudziądzką „Rotą”. Dzięki kontaktom w okresie międzywojennym jej ojca z przewodniczącym niemieckich organizacji spółdzielczych na Pomorzu została ona zwolniona. Okazało się jednak, że Gestapo żąda „świadczeń”. Postawa uwolnionej i jej całej rodziny nie pozwoliła na służbę dla Gestapo. Dzięki pomocy ZWZ cała rodzina Pawelców poprzez Płock została przerzucona do Generalnej Guberni i tam pod zmienionymi nazwiskami przetrwała okupację.

Ciągła inwigilacja środowiska ruchu oporu na włączonym do Rzeszy Obszarze Gdańsk—Prusy Zachodnie powodowała, że zagrożeni członkowie podziemnych organizacji decydowali się na ucieczki do GG. Doskonale wiedziało jednak o tym Gestapo, prowadząc walkę z ruchem oporu. Z rejencji bydgoskiej trasy ucieczek wiodły zazwyczaj przez Toruń do Włocławka i Kutna, z rejencji kwidzyńskiej natomiast przez Golub-Dobrzyń, Lipno lub Rypin i Płock. Stąd też Gestapo szczególnie silnie obstawiało trasy kolejowe, zwłaszcza w 1942 r. po wezwaniu A. Forstera o masowe wpisywanie na niemiecką listę narodową. Kierownictwa organizacji konspiracyjnych, znając tę sytuację, organizowały dla własnych celów inne drogi przerzutowe. Np. kierownictwo Komendy Okręgu ZWZ-AK „Pomorze”, chcąc utrzymać kontakt z Warszawą, korzystało z drogi wiodącej z powiatu lipnowskiego do sierpeckiego przez Chełmicę i Sikórz oraz z powiatu rypińskiego przez Chudzewo koło Dobrzynia n. Wisłą (a nie Chudzewy, jak podaje autor, s. 65) i Chalin do Płocka.

Polskie organizacje oporu dla przerzutów ludzi wykorzystywały fakt słabej raczej współpracy organów policji hitlerowskiej, należących do różnych okręgów Rzeszy. Stąd też, chcąc dokonać udanej ucieczki, wystarczyło przekroczyć Wisłę pod Włocławkiem, aby wydostać się z powiatu lipnowskiego należącego do Okręgu Gdańsk-Prusy Zachodnie i przejść na teren Kraju Warty, a przez to wydostać się z zasięgu silnego wciąż oddziaływania grudziądzkiego Gestapo. W następnych latach okupacji policja hitlerowska zdawała sobie sprawę z faktu udanych przejść przez Wisłę i dlatego wzmocniła posterunki żandarmerii w Bobrownikach, Szpetalu Górnym i Dobrzyniu n. Wisłą w powiecie lipnowskim.

Spośród całego Pomorza Gdańskiego szczególne rozmiary przybrał ruch oporu w powiatach południowo-wschodnich, tj. lipnowskim i rypińskim, należących do rejencji kwidzyńskiej. Tutaj bowiem, czego nie akcentuje autor prezentowanej książki, działało łącznie kilkanaście organizacji i ugrupowań konspiracyjnych. Trzeba także wyraźnie podkreślić, że w powiatach tych, jak w żadnym innym tego

Warszawa—Poznań 1962, s. 79; *Wiśń polska 1939—1945. Materiały konkursowe*, t. 1, opr. K. Kersten, T. Szarota, Warszawa 1967, s. 231; W. Jastrzębski, J. Sziling, op. cit., s. 115—116.

okręgu, rozwijał się lewicowy ruch oporu. Tu także działały lub usiłowały zapuścić korzenie różne organizacje o charakterze regionalnym. Wypada w tym miejscu dodać, że obydwie powiaty do 1938 r. należały do województwa warszawskiego, a przez cały okres międzywojenny żywy był tu ruch lewicowy i komunistyczny. Także w okresie okupacji wiele działających tu organizacji konspiracyjnych łączyło się z Płockiem, gdzie istniały okręgowe struktury PPR, GL-AK, POZ „Znak” i innych. Z tych też powodów szczególne znaczenie w zwalczaniu ruchu oporu miała ekspozytura Gestapo w Rypinie. Miała ona swoje placówki w Lipnie i w Brodnicy. Ponadto Gestapo rypińskie współdziałało z jednostkami żandarmerii w Dobrzyniu n. Wisłą, Golubiu-Dobrzyniu i Brodnicy. W zwalczaniu ruchu oporu aktywne były także inne jednostki żandarmerii, m.in. posterunek w Skępem w maju 1943 r. rozszyfrował Polską Organizację Zbrojną. Fakt ten stał się następnie powodem masowych aresztowań w całym powiecie lipnowskim i sąsiednim powiecie rypińskim. I tym razem stało się to za przyczyną agenta Gestapo Franciszka L.⁶ Współpraca Gestapo i żandarmerii w całej rejencji kwidzińskiej istniała przez cały okres okupacji. Masowe akcje przeciw polskim organizacjom w 1944 r. w tych powiatach tezę tę w pełni potwierdzają.

T. Jaszowski, zaznając, czytelnika z wieloma szczegółami walki z ruchem oporu, w sposób dogłębny naświetla wszystkie okoliczności, które wiodły ludzi do współpracy z Gestapo. Tak dzieje się np. w przypadku jednoznacznej oceny postaci Edwarda Słowikowskiego, agenta Gestapo zastrzelonego w styczniu 1945 r. z wyroku „Polski Podziemnej”. W tym miejscu Jaszowski podaje wystarczająco dużo szczegółów związanych z działalnością Polskiej Armii Powstania, których brakuje w innych opracowaniach tego zagadnienia.⁷

Książka T. Jaszowskiego podejmuje skomplikowaną tematykę walki policji hitlerowskiej z polskim ruchem oporu na terenie, który, zdaniem przywódców niemieckich sprawujących tu „rządy”, miał stać się w ciągu kilku zaledwie lat „kryształowo niemiecki”. Stanowi ona bezsprzecznie dokument wzbogacający naszą wiedzę o latach wojny i okupacji 1939—1945. Książka napisana została jasnym i barwnym językiem. Jej wartość poznawczą podnoszą liczne, najczęściej

⁶ Na temat przyczyn aresztowania członków POZ i AK w powiecie lipnowskim są w dalszym ciągu podzielone opinie. Panuje m.in. pogląd (poza tym, który wymienia T. Jaszowski), że wtyczką Gestapo był Stanisław Lipiński, ps. „Zółty”, „Brat”. Jeszcze inni jako sprawcę masowej „wsypy” uważają Józefa Sadowskiego, ps. „Zagończyk”. Według relacji Urszuli Zdrojewskiej, zamieszkałej do 1950 r. w Lipnie, człowiekiem, który spowodował masowe aresztowania w powiecie lipnowskim i rypińskim w maju 1943 r. był Karol Napolski, który po zakończeniu wojny był sądzony i skazany za współpracę z niemieckimi władzami bezpieczeństwa.

⁷ K. Ciechanowski, *Nie VIII Korpus Polski a Polska Armia Powstania*, Pomorze 1962, nr 15; L. Lubecki, op. cit., s. 74 n.; K. Ciechanowski, op. cit., s. 110—148.

nie publikowane dotąd zdjęcia dołączone do pracy. Korzystanie z książki ułatwia także indeks nazwisk.

Omawiając książkę T. Jaszowskiego z obowiązku recenzenta pragnę wskazać na kilka mankamentów, których nie ustrzegł się autor. Niektóre z nich trzeba zaliczyć na konto wydawcy. Rażącem niedopatrzaniem ze strony autora jest brak choćby skromnego podsumowania poruszanej przez niego tematyki. Książka wydana została w niemałym, jak na zasięg tematyczny, nakładzie 6 tysięcy egzemplarzy. Z pewnością trafi ona do czytelnika o różnym stopniu wiedzy o wojnie i walce narodu polskiego z niemieckim okupantem. Stąd też, poza wymienionym wyżej brakiem, razić musi nader skromna bibliografia. Zaledwie kilka pozycji przywołanych przez autora może rodzić u czytelnika obawy o pełną rzetelność przedstawionych tu faktów. Podstawowym źródłem, na którym oparł się T. Jaszowski, są akta sądowe i prokuratorskie z lat 1945—1955, akta niemieckich urzędów, akta Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Bydgoszczy oraz relacje. Przez to autor nie uniknął w niektórych partiach książki zbyt sprawozdawczego tonu. Nieuwzględnienie dotychczasowego stanu badań w całości uszczupliło tę cenną pracę o dalsze fakty walki z polskim ruchem oporu przeciwko hitlerowskiemu okupantowi⁸. Spośród materiałów archiwalnych T. Jaszowski nie wykorzystał częściowo zachowanych akt Gestapo Rypin, przechowywanych w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, raportów Gestapo z Centralnego Archiwum MSW w Warszawie, akt niemieckich sądów specjalnych w AP w Bydgoszczy, a także spisanych relacji członków i organizatorów ruchu oporu, zgromadzonych w Archiwum KW PZPR w Bydgoszczy i innych⁹. Pisząc o zachowanych w Stutthofie dokumentach byłych więźniów osadzonych za przynależność do POZ „Znak” (s. 68, 125), autor nie starał się do nich dotrzeć. Nie widać tego na podstawie wykazu źródeł i literatury¹⁰.

Z książki T. Jaszowskiego jasno nie wynika powszechnie znana teza, że największy udział w zwalczaniu ruchu oporu miały wyspecjalizowane oddziały Jagdkommando. Jak wiadomo, na stałe były

⁸ M.in.: S. Datner, *Niemiecki aparat wojskowy do walki z ruchem oporu w okresie okupacji hitlerowskiej*, Biuletyn GKBZHWP, t. 9: 1959, s. 5—70; E. Crankshaw, *Gestapo — narzędzie tyranii*, Warszawa 1960; Cz. Madajczyk, *Materiały niemieckie z roku 1943 do dziejów ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim*, Zapiski Historyczne, t. 29: 1964, z. 1, s. 103—110 (tam m.in. pismo dowódcy SS Rzeszy H. Himmlera do Wyższego Dowódcy SS i Policji „Wisła” w Gdańsku w sprawie ustosunkowania się do metod walki z partyzantami na Pomorzu z 24 VI 1943 r.); T. Kuta, *Imiona zbrodni*, Gdynia 1965; J. Ptasieński, *Z mazowieckich pól*, Warszawa 1968; T. Cyprian, *Wehrmacht. Zbrodnia i kara*, Warszawa 1971; M. Podgóreczny, *Albert Forster — gauleiter i oskarżony*, Gdańsk 1977.

⁹ Zob. także E. Zarzycki, *Eksterminacyjna i dyskryminacyjna działalność hitlerowskich sądów Okręgu Gdańsk—Prusy Zachodnie w latach 1939—1945*, Bydgoszcz 1981.

¹⁰ Por. K. Ciechanowski, *Materiały do historii ruchu oporu na Pomorzu Gdańskim w latach II wojny światowej w zasobach Archiwum Stutthof w Sztutowie*, Stutthof. Zeszyty Muzeum, t. 4: 1981, s. 17—41.

one podporządkowane organom policji i SS, i dysponowały oficerami wywiadu. Jagdkommando walcząc z ruchem oporu stosowało dwie najbardziej brutalne metody eksterminacji. Po pierwsze — dopuszczało się rozstrzeliwań uczestników i sympatyków ruchu oporu bez śledztwa i wyroku, po drugie — stosowało metodę pacyfikacji. Np. w tego typu akcji w Okalewku (o czym w ogóle nie wspomina autor recenzowanej książki) w powiecie rypińskim w dniu 28 sierpnia 1944 r., gdzie oprócz żandarmerii wzięło także udział Gestapo i straż leśna, rozstrzelano 18 osób. Pacyfikacja wsi była odwetem za udane akcje oddziałów i grup AL na tym terenie w okresie od czerwca do sierpnia tegoż roku. Akcje odwetowe prowadzone przez żandarmerię w 1944 r. notowano także w wielu innych miejscowościach tego powiatu oraz sąsiedniego powiatu lipnowskiego. O wzmożeniu akcji represyjnych w drugiej połowie 1944 r. świadczy fakt, że tylko w okresie od września 1944 r. do stycznia 1945 r. formacje policyjne zamordowały na miejscu 29 mieszkańców Skepego i okolic podejrzanych o pomoc i sympatyzowanie z ruchem oporu. Oddziały Jagdkommando krwawo zapisały się w pamięci mieszkańców Kłobukowa, Osówki, Łaz, Janowa, Grabala, Wierzchowisk, Rogowa, Czumska D., Zasad, Księtego, Sumina, Rozstrzał i innych wsi na terenie ziemi dobrzyńskiej. Jak się wydaje, T. Jaszowski nie dotknął w swej pracy tematu walki Gestapo i Jagdkommando z sympatykami i współpracownikami ruchu oporu. Zagadnienie to nie doczekało się zresztą oddzielnego potraktowania w dotychczasowej literaturze. Podobnie rzecz dotyczy innego przeoczenia, a mianowicie walki hitlerowskich organów policyjnych z nie zorganizowanym ruchem oporu. Dotyczyć to m.in. powinno krwawego rozprawiania się z Polakami, którzy podejmowali próby ucieczek z przymusowych robót. Przez cały okres okupacji organy policyjne zwalczały także inne formy nie zorganizowanego oporu ludności polskiej i świadomego łamania przez nią okupacyjnych zarządzeń.

Odnosić wreszcie trzeba wnioszek, którego nie formułuje w swej pracy J. Jaszowski, że okupant w końcowym okresie okupacji przeceniał siły miejscowego podziemia. Kierował przeciwko niemu, szczególnie w 1944 r., wzmocnione siły policji, specjalne oddziały SS, Jagdkommando i Wehrmachtu. Podkreślić także trzeba, że spośród wszystkich powiatów Okręgu Gdańsk—Prusy Zachodnie, akcje pacyfikacyjno-odwetowe przybrały największe rozmiary na terenie ziemi dobrzyńskiej (powiaty lipnowski i rypiński). Potwierdza to tezę o znaczeniu ruchu oporu w tej części okręgu. Mimo to liczba ofiar z okresu 1944—1945 jest nieporównywalnie mniejsza od strat ludzkich w 1939 r. Porównanie to obala tezę tych, którzy twierdzili, że można było uniknąć strat, gdyby na okupowanych terenach Polski nie istniał ruch oporu.

Z innych uchybień w książce Jaszowskiego trzeba wymienić błędne daty niektórych wydarzeń, podawane przez autora. M.in. wspo-

minając o śmierci szefa łączności Komendy Okręgu AK „Pomorze” por. Henryka Grützmachera, ps. „Michał”, „Marta”, pisze, że zginął on w lipcu 1944 r. Wydarzenie to miało miejsce na terenie powiatu lipnowskiego, gdzie także w 1944 r. istniała dobrze zakonspirowana sieć łączności. Groźba dekonspiracji Grützmachera na terenie Pomorza sprawiła, że zaczęto zastanawiać się nad jego przetruceniem do GG. Sprawy te załatwił jego krewny J. W. Zieliński. We wrześniu tegoż roku łącznik AK z Dobrzynia n. Drwęcą Stanisław Suszyński, ps. „Junior”, przekazał Grützmachera na kwaterę do Antoniego Bieńkowskiego, ps. „Szpak”, w Nowej Wsi koło Chrostkowa. Tutaj Grützmacher skontaktował się z Józefem Chylińskim, ps. „Wicher”, „Kamień”, kwaterującym u Mieczysława Świąckiego w tej miejscowości. Następnego dnia obydwoj dowódcy AK udali się poprzez kwaterę w Rogówku w kierunku Skępego. 13 września 1944 r. w pobliżu wsi Makówiec zostali zatrzymani przez patrol żandarmerii. W potyczce poległ Grützmacher. Został pochowany na cmentarzu w Skępem¹¹.

Dowódca grupy spadochronowej LWP, działającej od 6 września 1944 r. w okolicach Brodnicy, to ponad wszelką wątpliwość por. Henryk Mycko, a nie Myćko¹². Za współdziałanie z tą grupą zostali rozstrzelani dr Nikodem Wiwatowski, jego żona oraz pielęgniarka Halina Gacówna. Wszyscy byli członkami Armii Krajowej. Przypadek ten stanowi znamieny przykład współpracy niektórych żołnierzy AK z grupami desantowo-spadochronowymi WP¹³.

Podniesione uwagi w żaden sposób nie umniejszają wartości recenzowanej książki. Wydaje się bowiem, że zamiarem autora nie było przedstawienie w sposób wyczerpujący tej bogatej w fakty tematyki. Podjęty przez T. Jaszowskiego temat zasługuje z pewnością na pogłębioną analizę, i to nie tylko w odniesieniu do terenu Pomorza Gdańskiego.

Mirosław Krajewski

¹¹ M. Krajewski, S. Suszyński, *Działalność POZ „Znak i ZWZ-AK na Ziemi Dobrzyńskiej w latach 1939–1945*, Przegląd Historyczny, 1980, z. 4, s. 787 n.; B. Chrząnowski, *Henryk Grützmacher (1913–1944)*, [w:] *Zastużeni Pomorzanie w latach II wojny światowej*, Szkice biograficzne, Wrocław 1984, s. 86–89. Tam także biogramy innych wybitnych działaczy konspiracyjnych na Pomorzu. Nie uwzględniono w wydawnictwie terenu ziemi dobrzyńskiej, zob. M. Krajewski, *Lewicowy ruch oporu na Kujawach i Ziemi Dobrzyńskiej w okresie drugiej wojny światowej*, [w:] *Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach i Ziemi Dobrzyńskiej*, pr. zbiorowa, Włocławek 1985, s. 10–59.

¹² Szczegółowo o działalności grupy zob.: J. Lipiński, S. Zakrzewski, *Z działalności grupy rozpoznawczo-dywerysyjnej „Pomorze” LWP 6.9.1944–20.1.1945 r.*, WPH, 1971, nr 2, s. 196–217.

¹³ B. Kapiłań, *Z rewolucyjnych tradycji Rypina i powiatu rypińskiego*, Rypin 1965 (na prawach rkps), s. 52.

JAN BIEGAŃSKI

Urodził się w Warszawie w 1863 r. w rodzinie aptekarskiej. Od dzieciństwa przejawiał niezwykle zainteresowanie roślinami pod wpływem obserwacji przyrody. Po ukończeniu gimnazjum w Warszawie wstąpił do Szkoły Ogrodniczej, założonej przy Ogrodzie Pomologicznym. Wiadomości tam zdobyte wykorzystał w licznych publikacjach. Po jej ukończeniu wyjechał do Kijowa, gdzie rozpoczął studia na wydziale farmacji Uniwersytetu Św. Włodzimierza. Po uzyskaniu dyplomu magistra farmacji poczynił starania o uzyskanie koncesji na otwarcie własnej apteki i w trzydziestym pierwszym roku życia założył aptekę w Skępem w powiecie lipnowskim¹. Na długo przed tym mieszkańcy Skępego i okolicznych wsi ubiegali się o założenie apteki u władz gubernialnych w Płocku. Najbliższe apteki znajdowały się w Lipnie, oddalonym o trzynaście kilometrów, i w Sierpcu, dwukrotnie dalej. Do uzyskania zgody na powstanie kolejnej konieczne były oświadczenia właścicieli tych aptek, że nowa apteka nie będzie zagrażać ich interesom. Już sam fakt założenia apteki na głuchej prowincji był czynem społecznym, gdyż umożliwiał szybkie ratowanie zdrowia, często życia, gdyż nie każdego było stać na dalekie wyprawy po leki. Była to piąta apteka w powiecie, po Lipnie, Dobrzyniu nad Wisłą, Lubiczu i Kikole. W całej guberni na 27 aptekarzy zaledwie jeden miał dyplom magistra farmacji, a drugim był Jan Biegański².

Jan Biegański z wielkim zapałem zabrał się do pracy w zawodzie, ale również postanowił jako społecznik, ożywić Skepe. Po Powstaniu Styczniowym, podobnie jak Bobrowniki, straciło ono prawa miejskie. Biegański starał się przywrócić jego znaczenie w okolicy. Dzięki zabiegom w Płocku Skepe uzyskało urząd pocztowy i połączenie telefoniczne z Lipnem, co zresztą ówczesnym władzom bardzo odpowiada-

¹ Dodatek do Wiadomości zielarskich, 1934, 5—6, z okazji 40-lecia pracy w zielarstwie Jana Biegańskiego.

² *Pamiętna książka płockiej guberni na 1891 g.*, Płock, 1891, s. 97—100.

10. Następnym jego wielkim osiągnięciem, przy żywym poparciu mieszkańców Skepęgo, było uzyskanie zgody gubernatora na zorganizowanie w Skepem jarmarków, największych w guberni płockiej, które ściągały kupców z sąsiednich powiatów, a także z zaboru pruskiego. Biegański zaapelował do mieszkańców osady o wybrukowanie rynku i sąsiednich ulic. Dokonano tego w czynie społecznym z braku funduszy na te cele. Dzięki jego inicjatywie zapłonęło w Skepem kilka latarni, oświetlanych olejem, później naftą. Dzięki niemu powstało tam Towarzystwo Kredytowe, z którego usług korzystało wiele osób miejscowych, ale także instytucje z sąsiednich powiatów ze względu na korzystne warunki udzielania pożyczek³. Przed przybyciem Biegańskiego wśród mieszkańców panował alkoholizm. Elwertowski, który uczył się w Seminarium Nauczycielskim, pisał, że były tam cztery sklepy, a w rzeźniczym potajemnie sprzedawano wódkę⁴. W związku z alkoholizmem opracowana została w cesarstwie rosyjskim i wprowadzona w życie instytucja „Kuratorium trzeźwości”, która także działała w powiecie lipnowskim. Kuratorem mianowanym przez generała księcia Imesetyńskiego został mgr Jan Biegański, który założył w Skepem herbaciarnię, przyciągając młodzież skepską i okolicy. W herbaciarni urządzano zabawy, przedstawienia, założono bibliotekę, a także szkolono młodzież w duchu patriotycznym, przygotowując przyszłe kadry Polskiej Organizacji Wojskowej do walki z zaborcą⁵. Dopelnieniem jego działalności społecznej było założenie w Skepem Ochotniczej Straży Pożarnej, której był długoletnim działaczem. Straż powstała w 1908 r., a obok Biegańskiego założycielami jej byli: ksiądz Pietraszewski i nauczyciel muzyki, kompozytor Faustyn Piasek. Była to trzecia organizacja w powiecie po Lipnie i Dobrzejewicach⁶.

Debiutem literackim Biegańskiego jest 461-stronicowe dzieło wydane w 1894 r., napisane przed przybyciem do Skepęgo, pt. *Rośliny lekarskie i ich uprawa*, nagrodzone na konkursie Warszawskiego Towarzystwa Farmaceutycznego i wydane jego nakładem. Mimo sukcesu na konkursie zainteresowanie nim subskrybentów było znikome. Znalazło się tylko 144 nabywców w Kongresówce i 36 w Rosji. Przyczyną tego była wielka wiara w działanie chemii w lecznictwie i odwrót od leczenia ziołami. Trzeba było wielkiego hartu ducha, żeby się nie zniechęcić i kontynuować badania. W tej książce opisał działanie klimatu, gruntu i podglebia, nawozów i innych czynników na rośliny, a na trzystu stronach opisał rośliny lecznicze i ich działanie. Profesor Jan Muszyński napisał, że wiadomości zawarte w tym dziele Biegański zdobył drogą wieloletnich ogromnych własnych doświadczeń, a nie z książek innych autorów. Kontynuował ten temat w licz-

³ Dodatek do Wiadomości zielarskich.

⁴ K. Elwertowski, *Szkola i Życie — ze wspomnień nauczyciela*, Warszawa 1962.

⁵ Dodatek do Wiadomości zielarskich.

⁶ *Strażactwo Ochotnicze ziemi dobrzyńskiej*, Gazeta Lipnowska, 1932, s. 10.

nych publikacjach⁷. Muszyński, Rembieliński i Kuźnicka określają jego dorobek publicystyczny na kilkadziesiąt książek i artykułów w różnych czasopismach⁸, Kostanecki natomiast podaje ich liczbę bliską 250⁹. W 1904 r. wydał *Zioła apteczne*, w osiem lat później *Uprawę roślin lekarskich*, już w wolnej Polsce w 1918 r. *Zioła lekarskie, jako jedno z naszych bogactw*, w trzy lata później *Hodowlę ziół aptekarskich*, później *Nasze zioła lekarskie*. W 1931 r. wyszła jego książka *Nasze zioła i leczenie się nimi*, w następnym roku czwarte wydanie *Zielarza* i w 1934 r. *Hodowla ziół lekarskich i leczenie się nimi*¹⁰.

W 1914 r. prace nad ziołami i w aptece zostały przerwane z powodu zmobilizowania go do carskiej armii, gdzie prowadził frontową aptekę. Po walkach z Niemcami na terenie Polski jego jednostka wycofała się do Rosji. Rewolucja Październikowa 1917 r. zastała go nad Morzem Kaspijskim, gdzie wstąpił do formującej się polskiej jednostki wojskowej i w 1918 r. wrócił do kraju. Po wyjeździe ze Skępego pracował w aptekach w małych miejscowościach, co umożliwiała mu kontynuowanie badań i obserwacji. Te miejscowości to Śniadowo, Rutki i Płudy pod Warszawą¹¹. Jego dzieła zainteresowały dziesiątki tysięcy ludzi w kraju i za granicą, gdzie zyskał zaszczytne miano pioniera współczesnego zielarstwa. W 1934 r. Polski Komitet Zielarski w uznaniu zasług Jana Biegańskiego, „jako właściwego twórcy ruchu zielarskiego w Polsce”, obdarzył go godnością członka honorowego. Ostatnie lata niezwykle pracowitego życia spędził unieruchomiony ciężką chorobą w skromnym mieszkaniu w Warszawie na Starym Mieście¹². W dniu 16 stycznia 1939 r. zmarł i został pochowany na Powązkach¹³. Zasłużył się kulturze polskiej dzięki pracy społecznej i popularyzacją hodowli ziół i ziołolecznictwa.

Rajmund Lewandowski (Lipno)

⁷ J. Muszyński, Jan Biegański — pionier zielarstwa polskiego, *Wiadomości farmaceutyczne*, 1938, 34, s. 500.

⁸ R. Rembieliński, B. Kuźnicka, *Historia farmacji*, Warszawa 1972, s. 403.

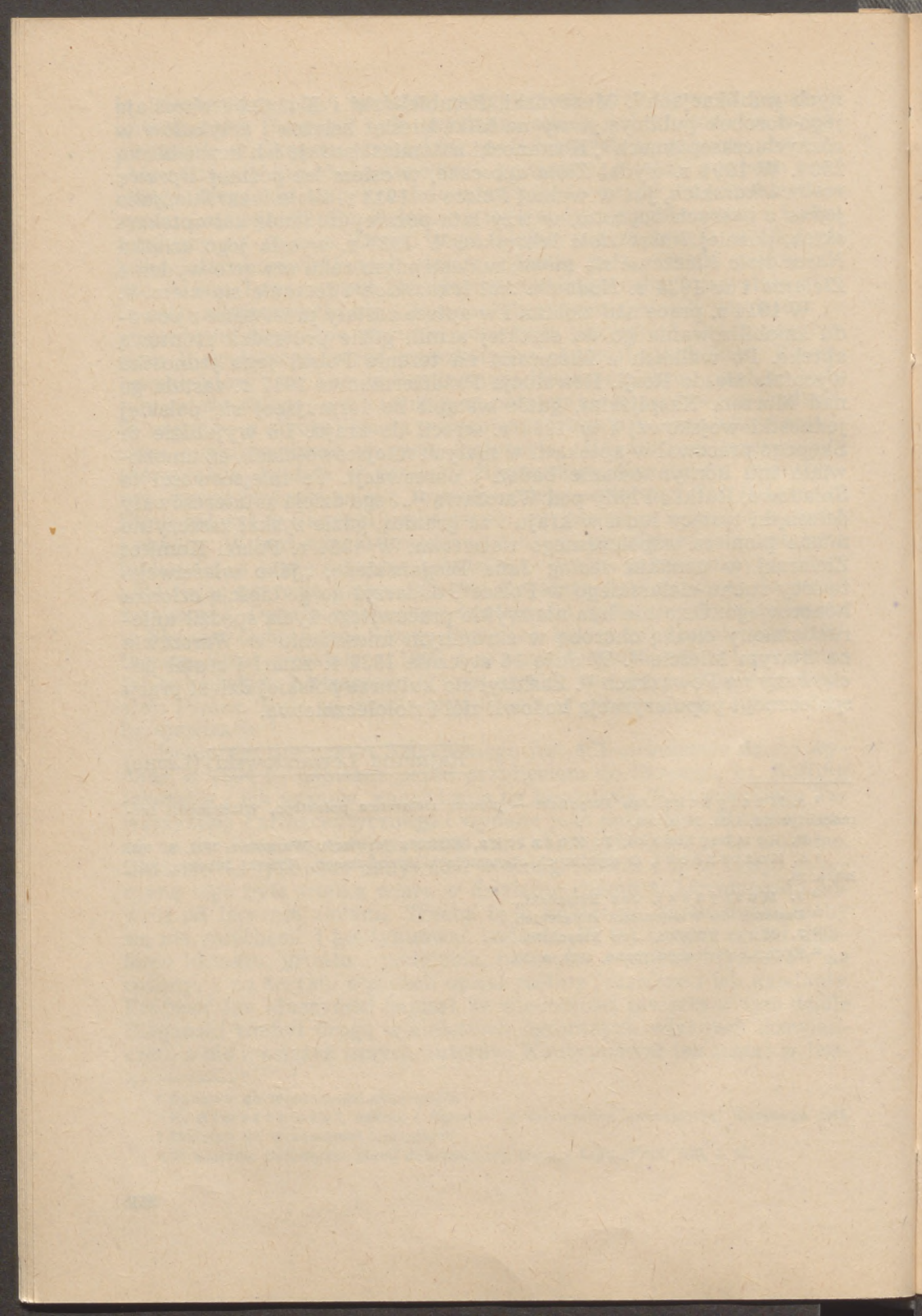
⁹ S. Kostanecki, *O wybitnych obywatelach lipnowskiego*, *Notatki Płockie*, 1961, 193, s. 26.

¹⁰ J. Muszyński, *Jan Biegański...*

¹¹ *Dodatek do Wiadomości zielarskich.*

¹² J. Muszyński, *Jan Biegański...*

¹³ *Kronika farmaceutyczna*, 1939, s. 35.

BIBLIOGRAFIA WOJEWÓDZTWA WŁOCŁAWSKIEGO ZA ROK 1984 (W WYBORZE)

Opracowała Danuta Byczyńska (Wojewódzka Biblioteka Publiczna)

I. ZAGADNIENIA OGÓLNE

1. ANDRZEJEWSKI Roman: Szkic do duchowego portretu biskupów włocławskich (z okazji złotego jubileuszu kapłaństwa biskupa Jana Zaręby). *Aten. Kapł.* 1984 t. 102 z. 3 s. 353—364.
2. DZIEGIELEWSKI Andrzej: A jednak coś zostanie... Z zieloną koniżynką przez życie. [Leon Stankiewicz, działacz ludowy]. *Dz. Lud.* 1984 nr 25 s. 3.
3. KASPERKIEWICZ Barbara: Bibliografia (Piśmiennictwo dotyczące Kujaw Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej wydane w latach 1945—1948 w wyborze) / Barbara Kasperkiewicz // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 419—480.
4. KUJAWY. Oprac. Konrad Jerzy Krzysztofek. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 19 s. 5—15.
5. KUJAWY i ziemia dobrzyńska 1944—1984 / [red. nauk. Ryszard Jadczyk; red. merytoryczny Danuta Kuźnicka; Włocławskie Towarzystwo Naukowe]. — [Włocławek]: WTN, [1984]: 480 s. ; 21 cm. Rec. (ka), *Il. Kur. Pol.* 1986 nr 107 s. 6.
6. KURZAWSKI Jacek: Kirgiz z Kujaw. [Gustaw Zieliński, poeta]. *Kujawy* 1984 nr 25 s. 8.
7. MATUSZKIEWICZ Irena: Siłaczka. [Jadwiga Dziubińska, działaczka ruchu ludowego]. *Kujawy* 1984 nr 23 s. 1, 8.
8. PROGRAM wyborczy RW PRON we Włocławku na lata 1984—1987. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 122 s. 4—5.
9. ROCZNIK statystyczny województwa włocławskiego: 1984/Wojewódzki Urząd Statystyczny we Włocławku. — Włocławek: WUS, 1984. — 279 s. ; 21 cm.
10. RUTOWSKA Grażyna: Żołnierz—pedagog i społecznik. [Władysław Drzewiecki]. *Dz. Lud.* 1984 nr 194 s. 5, portr.
11. SŁAWIŃSKI Tadeusz: Włocławianin zdobywcą Arktyki. [Jan Na-

górski, lotnik]. *Biul. Przewodn.* 1984. nr 21 s. 12—14.

12. SŁAWIŃSKI Tadeusz: Z ziemi włoskiej do polskiej... [Stanisław Bechi]. *Kujawy* 1984 nr 3 s. 4.

13. SYZDEK Włodzimierz: Życ, znaczy działać. [Stanisław Lejman, działacz komunistyczny]. *Gaz. Młod.* 1984 nr 59 s. 9.

14. TRZEBIATOWSKI Marek: W legendę wpisany. [Józef Górczyński, emerytowany dyrektor Zespołu Szkół Zawodowych w Radziejowie]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 159 s. 4, portr.

15. WOJEWÓDZKI plan roczny na 1985 rok: projekt / Wojewoda Włocławski. — Włocławek: Wojewoda Włocławski, 1984. — [4], 85 s. ; 21 cm. — Powiel.

16. WRÓBLEWSKA Maria: Mieć czas dla pacjenta. [Doktor Franciszek Dłutek z Rypina]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 142 s. 4, portr.

17. WRÓBLEWSKA Maria: Pasje doktora Rejmanowskiego. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 106 s. 3, 4, portr.

18. WRÓBLEWSKI Wiesław: Włocławek w 40-leciu. *Kujawy* 1984 nr 29 s. 1, 3, fot.

II. ŚRODOWISKO GEOGRAFICZNE

19. ANDRZEJEWSKI Leon: Dolina Zgłowiączki — jej geneza oraz rozwój w późnym glacie i holocenie / Leon Andrzejewski; Polska Akademia Nauk. Instytut Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania. — Wrocław [etc.]: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1984.—84 s., [4] k. tabl.: 1 mapa, rys., wyk. ; 24 cm. — (*Dokumentacja Geograficzna*, ISSN 0012-5032 ; z. 2)

20. HERBICH Ewa: Analiza tektoniczna uskoków w okolicy Lipna i Sierpca wyznaczonych metodą sejsmiczną. *Prz. Geol.* 1984 nr 3 s. 142—149, rys. wyk. Sum Rez.

21. KAPUŚCIŃSKI Stanisław: Materiały do znajomości rozszedlenia w Polsce błonkówek rośliniark (Hymenoptera: Symphyta). Cz. 1. Rośliniarki Ciechocinka i okolicy. *Zesz. Nauk. AR Krak. Leś.* 1984 z. 15 s. 13—30, il. Sum. Rez.

22. PLACIŃSKA Elżbieta: W parku... [Gostynińsko-Włocławski Park Krajobrazowy]. *Kujawy* 1984 nr 31 s. 7, fot.

23. SKOCZYLAS Janusz: Ewolucja poglądów na temat występowania ropy naftowej na Kujawach i w Wielkopolsce. *Nafta* 1984 nr 10 s. 342—346, il. Rez. Sum.

24. SKOCZYLAS Janusz: Tradycje poszukiwań ropy naftowej w Wielkopolsce i na Kujawach. *Nafta* 1984 nr 7/8 s. 262—265, il. Rez. Sum.

25. WOJEWÓDZTWA bydgoskie, to-ruńskie, włocławskie: mapa krajoznawczo-samochodowa / red. Barbara Krysiak. — Wyd. 7. — 1 : 500 000. — Warszawa; Wrocław: Państw. Przedsiębiorstwo Wydawnictw Kartograficznych, cop. 1984. — 1 mapa: kolor; 38×41 cm, złoż. 23×11 cm.

III. HISTORIA

26. COFTA—BRONIEWSKA Aleksandra: Amber craft in Kuiavia in the era of Przeworsk culture. *Archaeol. Pol.* 1984 vol. 23 s. 149—165, rys. tab. mapy.
27. CZERNIAK Ewa, CZERNIAK Lech: Z badań nad genezą i rozwojem kultury amfor kulistów na Kujawach. *Fol. Praehist. Posn.* t. 1: 1984 s. 23—62, rys. tab. wyk. Zsfg.
28. DRZEWIECKI Władysław: Ludowcy. *Kujawy* 1984 nr 47 s. 4, fot.
29. GERKO Włodzimierz: Polskie Towarzystwo Krajoznawcze w Ciechocinku. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 21 s. 14—15.
30. GULDON Zenon: Zaludnienie Kujaw w końcu XVIII w. *Przesł. Demogr. Pol.* t. 14: 1983 s. 137—144, tab. Sum.
31. GZELLA Jacek: Sprawa restytucji dóbr w Wielkopolsce i na Kujawach w 1381 roku. *Zap. Hist.* 1984 z. 4 s. 127—135.
32. HORBACZ Tadeusz J.: Fragment późnośredniowiecznej akwamanili z Bobrownik woj. wrocławskie. *Acta UL Fol. Archaeol.* 1983 z. 4 s. 123—129, rys. Sum.
33. JARZEMBOWSKI Ryszard: Dni dramatu, dni nadziei. Włocławek, styczeń 1945. *Alchemik* 1984 nr 3 s. 1, 8, il.
34. KAJZER Leszek: Dwa osiemnastowieczne inwentarze zamku w Raciążku koło Ciechocinka. *Acta UL Fol. Archeol.* 1984 [z.] 5 s. 129—148. Sum.
35. KNAPIK Dariusz: Nowa cywilizacja nadeszła z południa. *Archeologia na tropach prarolników. Gaz. Kuj.* 1984 nr 185 s. 3.
36. KOWALEWSKA Agnieszka SOBczyk Paweł: Włocławek w średniowieczu. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 24 s. 15—22, rys.
37. KRAJEWSKI Mirosław R.: Konspiracyjne rady narodowe na ziemi dobrzyńskiej. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 139 s. 6.
38. KRAJEWSKI Mirosław R.: Partyzantka „Zemsta Ludu” na Ziemi Dobrzyńskiej i Kujawach. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 23 s. 11—13.
39. KRAJEWSKI Mirosław R.: „Polityczne oczyszczenie gruntu”. W 45 rocznicę zbrodniczych wydarzeń. *Kujawy* 1984 nr 36 s. 3.
40. KRAJEWSKI Mirosław R.: Powstanie styczniowe na Ziemi Dobrzyńskiej 1863/64. (Kalendarium). *Biul. Przewodn.* 1984 nr 18 s. 5—10.
41. KRUT Olga: „Kujawskie Piramidy”. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 23 s. 2—7, rys.
42. PISZCZ Edmund: „Ateneum Kapłańskie” — czasy i ludzie. *Tyg. Powsz.* 1984 nr 23 s. 3.
43. REJMANOWSKI Tadeusz: Epitafium dla starego szpitala. *Kujawy* 1984 nr 8 s. 10.
44. SŁAWIŃSKI Tadeusz: O nazwach ulic w dawnym Włocławku. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 25 s. 12—13.

45. SŁAWIŃSKI Tadeusz: W obronie dzwonnów katedralnych. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 18 s. 14—16.

46. SUJCZYŃSKI Teodor: Dzieje jednej szkoły (1929—1939). [Chocień]. *Prz. Hist.-Ośw.* 1984 nr 2 s. 205—226.

47. SZOPLIK Anna: Działalność zakonów żebrzących na Mazowszu i Kujawach w XV wieku. *Rocz. Maz.* 1984 t. 8 s. 191—215.

48. SZYMCZAK Jan: Płowce. Bitwy polskie. *Tyg. Kult.* 1984 nr 10 s. 11, il.

49. ŚLIWIŃSKI Błażej: Rycerstwo kujawskie a biskupstwo włocławskie w XIII wieku. Kontakty majątkowe. *Zap. Hist.* 1984 z. 4 s. 5—33. Zsfg.

50. WITKOWSKI Leon: Polski amatorski ruch śpiewaczy na Mazowszu (Płock, Łomża, Miawa i okolice oraz Włocławek) w latach 1898—1918. (Szkie historyczny). *Rocz. TN Płoc.* t. 4: 1983 s. 101—135, il.

IV. ZAGADNIENIA GOSPODARCZE

51. A. RUT.: Z czego żyć? [Rolnicza Spółdzielnia Produkcyjna w Wiktorynie]. *Spółdz. Prod.* 1984 nr 26 s. 7, fot.

52. BADTKE Marek: Miasto z charakterem. [Włocławek]. *Tryb. Ludu.* 1984 nr 84 s. 3, il.

53. BAGDZIŃSKI Stanisław [Leszek]: Procesy osadniczo-demograficzne w rejonie uprzemysławianym. Na przykładzie woj. włocławskiego. *Wiś i Rol.* 1984 nr 1 s. 85—102, tab. mapa. *Rez. Sum.*

54. BAGDZIŃSKI Stanisław Leszek: Przemiany struktury działowej i funkcjonalnej zatrudnienia we Włocławku / Stanisław Leszek Bagdziński; Włocławskie Towarzystwo Naukowe. — Włocławek: WTN, 1984. — 15 s. ; 22 cm. — (*Prace Wydziału Nauk Społecznych* 1'4)

55. BAGDZIŃSKI Leszek [Stanisław]: Rozwój zatrudnienia i przemiany demograficzne w regionie / Leszek [Stanisław] Bagdziński // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red.

nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 131—170.

56. BIAŁOWAŚ Stanisław: Bankrutwa nie będzie... [Zakłady Azotowe „Włocławek”]. *Kujawy* 1984 nr 50 s. 5, fot.

57. BIAŁOWAŚ Stanisław, FLORCZYK Jerzy: Plon niesiemy plon, w gospodarza dom... [Dożynki w Radziejowie]. *Kujawy* 1984 nr 38 s. 1, 2—3, fot.

58. (bos): Rośnie „drugie” miasto. [Przedsiębiorstwo Budownictwa Rolniczego w Rypinie]. *Profile* 1984 nr 26 s. 9, fot.

59. CZUBAKOWSKI Edward, PACHUCKI Tadeusz, BEDNARSKI Włodzimierz: Koszt transportu jako czynnik decydujący o efektywnym zagospodarowaniu serwatki (na przykładzie woj. włocławskiego). *Prz. Mlecz.* 1984 nr 3 s. 18—19, tab.

60. DOSAÐNA Katarzyna: Polowanie na czarownice. [Włocławskie

Przedsiębiorstwo Budownictwa Przemysłowego „Kujawy”. *Profile* 1984 nr 37 s. 1, 3.

61. DRUGA elektrownia jądrowa nie powinna być zlokalizowana w Karolewie nad zbiornikiem włocławskim. Oprac. Kazimierz Biały [i in.]. *Not. Płoc.* 1983 nr 3 s. 37—46, rys. mapy.

62. DURAS Małgorzata, TULIŃSKA Małgorzata: Współpraca WOPR w Zarzeczu z WZHO we Włocławku. *Służ. Rol.* 1984 nr 4 s. 4—5.

63. DZIĘCIOŁOWSKI Jerzy: Komu podrzucić elektrownię. [Projekt lokalizacji elektrowni jądrowej w Karolewie]. *Życie Gosp.* 1984 nr 51 s. 3, il.

69. KAZUŁA Włodzimierz: Strefa serca Polski. [Radziejów]. *Rada Nar. Gosp.* 1984 nr 22 s. 31—32.

65. GAŁECKI Zbigniew: Budownictwo — powód do dumy. [Rypin]. *Rozm. przepr.* Janusz Traczykowski. *Il. Kur. Pol.* 1984 nr 279 s. 3, portr.

66. IZRAELSKI Grzegorz: Wyzwolić rezerwy. [Wojewódzki Zarząd Rolniczych Spółdzielni Produkcyjnych we Włocławku]. *Rozm. przepr.* Anna Bilewicz. *Spółdz. Prod.* 1984 nr 10 s. 9.

67. KASZEWIAK Janusz: Z wizytą w zakładzie przemysłowym. [Kujawska Fabryka Manometrów we Włocławku]. *Prz. Mech.* 1984 nr 16 s. 37—40, il. tab.

68. KASZEWIAK Janusz: Z wizytą w zakładzie przemysłowym. [Zakłady Mechaniczne we Włocławku]. *Prz. Mech.* 1984 nr 20 s. 33—36, il. tab.

64. DZIUBICH Waldemar: Plony z

ochronna. [Zatrucie środowiska przez Zakłady Azotowe „Włocławek”]. *Fakty* 1984 nr 43 s. 1, 4, fot.

70. KĘDZIERSKA Dobrochna: Zgrzyty w raj. [Gmina Raciążek]. *Polityka* 1984 nr 6 s. 7, il.

71. KITA Tomasz: Kujawski spichlerz. Radziejów przed dożynkami. *Ziel. Sztan.* 1984 nr 74 s. 1, 4.

72. KNAPIK Dariusz: Próba sił i możliwości. Hasło: odnowa środowiska. [Gmina Dobrze]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 19 s. 3.

73. LESIEWSKI Wojciech: Trzy kroki w nowoczesność. [Zakłady Azotowe „Włocławek”]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 172 s. 3, fot.

74. LEWANDOWSKI A.: Duże aspiracje małego zakładu. W radziejowskim „Meproziecie”. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 80 s. 4, il.

75. LISIECKA M[ałgorzata]: Racjonalizacja nadal potrzebna. [Kujawska Fabryka Manometrów]. *W kręgu metal.* 1984 nr 2 s. 7, il.

76. LITOWSKI Gotfryd: Gospodarka mieszkaniowa województwa włocławskiego. *Acta UNC Ekon.* 1983 z. 11 s. 111—120, tab.

77. ŁUCZAK Krystian: Włocławskie przemiany. *Życie Part.* 1984 nr 19 s. 1, 3, 4, il.

78. MATUSZKIEWICZ Irena: Cienie. [Fabryka Lin i Drutu „Drumet”]. *Kujawy* 1984 nr 26 s. 3, rys.

79. MATUSZKIEWICZ Irena: O krok od bankructwa. [Spółdzielnia Kó-

lek Rolniczych we Włocławku z siedzibą w Nowej Wsi]. *Kujawy* 1984 nr 16 s. 4—5, il.

80. MATUSZKIEWICZ Irena: Tylko słabi narzekają. [Spółdzielnia Pracy „Włozamot”]. *Kujawy* 1984 nr 11 s. 4.

81. MNISZEK Jarosław: Świńskie dylematy. [Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej w Chodczku]. *Kujawy* 1984 nr 14 s. 10, rys.

82. MNISZEK Jarosław: Zgryzoty krasuli. [Hodowla bydła mlecznego we Włocławskim]. *Kujawy* 1984 nr 22 s. 9, rys.

83. MORAWSKI Jerzy: Migawki ze stawania na nogi. [Gmina Baruchow]. *Nowa Wieś* 1984 nr 49 s. 3, 10, fot.

84. PACHUCKI Tadeusz, CZUBAKOWSKI Edward, BEDNARSKI Włodzimierz: Koszty utylizacji serwatki (na przykładzie wybranych zakładów mleczarskich w woj. włocławskim). *Prz. Mlecz.* 1984 nr 8 s.21—23, tab.

85. PAPIERNIK Bożena: Bez taryfy ulgowej. Modyfikacja reformy w praktyce. [Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej]. *Rzeczpospolita* 1984 nr 31 s. 3, il.

86. PIETRASZKIEWICZ Ryszard: Spółdzielczość pracy w regionie / Ryszard Pietraszkiewicz // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1948* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 259—279.

87. PLACIŃSKA Elżbieta: Sypialnia z wizytówką. [Osiedle Południe we Włocławku]. *Kujawy* 1984 nr 22 s. 6.

88. (RJ): Przed startem ostrym. Kompleks PCW. [Zakłady Azotowe]. *Alchemik* 1984 nr 6 s. 1, 3, il.

89. RUDNICKA-GORDON Wanda: Cicho, by nie zapeszyć. WZCS [Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej] czekają na nowe hale. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 211 s. 3.

90. RUDNICKA-GORDON Wanda: „System” — nietypowy sposób na domki? Czas pokaże... [Młodzieżowa Spółdzielnia Mieszkańowa w Lipnie]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 123 s. 3.

91. SADOWSKI Stanisław: Obserwacje nad zdrowotnością maku (*Papaver Somniferum* L.) w rejonie Kujaw. *Zesz. Nauk. ATR Bydg. Rol.* 1984 z. 17 s. 25—37, tab. Sum Rez.

92. SCHICK Piotr: Odkrywanie piasku. [Budownictwo mieszkaniowe w Radziejowie]. *Kujawy* 1984 nr 35 s. 1, 3, fot.

93. SKOWROŃSKA Danuta: Szukanie tematu. [Radziejów]. *Fakty* 1984 nr 38 s. 6, 14, fot.

94. SZCZUKA Maria: „Polfa” szuka leku. [Aleksandrów Kuj.]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 290 s. 3.

95. SZRAMKA Barbara: Rozciąganie dzianiny. [Dziewiarska Spółdzielnia Pracy „Włodena”]. *Kujawy* 1984 nr 9 s. 7, il.

96. SZULC Józef: Aspiracje. [Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej w Chodczku]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 47 s. 4.

97. SZULC Józef: Chęciom naprzeciw. Rolnictwo włocławskie. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 91 s. 3.

98. SZYMONEK Jan: Ludzie i traktory. [Zakłady Mechaniczne „Ursus” we Włocławku]. *Grom. Rol. Pol.* 1984 nr 86 s. 5, il.

99. TOMAKA Marek: Budować — tak, ale — jak? [Spółdzielczość mieszkaniowa]. *Gaz. Młod.* 1984 nr 18 s. 9, il.

100. TRZEBIATOWSKI Marek: Bez niedomówień o włocławskim „Ursusie”. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 167 s. 3.

101. TRZEBIATOWSKI Marek: Papierowe szanse „Celulozy”? [Zakłady Celulozowo-Papiernicze]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 240 s. 3.

102. TRZEBIATOWSKI Marek: Tu zaczęła się Polska. [Radziejów]. *Życie Part.* 1984 nr 19 s. 4—5, fot.

103. TRZEBIATOWSKI Marek: Za i przeciw elektrowni atomowej. Nad Wartą czy nad Wisłą? *Gaz. Kuj.* 1984 nr 251 s. 3.

104. TURSKA Anna: To Kujawy! [Radziejów]. *Chłop. Droga* 1984 nr 38 s. 1, 10, fot.

105. WAWRZONKOWSKI Stanisław: Producent i partner. [Włocławskie rolnictwo]. Rozm. przepr. Józef Szulc. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 220 s. 3, portr.

106. WAWRZYŃIAK Bogdan: Rolnictwo i gospodarka rolna / Bogdan Wawrzyniak // W: Kujawy i ziemia do-

brzyńska 1944—1984 / [red. nauk. Ryszard Jadczak]. — [Włocławek, 1984]. — S. 231—258.

107. WODZYŃSKI Daniel: Organizacja pracy in praesentia rerum. [Oddział Szlifierni Ciągadeł w Fabryce Lin i Dru tu „Drumet”]. *Acta UNC Ekon.* 1984 z. 12 s. 57—77, il. rys. tab. wykr. Zsfg.

108. WOJCIECHOWSKI Eugeniusz: Odbudowa i rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej / Eugeniusz Wojciechowski // W: Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984 / [red. nauk. Ryszard Jadczak]. — [Włocławek, 1984]. — S. 171—230.

109. WRÓBLEWSKI Krzysztof: Nieszawa — co zostało z tamtych lat. *Grom. Rol. Pol.* 1984 nr 154/155 s. 8.

110. ZAKRZEWSKA Elżbieta: Glina w kwiatki. [Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej]. *Odrodzenie* 1984 nr 23 s. 3, fot.

111. ZWOLIŃSKI Stanisław: Mała, ale z rozmachem. [Rolnicza Spółdzielnia Sadowniczo-Warzywnicza „Ziemia Kujawska” w Plebance]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 35 s. 3, 4, il.

112. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Drugie miejsce po przecinku. [Zakłady Mechaniczne]. *Prz. Tyg.* 1984 nr 49 s. 4—5, rys.

V. SŁUŻBA ZDROWIA

113. FLORCZYK Jerzy: Skazy na perle. [Ciechocinek]. *Kujawy* 1984 nr 24 s. 4, il.

114. IGNATOWSKI Piotr: Wszech-

obecny brud. [Rozmowa z dyrektorem Wojewódzkiej Stacji Sanitarno-Epidemiologicznej]. Rozm. przepr. Dobrochna Kędzierska. *Fakty* 1984 nr 26 s. 5, portr.

115. JAKUBOWSKA Hanna: Zaczęło się od bliźniaczek... [Nowy szpital w Lipnie]. *Dz. Wiecz.* 1984 nr 15 s. 3, il.

116. KONARZEWSKA Zofia: Uzdrowisko „Wieniec”. *Hotelarz* 1984 nr 4 s. 8—10, fot.

117. KORKOZOWICZ Jerzy: Niedawno była tu łąka... Zapiski z Ciechocinka. [Sanatorium Związku Nauczycielstwa Polskiego]. *Głos. Naucz.* 1984 nr 36 s. 8, fot.

118. KRAJEWSKI Stanisław: Czy Ciechocinek będzie uzdrowiskiem? *Służ. Zdr.* 1984 nr 35 s. 5, fot.

119. KUKOWSKA Małgorzata: Dużo, ale nie za wiele. [Mieszkania dla lipnowskich lekarzy]. *Służ. Zdr.* 1984 nr 4 s. 1, 3.

120. MOŹDŻYŃSKI Bogdan: Bezradność. [Umieralność niemowląt we Włocławskim]. *Kierunki* 1984 nr 10 s. 1, 8.

121. OLERADZKA Jadwiga: Uzdrowianie uzdrowiska. [Ciechocinek]. *Fakty* 1984 nr 21 s. 1, 4, fot.

122. PLACIŃSKA Elżbieta: „Pentapuls” — remedium czy odkrycie? [Cie-

chocińska fizykoterapia]. *Kojawy* 1984 nr 10 s. 1, 5, il.

123. REJMANOWSKI Tadeusz: Osiągnięcia ochrony zdrowia województwa włocławskiego w 40-lecie Polski Ludowej / Tadeusz Rejmanowski // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. [Włocławek, 1984]. — S. 281—313.

124. ROK Adam: Przy torach. [Szpital w Aleksandrowie Kuj.]. *Służ. Zdr.* 1984 nr 8 s. 1, 4—5, il.

125. SIENKIEWICZ Tomasz: Chmury nad Ciechocinkiem. Zagrożone sanatoria. *Prz. Tyg.* 1984 nr 13 s. 5.

126. WRÓBLEWSKA Maria: Odrabianie zaległości. Rypińskie lecznictwo. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 61 s. 4.

127. WARGULSKA Anna: Zbyt wiele czułych miejsc. [Wojewódzka Przychodnia Matki i Dziecka]. Rozm. przepr. Marek Trzebiatowski. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 82 s. 4.

128. ZIELIŃSKA Barbara: Ten „Chemik” przywraca zdrowie. [Sanatorium w Ciechocinku]. *Spr. Chem.* 1984 nr 31 s. 3, 6.

VI. ZAGADNIENIA SPOŁECZNO-POLITYCZNE

129. ADAMSKI Stanisław, PYZYŃSKI Henryk, SZTANKOWSKI Józef: Próba bilansu. [Działalność Wojewódzkiej Rady Narodowej]. Rozm. przepr. Ryszard Jarzembowski. *Alchemik* 1984 nr 9 s. 1, 6.

130. BADTKE Marek: Wymagać od siebie i innych. Włocławskie „Azoty”.

Tryb. Ludu 1984 nr 40 s. 4.

131. (bur.): Służba ludziom pracy — naszym zadaniem. Tow. Krystian Łuczak ponownie I sekretarzem KW PZPR. Obradowała wojewódzka konferencja sprawozdawczo-wyborcza PZPR we Włocławku. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 13 s. 1, 5, il.

132. CHEŁMIŃSKI Romuald: Wtopić się w tłum. [Zakład karny dla Młodocianych we Włocławku]. *Odrodzenie* 1984 nr 33, s. 10, fot.

133. CZUŁA Jan: Razem odzyskujemy siły. [Wojewódzka narada sekretarzy we Włocławku]. *Życie Part.* 1984 nr 26 s. 5.

134. CZYŻEWSKI Henryk: Nigdy więcej niż od siebie. [Przewodniczący Wojewódzkiej Rady Narodowej]. Rozm. przepr. Dobrochna Kędzierska. *Polityka* 1984 nr 29 s. 7.

135. DEMBIK Jan: Radni są zmęczeni? [Dot. gminy Dobrze]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 39 s. 3.

136. DRAGUN Ryszard: Wnioski na dziś i jutro. [IV Wojewódzka Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza ZSMP]. *Kujawy* 1984 nr 51/52 s. 2.

137. FLORCZYK Jerzy: PZPR. Pytania o kadencję. [Wojewódzka organizacja partyjna]. *Kujawy* 1984 nr 2 s. 1, 5.

138. (g): Jan Sobolewski przewodniczącym Koła Emerytów i Rencistów w ZM „Ursus”. W *kręgu metal.* 1984 nr 20 s. 7.

139. (J. Mł.): Obrachunek. [ZSMP w Zakładach Azotowych]. *Alchemik* 1984 nr 21 s. 5.

140. (J. Mł.): Tak trzymać! [ZSMP w Zakładach Azotowych]. *Alchemik* 1984 nr 23 s. 7.

141. JAŚKOWIAK Jerzy: Łuna nad Borami. — Tragedia w Śliwicach. — Rabunki i morderstwa znaczyły ich

śląd. — Zasadzka pod Lipinkami. — W lasach chojnickich. — Między Brdą i Wisłą. — Na południu województwa. — „Madaj” i „Błyskawica”. — W kujawskich lasach. — Tragedia pod Okalewem. [Walka ze zbrojnym podziemiem po II wojnie światowej]. *Dz. Wiecz.* 1984 nr 119 s. 6, nr 123 s. 6, nr 128 s. 6, nr 133 s. 6, nr 138 s. 6, nr 143 s. 6, nr 148 s. 6, nr 153 s. 6, nr 158 s. 6, fot.

142. KAPŁAN Bronisław: Z walk o utrzymanie władzy ludowej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1945—1948 / Bronisław Kaplan // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 49—95.

143. KĘDRA Emilia: Reorientacja. [Wojewódzki Komitet ZSL]. *Dz. Lud.* 1984 nr 67 s. 3.

144. KĘDZIERSKA Dobrochna: Dwa trudne lata. [Wojewódzka Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza PZPR]. *Fakty* 1984 nr 3 s. 3, 14.

145. KNAPIK Dariusz: Tak nas ludzie szanują, jak nas władza uznaje. [Komitet osiedlowy na osiedlu Leśnym we Włocławku]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 289 s. 3.

146. KUBIAK Władysław: Ruch młodzieżowy w województwie włocławskim w 40-lecie Polski Ludowej / Władysław Kubiak // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 97—129.

147. MALINOWSKA Alicja: Zrodził ich czyn... Z kart historii ZWM na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej. *Kujawy* 1984 nr 30 s. 4, fot.

148. MATUSZKIEWICZ Irena: Na cyku... [Picie alkoholu w miejscu pracy]. *Kujawy* 1984 nr 48 s. 5, fot.

149. MATUSZKIEWICZ Irena: Na pół gwizdka. [Organizacja partyjna we Włocławskiej Fabryce Lin i Drutu „Drumet”]. *Kujawy* 1984 nr 44 s. 7.

150. MAZIEJUK Henryk: Ani głośnić, ani padać na kolana. [Zakłady Azotowe]. *Perspektywy* 1984 nr 38 s. 14—15, fot.

151. R. J.: Twarzą ku rzeczywistości. [Miejska Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza PZPR]. *Alchemik* 1984 nr 3 s. 5, il.

152. (SL): Wieś w oczach młodych. II Zjazd Wojewódzki ZMW we Włocławku. *Ziel. Sztan.* 1984 nr 25 s. 9.

153. STACHOWIAK Józef: Bez nie-domówień. [Wojewódzki Urząd Spraw Wewnętrznych]. Rozm. przepr. Barbara Szmajter. *Kujawy* 1984 nr 40 s. 5.

154. STEFAŃSKI Wacław: Kształt i wizerunek Stronictwa. Plenum WK ZSL we Włocławku. *Ziel. Sztan.* 1984 nr 99 s. 9.

155. SZMEJTER Barbara: Po starcie... [Wojewódzkie Społeczne Forum Związków Zawodowych]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 114 s. 3.

156. SZMEJTER Barbara: Skazanie na odmienność. [Grupy Nieprzetartego Szlaku ZHP]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 163 s. 4.

157. TRAFNOŚĆ ocen, rozumienie zadań. [Wojewódzka Konferencja Sprawozdawczo-Wyborcza PZPR]. *Kujawy* 1984 nr 3 s. 1, 3, il.

158. TRZEBIATOWSKI Marek: Bez fascynacji ilościową statystyką. [Włocławska organizacja partyjna]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 188 s. 3.

159. TRZEBIATOWSKI Marek: „Bezrobotni” mają się dobrze. Ustawa po roku. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 70 s. 3.

160. TRZEBIATOWSKI Marek: Trzymać rękę na pulsie. Na przykładzie rypińskiej FAM. [Organizacja partyjna w Fabryce Akcesoriów Metalowych]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 44 s. 4.

161. TRZEBIATOWSKI Marek: Współdziałać i współtworzyć. [Włocławska organizacja partyjna]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 8 s. 3.

162. TRZEBIATOWSKI Marek: Wybrać radę... [Miejsko-Gminna Rada Narodowa w Kowalu]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 102 s. 3.

163. TRZEBIATOWSKI Marek: Zabrakło konceptu czy chęci? Młodzieżowe obrachunki. [ZSMP we Włocławskich Zakładach Ceramiki Stołowej]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 275 s. 3.

164. WANDOWSKI Henryk: Powoli, ale uparcie. [Konferencja sprawozdawczo-wyborcza PZPR we Włocławku]. *Argumenty* 1984 nr 8 s. 4.

165. WOJCIAK Jerzy, WROCHNO Zbigniew: Stronictwo Demokratyczne w województwie bydgoskim / Jerzy Wojciak, Zbigniew Wrochno. — Warszawa: „Epoka”, 1983. — 187, [1] s. ; 20 cm. — (Monografie Działalności Wojewódzkich Instancji SD; t. 10)

166. WYSOCKI Mirosław: Z własnym sztandarem. ZSMP. [Organizacja

młodzieżowa w Zakładach Azotowych]. *Alchemik* 1984 nr 6 s. 4.

przepr. Ryszard Dragun. *Kujawy* 1984 nr 31 s. 3, rys.

167. ZAJĄCZKOWSKI Henryk: Sygnał wczesnego ostrzegania. [Związek Zawodowy Pracowników Kujawskiej Fabryki Farb i Lakierów]. Rozm.

168. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Z siódmego na ósmy. Przed wyborami. [Ciechocinek]. *Radar* 1984 nr 20 s. 2—3, il.

VII. NAUKA, OŚWIATA, KULTURA, SZTUKA

169. BECIŃSKI Adam: Tradycje wychowania obywatelskiego w Szkole Podstawowej w Byczynie. *Biul. Inform. „Inspiracje”* 1984 nr 4—5 s. 22—25.

turowego doliny Wisły. *Ochr. Zabyt.* 1984 nr 1 s. 8—14, il. Sum.

170. BIELAK Kazimiera: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej — rys historyczny. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 24 s. 3—5.

176. DERDOWSKI Krzysztof: Tylko sztuka? O twórczości Janusza Żernickiego *Fakty* 1984 nr 49 s. 7, portr.

171. BOCK Bogdan: Bez pasji, ale z programem? [Udział młodzieży w imprezach kulturalnych]. *Kujawy* 1984 nr 20 s. 9, rys.

177. DOBROWOLSKI Witold, ZAŁĘSKI Krzysztof: Antyk a twórczość Stanisława Noakowskiego: katalog wystawy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie, wystawa czynna Muzeum Stanisława Noakowskiego w Nieszawie, marzec-sierpień 1984/[Witold Dobrowolski, Krzysztof Załęski]. — Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, 1984. — 32 s.: fot. ; 21 cm.

172. CHURSKA Wanda: Wojewódzka Rada Postępu Pedagogicznego pracuje. *Ośw. i Wychow. A* 1984 nr 3 s. 22—23.

178. DROGORÓB Bogumił: Trzy dni z teatrem amatorskim. [XI Rypińska Wiosna Teatralna]. *Kujawy* 1984 nr 22 s. 7, fot.

173. CIEMIŃSKA Elżbieta: Aktualna sytuacja bibliotek szkolnych w województwie włocławskim. *Biul. Inform. „Inspiracje”* 1984 nr 4—5 s. 58—60.

179. DROGORÓB Bogumił: Wokół domu kultury. [Lipno]. *Kujawy* 1984 nr 28 s. 6, rys.

174. CYBULSKA Maria: Pamięci legendarnego Waltera. [Uroczystości w Szkole Podstawowej nr 9 we Włocławku]. *Ośw. i Wychow. B* 1984 nr 2 s. 59—60.

180. DZWONNICA katedralna. Oprac. Antoni Rerych. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 25 s. 14.

175. CZYŻNIEWSKA Lucyna: Studium planu rewaloryzacji Nieszawy a ochrona krajobrazu przyrodniczo-kul-

181. ELERT Maciej: Srebrny jubileusz Aeroklubu. *Alchemik* 1984 nr 14/15 s. 6—7, fot.

182. FALKOWSKI Zbigniew: Refleksyjne podróże. Kultura w miasteczku. [Chodecz]. *Inspiracje* 1984 nr 1 s. 40—41.
183. HANKOWSKA Romualda: Zabytkowe kamienice przy Starym Rynku nr 14, 15 we Włocławku — siedziba Muzeum. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 24 s. 6—14, rys.
184. JAN MOLL — działalność naukowa i lekarska / Włocławskie Towarzystwo Naukowe. — Włocławek: WTN, [1984]. — 38, [2] s. ; 20 cm.
185. JANOWICZ Leon: Dyskoteka królowej Jadwigi. [Wiejski Dom Kultury w Raciążku]. *Kur. Pol.* 1984 nr 14 s. 4, il.
186. JARZEMBOWSKI Ryszard: Włocławski sport w 40-leciu. *Alchemik* 1984 nr 10 s. 8, nr 11 s. 6, nr 12 s. 6, nr 13 s. 6, nr 14/15 s. 12, nr 16/17 s. 12, nr 18/19 s. 8, nr 20 s. 8, nr 21 s. 8, nr 22 s. 8, nr 23 s. 8, nr 24 s. 8, nr 25 s. 8, nr 26 s. 8, nr 27 s. 8, nr 28 s. 8.
187. JARZEMBOWSKI Ryszard: Włocławski sport w 40-leciu / Ryszard Jarzembowski // W: Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984 / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 375—417.
188. KNAPIK Dariusz: Kurtyna zapadła — pytania pozostały. [Kujawskie Spotkania Teatralne w Nieszawie]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 142 s. 5.
189. KNAPIK Dariusz: W wiek weszło sędziwy. [Włocławskie muzeum]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 291 s. 5.
190. KONFERENCJA naukowo-techniczna na temat „Problemy surowca drzewnego dla przemysłu celulozowo-papierniczego oraz płyt drewnopochodnych”. Materiały]. *Przem. Drzew.* 1984 nr 8 s. 1—14, tab.
191. KORULSKA Ewa: „Nikifor, Ciepko i ja”. O Stanisławie Zagajewskim. *Pol. Szt. Lud.* 1984 nr 1/2 s. 19—28, fot. Sum. Rez.
192. KOTARSKA Elżbieta: Dziwotaki i święci. [Stanisław Zagajewski]. *Gospodyni* 1984 nr 47 s. 6, fot.
193. KOTARSKA Elżbieta: Róże w kobalcie. [Salomea Zajkowska, malarzka fajansu]. *Gospodyni* 1984 nr 39 s. 6, fot.
194. KRASZEWSKA Elżbieta: Zabytki budownictwa ludowego w województwie włocławskim (przeгляд). *Biul. Przewodn.* 1984 nr 22 s. 2—26, rys.
195. KRZYWICKI Andrzej: Jak w wiejskiej chacie. [Dobrzyńsko-Kujawskie Towarzystwo Kulturalne] *Gaz. Kuj.* nr 94 s. 4.
196. KRZYWICKI Andrzej: Udany plener. [Plener malarski w Hucie Chodeckiej]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 238 s. 5.
197. KRZYWICKI Andrzej: Zagłądanie do kiesy kultury. Na przykładzie Włocławskiego. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 262 s. 3, 4.
198. KUJAWA Tadeusz: Zwyczaje wielkopostne i wielkanocne na Kujawach. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 21 s. 9—12.
199. KULTURA ludowa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej: przewodnik / [auto-

rzy tekstów Agnieszka Kowalewska i in., projekt graficzny i typograficzny Janusz Nowierski, projekt graficzny wkładki ilustracyjnej Jacek Waśko] — Włocławek: Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, 1983. — 2 cz.; 23 cm

[Cz. 1]: Wybrane zagadnienia. — 64 s.: il.

[Cz. 2]: Ilustracje. — [28] s.

200. LANGOWSKI Maciej: W co się bawić w klubie? [IV Turniej Klubów Kultury w Radziejowie]. *Walka Młod.* 1984 nr 2 s. 8—9, il.

201. Leon WYCZÓLKOWSKI — grafika, rysunek: katalog wystawy ze zbiorów Muzeum Okręgowego w Bydgoszczy, wystawa czynna w Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku ul. Słowackiego 1a, marzec—maj 1983/[opracowanie katalogu Albina Bartoszyńska-Potemska, projekt graficzny Janusz Nowierski, zdjęcia Jan Sierackiewicz]. — Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych: na zlec. MZKiD, 1983. — [16] s.: fot.; 21 cm

202. LEWANDOWSKI Henryk: Po linii i plamie barwnej... [Włocławski fajans]. *Dz. Lud.* 1984 nr 3 s. 4, il.

203. LEWANDOWSKI Rajmund: Exlibris estoński: wystawa ze zbioru Rajmunda Lewandowskiego/[Rajmund Lewandowski]; Miejska i Rejonowa Biblioteka Publiczna w Lipnie, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich w Lipnie. — Lipno: MiRBP: SBP 1984. — 31, [1] s.: il.; 15 cm.

204. LEWANDOWSKI Rajmund: Lo-sy żołnierzy lipnowskich w drugiej wojnie światowej: wystawa fotografii

ze zbioru Rajmunda Lewandowskiego/[Rajmund Lewandowski]; Towarzystwo Miłośników Ziemi Dobrzyńskiej w Lipnie. Oddział Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kulturalnego we Włocławku. — Lipno: TMZD, 1984. — 21, [3] s.: 1 faks., portr.; 15 cm.

205. LEWANDOWSKI Rajmund: Martyrologia powiatu lipnowskiego w latach 1939—1945: wystawa fotografii ze zbioru Rajmunda Lewandowskiego/[Rajmund Lewandowski]; Towarzystwo Miłośników Ziemi Dobrzyńskiej w Lipnie. Oddział Dobrzyńsko-Kujawskiego Towarzystwa Kulturalnego we Włocławku. — Lipno: TMZD, 1984. — 35, [1] s.: fot. portr.; 15 cm.

206. LEWANDOWSKI Rajmund: Vincas Kisarauskas — exlibrisy ze zbioru Rajmunda Lewandowskiego/[Rajmund Lewandowski]; Miejska i Rejonowa Biblioteka Publiczna w Lipnie, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich w Lipnie. — Lipno: MiRBP: SBP, 1983. — 19, [1] s.: 1 fot., il.; 15 cm.

207. ŁAPIŃSKA Irena: Problemy surowca drzewnego na tle stanu lasów polskich. [Konferencja we Włocławku]. *Prz. Pap.* 1984 nr 11 s. 395—398, tab.

208. ŁAPIŃSKA Irena: Problemy surowca drzewnego na tle stanu lasów polskich. [Konferencja we Włocławku oraz] *Uchwała. Przem. Drzew.* 1984 nr 11 s. 2—3.

209. ŁEPKOWSKA Ilona: Grand Fajans. [III Przegląd Polskich Filmów Fabularnych]. *Film* 1984 nr 49 s. 3—5, fot.

210. MAMROWICZ Elżbieta: Jeden z niespokojnych. Raciążanin roku. *Przyjaciółka* 1984 nr 12 s. 8—9, il.

211. MARX Jan: Demon ciechociński. [Janusz Żernicki, poeta]. *Poezja* 1984 nr 8 s. 52—65.

212. MŁODECKA Jolanta: Włocławska kameralna... [Orkiestra kameralna]. *Alchemik* 1984 nr 26 s. 1, 4.

213. NEJMAN Marek: Książka i... [Biblioteki we Włocławskim]. *Inspiracje* 1984 nr 10 s. 8—9, 47, fot.

214. OLERADZKI Grzegorz: Chemicy o sobie. [III Walny Zjazd Oddziału Wojewódzkiego Stowarzyszenia Inżynierów i Techników Przemysłu Chemicznego]. *Alchemik* 1984 nr 3 s. 4, il.

215. PLACIŃSKA Elżbieta: Powroty. [V Zjazd Koleżeński Wychowanków Liceum Ziemi Kujawskiej]. *Kujawy* 1984 nr 43 s. 8, fot.

216. PLACIŃSKA Elżbieta: Skalpel i rylec. [Rajmund Lewandowski, lekarz i grafik z Lipna]. *Kujawy* 1984 nr 5 s. 7, il.

217. PROGRAM obchodów 150-lecia uzdrowiska Ciechocinek / Towarzystwo Przyjaciół Ciechocinka. — Ciechocinek : TPC, 1984. — 28, [1] s. : il. ; 21 cm.

218. PRZYBYLSKA Teresa: Aktualna sytuacja pedagogicznych bibliotek województwa włocławskiego. *Por. Bibliot.* 1984 nr 11/12 s. 306—310.

219. PRZYBYLSKA Teresa: Działalność Pedagogicznej Biblioteki Wojewódzkiej we Włocławku na rzecz nauczycieli dokształcających i doskonalących się. *Biul. Inform. „Inspiracje”* 1984 nr 4/5 s. 50—58.

220. RAKIEL-CZARNECKA Walen-

tyna: Ideały wciąż aktualne. [Zespół Szkół Rolniczych w Starym Brześciu]. *Dz. Lud.* 1984 nr 90 s. 4.

221. SALAŃSKI Witold: Taka szkoła da się lubić. [Szkoła Podstawowa im. S. Staszica we Włocławku]. *Głos Naucz.* 1984 nr 8 s. 1, 5, fot.

222. SŁOMSKI Mieczysław: Oświata w regionie / Mieczysław Słomski // W: *Kujawy i ziemia dobrzyńska 1944—1984* / [red. nauk. Ryszard Jadczyk]. — [Włocławek, 1984]. — S. 315—373.

223. SOBAŃSKI Oskar: Ceramik. Włocławek. Poczet klubów polskich. [Dyskusyjny Klub Filmowy]. *Film* 1984 nr 8 s. 19.

224. SOBAŃSKI Oskar: Prosimy na salony! [Dyskusyjny Klub Filmowy „Ceramik”]. *Film* 1984 nr 18 s. 8.

225. STATUCH Elżbieta: Kultura jak miasto. [Życie kulturalne Włocławka]. *Sztan. Młod.* 1984 nr 75 s. 9.

226. STEFAŃSKI Wacław: „Nie dla siebie, a dla idei...” [Sesja popularnonaukowa poświęcona osobie Jadwigi Dziubińskiej]. *Ziel. Sztan.* 1984 nr 47 s. 9.

227. STRANSKY Vilem: Zdenek Bagan — exlibrisy / [Vilem Stransky; tł. ze słow.]; Miejska i Rejonowa Biblioteka Publiczna w Lipnie, Stowarzyszenie Bibliotekarzy Polskich w Lipnie. — Lipno : MiRBP : SBP, 1984. — 14, [2] s. : il., 1 portr. ; 15 cm.

228. ŚWIEŻY zawał mięśnia serca: IV Konferencja Kardiologiczna Ziemi Kujawsko-Dobrzyńskiej Włocławek '84 / [Włocławskie Towarzystwo Naukowe]. — Włocławek: WTN, 1984. — 226 s. ; 20 cm.

229. TRZEBIATOWSKI Marek: Inny. [Stanisław Zagajewski, rzeźbiarz]. *Gaz. Kuj.* 1984 nr 41 s. 4, il.

230. WALOCH Małgorzata: Kultura prowincjonalna? [Radziejów]. *Kujawy* 1984 nr 37 s. 8.

231. WIECZOREK Małgorzata: Krajobrazy kultury. [Włocławek]. *Alchemik* 1984 nr 26 s. 1, 3.

232. WIŚNIEWSKA Danuta: Katedra włocławska. Historia i prace remontowe. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 20 s. 2—13, rys.

233. WIŚNIEWSKA Danuta: Kościoły drewniane Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej. *Biul. Przewodn.* 1984 nr 25 s. 7—12, rys.

234. WOLIN Andrzej: Radość jest gładka. [Andrzej Rusocki, rzeźbiarz z Clechocinka]. *Razem* 1984 nr 39 s. 12—13, fot.

235. WRÓBLEWSKI Andrzej: Święto w Raciążku. [Dni Młodości]. *Zycie Warsz.* 1984 nr 176 s. 7, il.

236. WURST Anna W., ŻUK Wiesław: ...na przykład we Włocławskim. [Włocławskie Towarzystwo Muzyczne]. *Por. Muz.* 1984 nr 4 s. 8—9, fot.

237. ZAJĄC Ryszard: Rola WOPR w systemie wdrażania i upowszechniania postępu w rolnictwie (sprawozdanie z konferencji). [Włocławek]. *Wiś Współcz.* 1984 nr 3 s. 119—125.

238. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Forma [Zespół dworski w Dąbiu Kuj.]. *Radar* 1984 nr 11 s. 6—7, il.

239. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Model do rozkładania. [Występy warszawskiego Teatru Powszechnego we Włocławku]. *Radar* 1984 nr 5 s. 10—11, il.

240. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Oni. [Dom Kultury w Aleksandrowie Kuj.]. *Radar* 1984 nr 4 s. 8—9, il.

241. ŻBIKOWSKI Zbigniew: Talent nie wystarczy. Kujawska agora twórców. [Włocławek]. *Radar* 1984 nr 47 s. 3.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO
LIBRARY

CALENDARIUM ŻYCIA KULTURALNEGO I NAUKOWEGO ZA LATA 1984—1985

ZESTAWIŁ ZYGMUNT PRONDZYŃSKI (WŁOCŁAWEK)

1984 rok

Styczeń

- 3—15 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Wystawa „Prasa Kujaw i Pomorza” ze zbiorów własnych.
- 4 I—10 II Zakrzewo — GOK. Wystawa pt. „Martwa natura” Małgorzaty Waliszewskiej-Kaniewskiej z Gorenia Dużego (woj. włocławskie). Współorg. BWA we Włocławku.
- 9 I—13 II Służewo — GOK. Wystawa grafiki Marii Pokorskiej z Torunia. Ekspozycję zorganizowano ze zbiorów włocławskiego BWA.
- 12 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Odczyt z cyklu „ Studium wiedzy o regionie” dra Mirosława Krajewskiego z Radzyna nt. „Kształtowanie się władzy ludowej w powiecie lipnowskim i rypińskim w latach 1944—1947”.
Włocławek — WDK. Spotkanie z krytykiem literackim doc. Januszem Kryszakiem z UMK w Toruniu nt: współczesnej poezji polskiej.
- 12 I—24 II Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Wystawa „Skarb ze Skrwilna w barwnej fotografii” ze zbiorów własnych.
- 13 I—12 II Włocławek — BWA. Wystawa fotografii Janusza Buczkowskiego z Kielc. Tematem prac — pejzaż, portret i akt.
- 14 I—19 III Zakrzewo — GOK. Ekspozycja grafiki Marii Wąsowskiej z Torunia, prac wypożyczonych ze zbiorów włocławskiego BWA.
- 15 I—10 II Służewo — GOK. Wystawa malarstwa ludowego miejscowego twórcy Jerzego Białkowskiego.
- 16 Aleksandrów Kuj. — MDK. Jednoaktówki „Strip-tease” i „Karol” S. Mrożka w wykonaniu Teatru im. W. Horzycy w Toruniu.

- 16 I—3 II Włocławek — KMPiK. Ekspozycja malarstwa i grafiki artysty prymitywisty Gottfrieda Kumpfa z Austrii.
- 25 Włocławek — WDK. Teatr Polski w Bydgoszczy — „Białe małżeństwo” T. Różewicza.
- 27 Włocławek — WDK. Sztukę „Maestro” J. Abramowa-Newerlego przedstawił Teatr im. W. Horzycy w Toruniu.
- 28 Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Prelekcja dra Aleksandra Jackowskiego z Instytutu Sztuki PAN w Warszawie nt. sztuki nieprofesjonalnej oraz spotkanie ze Stanisławem Zagajewskim na wystawie rzeźby ceramicznej pt. „Ołtarze”.
- 29 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”: koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej poświęcony muzyce niemieckiej. Dyrygent: Marian Lewandowski, solista: Dariusz Korcz — altówka. W programie utwory J. Ch. Bacha, F. Haendla i F. Schuberta. Współorg. WTM.
- 31 Włocławek — WDK. Teatr im. W. Bogusławskiego w Kaliszu: „Jeremiash” K. Wojtyły.
- Luty
- 9 Radziejów — MGOK. Spektakl Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie: „Terrorysty” I. Iredyńskiego.
- 13—27 Włocławek — BWA. Wystawa „Fotografia Abdu Eljaieka z Kolumbii” — ekspozycja objazdowa CBWA.
- 19 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką” pod hasłem „Muzyka operowa”. Wystąpiła Włocławska Orkiestra Kameralna pod dyrekcją Mariana Lewandowskiego. Solista: Ewa Sukiennik — mezzosopran. W programie pieśni z oper „Rycerskość wieśniacza” P. Mascagniego, „Trubadur” G. Verdiego i „Carmen” G. Bizeta.
- 23 Włocławek — DKTK. Wieczór autorski Antoniego Cybulskiego z Włocławka poświęcony prezentacji poezji z debiutanckiego tomiku „W minione i przyszłe lata” (DKTK, 1983).
- 24 Ciechocinek — sala koncertowa. Recital skrzypcowy Marii Małgorzaty Baranowskiej. Akompaniament: Maria Kruszka. W programie utwory F. Schuberta, W. Mozarta i H. Wieniawskiego.
- 26 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Koncert poetycko-muzyczny „Chopin — człowiek i twórca” w wykonaniu Danuty Krauckiej — recytacje i Niny Drath — fortepian. Org. WTM.
- 29 II—19 III Włocławek — BWA. Wystawa indywidualna twórczości włocławskich artystów: Małgorzaty Waliszewskiej-Kaniewskiej — malarstwa i rysunku oraz Włodzimierza Kaniewskiego — projektów z zakresu architektury wnętrz, rysunku i malarstwa akwarelowego.

- 3 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Odczyt dra Andrzeja Notkowskiego z PAN w Warszawie nt. „Rola prasy włocławskiej w życiu społeczno-kulturalnym Włocławka (do 1939 r.)”.
- 4 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką” pod hasłem „Muzyka baroku”. Wykonawcy: Orkiestra Kameralna WTM oraz solistki — Maria Głuszak i Czesława Staniszevska (śpiew solowy). W programie m.in. Concerto grosso g-moll „Boże Narodzenie” A. Corellego i „Stabat Mater” G. Pegolesiego.
- 7 III—3 V Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Wystawa prasy lewicy ruchu robotniczego ze zbiorów Muzeum Historii Włocławka.
- 8—9 Włocławek — DKTK, klub „Ceramik”, Rypin — MDK, Radziejów — MGOK. Program kabaretowy Jana Kaczmarka pt. „Bilans musi wyjść na zero”.
- 15 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Studium wiedzy o regionie”: odczyt dra Mirosława Krajewskiego z Radzyna nt. „Społeczeństwo ziemi dobrzyńskiej w okresie konsolidacji społecznej 1945—1948”.
- 15 Włocławek — WDK. Przedstawienia „Zemsty nietoperza” J. Straussa w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy.
- 18 Inowrocław — MDK. VII Inowrocławskie Spotkania Artystyczne. II nagroda dla zespołu muzycznego Jazz-Experience z WDK we Włocławku.
- 20 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z Oskarem Sobańskim, krytykiem i publicystą filmowym z tyg. „Film”. Projekcja przedpremierowa „Osmego dnia tygodnia” A. Forda.
- 21 III—10 IV Włocławek — BWA. „Kwiaty polskie”: wystawa malarstwa m.in. Jolanty Jakimy-Żerek, Jerzego Lisa, Stanisława Mazusia, Heleny Tchorzewskiej, Jolanty Winiszewskiej i Eugeniusza Delekty. Prace ze zbiorów BWA w Tarnowie.
- 23 Lublin — ZG STL. Rozstrzygnięcie konkursu sztuki ludowej „Ojczyzna”, zorganizowanego z okazji 40-lecia Polski Ludowej. Nagrodzenie i wyróżnienie kujawskich hafciarek: Ireny Najdek — I nagrodą, Marii Szewczyk — II, Zofii Bieleckiej — III i Reginy Majchrzak — wyróżnieniem.
- 24 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z reżyserem Zbigniewem Kuźmińskim, laureatem nagrody Gazety Kujawskiej II Włocławskiego Przeglądu Polskich Filmów Fabularnych.
Włocławek — WDK. Eliminacje Wojewódzkie XXIII Ogólnopolskiego Konkursu Piosenki Radzieckiej. Jury do eliminacji centralnych w Inowrocławiu zakwalifikowało Bogdana Sucharskiego z Lipnowskiego Domu Kultury, Dorotę Hoffman

- z LO w Lipnie oraz zespół wokalny Zespołu Szkół Samochodowych we Włocławku. W przeglądzie wystąpiło 9 solistów i 7 zespołów.
- 24 III—10 VI Gorzów Wielkopolski — Muzeum. Ekspozycja współczesnego fajansu włocławskiego ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej
- 26 Włocławek — WDK. Sztuka „Clowni” wg scenariusza i w reżyserii Andrzeja Strzeleckiego, w wykonaniu absolwentów PWST w Warszawie z 1983 r. Przedstawienie przygotował Teatr Powszechny w Warszawie.
- 28 III—11 IV Budapeszt — Instytut Informacji i Kultury Polskiej. Wystawa malowanego fajansu włocławskiego ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Scenariusz wystawy — Janina Dąbrowska. Otwarcie wystawy towarzyszył pokaz malowania na fajansie w wykonaniu Haliny Olesińskiej.
- 29 Włocławek — WDK. Balet „Królewna Śnieżka i siedmiu krasnoludków” B. Pawłowskiego z librettem wg baśni braci Grimm w wykonaniu artystów Państwowej Opery w Bydgoszcy.
- 29 III—23 IV Włocławek — DKTK. Wystawa prac twórców ludowych — stypendystów województwa włocławskiego w 1983 r. Wraz z wystawą stypendiów na 1984 r. Współorg. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.
- 31 Nieszawa — Muzeum. Utworzenie Stowarzyszenia Przyjaciół Muzeum Stanisława Noakowskiego. Na prezesa wybrano prof. Jerzego Hryniewieckiego z Warszawy.
- 31 III—12 VIII Nieszawa — Muzeum Stanisława Noakowskiego. Wystawa rysunku „Antyk w twórczości Stanisława Noakowskiego” ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie. Pierwsza w muzealnictwie polskim ekspozycja ukazująca wątki antyczne w dorobku St. Noakowskiego. Na wystawie zaprezentowano również ryciny artystów polskich i obcych z XVI—XIX w., przedstawiające najważniejsze budowle starożytne.

Kwiecień

- 1 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką” pod hasłem „Symfonia i opera”. Koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Mariana Lewandowskiego. Solista: Feliks Gałecki — baryton. W programie: „Symfonia D-dur Praska” W. A. Mozarta, arie i fragmenty z oper G. Donizettiego, G. Verdiego, G. Bizeta, R. Leoncavalla i W. Mozarta. Współorg. WTM.
- 4 Włocławek. Wizyta ministra kultury i sztuki prof. Kazimierza Żygulskiego. Zorganizowano spotkanie z przedstawicielami instytucji, stowarzyszeń kult. i środowisk twórczych, zwiedzanie włocławskich muzeów oraz siedziby DKTK i WTM.

- 7 Włocławek — WDK. Włocławski Kwiecień Muzyczny pod hasłem „Przebój w różnych formach”. W koncercie przebojów J. Straussa i muzyki hiszpańskiej wystąpili soliści Teatru Wielkiego w Warszawie: Małgorzata Armanowska — sopran, Barbara Stendziak — akompaniament i Andrzej Stefański — fortepian. Prowadzenie: Zbigniew Pawlicki.
- 7—29 Włocławek — KMPiK. Wystawa fotograficzna „Venus 83” wypożyczona z Krakowskiego Towarzystwa Fotograficznego.
- 8 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Impreza „Zwyczajy i obrzędy wielkanocne na Kujawach”. W programie: kiermasz wyrobów ludowych, pokaz świątecznego stołu i degustacja potraw wielkanocnych. Prowadzenie: etnograf Zenobia Pietrzykowska i red. Marek Trzebiatowski. Współorg. Towarzystwo Miłośników Kultury, Oddział STL, Włocławskie Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne i Wydział Kultury, Kultury Fizycznej, Sportu i Turystyki Urzędu Miejskiego.
- 13 Przemysł — Muzeum Okręgowe. Wręczenie nagród laureatom ogólnopolskiego konkursu na plakat muzealny i ochrony zabytków oraz otwarcie wystawy pokonkursowej. Janusz Nowierski z Włocławka I i III nagroda za plakaty „Ołtarze Stanisława Zagajewskiego” i „VI Biennale Fajansu Włocławskiego”. Dyplom honorowy dla Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej za dobry poziom przedstawionych plakatów.
- 13 IV—10 V Włocławek — BWA. Wystawa malarstwa i rysunku Grzegorza Bieniasa z Włocławka, stypendysty ministra kultury i sztuki w latach 1984—1985.
- 13—14 Włocławek — KMPiK. Dni Jugosławii w województwie włocławskim. W programie spotkania z radcą kulturalnym ambasady Jugosławii w Polsce Rode Antoniejewiczem i pisarzem Cirliczem Branko, kiermasz wydawnictw dla dzieci oraz wystawa fotogramów „Krajobraz Jugosławii — Sarajewo”.
- 14 Włocławek — WDK. Włocławski Kwiecień Muzyczny: „Przeboje muzyki baletowej”, w wykonaniu solistów i baletu Teatru Wielkiego w Warszawie. Prowadzenie: Stefan Wysocki.
- 15 Włocławek — hala sportowa. Występ Centralnego Zespołu Artystycznego Wojska Polskiego na zaproszenie WTM. Program pt. „Za naszą i waszą wolność”.
- 17 IV—10 VI Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Ekspozycja „Ceramicy włocławscy” ze zbiorów własnych. Autorzy prac: Aleksandra Domanowska, Elżbieta Piwek-Białoborska, Barbara Skrzypacz, Antoni Bisaga, Wit Płazewski i Jan Sowiński.
- 19 IV—7 V Nowy Sad — Centrum Kultury Uniwersytetu Robotniczego. Wystawa malowanego fajansu włocławskiego, przeniesiona z Instytutu Informacji i Kultury Polskiej w Budapeszcie.
- 27 Włocławek — WCK. Kabaret Andrzeja Zaorskiego.

- 28 Włocławek — WDK. Włocławski Kwiecień Muzyczny: koncert Orkiestry Kameralnej PRiTV w Poznaniu pod dyrekcją Agnieszki Duczmal. Utwory P. Czajkowskiego i W. A. Mozarta. Prowadzenie: Zbigniew Pawlicki.
- M a j
- 2 Włocławek — WDK. Premiera „Piotrusia Pana” J. M. Barriego w wykonaniu amatorskiego teatru „Skene”. Reżyseria Mieczysław Synakiewicz.
- 3—31 Włocławek — WDK. Wystawa amatorskiej twórczości plastycznej środowiska bydgoskiego. Współorg. Wojewódzki Ośrodek Kultury w Bydgoszczy.
- 6 Włocławek — Klub Krokus. „Niedzielne spotkania z muzyką” w wykonaniu Orkiestry Kameralnej WTM. Dyrygent: Marian Lewandowski, solista: Andrzej Stefański — fortepian. Program: J. Haydn — Symfonia G-dur, W. Mozart — Divertimento i L. Beethoven — II Koncert fortepianowy G-dur.
- 7—30 Aleksandrów — MDK. Wystawa rzeźby i medali Jana Bakalarczyka z Poznania. †
- 11 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Odczyt dra Ryszarda Grygiela z Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi nt. „Brześć Kujawski — kujawskie wrota pierwszych rolników. Przedstawienie wyników badań wykopaliskowych łódzkiego muzeum w okolicach Brześcia Kuj”.
- 15—31 Włocławek — BWA. Wystawa pt. „100%” — malarstwo pejzażowe ciechocińskich twórców Pawła Lewandowskiego-Palle i Zdzisława Szmidta, stypendystów wojewody włocławskiego w 1983 r.
- 17—17 VI Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Prezentacja malarstwa, rysunku i rzeźby Andrzeja Gumińskiego z Rypina — prace z lat 1982—1984.
- 18—20 Rypin — MDK. XI Rypińska Wiosna Teatralna. Nagrody: trzy równorzędne III (I i II nie przyznano) — teatr „Skene” z WDK we Włocławku za spektakl „Brzechwa dzieciom”, zespół „Plakat” z Wąbrzeskiego Domu Kultury za „Lekcję” E. Ionesco oraz Dorota Kolano ze Studium Kulturalno-Oświatowego w Ciechanowie za monodram „Dosyć” wg S. Becketta. Nagroda dla najlepszego aktora — Jan Prochera z zespołu ze Skrzypkowa (woj. toruńskie). Nagroda tygodnika „Kujawy” — Aleksander Głowczewski z LO w Rypinie za monodram „Nowa szkoła filozoficzna” wg S. Różewicza. W przeględzie wzięło udział 9 zespołów amatorskich z województw ciechanowskiego, bydgoskiego, toruńskiego i włocławskiego.
- 19—20 Włocławek — Park Miejski. II Festyn kujawski. W programie m.in. kiermasze sztuki ludowej i plastyki nieprofesjonalnej,

jarmark staroci, pokaz sypania wzorów piaskiem, występy zespołów folklorystycznych z Kaszub, Pałuk i Kujaw oraz przegląd amatorskich zespołów muzycznych. Org. wrocławskie instytucje, placówki i stowarzyszenia kulturalne.

- 21 Włocławek — DKTK. Spotkanie z poetą ludowym Leonem Stankiewiczem z Kowala: prezentacja wierszy z tomiku „Co mi moja gwiazda gada” (DKTK, 1984 r.).
- 22—24 Nieszawa — MGOK. XI Kujawskie Spotkania Teatralne „Wiosna 84” — międzywojewódzki przegląd zespołów amatorskich „ludzi złotego wieku”. Nagrody: zespoły teatralne — klub seniora „Iksy” z Kwidzyna za spektakl „Dawno, dawno temu” (nagroda naczelnika Nieszawy), kabarety — klub seniora z Nowego Dworu Mazowieckiego za program „No to co” (nagroda Międzywojewódzkiej Komisji Klubów Seniora w Bydgoszczy), gawędziarze — Ignacy Wysocki ze Żnina za „Gawędy pałuckie” (nagroda MGOK w Nieszawie), widowiska folklorystyczne — zespół klubu seniora „Złoty wiek” z Aleksandrowa Kuj. za program „Kieszenie kapusty” (nagroda ZW PKPS we Włocławku). Nagrody indywidualne Gazety Pomorskiej: Edmund Górecki i Lena Wachowska z Warszawy za konferansjerkę i role w programie „Starości ty nad poziomy wylatuj”, Stefania Jagiełło z Łodzi ze recytacje w programie „Kwitnący wrzos”, Zenon Ogryczak z Łodzi za rolę charakterystyczną w programie „Co nam zostało z tych lat” oraz reżyserzy Wiesław Szczotkowski z Łodzi, Adam Karaś z Kwidzyna i Czesław Ziółkowski z Nowego Dworu Mazowieckiego. Imprezy towarzyszące: wystawy fotograficzna „Ludzie złotego wieku”, korzenioplastyki Adama Nowakowskiego, kronik klubów seniora z woj. bydgoskiego, toruńskiego i wrocławskiego oraz pokaz malowania na fajansie. Wystąpiło 17 zespołów z 8 województw.
- 24—25 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Przegląd filmów hiszpańskich. Program: „Strzelba narodowa” L. G. Berlangi, „Maravillas” M. Gutievreza, „Papierowy tygrys” A. Coloma i „Pstrągi” J. L. Sancheza. Filmy udostępniła ambasada Hiszpanii w Polsce.
- 24—27 Radziejów. Dni Ziemi Radziejowskiej. W programie m.in. recital piosenki autorskiej Jana Jakuba Należytego, koncert zespołów folklorystycznych, konkurs im. F. Becińskiego i ogłoszenie wyników plebiscytu „Radziejowianin 40-lecia”. Tytuł ten przypadł Józefowi Górczyńskiemu, emerytowanemu nauczycielowi, działaczowi kultury, inicjatorowi powołania Towarzystwa Miłośników Kujaw i zespołu folklorystycznego „Kujawy”.
- 27 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką” poświęcone muzyce operowej St. Moniuszki.

Wykonawcy: Włocławska Orkiestra Kameralna pod dyrekcją Mariana Lewandowskiego oraz solista Kazimierz Pustelak — tenor. Program: S. Moniuszko — II Kwartet F-dur, tańce z oper, pieśni i arie.

28

Włocławek — klub „Krokus”. Program dla dzieci w wykonaniu aktorów Macieja i Damiana Damięckich.

28 V—28 VI

Rypin — Szkoła Podstawowa nr 1, „Galeria na schodach”. Wystawa „Sport w oczach i wyobraźni dziecka” ze zbiorów toruńskiej Galerii Dziecka (prace z międzynarodowego konkursu plastycznego org. przez Galerię i Ośrodek Plastycznej Twórczości Dziecka w Toruniu).

30

Włocławek — WCK. Wojewódzka uroczystość Dnia Działacza Kultury. Nagroda ministra kultury i sztuki — Bożena Białkowska, kustosz WBP, dyplomy honorowe — Rajmund Lewandowski, artysta grafik, działacz kultury z Lipna i Stanisław Zagajewski — artysta rzeźbiarz z Włocławka.

Czerwiec

2—10

Ciechocinek. XIII Spotkania z Folklorem Kujaw — Ciechocinek '84. Jury przyznało nagrody wojewody włocławskiego — zespołowi folklorystycznemu „Kujawy” z Radziejowa za najlepsze wykonanie programu w kategorii zespołów autentycznych oraz w tej samej kategorii zespołowi „Kujawy” z Bądkowa za wysoki poziom artystyczny i kulturę prezentacji. W kategorii zespołów przedstawiających program opracowany artystycznie nagrody otrzymały: dyrektora Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego we Włocławku — Zespół Pieśni i Tańca „Kujawianka” z Kowala za oryginalne opracowanie sceniczne repertuaru, oraz dyrektora Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy — zespół folklorystyczny „Kujawy” ze Ślawska Wielkiego za wysoki poziom artystyczny. W grupie zespołów stylizowanych nagrodę dyrektora Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego w Bydgoszczy otrzymał Nadgoplański Zespół Pieśni i Tańca „Kruszwica” za wysoki poziom artystyczny programu. W przeglądzie konkursowym uczestniczyło 12 zespołów. Imprezy towarzyszące: występy grup folklorystycznych z innych regionów kraju, kiermasz sztuki ludowej, wystawa malowanego fajansu włocławskiego, jarmark staroci i inne.

4—6

Województwo włocławskie. III Dni Przyjaźni z Niemiecką Republiką Demokratyczną. W programie m.in. wystawy „Bilans NRD po X Zjeździe SED”, „Literatura dziecięca NRD”, „Młodzież w NRD”, występy piosenkarki Claudii Metzner i solisty Niemieckiej Opery Państwowej w Berlinie Berndta Riedla, projekcje filmów, odczyty lektora Ośrodka Kultury

- i Informacji NRD w Warszawie dra Helmuta Stettera nt. „Polityka kulturalna NRD” i „Literatura NRD”.
- 5—6 Włocławek — WDK. „Mikrofon dla malucha”. I przegląd recytatorski i piosenki dziecięcej dla przedszkolaków i uczniów młodszych klas szkół podstawowych z terenu Włocławka. Patronat Gazeta Kujawska.
- 6—30 Włocławek — KMPiK. Wystawa fotograficzna „Polacy zdobyli Monte Cassino”. Prace ze zbiorów Muzeum Historii Fotografii w Krakowie.
- 8 Włocławek — WCK. Recital Leszka Diugosza.
- 9 Lubanie. Jarmark folklorystyczny. W programie m.in. kiermasz sztuki ludowej, występy zespołów ludowych, plener malarski i wystawa prac plastycznych miejscowych twórców nieprofesjonalnych. Org. GOK w Lubaniu.
- Włocławek — Katedra. Koncert Filharmonii Pomorskiej i Berliner Capelli z Berlina Zach. pod dyrekcją Petera Schwarza. Soliści: Teresa Anastasow-Sobotka — mezzosopran, Jadwiga Gadulanka — sopran, Józef Frakstein — baryton, Michael Goldthorpe — tenor (W. Brytania), Thomas Scheler — tenor (Berlin Zach.) i Maciej Witkiewicz — baryton. W programie „Pasja według św. Jana” J. S. Bacha. Org. Filharmonia Pomorska w Bydgoszczy.
- 9—10 Włocławek — WDK. IV Konferencja Kardiologiczna Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Referaty sesji „Prof. Jan Moll — działalność lekarska”: Janusz Zasłonka (Łódź) — Działalność zawodowo-lekarska prof. dra hab. med. Jana Molla i Antoni Działkowiak (Kraków) — Działalność prof. dra hab. med. Jana Molla jako kardiochirurga. Referaty sesji plenarnej nt. „Świeży zawał mięśnia serca”: Andrzej Dydużyński (Warszawa) — Okres przedszpitalny zawału serca, problem nagłej śmierci, Elżbieta Łazarczyk — Kędzia (Łódź) — Metody oceny rozległości martwicy mięśnia serca i możliwości jej ograniczenia, Tadeusz Stasiński (Poznań) — Wstrząs kardiogeny, Edmund Nartowicz (Bydgoszcz). — Profilaktyka choroby wieńcowej i zawału serca, Zygmunt Sadowski (Warszawa) — Leczenie i zapobieganie zaburzeniom rytmu serca w świeżym zawałe serca, Jan Moll (Łódź) — Postępowanie kardiologiczne w zawałe serca i Stanisław Rudnicki (Warszawa) — Rehabilitacja w zawałe serca. W dyskusji wygłoszono 33 doniesienia. W konferencji uczestniczyło 350 lekarzy praktyków i naukowców z Łodzi, Warszawy, Gdańska, Krakowa, Wrocławia i Poznania. Impreza towarzysząca: kiermasz wyrobów zagranicznych firm farmaceutycznych.
- 15 Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Rozstrzygnięcie Konkursu na współczesną sztukę ludową Kujaw i ziemi dobrzyńskiej. Nagrody: haft, korona — I —

- Zofia Bielecka, Jadwiga Kowalska, Leokadia Machtyl, Irena Najdek, Maria Patyk, Maria Szewczyk, II — Barbara Kawalerska, Małgorzata Kowalska, Zofia Matuszak, Krystyna Włodkowska i Krystyna Wojciechowska, III — Wanda Esze, Halina Faligowska, Jadwiga Najmrocka, Wanda Pieczyńska, Juliana Piskorz i Zofia Rychlewska, rzeźba — I — Stanisław Szczepkowski i Karol Ziomko, II — Jan Durkiewicz i Tadeusz Frąckowiak, III — Antoni Chynek, wyróżnienie specjalne — Andrzej Rusocki i Stanisław Zagajewski, kowalstwo — I — Zbigniew Jędrzejewski i Zbigniew Kujawa, II — Tadeusz Wiliński, III — nie przyznano, plecionkarstwo — II — Władysław Rosiński, I i III — nie przyznano, garncarstwo — II — Wojciech Mularski i Stanisław Stępowski, I i III nie przyznano, zdobnictwo — II — Leokadia Wolska, I i III nie przyznano. W konkursie uczestniczyło 74 twórców z woj. bydgoskiego, konińskiego i włocławskiego. Wpłynęło 420 prac.
- 18 VI—1 VII Sitnica k. Rypina. Plener plastyczny dla instruktorów domów i ośrodków kultury w woj. bydgoskiego, płockiego i włocławskiego. Org. Rypiński Dom Kultury i WDK we Włocławku.
- 19 VI—17 VII Włocławek — BWA. Wystawa „Pejzaż w malarstwie akwarelowym” ze zbiorów BWA w Wałbrzychu.
- 20 VI—11 VII Warszawa — KMPIK, Galeria „Ściana Wschodnia”. Wystawa malarstwa Zbigniewa Steca z Włocławka.
- 22—24 Chodecz. „Święto młodości — Sobótka '84”. W programie m.in. plener plastyczno-poetycki, spotkanie z poetą Januszem Zernickim, turniej jednego wiersza, spektakle „teatrów przy kawie”, wystawa „Najciekawsze książki 40-lecia”, kiermasz sztuki ludowej, występy orkiestr dętych, zespołów muzycznych i oraz grup folklorystycznych. Org. ZW ZSMP, klub „Ruch” w Chodczu, Oddział Wojewódzki RSW „Prasa—Książka—Ruch”, ZM-G ZSMP w Chodczu.
- 25 Włocławek — DKTK. Rozstrzygnięcie konkursu literackiego „Kujawskie inspiracje”. W dziale poezji: I nagroda — nie przyznano, II — Józef Krupiński z Tych i Marek Czuba z Bydgoszczy, III — Krzysztof Kuczkowski z Sopotu, Waldemar Będziński z Łodzi i Mirosław Glazik z Kowala, wyróżnienia — Mieczysław Wojtasik z Bydgoszczy, Jacek Maciaszek z Łodzi, Andrzej Wojciechowski z Grabowa (woj. olsztyńskie), Jerzy Srebrny z Wodzisławia Śląskiego i Czesław Sonenberg z Katowic. W dziale prozy przyznano II nagrody Kazimierzowi Ivosemu z Jarosławia i Franciszkowi Pobereszce z Torunia. Na konkurs wpłynęło 51 prac.
- 27 Poznań — Muzeum Narodowe. Ogłoszenie wyników ogólnopolskiego konkursu dla młodzieży „Najciekawszy eksponat”. Przyznanie wyróżnień Jarosławowi Falkowskiemu i Dariuszowi Zelińskiemu z ZSM w Lipnie.

- 29 Rypin — MDK. Teatr Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu w sztuce „Pani Prezesowa” M. Hennequina i P. Vebera.
- 30 Włocławek — DKTK. „Miting Literacki Włocławek '84”. Wręczenie nagród i wyróżnień ogólnopolskiego konkursu „Kujawskie inspiracje” im. E. Stachury. Turniej jednego wiersza: I nagroda — wiersz „Gdzie te czasy wniosiu” Mariana Kostki Zielińskiego z Nieszawy.

Lipiec

- 2—14 Kłóbka gm. Lubień Kuj. Plener dla członków Klubu Plastyka Nieprofesjonalnego przy DKTK. Komisarz artystyczny Henryk Domagała z Włocławka.
- 8 Warszawa. Ogłoszenie wyników ogólnopolskiego konkursu na pamiętnik pod hasłem „Moja rzecz — polska rzecz” z okazji 40-lecia Polski Ludowej. II nagrodę przyznano Grzegorzowi Kacprzakowi z Lutoborza, gm. Chocień. Org. Tygodnik Kulturalny.
- 8 VII—30 IX Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Wystawa pokonkursowa „Współczesna sztuka ludowa Kujaw i ziemi dobrzyńskiej” rozszerzona o wybrane prace najwybitniejszych twórców ludowych regionu z okresu 40-lecia Polski Ludowej.
- 10 Włocławek — sala konferencyjna KW PZPR. Konferencja popularno-naukowa „Kujawy i ziemia dobrzyńska w 40-leciu Polski Ludowej”. Referaty: dr Ryszard Jadczyk (Toruń) — Wizja Polski Ludowej w programach PPR (1942—1944), mgr Bronisław Kaplan (Bydgoszcz) — Z walk o utwalenie władzy ludowej na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej w latach 1945—1948, mgr Władysław Kubiak (Włocławek) — Ruch młodzieżowy w regionie w okresie 40-lecia Polski Ludowej, dr Stanisław L. Bagdziński (Włocławek) — Rozwój zatrudnienia i przemiany demograficzne w regionie, mgr Eugeniusz Wojciechowski (Włocławek) — Odbudowa i rozwój poszczególnych gałęzi przemysłu na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej, doc. dr hab. Bogdan Wawrzyniak (Bydgoszcz) — Rolnictwo i gospodarka rolna, mgr Ryszard Pietraszkiewicz (Włocławek) — Spółdzielczość pracy w regionie, dr Tadeusz Rejmanowski (Włocławek) — Osiągnięcia ochrony zdrowia województwa włocławskiego w 40-leciu Polski Ludowej, mgr Mieczysław Słomski (Włocławek) — Oświata w regionie, mgr Ryszard Jarzembowski (Włocławek) — Włocławski sport w 40-leciu.
- 12 Włocławek — DKTK. Otwarcie Klubu Środowisk Twórczych.
- 19 VII—22 VIII Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Wystawa „W drodze do Polski Ludowej” ze zbiorów własnych.
- 20—22 Raciążek. II Dni Młodości. W programie m.in. spektakl Teatru Lalki i Aktora w Toruniu, projekcje filmów, zabawy,

przeгляд zespołów rockowych, happening plastyczny i wieczór ballad.

- 20 VII—13 VIII Włocławek — BWA. Wystawa ze zbiorów własnych „Kujawy i ziemia dobrzyńska w malarstwie, grafice i rysunku”.
- 21 Lipno — Rejonowa Biblioteka Publiczna. Spotkanie z literatem i scenarzystą filmowym Henrykiem Czarneckim.
- 21—22 Kowal. Jarmark Kazimierzowski. W programie wystawy twórczości ludowej i malarstwa nieprofesjonalnego, kiermasz rękodzieła ludowego i występy zespołów folklorystycznych.
- 22 Ciechocinek — muszla koncertowa. Występ rumuńskiego zespołu folklorystycznego „Poiana”.
- 28 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z aktorem Janem Nowickim i węgierską reżyserką Martą Meszaros. Projekcja filmu „Anna” w jej reżyserii.

Sierpień

- 1 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Projekcja filmu „Błaszany bębenek” V. Schlöndorffa. Wprowadzenie: red. Leon Bukowiecki.
- 17 VIII—11 IX Włocławek — BWA. Wystawa grafiki z lat 1962—1984 Mieczysława Majewskiego z Warszawy.
- 19 Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Kiermasz sztuki ludowej. Występ kapeli „Spod Kowala”.
- 25, 26 Ciechocinek — muszla koncertowa. Koncert orkiestry „Odeon”. Soliści: Teresa Maj-Czyżowska — sopran i Tomasz Fitas — bas. W programie przeboje świata sceny i ekranu, m.in. G. Rossiniego, E. Griega, S. Moniuszki, W. Mozarta, J. Offenbacha, J. Straussa i G. Bizeta.
- 29 VIII—4 X Nieszawa — Muzeum Stanisława Noakowskiego. Wystawa „Architektura—pejzaż—kwiaty”. Akwarele Stefana Pągowskiego z Warszawy.
- 31 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych. Spotkanie z ciechocińskim poetą Januszem Żernickim. Org. DKTK.

Wrzesień

- 3 Włocławek — hala sportowa. Koncert Ludowego Litewskiego Zespołu Pieśni i Tańca „Dzemiadelis”. Org. ZW i ZM TPPR.
- 3—4 Sitnica k. Rypina. I wojewódzki zlot klubów seniora. Org. Rypiński Dom Kultury.
- 4—30 Włocławek — KMPiK. Wystawa ekslibrisów pt. „Znak ziemi naszej” ze zbiorów Józefa Tadeusza Czosnyki z Wojcieszowa. Autorzy prac: Ireneusz Chmurzyński, Rajmund Lewandowski i Czesław Rodziewicz.
- 4 IX—16 X Lipno — RBP. Ekspozycja „Losy żołnierzy lipnowskich w drugiej wojnie światowej” — fotografie ze zbioru Rajmunda

- Lewandowskiego z Lipna. Wspólorg. Towarzystwo Miłośników Ziemi Dobrzyńskiej.
- 5—25 Chodecz. I Ogólnopolski Plener Nowych Województw. Uczestnicy: 16 artystów malarzy z woj. legnickiego, bielskiego, nowosądeckiego, piotrkowskiego, przemyskiego, radomskiego, sieradzkiego, tarnobrzeskiego i wrocławskiego. Tematem pleneru był pejzaż Kujaw. W programie m.in. spotkanie z dyrektorem generalnym w Ministerstwie Kultury i Sztuki Andrzejem Rajewskim nt. aktualnych problemów środowiska plastycznego. Org. Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego i DKTK przy współpracy Urzędu Miasta i Gminy w Chodczu, Nadleśnictwa Włocławek i Zakładów Meblarskich w Chodczu. Komisarz: art. Włodzimierz Kaniewski.
- 6 Włocławek — Katedra. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Koncert Orkiestry Symfonicznej Filharmonii Pomorskiej pod dyrekcją Tomasza Bugaja oraz chóru Arion. Soliści: Joanna Mika-Cortez — sopran, Urszula Mitrega — alt, Roman Werliński — tenor, Maciej Witkiewicz — bas. W programie „Stabat Mater” A. Dworzaka.
- 7 Włocławek — Katedra. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Koncert Capelli Bydostiensis. Dyrygent: Włodzimierz Szymański. W programie utwory Mikołaja Zieleńskiego.
- 11 Włocławek — klub „Chemik”. Prelekcja doc. dra Ryszarda Kozłowskiego z Torunia (UMK) nt. „Wojna obronna 1939 r.”.
- 11—22 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. „Konfrontacje '83”. Program: „Thais” R. Bera (Polska), „Gandhi” R. Attenborougha (Anglia), „Wassa” G. Panfilowa (ZSRR), „Gry wojenne” J. Bohdama (USA), „Pieniądz” R. Bressona (Francja), „Zelig” W. Allena (USA), „Bez świadków” N. Michałkova (ZSRR), „Rok niebezpiecznego życia” P. Weira (Australia), „Tysiącletnia pszczoła” J. Jakubisko (CSRR), „Star 80” B. Fosse’a (USA), „Ballada o Narayamie” E. Imamura (Japonia) i „Fanny i Aleksander” I. Bergmana (Szwecja).
- 14 Warszawa. Rozstrzygnięcie ogólnopolskiego konkursu Ministerstwa Kultury i Sztuki. „Wydarzenie muzealne roku 1983”. I nagroda — jedna z czterech — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej za wystawę „Ołtarze” Stanisława Zagajewskiego. Nagrody indywidualne: Elżbieta Liszka za scenariusz i Janusz Nowierski za oprawę plastyczną.
- Włocławek — Katedra. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Występ Zespołu Muzyki Cerkiewnej pod dyrekcją Jerzego Szurbaka. W programie muzyka cerkiewna twórców rosyjskich i bułgarskich.
- 19 IX—11 X Włocławek — BWA. Wystawa ubioru, rysunku i malarstwa Letosławy Charazskiewicz z Włocławka.
- 18 Włocławek — Katedra. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny.

- Występ Poznańskiego Chóru Chłopięcego pod dyrekcją Jerzego Kurczewskiego. Program: muzyka polska dawna i współczesna.
- 21 Lubraniec—Synagoga. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Koncert „Synagogałchoru” z Lipska pod dyrekcją Helmuta Klotza. W programie psalmy hebrajskie.
- 21—23 Polanica Zdrój. XIX Ogólnopolski Festiwal Filmów Amatorskich. III nagroda w kategorii debiutu i nagroda Towarzystwa Miłośników Polanicy Zdroju — Krzysztof Cieślak z Włocławka (AKF „Lumen”).
- 22 Lubraniec — Synagoga. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Recital skrzypcowy Krzysztofa Jakowicza. W programie m.in. utwory H. Wieniawskiego i K. Szymanowskiego.
- 22—24 Raciążek. Obchody 10-lecia Wiejskiego Domu Kultury. W programie m.in. sejmik działaczy kultury, spektakl „Koniec ery menelików” A. Kondratiuka w wykonaniu aktorów Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu oraz otwarcie kina przy domu kultury.
- 23 Włocławek — Katedra. XXII Bydgoski Festiwal Muzyczny. Koncert muzyki cerkiewnej w wykonaniu chóru „Angeloglasniat” z Sofii.
- 27 IX—29 X Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Miary i wagi w Polsce” — wystawa ze zbiorów Muzeum Historii Włocławka.
- 30 Włocławek — PSM I i II stopnia. Inauguracja sezonu muzycznego Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Jarosława Lipke. Solista: Karol Radziwonowicz — fortepian. W programie — „Canzona di barocco H. Czyża, „Colas Breugnon” T. Bairda i „Koncert fortepianowy f-moll” F. Chopina.

Październik

- 4 Warszawa. Rozstrzygnięcie turnieju jednego wiersza Warszawskiej Jesieni Poezji. III nagroda — Maria Danuta Betto z Włocławka.
- 13—21 Włocławek — kino „Bałtyk”. III Przegląd Polskich Filmów Fabularnych Włocławek '84. Filmy konkursowe: „W starym dworku”, reż. A. Kotkowski (ZF „Rondo”), „Romans z intruzem”, reż. W. Podgórski (ZF „Profil”), „Baryton”, reż. J. Zatorski (ZF „Perspektywa”), „Przekłete oko proroka”, reż. P. Komorowski (ZF „Oko”), „Kamienne tablice”, reż. E. i Cz. Petelscy (ZF „Iluzjon”), „Sny i marzenia”, reż. J. Petelski i P. Pitera (ZF „Zodiak”), „Wir”, reż. H. Schoen (ZF „Tor”) i „Vabank II”, reż. J. Machulski (ZF „X”). Nagroda publiczności — „Vabank II”, II m. w plebiscycie — „Baryton”, III — „Kamienne tablice”. Nagrody pozostałe: prezesa DKF „Ceramik” — Jerzy Łukaszewicz za zdjęcia w filmie „Vabank II”, Gazety Pomorskiej — Grażyna Szapołowska za rolę w „Sta-

rym dworku" i Janusz Kłosiński za rolę w „Snach i marzeniach”, ZW ZSMP — Maria Probosz za rolę w filmie „Czas dojrzewania” w reż. M. Waśkowskiego (ZF „Profil”). Przegląd pozakonkursowy filmów z lat 1981—1983. Spotkania z publicznością aktorów: Zbigniewa Zapasiewicza, Janusza Kłosińskiego, Jana Machulskiego, Tomasza Zaliwskiego, Laury Łącz i Michała Łukaszewicza, reżyserów: Bohdana Poręby, Henryka Schoena, Krzysztofa Nowaka i Pawła Pitery. Prowadzenie: red. Leon Bukowiecki. Org. DKF „Ceramik” i OPRF w Bydgoszczy.

- 15 Lubraniec. Otwarcie Miejsko-Gminnego Ośrodka Kultury. Inauguracja roku kulturalnego 1984—1985.
- 16 X—7 XI Włocławek — BWA. Wystawa „Świat dziecka” — plakaty ze zbiorów BWA w Zamościu.
- 22—24 Radziejów — MGOK. Dni Literatury. Spotkania z pisarzami: Januszem Odrowążem-Pieniążkiem, Eugeniuszem Kabatcem i Januszem Żernickim oraz projekcje filmów powstałych w oparciu o dzieła literackie.
- 24 Rypin — MDK. Występ Teatru im. W. Horzycy w Toruniu w sztuce W. Gombrowicza „Ferdynand”.
- 25 Włocławek — klub „Chemik”, KMPiK. Spotkanie z red. Zygmuntem Szeliągą z „Polityki” nt. reformy gospodarczej.
- 28 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”. Występ Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Jarosława Lipke oraz solisty Pawła Frejdlicha — wiolonczela. W programie: E. Grieg — dwie melodie elegijne, F. Schubert — V Symfonia B-dur oraz W. Siniewicz — Koncert na wiolonczelę i orkiestrę (prapremiera polska). Słowo wiążące: Zdzisława Szczechowa. Współorg. WTM.
- 29—30 Włocławek — DKTK. „Agora twórców” pod hasłem „Czy na prowincji wystarczy talent?”. W programie spotkania warsztatowe redaktorów „Radar” ze środowiskiem literackim i plastycznym oraz recital Anny Chodakowskiej („Msza wędrującego” wg E. Stachury).

Listopad

- 7 Słupsk — Rozstrzygnięcie VI Ogólnopolskiego Konkursu Poetyckiego o Nagrodę „Milowego słupa”. III nagroda — Krzysztof Cwikliński z Ciechocinka.
- 9 XI—9 XII Włocławek — BWA. Wystawa exlibrisów Marie Michaela Szechtłowa i Otokara Marzika z Czechosłowacji.
- 9 Włocławek — klub „Krokus”. Walne Zgromadzenie WTN. Przyznanie godności członka honorowego prof. dr. Janowi Mollowi z Akademii Medycznej w Łodzi. Odznaczenie Krzyżem Kawalerskim Orderu Odrodzenia Polski Tadeusza Włodkowskiego, członka Towarzystwa, kierownika Księgarni Na-

- ukowo-Technicznej we Włocławku. Złota Odznaka Zbiorowa „Za Zasługi dla Województwa Włocławskiego” dla Włocławskiego Towarzystwa Naukowego. Referat dra Kazimierza Białego z UMK w Toruniu nt. ochrony środowiska naturalnego na przykładzie Gostynińsko-Włocławskiego Parku Krajobrazowego. Przyjęcie sprawozdania z działalności za okres od lipca 1983 r. do września 1984 r. oraz projektu budżetu na 1985 r. i wytycznych programowych na lata 1985—1986.
- 11 Radziejów — MGOK. Przedstawienie „Szklana menażeria” T. Williamsa w wykonaniu Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie.
- 11, 18 i 25 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Przegląd archiwalnych radzieckich filmów dla dzieci i młodzieży. Org. OPRF w Bydgoszczy i ZW TPPR.
- 17 Aleksandrów Kuj. — Miejski Dom Kultury. XIII Aleksandrowska Gitariada — wojewódzki przegląd młodzieżowych zespołów muzycznych. I miejsce — „Zakaz” z GOK w Piotrkowie Kuj., II — „Plama” z ADK, III — „Wyjście awaryjne” z WDK. Wystąpiło 13 zespołów.
Włocławek — Klub „Krokus”. Uroczyste obchody 30-lecia Włocławskiej Spółdzielni Rękodzieła Ludowego i Artystycznego „Sztuka Kujawska”. Okolicznościowa wystawa rękodzieła.
- 21 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spektakl Teatru „Ochota” w Warszawie ęt. „Szkice z piekła uczciwych” wg L. Kruczkowskiego.
- 22 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Koncert Państwowej Orkiestry Kameralnej w Toruniu pod dyrekcją Zbigniewa Chwedczuka. Solista: Michał Grabarczyk — skrzypce. W programie utwory F. Haendla, W. Mozarta i F. Schuberta.
- 22—23 Lipno — kino „Nawojka”, Rypin — Miejski Dom Kultury, Włocławek — ZDK „Celuloza”. Recital piosenkarski Haliny Kunickiej. Org. włocławski oddział PIA „Estrada” w Bydgoszczy.
- 24 Włocławek — klub „Krokus”. Konferencja Naukowa Pediatrów Włocławek '84 nt. „Choroby układu oddechowego u noworodków i niemowląt”. Referaty programowe: prof. dr hab. Ewa Kossowska (Warszawa) — Wady wrodzone górnych dróg oddechowych, doc. dr hab. Danuta Łozińska (Łódź) — Przyczyny niewydolności oddechowej u noworodków, prof. dr hab. Krystyna Rondio (Warszawa) — Najczęstsze przyczyny niewydolności oddechowej u noworodków wymagające intensywnej terapii, prof. dr hab. Janina Niżnikowska-Marks (Warszawa) — Powikłania zakrzepowe w chorobach układu oddechowego u noworodków i niemowląt i doc. dr hab. Danuta Chmielewska-Szewczyk (Warszawa) — Rola zaburzeń immunologicznych w chorobach układu oddechowego. Uczestniczyło

250 lekarzy oraz naukowców z akademii medycznych w Warszawie, Łodzi, Poznaniu i Gdańsku. Org. oddziały Polskiego Towarzystwa Pediatrycznego w Warszawie, Łodzi i Włocławku oraz WTN.

- 25 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”: koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyрекcją Jarosława Lipke. Solistka: Maria Baranowska — skrzypce. Program: A. Corelli — Concerto grosso, J. S. Bach — Koncert skrzypcowy E-dur, B. Mendelssohn — Symfonia na smyczki D-dur. Współorg. WTM.
- 28 Włocławek — WCK. Recital Elżbiety Wojnowskiej. W programie songi B. Brechta z oper „Jarmark w Soho”, „Opera za trzy grosze” i „Jenny, narzeczona pirata”.
- 28—29 Włocławek — WBP, Radziejów — RBP, Lubraniec — MGBP, Piotrków Kuj. — GBP, Kikół — GBP, Wymyślin — filia GBP w Skępem. Spotkanie z reporterem Ryszardem Wójcikiem.

Grudzień

- 1 Zakopane — Wręczenie Nagród Oskara Kolberga. Przyznanie nagrody włocławskiemu artyście Stanisławowi Zagajewskiemu.
- 1—2 Włocławek — ZDK „Celuloza”. Spektakl Teatru im. W. Bogusławskiego w Kaliszu: „Piłat, proces Chrystusa” W. Bąka. Org. WDK.
- 4, 5 Radziejów — MGOK, Aleksandrów Kuj. MDK. Program „Songi B. Brechta w wykonaniu Elżbiety Wojnowskiej”.
- 6 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Wieczór ballad B. Okudźawy w wykonaniu Grzegorza Stachurskiego, aktora Teatru „Stara Prochownia” w Warszawie. Org. DKTK.
- 7 Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej oraz Muzeum Historii Włocławka. Uroczystość 75-lecia Muzeum. Program: otwarcie wystawy stałej „Zabytkowy fajans włocławski — techniki zdobnicze”, czasowych — „Najcenniejsze nabytki Muzeum w latach 1909—1984” i „Historia Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej”. Przyznanie Muzeum dyplomu zbiorowego ministra kultury i sztuki.
- 10 Włocławek — BWA. Rozstrzygnięcie I Ogólnopolskiego Konkursu Plastycznego „Prowincja”. Laureaci: malarstwo — I nagrody nie przyznano, II — Mirosław Górski z Gabryelina (praca „Scena rodzajowa z beczką”), Wojciech Sztyller z Warszawy („W niedzielę u Mietków”), Józef Krupa z Katowic („Tamta stacyjka”), III — Bogusław Misztela z Łodzi („Na prowincji bez zmian”), Waclaw Gibaszek z Warszawy („Targ”), wyróżnienia: Wojciech Kaniowski z Wrocławia („Zaduszki”), Zdzisław Szmidt z Ciechocinka („Wrota”), Włodzimierz Ilnicki z Bielska-Białej („Niedzielne truskawkobranie”), Józef Paweł

Karczewski z Sopotu („Równoleżnik zero”), grafika — I — Teresa Czajkowska z Białegostoku („Bzyl”), Elżbieta Radzikowska z Poznania („Drzwi I”), II — Jan Herla z Chorzowa („Droga I”), Elżbieta Radzikowska („Reminiscencje III”), III — Robert Kurzaj z Pruszkowa („Dzielnice robotnicze I”), wyróżnienia: Ewa Gordon z Bydgoszczy („Zapamiętaj maj VII”), Jan Herla („Droga II”), Elżbieta Radzikowska („Z Lubartowa”), rysunek — I — Andrzej Pazera z Tarnowa („Herody”), Jędrzej Gołaś z Poznania („Czas X”), II — Tomasz Hoffmann z Torunia („Wstydlive sprawy”), Jędrzej Gołaś („Janek K.”), Andrzej Pazera („W miasteczku jarmark”), III — Leszek Kuchniak z Rzeszowa („Donkiszoteria”), Andrzej Lipniewski z Gdańska („Zaczarowany ośrodek wczasowy”). Wyróżnień nie przyznano. Na konkurs wpłynęło 71 prac malarskich, 24 grafiki i 60 rysunków. Współorg. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, DKTK i Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego.

- 10—31 Włocławek — DKTK. Wystawa „Stan badań i dokumentacji zabytków w województwie włocławskim”. Współorg. Biuro Badań i Dokumentacji Zabytków oraz Wojewódzki Konserwator Zabytków.
- 13 Włocławek — klub „Druh”. Spektakl Państwowego Teatru Żydowskiego w Warszawie pt. „Bonjour monsieur Chagall”. Występ na zaproszenie włocławskiego oddziału Towarzystwa Społeczno-Kulturalnego Żydów.
- 14 XII—3 I 1985 Włocławek — BWA. Wystawa malarstwa, rysunku i grafiki Tadeusza Mokrzyckiego (1903—1983).

1985 rok

Styczeń

- 13 Włocławek — WDK. Przedstawienie „Przygody dobrego wojska Szwejka” wg J. Haszka w wykonaniu Teatru im. W. Horzycy w Toruniu.
- 14 Włocławek — klub „Łącznik”. Monodram „Spotkać się w dobrym miejscu” wg E. Stachury i M. Hłaski w wykonaniu Witolda Kopcia i Jana Drzewieckiego (akompaniament).
- 20 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”: koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Jarosława Lipke i solisty Jarosława Strachockiego (gitara). W programie: „Concerto grosso op. 3 nr 3” F. Haendla, „Concerto de Aranżez na gitarę i orkiestrę” J. Rodriga oraz „Symfonia g-moll KV 550” W. Mozarta. Współorg. WTM.

- 21 I—9 III Nieszawa — Muzeum Stanisława Noakowskiego. Ekspozycja „Historia Nieszawy w świetle zachowanych dokumentów i pamiątek”. Wystawa ze zbiorów nieszawskiego kolekcjonera Józefa Spornego.
- 24 I—9 II Włocławek — DKTK. Wystawa pokonkursowa malarstwa „Obraz roku 1984”. Wręczenie nagród i wyróżnień laureatom: w dziale profesjonalnym I miejsce — Paweł Lewandowski — Palle z Ciechocinka za pracę „Prowokacja C albo oszukana miłość”, wyróżnienie specjalne Wydziału Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego — Zbigniew Stec z Włocławka za obraz „Ulica kulsta”, dyplom honorowy — Józef Stolorz z Włocławka. W dziale nieprofesjonalnym I miejsce — Witold Nowacki z Włocławka za pracę „Pogoda”, dyplomy honorowe — Jacek Waśko, Tadeusz Tarnowski i Marian Marciniak (wszyscy z Włocławka).
- 24 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Studium wiedzy o regionie” — odczyt dra Mirosława Krajewskiego z Radzyna nt. powstania styczniowego na ziemi dobrzyńskiej.
- 26 Włocławek — DKTK. Recital piosenki aktorskiej w wykonaniu Andrzeja Ciborskiego.
- 27 I—9 II Ciechocinek — Ogólnopolski Plener Plastyczny „Ciechocinek — zima 1985 r.”. Uczestnicy pleneru: 18 artystów malarzy, grafików i rysowników z Ciechocinka, Gdyni, Jasła, Płocka, Poznania, Nowego Sącza, Rzeszowa, Sopotu, Torunia, Warszawy, Włocławka i Zakopanego. Org. Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego, Urząd Miasta w Ciechocinku i Towarzystwo Przyjaciół Ciechocinka.
- 28 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z aktorką Barbarą Brylską i reżyserem Krzysztofem Szmagierem. Włocławek — WDK. Przedstawienie opery „Kopciuszek” G. Rossiniego w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy.
- 29 I—20 II Włocławek — BWA. Wystawa „Chodec '84”. Poplenerowa ekspozycja malarstwa uczestników I Ogólnopolskiego Pleneru Nowych Województw zorg. w dniach 5—25 IX 1984 r.
- 29 I—13 III Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Wystawa ze zbiorów własnych — „II wojna światowa we Włocławku na podstawie materiałów archiwalnych i dokumentów”.

Luty

- 1 Włocławek — WDK. Premiera przedstawienia pt. „Mikołajki” w wykonaniu włocławskiego amatorskiego teatru „Skene”. Reżyseria: Mieczysław Synakiewicz.
- 11 II—4 III Sztokholm — Instytut Kultury Polskiej. Ekspozycja malowanego fajansu współczesnego ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Scenariusz wystawy: Janina Dąbrowska.

- 12 II—20 IV Włocławek — DKTK. Wystawa poplenerowa malarstwa członków Klubu Plastyka Nieprofesjonalnego przy DKTK „Kłóбка '84” (2—14 VII 1984).
- 13 Radziejów — MGOK. Występ Teatru im. A. Fredry w Gnieźnie w sztuce B. Drozdowskiego pt. „Kondukt”.
- 14 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Odczyt nt. „Romańskie Drzwi Płockie” dra inż. Jakuba Chojnackiego, prezesa Płockiego Towarzystwa Naukowego.
- 15 Włocławek — WDK. Przedstawienie W. Gibsona „Dwoje na huśtawce” w wykonaniu Grażyny Barszczewskiej i Romana Wilhelmiego. Org. włocławski Oddział PIA „Estrada” w Bydgoszcy.
- 22 Ciechocinek — sala koncertowa. Recital Andrzeja Hiolskiego. Akompaniament : Maciej Paderewski — fortepian. W programie pieśni F. Chopina, S. Moniuszki i M. Karłowicza. Org. Urząd Miejski.
- 22 II—12 III Włocławek — BWA. Wystawa pejzażu w malarstwie i rysunku Józefa Kempnińskiego z Płocka.
- 26 Włocławek — WDK. Teatr Polski w Bydgoszcy: „Niech no tylko zakwitną jabłonie” A. Osieckiej.
- 28 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Studium wiedzy o regionie” — prelekcja dra Mirosława Krajewskiego nt. „Powstanie listopadowe na ziemi dobrzyńskiej i partyzantka popowstaniowa 1833 r.”.
- Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Spotkanie z włocławskim literatem Norbertem Szatkowskim. Org. DKTK.

Marzec

- 1—20 Włocławek — KMPiK. „Portret” — wystawa prac fotografików amatorów. Autorzy fotografii, członkowie Włocławskiej Grupy Fotograficznej: Krzysztof Alchimowicz, Piotr Brzozowski, Jan Sieraczekiewicz i Bogdan Tomaszewski.
- 3 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”. Koncert Orkiestry Kameralnej WTM. Dyrygent: Jarosław Lipke. Solista: Paweł Hruszwicki — śpiew. Program: T. Baird — cztery sonety miłosne na orkiestrę kameralną i baryton do słów W. Szekspira, P. Czajkowski — Serenada na orkiestrę smyczkową op. 48 i G. F. Haendel — Uwertura do „Esther”. Współorg. WTM.
- 6 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica” i klub „Krokus”. Spektakl „Msza wędrującego” wg E. Stachury w wykonaniu Anny Chodakowskiej i Romana Ziemiańskiego (akompaniament).
- Włocławek — WCK. Recital muzyki bluesowej w wykonaniu Tadeusza Nalepy i zespołu towarzyszącego.

- 9 III—3 V Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Wystawa pokonkursowa malarstwa, grafiki i rysunku pt. „Prowincja”.
- 11 Ciechocinek — sala koncertowa. Recital Janusza Kowalskiego, laureata Festiwalu im. J. Kiepury w Krynicy. Zdzisław Skwara — fortepian. W programie m.in. pieśni S. Moniuszki.
- 13 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Studium wiedzy o regionie” — odczyt doc. dra Jana Powierskiego z Uniwersytetu Gdańskiego. Temat: Kwestia krzyżacka a ziemia dobrzyńska.
- 14 Włocławek — WDK. Przedstawienie „Pan Damazy” J. Blizińskiego w wykonaniu Teatru Polskiego w Bydgoszczy.
- 15 III—10 V Włocławek — BWA. „Jesienne Konfrontacje Rzeszów '84” — wystawa prac pokonkursowych ze zbiorów BWA w Rzeszowie. Prezentacja malarstwa 21 autorów, m.in. Jerzego Oleksiaka i Pawła Łubowskiego z Poznania, Heleny Tchórzewskiej z Łodzi, Adama Styki i Henryka Maleszy z Warszawy oraz Władysława Matusza z Rzeszowa.
- 17 Aleksandrów Kuj. — MDK. VII Turniej Zespołów Artystycznych „O zagar czasu”. Na przegląd ogólnopolski zakwalifikowano zespół teatralny „Złoty wiek” z ADK i chór „Srebrny włos” z Rypińskiego Domu Kultury. Uczestniczyło 8 zespołów artystycznych klubów seniora.
- 21 Raciążek — GOK. Spotkanie z literatem Januszem Przymąnowskim.
- 21 III—30 VI Nieszawa — Muzeum Stanisława Noakowskiego. „Polska architektura sakralna w twórczości S. Noakowskiego” — wystawa rysunku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Warszawie.
- 23 Włocławek — WDK. Eliminacje Wojewódzkie XXIV Ogólnopolskiego Konkursu Piosenki Radzieckiej. Do eliminacji centralnych w Inowrocławiu zakwalifikowano: Marka Kamińskiego z Wojewódzkiego Urzędu Spraw Wewnętrznych, Iwonę Łaskarzewską z II LO we Włocławku i zespół „Zakaz” z GOK w Piotrkowie Kuj. W przeglądzie wojewódzkim wystąpiło 12 solistów i 6 zespołów. Współorg. ZW TPPR.
- 25 Włocławek — KMPiK. Monodram „Kwiaty dla myszy” D. Keyesa. Wykonawca: Jerzy Gudejko z Teatru im. W. Horzycy w Toruniu.
Włocławek — WDK. „Noc w Wenecji” operetka J. Straussa w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy.
- 26 Włocławek — WCK. Recital poezji śpiewanej w wykonaniu Magdy Umer.
- 28 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. „Studium wiedzy o regionie” — odczyt dr. Mirosława Krajewskiego nt. „Walki

narodowowyzwoleńcze na ziemi dobrzyńskiej w latach 1772—1918”.

29—30

Włocławek — WDK i DKTK. Eliminacje Wojewódzkie XXX Ogólnopolskiego Konkursu Recytatorskiego. Do przeglądu międzywojewódzkiego zakwalifikowano: recytatorów — Dorotę Malinowską z LMK we Włocławku, Emilię Mielczarek z LO w Lubrańcu i Dariusza Tomaszewskiego z ZSM w Lipnie oraz występującą w turnieju poezji śpiewanej Iwonę Łaskarzewską z II LO we Włocławku. Uczestniczyło 25 recytatorów, 2 wykonawców poezji śpiewanej i 3 aktorów (w monodramach). Imprezy towarzyszące: zjazd wychowanków Włodzimierza Gniazdowskiego, zasłużonego włocławskiego animatora życia teatralnego, monodram pt. „Jest” wg L. A. Moczulskiego, J. Kornhausera i A. Zagajewskiego w wykonaniu Piotra Nowotnego oraz spektakl Teatru Ruchu „Vivarium” z WDK w Sieradzu pt. „Trwałość pamięci” wg scen. A. Majewskiego.

30

Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Premiera filmu „Sny i marzenia” w reż. P. Pitery i J. Petelskiego.

31

Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Pokaz zwyczajów oraz degustacja potraw wielkanocnych”. Program imprezy: kiermasz przedmiotów obrzędowych, pokaz malowania wnętrza wzorami kujawskimi, występ zespołu folklorystycznego „Kujawy” z Radziejowa oraz degustacja potraw wielkanocnych przygotowanych przez restaurację hotelu „Kujawy”. Współorg. Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne „Wisła”, Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej i Towarzystwo Miłośników Kultury we Włocławku.

Włocławek — klub „Krokus”. „Niedzielne spotkania z muzyką”: koncert w wykonaniu Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Jarosława Lipke oraz solistki Marii Baranowskiej (skrzypce). Program: W. A. Mozart — Divertimento D-dur KV 334 i Symfonia Es-dur KV 543 oraz L. Beethoven — dwa romanse G-dur i F-dur na skrzypce i orkiestrę. Współorg. WTM.

Kwiecień

1

Włocławek — hala sportowa. Koncert zespołu „Wały Jagiellońskie”. Org. Oddział PSJ w Krakowie.

3

Włocławek — WDK. „Włocławski Kwiecień Muzyczny”: recital pianisty Pawła Skrzypka. W programie m.in. ballady F. Chopina i „Obrazki z wystawy” M. Musorgskiego.

4

Kruishouten (Belgia) — Otwarcie pokonkursowej V Międzynarodowej Wystawy Rysunku Satyrycznego. Laureatem I nagrody — jednej z trzech — Grzegorz Misiak z Włocławka. W konkursie uczestniczyło 350 twórców z 21 krajów.

- 10 Włocławek — WDK. „Włocławski Kwiecień Muzyczny”. Występ młodych laureatów ogólnopolskich konkursów w programie pt. „Wirtuozi”. Wykonawcy: tancerze — Beata Więch i Arkadiusz Stepien, flecista — Grzegorz Olkiewicz, śpiewak — Jacek Krośniecki i pianistka — Teresa Kaczewska. W programie m.in. fragmenty baletów P. Czajkowskiego. Prowadzenie: Maria Nowotna.
- 11 Włocławek — WCK. Zebranie założycielskie Stowarzyszenia Zespołu Artystycznego „Kujawy”. Wybór Mariana Woźnicy, wiceprezydenta Włocławka, na prezesa Stowarzyszenia.
- 13—3 V Włocławek — BWA. Wystawa malarstwa i rysunku Józefa Pawła Karczewskiego z Sopotu.
- 15 Włocławek — WCK. Występ Janusza Gajosa i Krzysztofa Daukszewicza w programie pt. „Hotel Nitz”.
- 15, 16 Kikół — GOK, Włocławek — hala sportowa. Występ litewskiego zespołu „Trimitas”. W programie ludowe pieśni i tańce litewskie oraz innych narodów ZSRR. Org. ZW. TPPER.
- 15—9 V Rypin — MDK. Wystawa „Chodecz '84” — przeniesienie z BWA we Włocławku.
- 16, 17 Włocławek — WCK, Lubraniec — MGOK, Lipno — MDK, Rypin — MDK. „Włocławski Kwiecień Muzyczny”. Koncert pt. „O wirtuozach...”. Wykonawcy: Maria Kruszką — fortepian, Anna Kudrycka — wiolonczela, Mariusz Myszkiwicz — gitara i Grzegorz Wiśniewski — perkusja. Program: muzyka polska XV—XVI w. Prowadzenie: Bogusława Klubińska.
- 17 Rypin — MDK. Przedstawienie „Pan Damazy” J. Blizińskiego Teatru im. W. Horzycy w Toruniu.
- 18 Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Spotkanie z redaktorem prasy wojskowej, płk. Antonim Witkowskim nt. działalności Selbstschutzu w Rypinie w latach II wojny światowej.
- 19 Włocławek — WCK. II Wieczór we Włocławskim Centrum Kultury. W programie m.in. występy amatorskich zespołów muzycznych z Włocławka i spotkanie z dziennikarzem i aktorem Bronisławem Cieślakiem.
- 20 Inowrocław — MDK. Eliminacje centralne XXIV Ogólnopolskiego Konkursu Piosenki Radzieckiej. Zakwalifikowanie na zielonogórski festiwal zespołu „Zakaz” z Piotrkowa Kuj.
- 21 Radziejów — MGOK, Włocławek — klub „Zazamcze”. Spotkanie z reżyserem Krzysztofem Szmagierem i aktorem Bronisławem Cieślakiem.
- Włocławek — WDK. Występ Teatru Studyjnego '83 im. J. Tuwima w sztuce S. Trembeckiego „Syn marnotrawny”, w reżyserii A. Hanuszkiewicz.
- 23 IV—30 VI Warszawa — Muzeum Etnograficzne. „Rzeźba ceramiczna Stanisława Zagajewskiego” — wystawa z cyklu prezentacji

- wybitnych twórców ludowych pod patronatem Ministerstwa Kultury i Sztuki. Otwarcie ekspozycji przez ministra kultury i sztuki prof. Kazimierza Żygulskiego. Prace ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Autorzy wystawy: scenariusz — Elżbieta Liszka, oprawa plastyczna — Janusz Nowierski, zdjęcia — Jan Sierackiewicz, komisarz — Halina Ołędzka.
- 24 Włocławek — ZDK „Celuloza”. Koncert kwintetu jazzowego Jana Ptaszyna-Wróbiewskiego.
- 23 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Koncert Kwartetu Smyczkowego Państwowej Orkiestry Kameralnej w Toruniu w składzie: Wojciech Kornel — skrzypce, Aleksandra Łukaszewska — skrzypce, Franciszek Nowicki — altówka i Andrzej Łęcki — wiolonczela. W programie: W. A. Mozart — Kwartet B-dur KV 458, F. Schubert — Kwartet C-dur op. 29 i A. Dworzak — Kwartet F-dur op. 96.
- 25 Włocławek — WDK. Włocławski Kwiecień Muzyczny. Koncert pt. „Wieczór pieśni rosyjskiej”. Wykonawcy: Maria Olkisz — mezzosopran, Jerzy Kłodziński — baryton, Teresa Brzozowska — fortepian. Prowadzenie: Maria Nowotna. W programie m.in. pieśni i arie z oper A. Borodina, P. Czajkowskiego i M. Musorgskiego.
- 26--28 Rypin — MDK. XII Rypińska Wiosna Teatralna. Laureaci: I nagroda — „Medium” z Koronowa za przedstawienie „Dialektyka czyli walka z pieczęcią”, II — zespół „Amalgamat” z Domu Kultury w Inowrocławiu za spektakl „Co gdzie, tam i z powrotem” wg S. Becketa i „Trupi Pałac” z Pałacu Młodzieży w Bydgoszczy za inscenizację utworów S. Różewicza. Nagrody indywidualne: Agata Dec z Rypińskiego Domu Kultury za scenariusz i wykonanie monodramu „Nasz las”, Piotr Bieliński z Ciechanowa za scenariusz i wykonanie monodramu „Sprawozdanie dla akademii” wg F. Kafki oraz Bogdan Balcerowicz z Rypińskiego Domu Kultury za scenariusz i reżyserię spektaklu „Jednym rytmem w codzienność wchodzimy” Teatru Poezji Klubu Seniora. Nagroda publiczności: kabaret MDK w Rypinie za spektakl „Antyświat”. Nagroda tygodnika „Kujawy”: zespół „Maszkaron” Szkoły Podstawowej nr 21 w Bydgoszczy za „Nowe szaty cesarza” wg C. Andersena i kabaret RDK. Wystąpiło 17 amatorskich zespołów teatralnych z województw: bydgoskiego, ciechanowskiego, konińskiego, olsztyńskiego, toruńskiego i włocławskiego. Impreza towarzysząca: program poetycki „I życie i miłość tą samą porą” w wykonaniu Laury Łącz i Janusza Zakrzeńskiego.
- 28 Włocławek — KMPiK. Aukcja obrazów włocławskich twórców nieprofesjonalnych. Prowadzenie: Wojciech Siemion.

Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Niedzielne spotkania z muzyką”: koncert Orkiestry Kameralnej WTM pod dyrekcją Jarosława Lipke z udziałem solisty Pawła Frejdlicha (wiolonczela). Program: G. Rossini — Uwertura do opery „La scala di seta”, P. Czajkowski — Wariacje na temat rokoka na wiolonczelę i orkiestrę oraz J. S. Bach — I Suita orkiestrowa C-dur. Współorg. WTM.

30 V—17 VI

Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Odnaczenia i wyróżnienia zaszczytne Polski Ludowej” — wystawa ze zbiorów własnych.

M a j

1—31

Włocławek — Galeria PSP. Wystawa i kiermasz odzieży unikatowej. Projekty i wykonanie: Małgorzata Waliszewska-Kaniewska z Gorenia Dużego (woj. włocławskie).

3—15

Czernikowo — GBP. Wystawa „Losy żołnierzy Lipna i okolic podczas II wojny światowej w fotografii i innych dokumentach ze zbiorów Rajmunda Lewandowskiego z Lipna”.

3 V—10 VI

Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Wystawa malarstwa z lat 1984—1985 Józefa Stolorza z Włocławka. Spotkania autorskie z publicznością. Org. DKTK.

8

Włocławek — hala sportowa. Koncert Orkiestry PRiTV w Poznaniu pod dyrekcją Zbigniewa Górnego. Soliści: Ewa Bem, Alicja Majewska i Andrzej Zaucha. Występ zespołu Vox. Org. PIA „Estrada” w Bydgoszczy Oddział we Włocławku.

7

Włocławek — sala konferencyjna KW PZPR. Sesja popularnonaukowa nt. „Walka z okupantem hitlerowskim na Kujawach Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej”. Referaty: dr Mirosław Krajewski (Radzynek) — Lewicowy ruch oporu na Kujawach Wschodnich i ziemi dobrzyńskiej w okresie II wojny światowej (1939—1945), dr Waldemar Rezman (Toruń) — Kampania styczniowa i wyzwolenie Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (styczeń 1945) oraz doc. dr hab. Ryszard Kozłowski (Toruń) — Włocławek w pierwszych dniach wolności. Współorg. WTN.

9

Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Recital Sławomira Zygmunta z klubu „Hybrydy” w Warszawie. Org. DKTK.

10 V—6 VI

Włocławek — BWA. Wystawa malarstwa Wandy Macedońskiej-Zalewskiej z Krakowa.

11

Włocławek — klub „Chemik”. Kiermasz książki dla pracowników Zakładów Azotowych. Org. Księgarnia Naukowo-Techniczna we Włocławku.

Włocławek — Szkoła Podstawowa nr 2. Międzywojewódzki Przegląd Chórów Szkolnych a Capella. Do eliminacji centralnych zakwalifikowano chór Szkoły Podstawowej nr 3 w Toruniu, chór mieszany LO w Wejherowie, chór żeński LO w

- 12 Brodnicy i chór Studium Nauczycielskiego w Brodnicy.
Raciążek — GOK. Monodram „Kwiaty dla myszy” wg opowiadania D. Keyesa „Kwiaty dla Algernona”, Wykonawca: Jerzy Gudejko z Teatru im. W. Horzycy w Toruniu.
- 15 Włocławek — hala sportowa. Koncert Państwowego Rosyjskiego Zespołu Ludowego „Rossija” z Moskwy. Org. ZW TPPR.
- 16 Włocławek — KMPIK. Spotkanie z dziennikarzem Karolem Szyndzielorzem nt. stosunków Wschód—Zachód.
Czernikowo — GBP, Mazowsze — filia GBP w Czernikowie, Wola — filia GBP w Kikole. Spotkania z prozaikiem, publicystą Bronisławem Bartnikowskim. Org. RBP w Lipnie.
Kikół — GBP, Lipno — RBP, Skepe — GBP. Spotkania z pisarzem Stanisławem Myślińskim. Org. RBP w Lipnie.
- 16—19 Radziejów — XI Dni Ziemi Radziejowskiej. W programie m.in. konkursy wiedzy historycznej i recytatorski im. F. Becińskiego, występy zespołów folklorystycznych oraz kiermasz sztuki ludowej.
- 16—31 Kikół — GBP. Wystawa „Losy żołnierzy Lipna i okolic podczas II wojny światowej w fotografii i innych dokumentach ze zbiorów Rajmunda Lewandowskiego z Lipna”.
- 17 Włocławek — DKTK. Wieczór autorski włocławskiej poetki Marii Danuty Betto.
Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Koncert muzyki organowej w wykonaniu Bogdana Wilczyńskiego z Włocławka. Program z okazji 300 rocznicy urodzin J. S. Bacha.
- 18—19 Włocławek — Park im. H. Sienkiewicza. III Festyn Kujawski. W programie m.in. kiermasze książek, sztuki ludowej, jarmark staroci, plener plastyczny dla dzieci i młodzieży, występy amatorskich zespołów muzycznych i folklorystycznych oraz konkurs sypania wzorów piaskiem. Org. włocławskie instytucje i stowarzyszenia kulturalne.
- 19 Raciążek — GOK. Sztuka „Szczęśliwe wydarzenie” S. Mrożka w wykonaniu Teatru Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu.
- 20 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Odczyt dra Janusza Miniewicza z Warszawy nt. „Skarby kultury polskiej na Jasnej Górze”.
- 21 V—4 VI Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. „Atelier 61” — wystawa gobelinów twórców z Nowego Sadu (Jugosławia).
- 26 Włocławek — klub „Krokus”. Niedzielne spotkania z muzyką: Koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej. Dyrygent: Bogusław Kregielewski. Solistka: Joanna Wiewióra — fortepian. W programie L. van Beethovena III Koncert fortepianowy c-moll i VIII Symfonia F-dur. Współorg. WTM.

- 28 Aleksandrów Kuj. — MDK. Spotkanie z reporterem Ryszardem Wójcikiem.
- 29 V—17 VI Rypin — Szkoła Podstawowa nr 1 „Galeria na schodach”. „Grafika dziecięca z Czechosłowacji” — wystawa prac z IV Międzynarodowego Biennale Grafiki Dziecięcej Toruń '84. Współorg. Galeria i Ośrodek Plastycznej Twórczości Dziecka w Toruniu.
- 30 Włocławek — WCK. Wojewódzkie uroczystości Dnia Działacza Kultury. Nagroda ministra kultury i sztuki — Marianna Zająć, kustosz WBP, dyplomy honorowe — Tadeusz Tarnowski, włocławski plastyk amator, prezes Klubu Plastyka Nieprofesjonalnego przy DKTK i Stefan Kaliski, działacz ruchu muzycznego, prezes włocławskiego chóru „Lutnia”, dyplom zbiorowy — teatr „Skene” z WDK.
- 31 Włocławek — WDK. Teatr „Skene”: „Dziadek do orzechów” E. T. Hoffmana — premierowe przedstawienie. Reżyseria: Mićysław Synakiewicz.
- 31 V—2 VI Włocławek — WDK. „Dziadek do orzechów”, balet P. Czajkowskiego w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy. Ciechocinek — muszla koncertowa. Przegląd międzynarodowy kapel ludowych. Uczestnicy: zespoły — „Zengo z Węgier, „Stanko-Puanowicz” z Jugosławii, „Nojmira” i Sohajka” z Czechosłowacji, „Halny” z Zakopanego, „Krakusy” z Nowej Huty, „Krubanie” z Brus i kapela ludowa z Lublina. Org. MDK w Ciechocinku przy współpracy Muzeum Etnograficznego w Toruniu.

Czerwiec

- 1—2 Ciechocinek — Wojskowy Szpital Uzdrawiskowy. V Konferencja Kardiologiczna Kujaw i Ziemi Dobrzyńskiej nt. „Społeczno-kliniczne problemy nadciśnienia tętniczego”. Referaty sesji plenarnej: prof. dr hab. med. Barbara Krupa-Wojciechowska (Gdańsk) — Etiopatogeneza nadciśnienia tętniczego, dr med. Jan Zambrzycki (Łódź) — Epidemiologia nadciśnienia tętniczego, prof. dr hab. med. Halina Adamska-Dyniewska (Łódź) — Krytyczny wzrost nadciśnienia tętniczego, doc. dr hab. med. Edmund Nartowicz (Bydgoszcz) — Leczenie nadciśnienia tętniczego. Wygłoszono 48 komunikatów i doniesień naukowych. Projekcje filmów naukowych oraz pokaz aparatury i sprzętu medycznego zagranicznych firm farmaceutycznych. W konferencji uczestniczyło ok. 500 lekarzy i naukowców. Gł. org. WTN. Współpraca: Oddział Włocławski Towarzystwa Internistów Polskich.
- 3 Radziejów — MGOK. Recital Anny Chodakowskiej. Program „Msza wędrującego” wg E. Stachury.
- 7 Warszawa — Wręczenie nagród w konkursie dwutygodnika

„Życie Partii” na publicystykę partyjną w dziennikach i tygodnikach. I nagroda zespołowa w kategorii tygodników — „Kujawy”.

8—16

Ciechocinek — XIV Spotkania z Folklorem Kujaw. Nagrody: zespół taneczny „Przytupy” z GOK w Lubaniu, zespół tańca ludowego Szkoły Podstawowej w Nadrożu, zespół „Kujawy” z Radziejowskiego Domu Kultury, zespół regionalny „Kujawy” ze Sławska Wielkiego, Zespół Pieśni i Tańca „Kujawianka” z MGOK w Kowalu, zespół folklorystyczny „Ostrowite” z GOK w Ostrowitem, Nadgoplański Ludowy Zespół Pieśni i Tańca „Kruszwica” ze SKR w Kruszwicy oraz nagroda specjalna — Kapela „Spod Kowala” z MGOK w Kowalu. W przeglądzie konkursowym uczestniczyło 14 zespołów. Imprezy towarzyszące, m.in. koncerty zespołów folklorystycznych z innych regionów kraju, konkurs sypania wzorów piaskiem, kiermasz fajansu włocławskiego i wyrobów „Sztuki Kujawskiej”, kursy haftu kujawskiego i wystawa „Motyw pracy w twórczości ludowej” ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Org. MDK, Urząd Miejski i Towarzystwo Przyjaciół Ciechocinka przy współpracy instytucji kulturalnych Włocławka i Torunia.

10—22

Aleksandrów Kujawski — Plener malarski dla amatorów „Aleksandrów '85”. Uczestnicy: członkowie Klubu Plastyka Nieprofesjonalnego przy DKTK. Komisarz artystyczny: Waldemar Dołęgowski. Współorg. Zespół Szkół Ogrodniczych w Aleksandrowie Kuj.

11

Włocławek — WDK. Przedstawienie Teatru im. W. Horzycy w Toruniu. Sztuka „Chłopcy” S. Grochowiaka.

17

Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Spotkanie z dyrektorem Teatru Powszechnego w Warszawie Zygmuntem Hübnerem i aktorem Zbigniewem Zapasiewiczem. Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Rozstrzygnięcie VII Biennale Fajansu. Nagrody w kategorii fajansu tradycyjnego i kolskiego: I — Halina Dopierała i Genowefa Wódecka II — Wiesława Kaczorowska i Krystyna Woźniczko, III — Janina Miziołek i Tadeusz Wichrowski. Nagrody w kategorii fajansu utwardzonego: I — Mariola Lewandowska, II — Halina Łyzińska, III — Renata Kolatorska. Przyznano trzy równorzędne nagrody debiutantkom: Krystynie Chęcińskiej, Danucie Zakrzewskiej i Elżbiecie Zakutajew. Uczestniczyło 139 malarek, w tym 16 debiutantek. Rozpatrzono 3948 prac. Współorg. Włocławskie Zakłady Ceramiki Stołowej Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego.

19

Włocławek — WBP — filie nr 3 i 7. Spotkania z dyrektorem

- Muzeum Literatury w Warszawie, literatem Januszem Odrowążem-Pieniążkiem.
Warszawa. Wręczenie dorocznych nagród Klubu Dziennikarzy Zakładowych SD PRL. III nagroda — Jolanta Młodecka z „Alchemika”.
- 19—21 Sitnica k. Rypina. II Wojewódzki Złot Zespołów Artystycznych Klubów Seniora. Org. RDK.
- 20 VI—23 VII Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. „Miłość w kolorze” — wystawa malarstwa Pawła Lewandowskiego z Ciechocinka.
- 28 Radom — Muzeum Wsi Radomskiej. Otwarcie wystawy pokonkursowej i wręczenie nagród III Ogólnopolskiego Biennale Kowalstwa Ludowego. Nagrody w kategorii wyrobów artystycznych: I — Zbigniew Jędrzejewski i Tadeusz Wiliński, III — Zbigniew Kujawa, twórcy ludowi z woj. włocławskiego. Włocławek — Urząd Wojewódzki. Rozstrzygnięcie konkursu fotograficznego „Województwo włocławskie w obiektywie”. Nagrody: I — Jerzy Krysiak („Kujawy”), II — Aleksander Lewandowski („Gazeta Kujawska”), III — Jan Sierackiewicz (oddział włocławski „IKP”). Współorg. koło terenowe SD PRL.
- 29 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. V Mi-ting Literacki. I nagroda w turnieju jednego wiersza — Maria Betto z Włocławka za wiersz „Obraz”. Nagroda publiczności — Marian Kostek Zieliński z Nieszawy za wiersz „Cwietajewa”.
Włocławek — WDK. „Baron cygański” J. Straussa w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy.
- 30 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z aktorką Grażyną Szapołowską — wręczenie nagrody IV Przeglądu Polskich Filmów Fabularnych Włocławek '84 za rolę w filmie „W starym dworku”. Prapremierowy pokaz filmu Z. Rebzdy „Przyspieszenie”.
- Lipiec
- 1—14 Radziejów. Międzywojewódzki Plener Plastyków Amatorów „Radziejów '85” pod hasłem „Maluj z nami”. Uczestnicy: 10 malarzy z Bydgoszczy, Gdańska, Grudziądza, Inowrocławia, Torunia, Tczewa i Radziejowa. Współorg. Spółdzielnia Mieszkaniowa w Radziejowie.
- 5 Toruń — BWA. Otwarcie wystawy pokonkursowej i wręczenie nagród laureatom międzynarodowego konkursu „Młodzi na rzecz pokoju”. I nagroda w dziale medalierstwa — Tadeusz Antoni Wojtasik z Ciechocinka za pracę pt. Cztery strony świata”.

- 5—24 Włocławek — BWA. Wystawa malarstwa włocławskiego artysty Romana Galińskiego.
- 12 Kołobrzeg. Bogdan Sucharski z Lipna zdobywcą „Srebrnego Pierścienia” w kategorii amatorów XVII Festiwalu Piosenki Żołnierskiej.
- 13 VII—22 IX Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. „VII Biennale Fajansu” — wystawa pokonkursowa.
- 20 Włocławek. Otwarcie klubu SM „Zazamcze” — „Odeon”.
Włocławek — Urząd Wojewódzki. Wręczenie nagród wojewody włocławskiego za szczególne osiągnięcia w dziedzinie nauki i techniki. Nagroda indywidualna II stopnia — Mirosław Krajewski za pracę doktorską „Ziemia dobrzyńska w latach 1939—1945, polityka okupanta i ruch oporu”. Nagród I i III stopnia nie przyznano. Nagrody zespołowe: I stopnia — członkowie komitetu redakcyjnego i rady redakcyjnej monografii „Województwo włocławskie — zarys dziejów, obraz współczesny, perspektywy rozwoju” — Bohdan Baranowski, Andrzej Banasiak, Tadeusz Olszewski, Bogdan Stolarczyk i Zbigniew Wysocki, III stopnia — Jan Pakulski i Andrzej Mietz. za pracę pt. „Corpus inscriptionum poloniae” wydana przez Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Rozpatrzone 21 wniosków,
- 21 Włocławek — amfiteatr. Koncert pt. „Blues top in road”. Wykonawcy: Tadeusz Nalepa z zespołem, Martyna Jakubowicz, Dżem, Guitar Grusher z zespołem The Midnight Rockers z Berlina Zachodniego. Org. WCK.
- 21—22 Raciążek. III Dni Młodości. W programie m.in. występy zespołów estradowych, kabareton, projekcje filmów, zabawy, plener plastyczny i program „Zapraszamy do trójki” prowadzony przez prezenterów III programu PR Janusza Kosińskiego i Marka Niedźwieckiego. Org. GOK.
- 22 Ciechocinek — muszla koncertowa. Muzyka, tańce i pieśni rumuńskie w wykonaniu zespołu folklorystycznego „Dobule-tul” z Argesz. Org. MDK.
- 23 VII—5 VIII Urszulewo k.Rypina. Międzywojewódzki Plener Malarsko-Rzeźbiarski. Udział 14 twórców—instruktorów ds. plastyki w domach i ośrodkach kultury woj. bydgoskiego, gdańskiego, rzeszowskiego i włocławskiego. Org. WDK i Rypiński Dom Kultury.

Sierpień

- 3 VIII—31 XII Nieszawa — Muzeum Stanisława Noakowskiego. Wystawa „Druki okolicznościowe poświęcone Stanisławowi Noakowskiemu”.

- 9 Ciechocinek — muszla koncertowa. Koncert szkolnego zespołu folklorystycznego z Piteszti (Rumunia). Org. MDK oraz KPTK w Bydgoszczy.
- 31 Włocławek — Katedra. Inauguracja VII Festiwalu „Musica Antiqua Europae Orientalis”. Występ Orkiestry Symfonicznej Filharmonii Poznańskiej i Oratorienchoru z Hanoweru. Dyrygent: Herbert Jöris. Soliści: Tomoko Nakamura (Japonia) — sopran, Ursula Kunz (RFN) — alt, Uve Hellmann (RFN) — tenor, Ralf Lucas (RFN) — bas, Siegfried Göthel (RFN) — trąbka. Program: F. Haendel — Oratorium „Mesjasz”. Org. Filharmonia Pomorska w Bydgoszczy.

Wrzesień

- 3—16 Kikół. II Plener Nowych Województw. Uczestnicy: 24 artystów malarzy z 17 nowo powołanych w 1975 r. województw. W programie m.in. spotkanie z redaktorem naczelnym dwumiesięcznika „Sztuka” Andrzejem Skoczylasem nt. sytuacji w środowisku plastycznym. Komisarze: artystyczny — Paweł Lewandowski i organizacyjny — Zdzisław Szmidt. Org. Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego przy współpracy DTKK.
- 5 Włocławek — Katedra. VII Międzynarodowy Festiwal Muzyczny. Koncert „The Maistores of the art of chant” z Aten. W programie hymny „Acatistos” i „Iaudes”.
- 6 Włocławek — DTKK. Wystawa „Plastyka włocławska w latach 1975—1985”. Prace ze zbiorów BWA i Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej.
- Włocławek — WCK. Recital Grażyny Auguścik. W programie standardy jazzowe.
- 9 Ciechocinek — sala koncertowa. Recital fortepianowy Edwardy Chojnackiej. W programie m.in. utwory F. Chopina.
- 13 Włocławek — Katedra. VII Międzynarodowy Festiwal Muzyczny. Występ Zespołu Rorantystów Capelli Cracoviensis. Dyrygent: Jerzy Swoboda. Program: muzyka polska średniowiecza i renesansu (m.in. utwory B. Pękiela, K. Borka i G. Górczyckiego).
- 15 Ciechocinek — muszla koncertowa. Przegląd Zespołów Śpiewających pod hasłem „Pieśni 40-lecia Polski Ludowej”. Uczestnicy: chór — męski „Dzwon”, mieszany „Lutnia” i młodzieżowy Szkoły Podstawowej nr 3 (wszystkie z Torunia), mieszany „Harmonia” z Nowego Miasta Lubawskiego oraz męski „Lutnia” z Włocławka.
- 18 Włocławek — Katedra. VII Międzynarodowy Festiwal Muzyczny. Koncert Orkiestry Symfonicznej Filharmonii Pomorskiej i chóru „Arion”. Dyrygent: Ruben Silva z Boliwii. Soliści: Małgorzata Armanowska — sopran, Krystyna Szostek-

- Radkowa — mezzosopran, Paulos Raptis — tenor i Romuald Tesarowicz — bas. Program: K. Penderecki — Przebudzenie Jakuba i W. A. Mozart — Msza koronacyjna C-dur KV 317.
- 19 Włocławek — MDK. Ogólnopolski Przegląd Młodzieżowych Zespołów Muzycznych. I nagroda — „Wyjście awaryjne” z WDK we Włocławku.
- 19 IX—3 XI Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej, Wystawa twórczości Andrzeja Gumińskiego z Rypina. Prezentacja malarstwa na drewnie, rysunku, haftu i płaskorzeźby.
- 20, 21, 22, 23 Włocławek — ZDK „Celuloza”, Izbica Kuj. — MGOK, Aleksandrów Kuj. — MDK, Radziejów — MGOK, Rypin — MDK. „Spotkania z balladą”. Program pt. „Cesarskie cięcie”. Org. PSJ Agencja Koncertowa w Łodzi.
- 22 Lubraniec — MGOK. VII Międzynarodowy Festiwal Muzyczny. Recital wokalny Katarzyny Zachwatowicz. Akompaniament: Barbara Topolnicka — fortepian. Program: pieśni żydowskie kompozytorów polskich i obcych.
- 23 Ciechocinek — sala koncertowa. „Ożenek” M. Gogola w wykonaniu Teatru im. Ziemi Pomorskiej w Grudziądzu.
- 23 IX—5 X Włocławek — KMPiK. „Twarze i buźki” — wystawa polskiej karykatury portretowej. Autorzy prac m.in.: Karol Ferster, Eryk Lipiński, Edmund Mańczak, Tadeusz Murczewski i Ryszard Zaborowski. Rysunki ze zbiorów Muzeum Karykatury w Warszawie.
- 27 IX—22 X Włocławek — BWA. Wystawa grafiki Teresy Jakubowskiej z Warszawy.
- 27—29 Włocławek — WDK. V Dni Teatru Powszechnego w Warszawie. Przedstawienia: „Pan Cogito szuka rady” na podstawie poezji Z. Herberta, w wykonaniu Ewy Dałkowskiej, Zbigniewa Zapasiewicza i Piotra Szczerbana (skrzypce) oraz „Miłość i gniew” J. Osborne’a z udziałem Joanny Żółkowskiej, Mariusza Benoit, Krzysztofa Majchrzaka, Małgorzaty Pieczyńskiej i Janusza Przybylskiego. Spektakle inauguracyjne sezon teatralny 1985—1986 Teatru Powszechnego. Org. DKTK.
- 30 IX 7, 21 X Włocławek — ZDK „Celuloza”. „Drugi program” — impreza estradowa w wykonaniu m.in. Jana Kobuszewskiego, Jana Kociniaka i Wiesława Michnikowskiego. Org. Oddział PSJ w Łodzi Agencja Koncertowa.

Październik

- 6 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Niedzielne spotkania z muzyką. Koncert Orkiestry Kameralnej WTM. Dyrygent: Bogusław Kręgielewski. Solistka: Justyna Klarner — skrzypce. Program: W. A. Mozart — Eine kleine Nachtmusik, J. S. Bach — aria z III Suity orkiestrowej, Koncert skrzypcowy a-moll i Koncert skrzypcowy E-dur.

- 9 Kikół. Otwarcie Gminnego Ośrodka Kultury połączone z inauguracją roku kulturalnego w woj. wrocławskim. Nagroda ministra kultury i sztuki — Bogdan Balcerowicz, poeta, animator amatorskiego ruchu teatralnego z Rypina.
- 10 Warszawa. Warszawska Jesień Poezji '85. Janusz Żernicki z Ciechocinka laureatem nagrody Poezji za 1985 r. za wybór wierszy pt. „Wędrowiec w jednym sandale” (wyd. „Pomorze”, 1985).
- 11 Warszawa — Dom Literatury. Warszawska Jesień Poezji '85. Ogłoszenie wyników i wręczenie nagród konkursu jednego wiersza. Krzysztof Cwikliński z Ciechocinka zdobywcą jednej z trzech równorzędnych nagród za wiersz „Klejnoty koronne Królestwa Polskiego”.
- 15 Włocławek — klub „PAX”. Spotkanie z Jędrzejem Tucholskim, autorem książki „Cichociemni”.
- 17 X—26 XII Włocławek — Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. „Henryka Królikowska (1901—1983) Malarstwo i Rysunek” — wystawa akwarel, prac olejnych oraz rysunków piórkiem i tuszem ze zbiorów własnych. Tematem prac pejzaże, portrety, martwe natury i kwiaty.
- 18 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Recital Thomasa W. Jeffersona (USA), uczestnika XI Międzynarodowego Konkursu Pianistycznego im. F. Chopina. Org. WTM.
- 21 Ciechocinek — sala koncertowa. Recital piosenki autorskiej Jana Jakuba Należytego z Teatru „Stara Prochownia” w Warszawie. Fortepian — Marek Wieroński. Prowadzenie — Józef Pielka. Org. MDK.
- 22—30 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. IV Przegląd Polskich Filmów Fabularnych (Prapremier i Premier) Włocławek '85. Filmy konkursowe, uczestniczące w plebiscycie publiczności: „Kobieta z prowincji”, reż. A. Barański (ZF „Oko”), „Trzy stopy nad ziemią”, reż. J. Kidawa Błoński (ZF „Oko”), „Chrześniak” reż. H. Bielski (ZF „Iluzjon”), „Cień już niedaleko”, reż. K. Karabas (ZF „Rondo”), „Sam pośród swoich”, reż. W. Wójcik (ZF „Zodiak”), „Ognisty anioł”, reż. M. Wojtyśko (ZF „Zodiak”), „Idol”, reż. F. Falk (ZF „Perspektywa”), „Wkrótce nadejdą bracia”, reż. K. Kutz (ZF „Kadr”), „Jestem przeciw!”, reż. A. Trzos Rastawiecki (ZF „Kadr”), „Dłużnicy śmierci”, reż. W. Gołaszewski (ZF „Profil”), „Okrucy wojny”, reż. J. Chodkiewicz i A. Barszczyński (ZF „Profil”), „Medium”, reż. J. Koprowicz (ZF „Tor”), „Och Karol”, reż. A. Załuski (ZF „Oko”) i „Dom wariatów”, reż. M. Koterski (Studio im. K. Irzykowskiego). Wyniki plebiscytu: I miejsce — „Medium”, II — „Kobieta z prowincji”, III — „Dom wariatów”. Nagroda Gazety Kujawskiej — Ewa Dałkowska za rolę w filmie „Kobieta z prowincji”. Spotkania

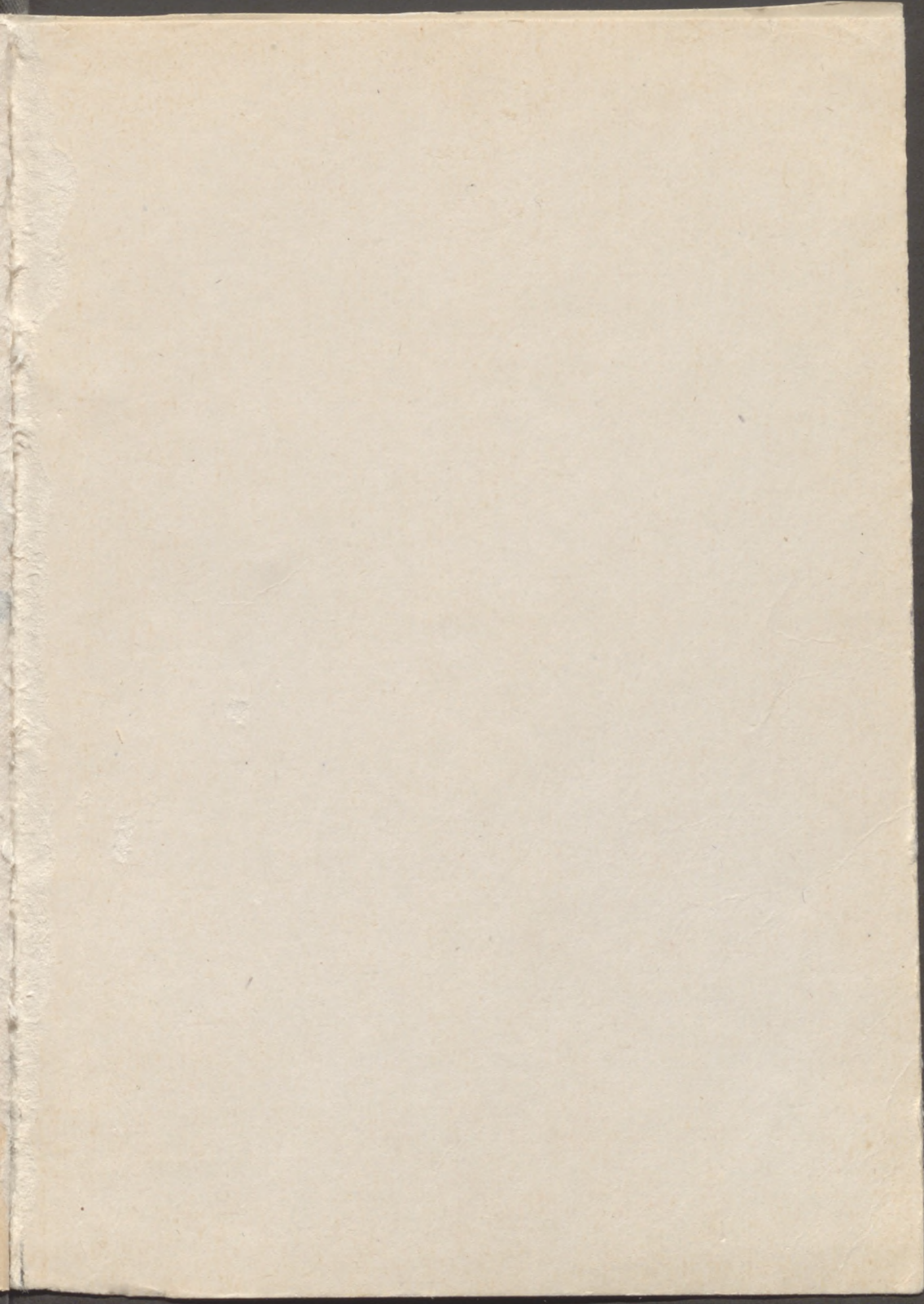
- z publicznością reżyserów: Henryka Bielskiego, Jana Kidawy Błońskiego, Marka Koterskiego, Jacka Koprowicza i Wojciecha Wójcika, aktorów: Macieja Górajca („Chrześniak”) i Jana Jankowskiego („Sam pośród swoich”) oraz autorki montażu Mirosławy Garlickiej („Dom wariatów”, „Medium”). Współorg. OPRF w Bydgoszczy. Komisarz Przeglądu: Waldemar Przybecki. Prowadzenie: red. Leon Bukowiecki.
- 24 Włocławek — WDK. Operetka „Noc w Wenecji” J. Straussa w wykonaniu Państwowej Opery w Bydgoszczy.
- 25 X—17 XI Włocławek — BWA i KMPiK. „Wisła w sztuce współczesnej” — wystawa prac z II ogólnopolskiego konkursu, tematycznie związanego z Wisłą. Ekspozycja malarstwa, grafiki i rysunku ze zbiorów BWA w Sandomierzu.
- 26 Rypin — sala konferencyjna KM PZPR. Zjazd założycielski Dobrzyńskiego Oddziału Włocławskiego Towarzystwa Naukowego. Wykład dra Mirosława Krajewskiego „Dobrze zasłużeni dla ziemi dobrzyńskiej”. Wybór Zarządu Towarzystwa w składzie: M. Krajewski (historyk) — prezes, Adam Strzelecki (prawnik) — wiceprezes, Elżbieta Budzanowska (historyk, muzeolog) — sekretarz, oraz członkowie — Bogdan Balcerowicz (działacz kultury), Rajmund Lewandowski (lekarz, artysta grafik), Stanisław Modrzejewski (prawnik) i Roman Piotrowski (historyk).
- 27 Włocławek — KMPiK. „Spowiedź człowieka grzesznego” wg L. Tołstoja. Monodram w wykonaniu Eugeniusza Kamińskiego z Teatru na Woli w Warszawie.
- Włocławek — kościół Św. Jana. Niedzielne spotkania z muzyką. Koncert Włocławskiej Orkiestry Kameralnej pod dyrekcją Tadeusza Niećko, solista — Wiktor Łyjak (organy). Koncert z okazji 300 rocznicy urodzin G. F. Haendla. W programie: IV Koncert operowy F-dur op. 4 nr 4. Ponadto H. Purzell — dwie suity R. Twardowski — Tryptyk mariacki i T. Albinoni — Adagio na smyczki i organy. Org. WTM.

Listopad

- 4, 5 Kikół — GOK, Włocławek — WDK. Koncert Zespołu Pieśni i Tańca „Spadczyna” z Bobrujska (BSRR).
- 5 Toruń — Muzeum Etnograficzne. Rozstrzygnięcie konkursu „Ludowa rzeźba ceramiczna”. Stanisław Zagajewski z Włocławka zdobywcą I nagrody specjalnej.
- 5 XI—1 XII Włocławek — DKTK. Wystawa poplenerowa malarstwa członków Klubu Plastyka Nieprofesjonalnego przy DKTK „Aleksandrów '85”.
- 7 XI—29 XII Rypin — Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej. Wystawa ze zbiorów własnych pt. „Najstarsze pieczęcie miast ziemi dobrzyńskiej”.

- 13 Włocławek — Salon Filmowy „Ceramik”. Spotkanie z aktorką Ewą Dańkowską. Wręczenie nagrody Gazety Kujawskiej za rolę w „Kobiecie z prowincji” (nagroda IV Przeglądu Polskich Filmów Fabularnych Włocławek '85).
- 16 Włocławek — klub „Łącznik”. Recital ballad i romansów w wykonaniu Sławy Przybylskiej.
Aleksandrów Kuj. — MDK. XIV Gitariada. Laureaci: I nagroda — zespół „Plama” z ADK, II — „Blok A” z Rypińskiego Domu Kultury, III — zespół „Małolaty” ze Szkoły Podstawowej nr 11 we Włocławku.
- 20 XI—10 XII Włocławek — BWA. „Kikół '85” — poplenerowa wystawa malarstwa (3—16 IX) II Ogólnopolski Plener Nowych Województw).
- 22 XI—5 I Płock — Muzeum Mazowieckie. Wystawa współczesnego malowania fajansu włocławskiego ze zbiorów Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej. Pokaz malowania na fajansie w wykonaniu Haliny Olesińskiej w czasie otwarcia ekspozycji.
- 27 Czernikowo — GBP, Mazowsze — filia GBP w Czernikowie. Spotkanie z pisarzem Stanisławem Myślińskim.
Chrostkowo — GBP, Czermno i Łąkie — filie GBP w Chrostkowie. Spotkanie z prozaikiem, publicystą Bronisławem Bartnikowskim.
Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Rola Ignacego Paderewskiego w walce o niepodległość Polski” — odczyt prof. dr. hab. Mariana Drozdowskiego z Instytutu Historii PAN. Współorg. WTN.
- 28, 29 Skrwilno — GBP, Zbójno — GBP, Kikół — GBP, Czernikowo — GBP i Mazowsze — filia GBP w Czernikowie. Spotkania z reporterem Ryszardem Wójcickim. Org. WBP.
- 29 Włocławek — DKTK. Przyznanie dorocznych nagród Towarzystwa włocławskiej poetce Marii Danucie Betto i działaczowi AKF „Lumen” Wincentemu Kaczalskiemu.
Włocławek — WCK. Recital pisenkarski Grażyny Alber. Zespół towarzyszący: duet gitar klasycznych Alber-Wyrzykowski.
- Grudzień**
- 1 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. Niedzielne spotkania z muzyką. Koncert Orkiestry Kameralnej WTM pod dyrekcją Bogusława Kręgielewskiego. Solista: Krzysztof Wojtyniak — puzon. Program: H. Górecki — trzy utwory w dawnym stylu, J. Albrechtsberger — Koncert na puzon i A. Corelli — Concerto grosso g-moll „Na Boże Narodzenie”.
- 4—6 Włocławek — WDK. „Świętoszek” Moliera — przedstawienie Teatru im. J. Szaniawskiego w Płocku.
- 9—12 Radziejów — MGOK. II Dni Literatury. Spotkania z Teresą Bojarską, Jerzym Sulimą-Kamińskim i Januszem Żernickim.

- Kiermasz książek i projekcje filmów, adaptacji dzieł literackich.
- 12 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Spotkanie z Bogdanem Lisowskim z Kłóbki k. Lubienia Kuj. Prezentacja poezji z tomiku „Nim obsiądą mnie głodne dziecięcy” (DKTK 1985).
- 20 Włocławek — Klub Środowisk Twórczych „Piwnica”. Ogłoszenie wyników, wręczenie nagród i pokaz prac III Ogólnopolskiego Konkursu „Zabytki Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w malarstwie, grafice i rysunku”. Laureaci: I nagroda — Grzegorz Bienas z Krakowa za obraz „Dwór w Zadusznikach”, II — Marian Danielewicz z Bydgoszczy za pracę malarską „Kaplica przydrożna w Serocku” i Janusz Nowierski z Włocławka za obraz „Orle—Kościół p.w. św. Doroty”, III — G. Bienas za obraz „Pałac w Lubrańcu, kompozycja”, Kazimierz Starościak z Wałbrzycha za rysunek, pastel „Pałac w Zadusznikach” i Zdzisław Szmidt z Ciechocinka za obraz „Raciążek I”, nagroda specjalna — Bogumiła Pęgowska z Torunia za grafikę „Brześć Kuj. — kościół i klasztor Dominikanów”. Na konkurs wpłynęło 41 prac. Org. Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej oraz Wydział Kultury i Sztuki Urzędu Wojewódzkiego.
- 22 Włocławek — Muzeum Historii Włocławka. „Boże Narodzenie na Kujawach”. Program: prelekcja etnografów nt. zwyczajów i obrzędów bożonarodzeniowych, kiermasz sztuki ludowej oraz degustacja potraw świątecznych. Współorg. Wojewódzkie Przedsiębiorstwo Turystyczne „Wisła” i Towarzystwo Miłośników Kultury.

9000/

ISSN 0138-0656